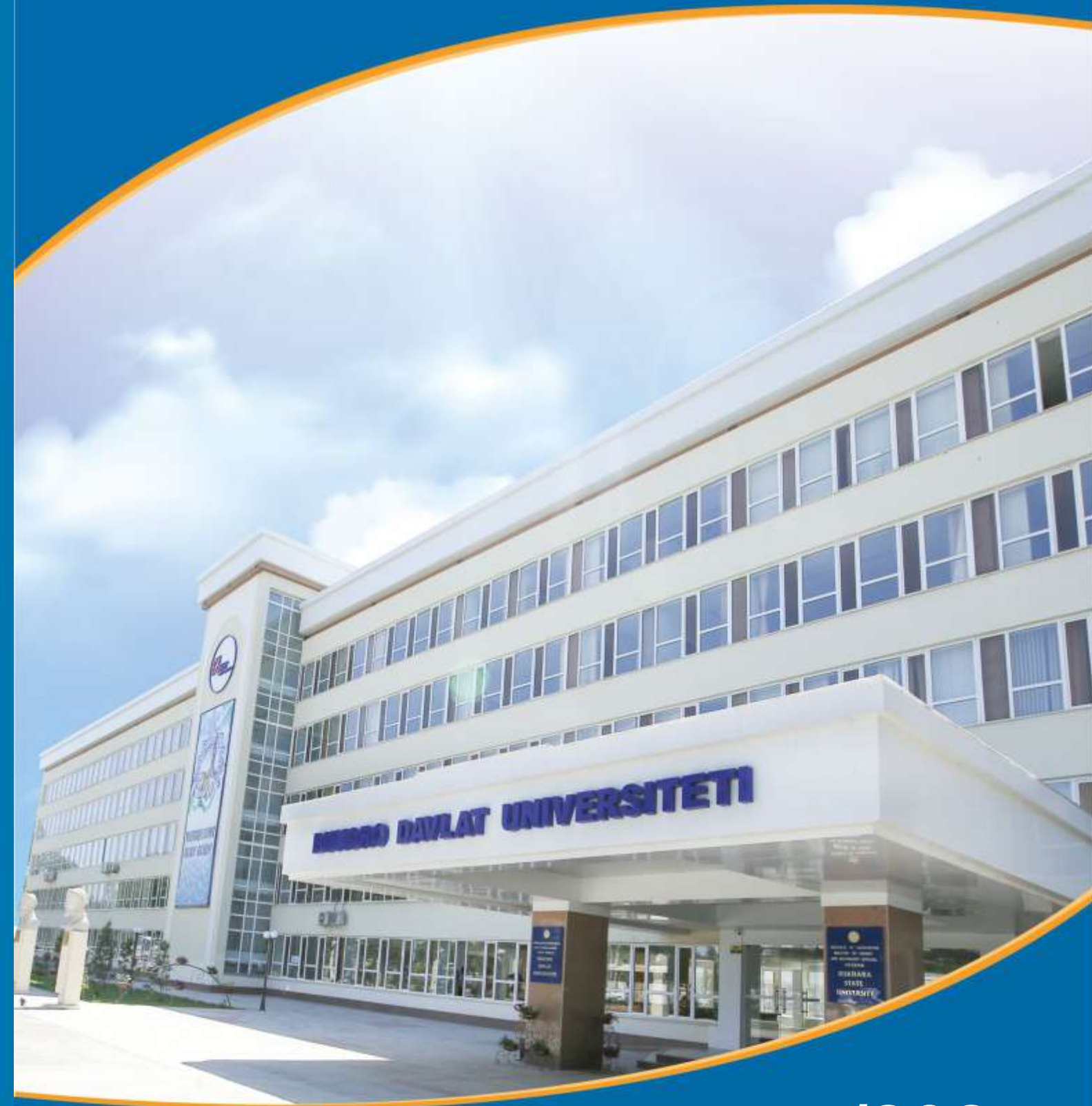

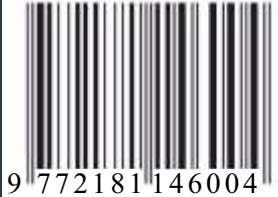
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI

Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

3/2025

E-ISSN 2181-1466

9 772181 146004

ISSN 2181-6875

9 772181 687004

@buxdu_uz

@buxdu1

@buxdu1

www.buxdu.uz

3/2025

<https://buxdu.uz>

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI
SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY
НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК БУХАРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Ilmiy-nazariy jurnal

2025, № 3, mart

Jurnal 2003-yildan boshlab **filologiya** fanlari bo'yicha, 2015-yildan boshlab **fizika-matematika** fanlari bo'yicha, 2018-yildan boshlab **siyosiy** fanlar bo'yicha, **tarix** fanlari bo'yicha 2023-yil 29-avgustdan boshlab O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar Vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan zaruriy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2000-yilda tashkil etilgan.

Jurnal 1 yilda 12 marta chiqadi.

Jurnal O'zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2020-yil 24-avgust № 1103-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti

Tahririyat manzili: 200117, O'zbekiston Respublikasi, Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko'chasi, 11-uy.

Elektron manzil: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

TAHRIR HAY'ATI:

Bosh muharrir: Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Bosh muharrir o'rinbosari: Samiyev Kamoliddin A'zamovich, texnika fanlari doktori (DSc), dotsent

Mas'ul kotib: Shirinova Mexrigiyo Shokirovna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Kuzmichev Nikolay Dmitriyevich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor (N.P. Ogaryov nomidagi Mordova milliy tadqiqot davlat universiteti, Rossiya)

Danova M., filologiya fanlari doktori, professor (Bolgariya)

Margianti S.E., iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Indoneziya)

Minin V.V., kimyo fanlari doktori (Rossiya)

Tashqarayev R.A., texnika fanlari doktori (Qozog'iston)

Mo'minov M.E., fizika-matematika fanlari nomzodi (Malayziya)

Mengliyev Baxtiyor Rajabovich, filologiya fanlari doktori, professor

Adizov Baxtiyor Rahmonovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Rasulov To'liqin Husenovich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor

Abuzalova Mexriniso Kadirovna, filologiya fanlari doktori, professor

Amonov Muxtor Raxmatovich, texnika fanlari doktori, professor

Barotov Sharif Ramazonovich, psixologiya fanlari doktori, professor, xalqaro psixologiya fanlari akademiyasining haqiqiy a'zosi (akademigi)

Baqoyeva Muhabbat Qayumovna, filologiya fanlari doktori, professor

Bo'riyev Sulaymon Bo'riyevich, biologiya fanlari doktori, professor

Jumayev Rustam G'aniyevich, siyosiy fanlar nomzodi, dotsent

Djurayev Davron Raxmonovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Durdiyev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Umarov Baqo Bafoyevich, kimyo fanlari doktori, professor

Murodov G'ayrat Nekovich, filologiya fanlari doktori, professor

O'rayeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor

Navro'z-zoda Baxtiyor Nigmatovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Hayitov Shodmon Ahmadovich, tarix fanlari doktori, professor

To'rayev Halim Hojiyevich, tarix fanlari doktori, professor

Rasulov Baxtiyor Mamajonovich, tarix fanlari doktori, professor

Eshtayev Alisher Abdug'aniyevich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Quvvatova Dilrabo Habibovna, filologiya fanlari doktori, professor

Axmedova Shoir Nematovna, filologiya fanlari doktori, professor

Bekova Nazora Jo'rayevna, filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Amonova Zilola Qodirovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Hamroyeva Shahlo Mirjonovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Nigmatova Lola Xamidovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Boboyev Feruz Sayfullayevich, tarix fanlari doktori

Jo'rayev Narzulla Qosimovich, siyosiy fanlar doktori, professor

Xolliyev Askar Ergashovich, biologiya fanlari doktori, professor

Artikova Hafiza To'ymurodovna, biologiya fanlari doktori, professor

Norboyeva Umida Toshtemirovna, biologiya fanlari doktori, professor

Hayitov Shavkat Ahmadovich, filologiya fanlari doktori, professor

Qurbonova Gulnoz Negmatovna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Ixtiyarova Gulnora Akmalovna, kimyo fanlari doktori, professor

Rasulov Zubaydullo Izomovich, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Mirzayev Shavkat Mustaqimovich, texnika fanlari doktori, professor

Esanov Husniddin Qurbonovich, biologiya fanlari doktori, dotsent

Raupov Soyib Saidovich, tarix fanlari nomzodi, professor

Zaripov Gulmurot Toxirovich, texnika fanlari nomzodi, professor

Jumayev Jura, fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent

Ochilov Alisher To'lis o'g'li, tarix fanlari doktori, dotsent

Klichev Qybek Abdurasulovich, tarix fanlari doktori, dotsent

G'aybulayeva Nafisa Izattullayevna, filologiya fanlari doktori (DSc), professor

MUNDARIJA *** СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS		
TILSHUNOSLIK *** LINGUISTICS *** ЯЗЫКОЗНАНИЕ		
Zikrillayev G'.N., Ro'ziyev Y.B., Safarov F.S.	Istiqlol va tilshunoslik metodologiyasi	3
Yuldasheva D.N., Hojiyeva S.H.	Zulfiya Mo'minova she'riyatida milliy-madaniy xususiyatlarning fonopoetik ifodasi	19
Qurbonova Z.A.	Function of color lexical words, their semantic meaning and translation (in the example of the concepts «white» and «black»)	25
Safarova M.Z.	Buxoro toponimiyasida miqdor ifodalovchi so'z asosli etnotoponimlarning o'rni	30
Sulaymonova M.Sh.	Metaforaning jahon adabiyotida o'rganilish tarixi	35
Рузиева М.Х.	Проявление эпитета в виде многозначных прилагательных	41
Джафарова Д.И.	Вербал ва новербал алоқа муносабатларининг таржима жараёнида таржима қилиш муаммолари	46
Toshtemirova S.	Colour naming: semantics of the colour red in English	51
Tojiyeva K.N.	Koreys tilida (Janubiy Koreya) iqtisodiy-moliyaviy leksik birliklarning genetik tahlili	55
To'rayeva U.E.	Tilning madaniy normalar, qadriyatlar va an'analarni uzatishdagi roli	61
Soibova G.B.	Lingvokulturologiya tilshunoslikning bo'limi sifatida	66
Sobirova N.G'.	Qoidalarga asoslangan imlo tekshirish usullari	70
Bozorov Z.A.	“Sog'lik” konsepti asosida shakllangan maqollar tadqiqi	76
Davronova Z.B.	Modeling language activity as a scientific text tool	81
Ziyoyeva D.A.	Paradigm in linguistics: a scientific overview	86
Yusupova D.Y.	Adabiy manbalarda qimmatbaho tosh nomlari	90
Ermetova J.I., Xo'sinova Z.X.	The linguacultural exploration of metaphors and revealing their cultural values through human character expressions	94
Xamidova M.H.	Fransuz va o'zbek tillarida meteonimlarning lingvomadaniy xususiyatlari	99
Usmonova U.B.	Ingliz va o'zbek tillaridagi publitsistik matnlarda nutqiy aktlarning faollashuvi	105
Usmonov A.Q.	Muloqot jarayonida kulgi uyg'otuvchi vositalar va birliklar	109
Ubaydullayeva M.O'.	Frazeologik birliklarning ma'no, grammatik va funksional jihatlari	113
Asadov T.H.	Ot va sifat turkumidagi oraliq so'zlarning ayrim funksional-semantik tabiati xususida	120

Yuldasheva D.N., Asadova Sh.A.	Graduonimlar tadqiqi	124
Haydarov A.A., Barnoyeva M.A.	O'zbek va ingliz badiiy adabiyotida antonimik tuzilmalarning leksik-semantik va pragmatik xususiyatlari	129
Elchaev Z.A.	A study on the grammatical features of behavioral verbs in English and Uzbek, including derivation, classification, and syntax	135
Islomova Sh.I.	Badiiy matnda qo'llangan tibbiy birliklar badiiyati	139
Ismoilova M.Q.	O'zbek va ingliz tillaridagi ijtimoiy tarmoq marketingi terminlarining semantik xususiyatlari	144
Jalolova F.N.	Milliy konseptosferalar tadqiqining lingvomadaniyatshunoslikka doir aspektlari	148
Matmurotova U.B.	Bilvosita tarjimada stilistik vositalar tahlili	154
Muxammadiyev S.B.	Comparative analysis of livestock vocabulary in Uzbek and English languages	158
Nurova F.K.	O'zbek tiliga asoslangan qidiruv tizimida lingvistik ta'minotning o'rganilishi va ahamiyati	163
Ochilova S.N.	O'zbek tilining umumiy izohli lug'atlarida xulq-atvor fe'llarining statistik tavsifi	167
Omarova D.T.	Matnlarni perefranz qilish masalasining tadqiqi	172
Qarshiboyeva A.S.	Xitoy tilida muzeyga doir atamalar tahlili	178
Samandarova G.Y.	Maqollarda raqamlar timsoli (rus xalq maqollari asosida)	183
Sayfullayev X.J.	Frazeologik birlik lingvomadaniyatning bir ko'rinishi sifatida	189
Djuraeva G.N.	Badiiy asarlarda barqaror birikmalarning tarjima qilish usullari	195
Mansurova G.M.	Chet tillarini o'rganishda nemis yoshlari jargoni: xususiyatlari va funksiyalari (Youtube video materiallari asosida)	199
Suyarova N.Y., Eshankulova Ch.N.	Metaforalarning o'zbek va ingliz tilshunosligida o'rganilishi	203
G'apbarova D.I.	Media linguistics as a linguistical research object (on the example of English and Uzbek studies)	207
Gafurova G.B.	Publitsistik matnlar tarjimasida pragmatik intensiyaga erishish usullari (ingliz va o'zbek gazeta materiallari misolida)	213
Hojiyeva M.G'.	O'zbek va ingliz adabiyotida taom leksikasining lingvokulturologik talqini	217
Jabborova D.Sh.	A comparative analysis of the concepts of "beauty" and "ugliness" in English and Uzbek languages	221
Jamilova B.S., Sattorova M.Sh.	R.Kiplingning "Gunga din" she'riy balladasidagi lingvokulturemalar tahlili	226

ISTIQLOL VA TILSHUNOSLIK METODOLOGIYASI

Zikrillayev G'ani Nasrullayevich,
filologiya fanlari doktori, professor

Ro'ziyev Yarash Bozorovich,
Buxoro davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent
y.b.ruziev@buxdu.uz

Safarov Firuz Sulaymonovich,
Buxoro davlat pedagogika instituti dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi
f.s.safarov@buxdu.uz

Annotatsiya. Maqolada tilshunoslik metodologiyasining zamonaviy yondashuvlari va uning tarixi haqida so'z yuritilgan. Avvalambor, tilshunoslikda marksistik materializmning hukmronligi va uning endilikda o'z ahamiyatini yo'qotganligi ta'kidlanadi. Maqola tilshunoslikda metodologiyaning yangicha talqini, tilshunoslarning ilmiy tadqiqotlarida yuzaga kelgan yangiliklar va kamchiliklarni ko'rib chiqadi.

Mualliflar tilshunoslikda metodologiya va metodlarning muhimligini, ularning ilmiy natijalarga ta'sirini ta'kidlash orqali metodologik poydevor va tamoyillarni qayta ko'rib chiqish zaruratini ta'kidlashadi. Bunda o'tgan asrda tilni tadqiq qilishda ilgari surilgan qator metodologiya va metodlar jumladan sistem-struktur (glossematika, funksional, substansial) va generativ tilshunoslik asosida turli oilaga tegishli tillarning qiyosiy tadqiqi yetarli samara bermaganligini misollar yordamida ishonchli tarzda dalillangan.

Maqolada istiqolol sharofati bilan lingvistik metodologiyada dialektik materializmdan voz kechib metodologik pluralizmga keng yo'l oshish zarurligi ta'kidlanadi. Shuningdek, lingvistik metodologiyaning yangi yo'nalishlarini, xususan sinergetik yondashuv va uning tilshunoslikdagi qo'llanilishi olqishlanadi. Maqola mualliflari tomonidan Qur'oni karim, nazariy va umumiy tilshunoslik asoschisi V. Humbolt hamda yosh humboldchilar oqimi asoschisi L. Vaysgerberning ruh va til haqidagi ta'limoti metodologik asos sifatida qabul qilinib til mazmun-mohiyatiga ko'ra rihiy-ijtimoiy xilqat deb e'tirof etiladi.

Kalit so'zlar: dialektik materializm, metodologiya, mavhumlik, qiyosiy-tarixiy metod, til tuzilishi, fuziya hodisasi, sistem-struktur tilshunoslik, falsafiy bilish, glossematika, generativ tilshunoslik, lingvosinergetika, ilmiy paradigma, oppozitsiya, tejamkorlik, tafakkur kategoriyalari, ruhiy-ijtimoiy tilshunoslik.

НЕЗАВИСИМОСТЬ И ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ МЕТОДОЛОГИЯ

Аннотация. В статье говорится о современных подходах к методологии лингвистики и её истории. Прежде всего, подчёркивается господство марксистского материализма в языкознании и утрата им своего значения. В статье рассматриваются новая трактовка методологии в лингвистике, новации и недостатки в научных исследованиях лингвистов.

Авторы подчёркивают важность методологии и методов в лингвистике, их влияние на научные результаты, а также необходимость пересмотра методологических основ и принципов. На примерах убедительно доказано, что ряд методологий и методов, выдвинутых в исследовании языка в прошлом веке, в том числе системно-структурной (госсематические, функциональные, субстанциональные) и генеративной лингвистике, основанные на сопоставительных исследованиях языков, принадлежащих к разным семьям, не оказались достаточно эффективными.

В статье подчёркивается необходимость в связи с независимостью узбекского народа отказаться от диалектического материализма и широко открыть дорогу методологическому плюрализму в лингвистической методологии. Также приветствуются новые направления лингвистической методологии, особенно синергетический подход и его применение в лингвистике. Авторами статьи в качестве методологической основы принимаются философские учения, изложенные в священном Коране, а также основоположника теоретического и общего языкознания В. Гумбольдта и Л. Вайсгербера, основателя движения неогумбольдтианства, а язык признаётся идеалистически-материалистическим явлением по своей сущности.

Ключевые слова: диалектический материализм, методология, абстракция, сравнительно-исторический метод, структура языка, феномен фузии, системно-структурная лингвистика, философское познание, глоссематика, генеративная лингвистика, лингвосинергетика, научная парадигма, оппозиция, экономика, категории мышления, идеалистически-материалистическая лингвистика.

INDEPENDENCE AND LINGUISTICS METHODOLOGY

Abstract. The article talks about modern approaches to the methodology of linguistics and its history. First of all, the dominance of Marxist materialism in linguistics and its loss of significance are emphasized. The article discusses a new interpretation of methodology in linguistics, innovations and shortcomings in the scientific research of linguists.

The authors emphasize the importance of methodology and methods in linguistics, their impact on scientific results, as well as the need to revise methodological foundations and principles. Using examples, it has been convincingly proven that a number of methodologies and methods put forward in the study of language in the last century, including systemic-structural (glossematic, functional, substantial) and generative linguistics, based on comparative studies of languages belonging to different families, did not turn out to be effective enough.

The article emphasizes the need to abandon dialectical materialism in connection with the independence of the Uzbek people and opens the road to methodological pluralism in linguistic methodology. New directions in linguistic methodology are also welcomed, especially the synergetic approach and its application in linguistics. The authors of the article take as a methodological basis the philosophical teachings set forth in the Holy Quran, as well as the founder of theoretical and general linguistics W. Humboldt and L. Weisgerber, the founder of the movement of young neo-Humboldtists, and language is recognized as an idealistic-materialistic phenomenon in its essence.

Keywords: dialectical materialism, methodology, abstraction, comparative historical method, structure of language, phenomenon of fusion, systemic structural linguistics, philosophical knowledge, glossematics, generative linguistics, linguistic synergetics, scientific paradigm, opposition, economics, categories of thinking, idealistic-materialistic linguistics.

Kirish. Ma'lumki lingvistik metodologiyada marksistik materializm hukmron g'oya bo'lishi shart deb hisoblanuvchi aqida (dogma)ning vaqti o'tdi [3, 33]. Kommunistik partiyalar programmasi, strategiya va taktikasining, butun faoliyatining asosi bo'lgan dialektik materializm [1, 142] sobiq SSSRda 1930 – 80-yillarda rasmiy falsafa sifatida o'qitildi, bu ta'limot hozir ahamiyatini yo'qotgan [2, 109]. Buning asosiy sababi shuki katta falsafa (Oybek) ya'ni monopolistik ruhiyatdagi marksistik materializm ildizi yo'qligi, hayotdan uzilib qolganligidan [3, 34] sho'ro saltanati bir asr ham hukm surmay parchalanib ketdi. Mustamlaka xalqlar istiqbolga erishdi. Istiqbol sharofatidan tilshunosga ham katta imkoniyatlar eshigi ochildi, til qurilishi talqiniga yondashuv tubdan o'zgardi. Aks holda tilshunos olim tilning paydo bo'lishi haqida “*til-Yaratuvchining insonga ato qilgan buyuk ne'matidir*” [3, 5] deb baralla ayta olarmidi?! Yoki “*Olloh dunyoni qonuniyat asosida yaratganligi rost*” [3, 34] deyishga qaysi bir faylasufning jur'ati yetar edi. Chunki bu jumlar mazmunan Qur'oni karim oyatlari bilan uzviy bog'langan. *Alloh tuproqdan Odam atoni yaratib ichiga ruhidan puflagach farishtalarga unga sajda qilinglar deydi.* (Hijr surasi, 29-oyat; Sod surasi, 72-oyat). Demak Odam atoga jon kirib tiriladi, yaratgan zot unga hayot deb atalmish bebaho ne'mat tuhfa etadi. Uning bu hayoti umr deb ataladi. Baqara surasining 31-oyatida esa mana bunday deyilgan. *Alloh taolo Odamning tanasini rostlab jon kiritgach unga barcha narsaning nomini o'rgatadi: va allama adamal asmaa kullaha (va 'allama 'a:damal 'asma: 'a kullaha:)* [Tarjimalar manbai: 4]. Demak Alloh taolo til deb atalmish bebaho ne'matni Odam a. s. ning ongi-yu qalbiga jo qiladi. Bu esa dunyo tillarining asli ya'ni bobotil zaxirasi demakdir. So'ngra farishtalarga yuzlanib bilsangiz mana bu narsalarning nomini aytib beringlar-chi deydi. Ular zoti poking haqqi o'zing o'rgatgandan o'zga ilmimiz yo'q deb javob qiladi. Shunda yaratgan zot Odamga ularning nomini aytib ber deydi. Odam barchasining nomini aytib beradi (Baqara surasi, 31–33-oyatlar). Bundan keyinchalik *robitayi vositayi olamiyon* (Avaz O'tar) bo'lgan tilning nutqiy faoliyat tarzida zuhur bo'lganligi anglashiladi. Modomiki shunday ekan tilshunos va tilshunoslikning asosiy vazifasi inson qalbidan makon egallagan ne'mat – til hodisasining mohiyatini ta'riflash, uning botiniy xususiyatlarini tasvirlash yo'llarini qidirishdan iborat bo'ladi [3, 5].

Asosiy qism. Ushbu maqolada dastlab tilshunoslik metodologiyasi xususida qimmatli fikrlar, o'tmish-u hozirgi kunda bu borada yo'l qo'yilgan va qo'yilayotgan kamchilig-u qusurlar hamda til metodologiyasining yangicha talqini bilan yosh tadqiqotchilarni tanishtirish maqsad qilib qo'yildi. Bunda

roman-german tillarining taniqli mutaxassisi va daqiq tadqiqotchi Shahriyor Safarovning til nazariyasi va metodologiyasiga bag'ishlangan monografiyasi [3] asosida fikr yuritiladi.

Shuni ta'kidlash joizki ilmiy tadqiqotlarning samarasi, istiqboli, yangilik izidan borishi metodologik poydevorning qay darajada mustahkam bo'lishiga bog'liq. Bu poydevorda asosiy o'rinni, albatta, tafakkurning barcha yo'nalishi uchun muhim bo'lgan *umumiy metodologik tamoyillar* egallaydi. Ba'zan turli tillarning alohida ko'rinishidagi madaniy, idioetnik xususiyatini izohlashda ushbu tamoyillar o'z kuchini ko'rsatmayotgandek. Holbuki, ularga murojaat qilmasdan turib nazariy tilshunoslikning biror sohasida ildamlashning iloji yo'q [3, 7, 8]. Binobarin, amalda qo'llanayotgan metodlarga, mavjud yondashuvlarga xos asosiy kamchiliklarning "o'zagi"ni topish va fanimizning mavhumlikdan hayotiylikka intilishini ta'minlash yo'llarini izlashimiz darkor [3, 27]. Shu munosabat bilan bitta misol keltiramiz. Tilning tabiatdagi boshqa hodisalar bilan bir qatorda turishga ishongan *qiyosiy-tarixiy metod* asoschilaridan biri bo'lgan daniyalik Rasmus Rask faqat struktur belgi-xususiyatga tayanib tillarni tasniflash mumkinligiga boshqalarni ham ishonitirishga ko'p uringan edi. Uning nazarida lingvistik tadqiqotlarning asosiy vazifasi "hodisalar (qo'shimcha, shakl, so'zlar bog'lanishi)ning o'zaro aloqasini tahlil qilishdan iborat". Tilni tabiat hodisalari bilan bir qolipda ko'rish xavfli ekanligi va tilshunoslikning vazifasi faqat lisoniy birliklarning o'zaro aloqa doirasini aniqlash bilan chegaralanmasligini allaqachon payqab olganmiz. Til tuzilishining formal tavsifi tillarni agglutinatив, flektiv, o'zakli (amorf) va polisintetik turlarga ajratish an'anasida o'z aksini topgan [3, 7]. Ushbu tasnifga ko'ra flektiv va agglutinatив tillarda qo'shimchaning o'zak bilan ulanishida keskin farq bor deb qaralganidan hind-ovrupo tillarida qo'shimcha *fleksiya*, turkiy tillarda *suffiks*, *affiks* deb ataladi. Fleksiya so'zning o'zagi bilan uyg'unlashib ketadi, suffiks esa o'zakka mexanik tarzda birikib undan ajralib turadi deyiladi. Shunga asoslanib 19-asrda tili flektiv xususiyatga ega bo'lgan xalqlar ruhiy-ma'naviy jihatdan tili boshqa sistem tuzilishga mansub xalqlardan ustun degan g'oya ilgari suriladi. Bu g'oya tilni ruhiy faoliyat mahsuli deb qaragan atoqli olim, nazariy tilshunoslik asoschisi Vilhelm fon Humbolt tomonidan rad etilgan. O'z tajribamga asoslanib shuni aniq ayta olamanki deb yozgan edi u, turli sistemaga mansub tillardan imkon qadar ko'prog'i chuqur o'rganilsa mazkur nuqtayi nazarining puchligi, quruq da'vo ekanligi ayon bo'ladi. Chunki birorta tilni ham sof flektiv deb bo'lmaydi [5, 337]. 20-asrda jumladan akad. A. N. Kononov fuziya hodisasining faqat flektiv tillarga emas, agglutinatив (turkiy) tillarga ham xosligini ko'pdan ko'p misol bilan dalillaydi [6, 108–120]. Shunga qaramay mazkur g'oya mustamlakachilik siyosatining botiniya maqsadiga mos kelganidan sho'ro saltanatida rus tili bilan milliy tillarni qiyoslashga tatbiq etildi. Rus tilida qo'shimchaning ko'p ma'noli, o'zbek tilida bir ma'noli bo'ladi deyilishi aslida o'sha g'oyaning bir ko'rinishidir [7, 56].

Adabiyotlar sharhi. Sossurchi va glossematiklar strukturalizmida esa munosabatlar ularning manbai bo'lgan voqea-hodisalardan ustun qo'yiladi [3, 28]. Ma'lumki til strukturasini o'rganish qadimdan an'anaga aylangan. Bu an'ana ayniqsa *struktur* tushunchasiga *sistem* lavhasi bosilgandan so'ng boshqacha tus oldi. Sistemani faqat tartibda ko'rishga intilgan tadqiqotchilar tilni qat'iy tuzilishdagi, bekam-u ko'st tasniflanadigan qism, bo'lak va birlik qatorlaridan iborat qurilma sifatida tasavvur qilishning yagona ma'qul yo'l ekanligiga hammani ishonitirishga urinib kelmoqda. Til strukturasini va tizimini bunday odmiy tasvirga loyiq ko'rish uning tabiatini oddiygina tasvirlashga olib kelishi muqarrar edi [3, 6–7]. Sirasini aytganda til qurilishini turg'un struktura va sistema sifatida o'rganishni targ'ib etuvchi sossyurona nazariyaning binosi metodologik jihatdan xato poydevorda turibdi. Bunday metodologik chalkashliklardan xalos bo'lishning yo'lini izlash bizning burchimiz albatta [3, 18]. Boshqacha aytganda bunday murakkab muammoni eng avvalo yetakchi nazariyotchi tilshunoslar o'zining birlamchi vazifasi deb bilmog'i darkor.

Sossyurchi va glossematiklar strukturalizmida narsa-hodisalardan ular munosabatining ustun qo'yilishi ya'ni *falsafiy relativizm* hozirgi zo'r berib tashviq qilinayotgan *substansial tilshunoslikka ham xos* [3, 28]. Holbuki an'anaviy tilshunoslik va uning bir yo'nalishi bo'lgan *substansial tilshunoslikning tahlil metodi substansial-semantik ko'rinishda bo'ladi*. Substansial yondashuvning semasiologik tus olishi har qanday holatda ham moddiylik (zotiy) yondashuvdan uzoqlashmaydi. Chunki bu yondashuv alohida birlikning til tizimidagi boshqa birliklar bilan munosabatining ashyoviy vositalarini qidirish bilan bir qatorda ifodalovchi va ifodalanmish boshqacha aytganda lisoniy belgi va voqelik hodisasi, predmeti o'rtasidagi bog'liqlikning ashyoviy dalillarini topishga (ko'proq inkor qilishga desak to'g'ri bo'ladi) harakat qiladi [3, 44].

An'anaviy va struktur tilshunoslikning ba'zan turli ko'rinishga ega bo'lishi hamda turlicha nomlanishiga qaramasdan qariyb barcha jabhada *mavhumlashtirish amaliga ustuvor usul maqomi beriladi*. Faqat shu usul vositasida til qurilishi (strukturasini)ning "sinch-to'sinlari" va skelet tuzilishini aniqlash mumkin deb hisoblanadi. Mavhumlashtirish darajasi Praga lingvistik to'garagida ancha past, deskriptiv tilshunoslik va glossematika (Kopengagen strukturalizmi) da yuqoriroq bo'ladi. Generativ tilshunoslik nazariyasida esa mavhumlashtirish darajasi ancha yuqori pog'onaga ko'tariladi. O'zbek tilshunoslarining ayrimi ushbu amalni yanada yuqori pog'onaga ko'tarish tarafdoriga o'xshaydi. Misol tariqasida

H. Ne'matovning quyidagi qaydlari keltiriladi. Substansial yo'nalishda bu (til va nutq o'rtasidagi) farq tadqiqotchidan ashyoviy tafakkur (предметное мышление) dan batamom uzilib idrokiy tafakkurni – *sof munosabatlar chizmasi* asosida fikrlashni talab etadi. Bunda fikrlash birlik ("g'ishtcha", tayanch material, operator)lari moddiylikdan soqit qilingan munosabat, shunday zot (mohiyat)ning o'zga zotlar bilan minglab turdagi bog'lanish va aloqadorligi bo'lmog'i lozim. Lison mana shunday "moddiylikdan munazzah" zot (munosabat, imkoniyat)lar tizimi sifatida tushuniladi [3, 45 – 46].

Tilshunos S. N. Ivanov ham hodisalar mohiyatini izlash, topish uchun ularga xos bo'lgan *munosabat va aloqadorlikni* farqlash lozimligini uqtiradi. Bunda grammatik hodisalarning mohiyatini ularning farqli, alohida ko'rinishga ega bo'lgan munosabatidan izlash nazarda tutiladi. Grammatik shakl deb fikrini davom ettiradi olim ma'lum ko'rinishdagi xususiyat sohibi bo'lganligi sababli qiymat ya'ni ma'noga ega. Bu qiymat esa o'z navbatida grammatik shaklning munosabatlari qatorida ya'ni bajaradigan sintaktik vazifasida namoyon bo'ladi. Grammatik shaklning (so'zsiz boshqa turdagi lisoniy birliklarning ham) bu yo'sindagi substansial talqini umumiylik va alohidalik, hodisa va mohiyat bog'liqligi dialektik talqinining aks sadosidir.

Ushbu fikrlarga monografiya muallifining munosabati mana bunday. Nazarimda S. N. Ivanov lisoniy birliklarning moddiylikiga oid xususiyatni hech qanday inkor etmasdan turib substansial yondashuv tahlil usullarini amalga tatbiq qilish tarafdori. Aks holda morfologik tavsif jarayonida grammatik shaklning ilmiy izohida uning substansial mazmuni, munosabati tizimi, turli xususiy ma'no vositasida mavjud bo'ladigan mohiyati (umumiy ma'nosi) aks topishi lozimligini ta'kidlayotgan Sergey Nikolayevich o'z fikrini "ushbu shaklga xoslanishi mumkin bo'lgan barcha ma'no unda substansial mavjud" deya yakunlamagan bo'lar edi! Baynalmilal atama *substansiyaning* yasamasi bo'lgan *substansialni mohiyat* mazmunida anglasak substansiallikning moddiylikdan yiroqlashmasligini fahmlashimiz muqarrar [3, 50 – 51].

Xullas, lingvistik metodologiyada monopolistik ruhiyat xulosalarning soxtalashuviga sabab bo'lishi muqarrar. Buning misolini til tizimi taraqqiyotida kuzatiladigan o'zgarishlarni sinfiy hodisalar qatoriga kiritish harakatida ko'ramiz. Til sinfiy hodisa emas, u millat boyligi, ko'zgusi. Boshqacha aytganda til insonning botini, fitrati, unga xos xususiyat (V. Humbolt), millatning birlamchi belgisi, ruhiy-ijtimoiy hodisa. Yana bir misol. Biror bir obyekt tadqiq qilinishida uning ichki qarama-qarshi jihatlariga e'tibor berish dialektik yondashuv talabidir. Dialektikaning qarama-qarshiliklar qonuniyati so'zsiz til tabiati (hayoti)da o'z o'rniga ega. Bunday qonuniyatlar ta'siri ayniqsa fonetik va morfologik tizimlarda kuchli. Biroq *lisoniy hodisalar tizimidagi har qanday notekislik, noo'xshashliklarni "dialektik qarama-qarshilik" niqobi ostida izohlashga hojat yo'q*. Ilmiy faoliyat rivojining hozirgi bosqichida (metodologik pluralizm tobora muhim ahamiyat kasb etayotgan paytda) dialektika qonuniyatlari va tahlil prinsiplariga murojaat qilish mulohazali va farosatli bo'lishni yanada ko'proq talab qiladi [3, 34 – 35]. Boshqacha aytganda tilshunoslik fani mustahkam nazariy poydevorga muhtoj bo'lib turgan bir davrda tilshunoslar nazariy muammolar bilan shug'ullanishga va ilgari surilayotgan g'oyalarni metodologik jihatdan asoslash imkoniyatlarini qidirishga majbur. Muammolar izidan borish esa tadqiqotchini falsafiy fikrlashga undaydi. Negaki falsafiy bilish o'z navbatida fan, ilmiy tadqiqot metodologiyasi uchun muhimdir [3, 27].

Muhokama. Shuni ta'kidlash joizki, hozirgi kunga qadar *metodologiya* tushunchasi izohtalab bo'lib qolmoqda. Unga berilgan ayrim ta'rifda *metod* tushunchasi yetakchi o'rinda turadi. Namuna tariqasida o'zbekcha falsafa qomusida berilgan ta'rifni olib ko'raylik: *Metodologiya: 1) biror fanga tatbiq etiladigan tadqiqot usullari majmui; 2) ilmiy bilish va dunyoni o'zgartirish metodi haqidagi ta'limot* [2, 58]. Avvalo shuki dunyodagi ayrim narsa-hodisaga ta'sir o'tkazib o'zgartirish mumkindir. Lekin dunyo metod vositasida qanday o'zgarishini rostini aytsam tushunmayman. Ikkinchidan metodologiya faqat metodlar majmuasi sifatida qaralsa ilmiy faoliyat qo'llanilayotgan metodning "quli"ga aylanib qolishi mumkin. Holbuki *metod voqelikni nazariy va amaliy o'zlashtirish, bilishni ta'minlovchi amal va tadbirlar to'plami. Metodologiya esa ma'lum tahlil usullari tatbiqini nazariy va falsafiy jihatdan asoslab beradi* [3, 28 – 29].

Monografiya muallifining fikricha ruscha falsafa qomusida berilgan ta'rif metodologiya tushunchasining mohiyatini to'liq aks ettiradi: *Metodologiya nazariy va amaliy faoliyatni tashkillashtiruvchi tamoyil-u usullar tizimi hamda shu tizim haqidagi ta'limotdir* [8, 365]. Yosh tadqiqotchilarga tushunarli bo'lsin uchun ushbu ta'rifning izohini keltiramiz. Metodologiya *insonning bilish faoliyati* haqidagi ta'limot bo'lib ikki ma'noda talqin qilingan. U birinchidan bilish tamoyillarining tayanch nuqtasi haqidagi, ikkinchidan shu tamoyillarga asoslanadigan tadqiqot usul-u amallari borasidagi ta'limotdir. Birinchi ma'noda u bevosita falsafa, dunyoqarash, ayrim dalilsiz qabul qilinadigan nuqtayi nazar bilan bog'liq. Ikkinchi ma'nosida umumiy tadqiq metodining xususiy hamda alohida metodlarini amaliyotga tatbiq etish jihatini o'rganish nazarda tutiladi.

Metodologiyaning falsafiy ta'rif-u tavsifi tilshunoslik metodologiyasi uchun asos vazifasini o'taydi: *Lingvistik metodologiya ham tilshunos tadqiqot jarayonida tayanadigan tamoyillar majmuasidan iborat bo'lib falsafiy, lingvonazariy hamda gnoseologik qismlardan tashkil topuvchi sohadir*. Ta'rifdan ma'lum

bo'ladiki tilshunoslik metodologiyasi bir necha qismdan tashkil topgan. Shunga muvofiq uning til tabiatini ilmiy bilish jarayonida bajaradigan vazifasi ham bitta emas. Avvalo har qanday tilshunos tanlangan obyekt tadqiqida muayyan falsafiy kategoriya va qonuniyatlarga amal qiladi. Ikkinchidan til hodisalari tadqiqi ma'lum nazariy qarashlar doirasida shakllanadigan tamoyil (prinsip)larga amal qilishni taqozo etadi. Bular 1) tilning sistem tuzilishi, 2) tilning o'z-o'zini tartiblashtirish tamoyili, 3) til birliklarining izomorf xususiyatga ega bo'lish tamoyili, 4) tilning ijtimoiy xususiyatga ega bo'lish tamoyili, 5) tilning semiotik hodisa ekanligi tamoyili va b. Uchinchidan metodologiya bajarilayotgan tadqiqotning dasturini tuzishga asos bo'ladi. Negaki muayyan lisoniy hodisani o'rganish uchun uning rejasi tuziladi, obyekti va predmeti (mavzusi) aniqlanadi, maqsad-u vazifasi belgilanadi, maqsad-u predmetga mos tadqiqot usullari tanlanadi. Bundan tashqari metodologiya va mavjud bo'lgan metodlar majmuasi lisoniy hodisaning ma'lum bir qirrasini yoritish imkonini bermasa yangi tahlil usul va vositalarini yaratish uchun asos bo'ladi.

Zamonaviy tilshunoslikda lisoniy hodisalarning tasnif va tavsifi bilan chegaralanib qolmasdan ularning mohiyatini belgilovchi qonuniyatlar yo'lidan borib ushbu hodisalar "xatti-harakati sababini aniqlash, imkon boricha oldindan taxmin qilish yoki bashorat qilish maqsadi ko'zlanmoqda. Bunday sharoitda yangi nazariyaning yaratilishi, farazlarning shakllanishiga ehtiyoj oshadi, eskilariga tuzatish, aniqlik kiritiladi. Metodologik tamoyillarning xuddi shu yo'sinda o'zgarib borishi tilshunoslik fanida yangi paradigma, yangicha yondashuvlarning paydo bo'lishiga turtki bo'ladi. Bundan lingvistik metodologiyaning asosiy vazifalaridan biri fanimiz istiqbolini, uning strategiyasini belgilash ekanligi ayon bo'ladi.

Yosh tadqiqotchilar shuni yaxshi anglab olishi kerakki har qanday fan sohasida yaratilayotgan ilmiy nazariya, tahlil usullarini metodologik jihatdan o'rganish hozirgi paytda asosiy talablardan biriga aylandi. Metodologik tahlil nazariy g'oya va metodlarning haqiqiy bilimga erishishda qo'shadigan hissasi, imkoniyati darajasini aniqlash uchun zarurdir. Shunday sharoitda tadqiqotchi yolg'iz bir konseptual doirada "o'ralashib qolib" alohida bir metodni haqiqatga yaqinlashtiruvchi vosita deb hisoblashini to'g'ri deb bo'lmaydi. Negaki lingvistik metodologiyadagi pluralizm, uning hududiy sarhadlaridan joy olayotgan turli dunyoqarash g'oyalari, nazariy qarash va tahlil metodlari oddiy matematik yig'indi bo'lib qolmasdan oqilona tanlov asosida shakllanadigan konseptual tizim ko'rinishini olishi darkor. Faqat shundagina lingvistik metodologiya til tabiatini ilmiy bilishning strategiyasi va istiqbolini aniq belgilab berishi mumkin [3, 28 – 35].

Natijalar. Monografiyaning til qurilishi tadqiqi va sistem tafakkur deb nomlangan bobi mazmuniga asoslanib faqat yosh tadqiqotchilarga emas, tajribali tilshunos olimlarning ham ko'pchiligi uchun o'ta muhim ahamiyatga ega bo'lgan quyidagi xulosaga kelinadi. Xullas shu o'tgan davrda tilshunoslikning yetakchi yo'nalishi, samarali tadqiq paradigmasiga aylangan *sistem yondashuv* hozirgi kunda yangidan taraqqiy etish, yangi kurtak yozish (paxtani terganing sari ochilaverganidek) arafasida turibdi. Zotan til yoki lison deb ataluvchi xazinaning hujra (balkim hujayralari)ga sinchiklaganing sari o'z javharlarini yangidan, boshqa jihatlar timsolida ko'z-ko'z qilaveradi. O'z paytida til tizimi "ikkilamchi tabiiy ehtimolli ko'p o'lchovli dinamik sistema" deyilgan ta'rifga hech bo'lmaganda *notekis, ochiq, o'zgaruvchan* kabi sifatlarni kiritish ehtiyoji sezilmoqda. Bu ehtiyojni qondirish uchun sistemani keng miqyosda talqin qilish, uning mohiyatini belgilovchi xususiyatlarni keng ko'lamda tadqiq etish va nihoyat tizimning harakatchanligini ta'minlovchi ichki energiya manbalarini aniqlash lozim bo'ladi. Demoqchimanki sistem yondashuvdan *lingvosinergetikaga* qarab yo'l olish tilshunosning taqdirida bitilgan [3, 118]. Bunday safar oson kechmasa-da yosh tadqiqotchilarga koni foydaligini inobatga olib piri murshidga ergashamiz.

Avvalo shuki *sinergetika* atamasi yunoncha *sinergos* so'zidan olingan bo'lib *birgalikda harakat qilish, hamkorlik, kelishuv* kabi ma'nolarni anglatadi. Hozirgi kunda u *fanlararo tadqiqot ilmiy yo'nalishi* sifatida e'tirof etilgan. 20-asrning 70-yillarida daniyalik ximik olim Ilya Prigojin *beqaror tizimlar va no-chiziqlik* o'rtasidagi aloqani aniqlaydi. AQSHda Hayns fon Ferster fanlararo tadqiqot guruhini to'plab *o'z-o'zini tashkillashtirish* muammosini muhokama qilishga kirishadi. Nemis fizigi Herman Haken mazkur nazariyaning fanlararo mazmunga ega ekanligi va uning faqat tabiiy fanlar emas, gumanitar sohalar tadqiqiga ham mos kelishini izohlashga harakat qiladi.

Tadqiqotchilarning kuzatishiga asoslanib ustoz Shahriyor Safarov shunday fikr bildiradilar. Demak til tizimi tadqiqida uning barcha sath va qobiqlariga oid xususiyatni inobatga olish lozim bo'ladi. Biror bir sathni e'tibordan qochirish uning yaxlitligini tasavvur qilish imkonini bermaydi. Aks holda "til tizimi yasama tasavvur" degan noto'g'ri xulosaga ham kelish mumkin. Til qurilishi hech qanday asistem mohiyatga ega emas, unda kuzatilayotgan muvozanat, beqaror holatlar esa ushbu tizimning o'z-o'zini tashkillashtirish, tartiblashtirish qobiliyatiga ega ekanligidan guvohlik beradi. Bulardan anglashiladiki til tizimiga sinergetik qonuniyatlar xos. Bu qonuniyatsiz tilning o'zi ham mavjud bo'la olmaydi, to'g'rirog'i "hayot kechirish"ga qiynaladi. Shunday ekan til tizimi tadqiqiga *yangi ilmiy paradigma ya'ni sinergetika tamoyillarini* tatbiq etish o'rinli va buning payti ham keldi. Yosh tadqiqotchilar shuni unutmasligi lozimki ushbu nazariya til kabi murakkab hodisaning qaysi jihatini yoritish imkoniyatiga ega ekanligini yoki boshqacha qilib aytganda

sinergetik nazariya tamoyillarining qaysi biridan til tizimining qaysi hududi tadqiqida foydalanish samarali bo'lishini bilish, hech bo'lmaganda sezish kerak. Bularni bilmasdan turib sinergetikaga oid tushunchalarni ehtiyotsizlik bilan aralash-quralash ishlatishdan hech qanday maqsadga erishib bo'lmaydi.

Sinergetik yondashuvda tizimda kechayotgan jarayonlarning har qanday holatini ilmiy tasvirlash imkoniyati mavjudligi uning ustuvorligidan dalolat beradi. Hozircha mazkur yo'nalish konseptual apparatidan o'rin olgan tushunchadan beshtasi aniq. Bular: 1) *o'z-o'zini takomillashtirish*; 2) *sistemaning ochiqligi va yoki yopiqligi hamda nobarqarorlik, beqarorlik* (xaos), *tasodif*; 3) *dissipativ* (tarqatadigan, o'zgartiradigan, buzadigan) va *fraktal strukturlashish* (ing. *fraction* – parcha, zarracha, bo'lak); 4) *bifurkatsiya, attraksiya, fluktatsiya, kooperativ harakat, kogerent tuzilish* va 5) *attraktor* (tortish, jalb qilish). Ushbu tushunchalardan birinchisi sinergetikaning markaziy g'oyasini aks ettirib murakkab tizimlarning o'z tuzilishi (ichki strukturasi)ni tartibga keltirish qobiliyatini ifodalaydi. Ikkinchi bandedagi tushunchalar sinergetik holatlarni ifodalaydi. Bunday holatlardan biri sistemaning ochiqligidir. Sistema ochiqligining tub mohiyatini ifodalovchi belgi *nochiziqlik* deb ataladi. Nochiziqlik sistema ko'p o'lchovli, muqobillashuv imkoniyati keng hodisa. Uni o'rganish yangi metodologik yondashuv, tahlil metodlariga murojaat qilishni taqozo etadi. Ushbu metodologik yondashuv *nochiziqlik tafakkur* deb atalmoqda va hokazo [3, 119 – 143].

Tilshunoslikda amalga oshirilgan tadqiqotlarga asosanib monografiyada sinergetik paradigmaga eng ko'p e'tibor berilayotgan lingvistik obyekt hozircha *diskurs* yoki *matn*dir deyiladi. Jumladan Moskalchuk G. G., Belousov K. A. hamda shogirdlari Blazanova N. A., Korbut va b. matnning zamon-makon tuzilishida sinergetik jarayonning ta'siri masalasini o'rganishda pozitsion tahlil usulidan foydalanadi. Ularning fikricha matn shakllanishi tabiat va san'at obyektlarining shakllanishi tamoyillariga mos keladi. Mazmun ifodalanishini sinergetik paradigma doirasida o'rganish ham istiqbollidir. Bu turli sathlar (shu jumladan matn)ga oid birliklarning ma'no taraqqiyoti jarayonlarini modellashtirish borasida bajarilgan tadqiqotlar natijasida o'z isbotini topmoqda. Lisoning mazmuniy hududi denotativ, signifikativ va konnotativ ma'nolarning arxip hamda ezeterik (yashirin, botiniy) ma'nolar bilan kesishuvida, bir joyda to'planishidan hosil bo'ladi. Yashirin ma'no sinergetik qonuniyatlar faollashuvi negizida voqelanadi. Masalan badiiy matnda implitsitlik obrazli muloqotning kognitiv-sinergetik tabiati zahirida yuzaga keladi (Alefirenko). Mazmun "shakllanishi masalasiga sinergetik yondashuv tafakkur va mazmun energiyasining dinamik munosabatini rivojlantirish imkoniyatini yaratadi" [qarang: 9, 94 – 143].

Umumlashtirib aytganda sinergetik yondashuv lingvistik tahlil sarhadlarini kengaytiradi va uning istiqboli uchun muhim ahamiyatga molik. Ayni paytda sistemaning barqaror xatti-harakati kabi ilgari chetga surib qo'yilgan sinergetik tafsilotlarni o'rganish va tadqiq etishga chorlaydi. Tilning qudrati uning tabiiy kuchi, stixiyasi hamda beqarorligida. Shu bois lingvistik tahlil ko'lamini kengaytirmasdan turib mazmun yangicha tarmoqlanishi, sohilishi, yangicha ko'rinish olishi, beqarorlanishi kabi holatlarni yuzaga keltiradigan matndagi nostandart, nome'yoriy, tasodifiy qo'llanishlarni izohlash imkoniyatimiz chegaralangan. Lisoniy hodisalar tadqiqiga oldindan mavjud bo'lgan yondashuvlar bilan bir qatorda kognitiv, antropotsentrik va sinergetik tahlil amallarining jalb qilinishi davrimiz tilshunoslarining yutug'i. Boshqacha aytganda tilshunoslik paradigmalararo davrga o'tdi. Zotan voqelikning asl mazmun-mohiyati aynan "oraliq dunyo"da shakl topadi. "Oraliq dunyo"ni topish uchun esa til sohiblarining hayoti, tafakkuri va faoliyatida namoyon bo'lishining sir-u asrorini o'rganmoq darkor [10, 158 – 162; 3, 150].

Shuni ta'kidlash joizki, lisoniy hodisalarning sinergetik tavsifida *diaxron-tipologik yondashuv*ning naqadar samarali bo'lishi o'zbek tilshunosligida o'z isbotini topdi. Andijonlik tilshunos A. Rahimov o'zining nomzodlik dissertatsiyasi [11]da fuziya lisoniy tipini sinergetik yondashuv asosida tahlil qildi. Ma'lumki dunyo tillarining ko'pchiligiga xos bo'lgan fuziya xususiyatli murakkab morfologik tizimi o'z o'rnini yangi – agglutinatив va analitik strukturaga bo'shatib bermoqda. Mazkur dissertatsiyada shularning sababi sinergetik qonuniyatlar bilan bog'lab izohlanadi. Hind-yevropa tillari morfologik tizimida ma'lum tebranish (fluktatsiya) ta'sirida bifurkatsiya holati yuzaga kelgan. O'z-o'zini qayta tashkillashtirishga moyil ushbu tizim bifurkatsiya holatidan chiqish uchun (chorrahaga kelib qolgan yo'lovchidek) rivojlanish yo'nalishidan birini tanlaydi ("borsa-kelmas"ni emas). Aniqroq qilib aytganda sistemadagi muvozanatdan yiroq bo'lganda fluktatsiya jarayoni ta'sirida rivojlanishning bifurkatsiya mexanizmi harakatga tushadi. Bifurkatsiya (polifurkatsiya) tushunchasi obrazli qilib aytganda sistemaning "chorrahadagi holatini" ya'ni uning taraqqiyot va faollashuv yo'llaridan biri tanlanadigan holatini anglatadi. Tizimdagi fluktatsiya (tasodifiy og'ish, chetlanish) tizimni butunlay qamrab olib bifurkatsiya holatini hosil qiladi. Natijada sistema o'z me'yori, hududini deyarli o'zgartirmasdan yangi sifat, xususiyat sohibiga aylanadi. Demak til tizimining evolutsion taraqqiyotini anchadan buyon hukmron bo'lgan soddadan murakkabga qarab boruvchi (amorflik > agglutinatивlik > flektivlik) chiziqli yo'nalishda kechuvchi jarayon sifatida tasavvur etish an'anasidan qutuladigan bo'ldik. A. Rahimov aytganidek "lisoniy tiplardagi o'zgarishlarni kuzatadigan bo'lsak ularning nochiziqlik taraqqiyot trayektoriyasiga ega bo'lishi ayon bo'ladi" [11, 13].

Dissertant ingliz va o'zbek tillarida fuziyaning tutgan o'rnini qiyoslab uning o'zbek tili uchun noustuvor, fakultativ ekanligini qayd etadi. Dalil tariqasida jumladan quyidagi misollarni keltiradi: *adash* > *ot+dash* (assimilatsiya bilan bog'liq), *susay* > *sust+ay* (undosh tushib qoladi), *angla* > *ong+la*, *aka* > *uka* (umlaut va ablaut asosida), *poy+qop* > *paypoq* (metateza asosida), *og'a+ini* > *og'ayni* (sanxiy holatida) [3, 143, 145].

Yakunda yosh tadqiqotchilarga aytadigan fikrimiz shuki, tilshunoslikning so'nggi yutug'i bo'lgan matn sinergetikasi bilan shug'ullanishni boshlashdan avval bu borada dastlabki bosqich bo'lgan matn grammatikasi va matn lingvistikasiga doir tadqiqotlar bilan tanishish maqsadga muvofiq [bu sohaga doir adabiyotlar haqida jumladan qarang: 12; 13, 319 – 447].

Endi yosh tadqiqotchilarga o'zbek tilshunosligidagi boshqa ayrim yo'nalish metodologiyasi haqida qisqacha ma'lumot beramiz. Avvalo shuki sovet hokimiyati yillarida ilmiy tadqiqotlarda *monopolistik ruhiyatdagi marksistik materializm* metodologik asos vazifasini bajardi. Ayni paytda voqelikning Dekartdan boshlangan karteziyan dualizmiga xos materialistik tavsifiga ham murojaat qilindi [3, 34]. Aniqroq qilib aytganda Dekart yangi zamon falsafasiga o'zining dualistik ta'limoti bilan katta hissa qo'shgan. Dekartning bir-birini rad etmaydigan mustaqil substansiya: *moddiy olam* va *ruhiy olam* qonunlarining teng huquqligi to'g'risidagi ta'limoti uning falsafiy qarashlari poydevori bo'lib xizmat qiladi [2, 104]. F. Engelsning "materilaistik dunyoqarash – tabiatni borligicha hech qanday qo'shimchalarsiz anglashdir" degan fikriga mos lingvistik tadqiqotlarda obyektivlik, haqiqatga erishish mumkinligini isbotlash niyatida yurganlar [3, 21] ham bo'ldi.

O'zbek tilshunosligida jumladan *an'anaviy (formal) yo'nalish*da metodologik asos vazifasini *dialektik materializm* bajaradi [14, 3] deyildi. *Substansial* (formal-funksional, zotiy, dialektik, struktur) yo'nalishda metodologik asos sifatida F. Hegel dialektikasi va tasavvuf falsafasidan foydalanildi [15, 61–81; 16, 6]. *O'zbek tili mazmuniy sintaksisining* metodologik asosi shu sohaga bag'ishlangan monografiyaning so'zboshisida qisqacha bayon qilingan. "Monografiyada olg'a surilayotgan konsepsiyaning metodologik asosi *dialektik-materialistik falsafadir*. Bu konsepsiya asosida tilning sistemali xarakteri, til birliklarining sintagmatik va paradigmatic xususiyatining o'zaro aloqasi va ichki organik shartlanganligi, til birliklarining aks ettirish tabiati yotadi" [17, 3]. Mazkur konsepsiyani tatbiq etishda qanday metod yoki metodlardan foydalanganligi ochiq aytilmaydi. Mazkur monografiyadan o'n sakkiz yil o'tib birinchi muallif tomonidan filologiya sohasidagi yosh ilmiy tadqiqotchilarga mo'ljallangan lingvistik tadqiqot metodologiyasi va metodlariga doir qo'llanma nashr etildi [18].

Qo'llanmaning 4-mavzusi [18, 20–34]da metod va metodologiyaning ahamiyati haqida yosh tadqiqotchilar uchun zarur ma'lumot beriladi. Har qanday tadqiqotchi muayyan mavzuda ilmiy izlanish olib borar ekan, eng avvalo ma'lum metodologiya tanlaydi va o'z maqsadini amalga oshirish uchun qo'l keladigan ilmiy tadqiqot metodlaridan foydalanadi.

Metodologiya va tadqiqot metodidan xoli birorta ilmiy asar mavjud bo'lmaydi. Shunday ekan fanda ilmiy tadqiqot metodologiyasi va metodi tushunchalari markaziy o'rinni egallaydi. Shuning uchun ham har bir tadqiqotchi tadqiqot metodologiyasi va metodlari haqida yaxshi bilim va ulardan o'rinli foydalanish ko'nikmasiga ega bo'lmog'i lozim.

So'ngra ikkita falsafiy va bitta tilshunoslikka oid monografiyadagi ta'rif keltiriladi.

1. *Metod* (yun. *methodes* – bilish usuli) – subyektning har qanday shakldagi faoliyat usuli sanaladi. Metodning umumiy nazariyasi, metodlar sistemasi haqidagi ta'limot *metodologiya* deyiladi [19, 167].

2. *Metod* – tajriba (eksperiment) orqali aniqlangan va kuzatilgan natijalarni nazariy umumlashtirish usullaridir. *Metodologiya* – bilish jarayonida dunyoqarash tamoyillarini qo'llashdir [20, 3].

3. *Metodologiya* umuman ilmiy metod haqidagi ta'limot hamda xususiy fanlar metodlari haqidagi ta'limot ya'ni bilish faoliyati yo'llari haqidagi ta'limot sifatida har qanday fan nazariyasi va amaliyotida katta ahamiyatga ega [21, 211].

Muallif mazkur ta'riflarga munosabat bildirmaydi. Bu ish tadqiqotchilarning o'ziga havola qilinmoqdami degan savol tug'ilishi tabiiy. Dialektik metod va uning xususiyati haqida ma'lumot berilgan. Chunonchi, metodologiya dialektika bilan uzviy bog'langan. Dialektik metod falsafiy metodlardan eng qadimgisi. Ushbu metoddan tilshunoslikda foydalaniladi. Bular bari to'g'ri. Jumladan turkiy va o'zbek tilshunosligida mazkur metodga asoslangan alohida yo'nalish shakllangan bo'lib prof. S. N. Ivanov, H. Ne'matov va ularning shogird-u izdoshlari tomonidan o'nlab tadqiqot yaratilgan [qarang: 22; 16]. Bular xususida yosh tadqiqotchilar bilgani maqsadga muvofiq edi. Ammo bu haqda umuman ma'lumot berilmagan. Yana bir jumla diqqatni o'ziga tortadi. *Materialistik dialektika esa fanning falsafiy metodologiyasi sifatida xizmat qiladi. Materialistik dialektika atamasi dialektik materilaizm* ma'nosida qo'llangan bo'lsa o'zbek tilida 2004-yilda nashr etilgan falsafiy qomusda "bu ta'limot hozir ahamiyatini yo'qotgan" deyiladi (ushbu maqolaning kirish qismiga qarang).

Qoʻllanmaning oppozitiv metodga bagʻishlangan 19-mavzusi (18, 101–109) da quyidagi jumalarga duch kelamiz. Bir sinfga maʼlum oʻxshash belgi asosida birlashgan aʼzolari farqlash ularni bir-biriga zidlashni taqozo qiladi. Chunki *oʻxshash narsa va hodisalar* muayyan belgi asosida zidlangandagina ularning farqli tomonlari namoyon boʻladi. Grammatik kategoriyaning ushbu talqinga mos taʼrifi rus tilshunosligida 1971-yilda A. V. Bondarko monografiyasida uchraydi. *Morfologik kategoriya bir turdagi (однородный) maʼnoga ega boʻlgan grammatik shakllarning oʻzaro zid qatorlari sistemasidan iborat* [24, 4]. 1979-yilda oʻzbek tilshunosligida shunga yaqin taʼrifni uchratamiz. *“Bir-biriga qiyosan olinadigan (oppozitsiya hosil qiladigan) ikki yoki undan ortiq grammatik maʼno bilan shu maʼnolarni ifodalovchi shakllar birgalikda grammatik kategoriyaning hosil qiladi”* [25, 6]. 1980-yilda mazkur taʼrif talabalarga moʻljallangan darslikda aynan takrorlanadi [26, 211]. 2020-yilda ham oʻzbek tilshunosligida grammatik kategoriya taʼrifi oʻzgarmay qolgan. *Muayyan substansial maʼno umumiylik ostida birlashgan va oʻzaro substansial maʼnoning parchalanishi, xususiylashuvi asosida zidlanadigan shakllar sistemasi grammatik kategoriya hisoblanadi* [27, 98].

Mazkur taʼriflar tilshunoslikning turli yoʻnalishiga mansub boʻlsa-da, ularning mushtarak jihati grammatik kategoriya shakllari maʼnosi oʻzaro zid, oppozitsiya hosil qiladi deyilishida. Buning sababi shuki tilshunoslikda oppozitsiya atamasining qoʻllanishi 20-asrning 30-yillariga toʻgʻri keladi. Uni dastlab N. S. Trubetskoy ishlatgan. Bu olim fonologik oppozitsiyani uning aʼzolari orasidagi munosabatga koʻra uch tur taʼrifni privativ, ekvipolent va gradual oppozitsiyaga ajratgan. Bu nuqtayi nazar grammatikaga R. O. Yakobson tomonidan tatbiq etilgan. Uning fikricha hamma grammatik kategoriya oppozitsiya tushunchasiga asoslangan. Bunday yondashuv keyinchalik shoʻro tilshunosligida ham keng tarqaldi. Dastlab koʻpchilik bir narsaga eʼtibor bermaydi. Qiyoslang: Очевидно, термин «оппозиция» призван обозначать особый тип отношений между различными языковыми единицами, определяющий действие всего языкового механизма, **но отнюд не единственный** [28, 176]. 70-yillarda shoʻro tilshunosligida shu jihat inobatga olinib til qurilishi shu jumladan grammatik sistemasi-tizimi barcha tilda bir xil emas degan *yangicha metodologik qarash* bayon qilindi. Bundan grammatik kategoriyaga beriladigan taʼrifda tilning grammatik qurilishi hisobga olinishi kerakligi anglashiladi. V. N. Yarseva eʼtiborni shunga qaratadi. *Grammatik kategoriya strukturasi tilning morfologik turiga bogʻliq boʻlgan grammatik shakllar sistemasi orqali izchil ifodalanuvchi umumlashgan maʼnodir* [29, 5].

Mazkur yondashuv nazariyotchi olimlarning ayrimi tomonidan tezda eʼtirof etildi. Jumladan A. V. Bondarko ilgari nuqtayi nazaridan voz kechib grammatik kategoriya aʼzolari orasida **faqat oppozitsiya emas, nooppozitiv farqlanish** ham mavjud deb yozdi [30, 17 – 28]. Bunday holda oppozitsiya grammatik kategoriya strukturasi-tuzilmasida yagona va mushtarak tamoyil emas, grammatik kategoriya shakllarini bir sistema-tizimga birlashtiruvchi tamoyillardan biri deb qaraladi. Binobarin bu nuqtayi nazarga koʻra grammatik kategoriya asosini umumiylik tushunchasi yaʼni umumlashgan maʼno tashkil etadi. Oppozitsiya bilan nooppozitiv farqlanish esa grammatik kategoriya shakllari bir tizimga birlashuvining turlicha koʻrinish (usul)idir. Grammatik kategoriya aʼzolari orasidagi mazmuniy aloqa-munosabatning bunday talqini taʼrifning boshqacha boʻlishini taqozo etadi. *Grammatik kategoriya umumiy (подовое) maʼno asosida birlashuvchi grammatik shakllar sistemasidir; umumiy maʼno kategoriya shakllarida xususiy (видовое) maʼno tarzida namoyon boʻladi; xususiy maʼnolar orasida oppozitiv munosabat bilan nooppozitiv farqlanish ham mavjud; grammatik kategoriya strukturasi-tuzilishi tilning qurilishiga qarab boshqacha boʻlishi mumkin.*

Yuqoridagi ikki taʼrifdan anglashiladiki grammatik kategoriyaga oʻzbek tili nuqtayi nazaridan beriladigan taʼrifda ona tilimiz aniqrogʻi oʻzbek adabiy tili qurilishining oʻziga xos xususiyati aks etishi kerak. Shu munosabat bilan yosh tadqiqotchilarda oʻzbek adabiy tili qurilishining oʻziga xos xususiyati aniqlanganmi degan savol tugʻilishi tabiiy. Ushbu savolga javob berish maqsadida avvalo **anʼanaviy** (formal) **tilshunoslikka** doir adabiyotlarga murojaat qilamiz. 20-asrning 70-yillarida *oʻsish-oʻzgarishni koʻrsatish ishlarimizning metodologik asosidir* [32, 58] deya eʼlon qilindi. Tilning oʻsish-oʻzgarishidagi hamma jarayon jamiyatdagi talab-ehtiyoj bilan bogʻliqdir [32, 55] deya uqtirildi. Jamiyatning talabi mustamlaka xalqlarni ruslashtirish boʻlib ularning tilini rus tiliga yaqinlashtirish edi. Bu esa rus tilining mavqeyini yanada koʻtarishni talab qilar edi. Shuning uchun ikki tillilik sharoitida tillarni, shuningdek xalqlarni yaqinlashtirish vositalaridan biri boʻladi [33, 7] deb rus tilidan soʻz olish targʻib qilindi. Grammatikaga nisbatan ham shunday yoʻl tutildi. Oʻzbek tilining grammatik meʼyorini kodifikatsiya qilishda yaʼni oʻzbek adabiy tilining qonun-qoidalarini belgilashda ona tilimizning oʻziga xos xususiyati emas, rus tilining tuzilishiga xos belgi-sifatlar asos qilib olindi. Holbuki nazariy tilshunoslik asoschisi V. Humbolt tillarning grammatik jihatdan farqi xalqlarning grammatik nazari, idroki (grammatische Ansicht)dagi farqqa bogʻliq boʻlganidan *lugʻatga nisbatan* grammatikada millatning ruhiy oʻziga xosligi koʻproq aks etadi [5, 21] deb yozgan edi. Bu qimmatli fikr inobatga olinmadi. Dalil tariqasida oʻzbek adabiy tilining 1975-yilda nashr etilgan akademik

grammatikasidagi ikkita qoidani olib ko'raylik. So'zning grammatik ma'nosi uning formal qismi orqali ifodalanadi. *So'zning formal qismi asosiy qismdan, o'zak-negizdan qolgan qismdir* [33, 61]. So'z nutqda boshqa so'zlar bilan aloqaga kirishib, grammatik jihatdan shakllangan bo'ladi, birikishda ma'lum shaklga kiradi (*parkka ketdi, parkdan keldim* kabi) [33, 58]. Bu qoidalarda akad. V. V. Vinogradovning fikriga asoslanilgan [qarang: 33, 64]. Oqibatda grammatist olim *yoz-di-m* deganda grammatik ma'no faqat *-di* va *-m* bilan ifodalanadi, shunga ko'ra *yoz* so'zi nutqda mazkur qo'shimchalar vositasida aloqaga kirishib grammatik jihatdan shakllanadi deb uqtiradi. Holbuki o'zbek tilida mustaqil fe'l nutqdan tashqarida boshqa so'z bilan aloqaga kirmasdan grammatik jihatdan shakllangan bo'ladi. Chunki fe'lning o'zak, negizi rus tilidagidek faqat lug'aviy ma'no anglatish uchun xoslangan bo'lmay grammatik ma'no ham ifodalaydi. Masalan *ol* fe'lidan shaxs (tinglovchi), son (birlik), buyruq, kelasi zamon kabi grammatik ma'nolar anglashilib hurmat ma'nosiga betaraflik mavjud bo'ladi.

Prof. A. G'ulomov har bir sof fe'l bir gapni hosil qiladi: bunda subyekt ma'nosi ham berilgan bo'ladi. *Bu bir so'z tusidagi butunlik gapning eng sodda shaklidir* [34, 94] deb yozganida tamomila haq bo'lib me'yor (qoida) belgilashda ona tilimizning grammatik tuzilishiga asoslangan. Shu bilan birga *predikativ bog'lanish – ega va kesim munosabati gapning yadrosidir* [34, 14] deya oldingi qoidaga zid fikr bayon qiladi. Bu qoida rus tilining xususiyatini aks ettiradi. A. G'ulomov sodda gap talqinida keyingi fikrga asoslanib ish tutganidan avval ikki bosh bosh bo'lakli, so'ngra bir bosh bo'lakli gapni olib qaraydi. Bir bosh bo'lakli gapning xususiyati va turlarini belgilashda ham ruscha andoza asos qilib olinadi. Ajnabiy til sintaktik tuzilishini aks ettiruvchi bu qoidalar o'rta va oliy ta'lim dastur-u darsliklariga kiritilganidan umumxalqiylik, umummajburiylik tusini oldi. A. G'ulomov me'yor belgilashda ona tilimizning tuzilishini inobatga olish lozimligini teran anglaydi. Uning quyidagi fikrlari shuni tasdiqlaydi. Har bir tilning grammatik qurilishi ma'lum norma, qonun-qoidalariga ega. Bu norma, qonun-qoidalar til strukturasi o'zida bor, grammatikada shular ma'lum tartibda bayon qilinadi: *Bola yugurdi. Qiz kuyladi. Bedana sayradi* kabi gaplarning hammasi bir yagona qoida-model asosida tuzilgan [33, 53 – 54]. Ammo amalda ichki omilga emas, tashqi omilga tayanib ish tutganligining guvohi bo'lamiz. Misol tariqasida 1965-yilda nashr etilgan darslikning moslashuv mavzusini olib ko'raylik. A. G'ulomov moslashuv kesimning egaga muvofiqlashib, shunga mos shakl olishidir [34, 111] deb yozadi. Bunda quyidagi holatga asoslanadi. Hozirgi o'zbek tilida, ayniqsa matbuot tilida, ega va kesimning mosligidan chekinish – ega ko'plik bo'lganda ham kesimni birlik shaklda qo'llash kam uchraydi. Bu moslik ko'p hollarda saqlanadi [34, 113] deb misol tariqasida quyidagi gap beriladi: *Kolxoz a'zolari bu ishda ham g'ayrat ko'rsatayotirlar...* – Usmonov va Ubaydullayev o'rtoqlarning *brigadalari* hammadan oldin *bormoqdalar* ("S. O'zb."). Misolga shundoq izoh beriladi. *O'zbek tilining o'sishidagi bu hodisa rus tilining o'zbek tili taraqqiyotidagi progressiv rolini – ta'sirini ko'rsatadigan faktlardan biridir* [34, 113]. Ikkinchi qoidadan ko'rinadiki ega ko'plikda bo'lganda kesimning ham ko'plikda kelishi ya'ni ega *-lar* olganda kesimga ham *-lar* qo'shilishi o'zbek tilining grammatik tuzilishiga xos emas ekan.

Endi boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalariga mo'ljallangan darslikka murojaat qilamiz. Darslikning tilshunoslikdan umumiy ma'lumot bo'limidan ikkita qoidani olib ko'ramiz. "Agglutinatив tillarda har bir grammatik ma'no, odatda, alohida affiks bilan ifoda etiladi. Masalan, o'zbek tilida ko'plik va kelishik ma'nolarini alohida affikslar ifoda qiladi: *Ishchi-lar-ga mukofot-lar-ni topshir-dik*. Flektiv tillarda birdan ortiq grammatik ma'no, odatda, birgina ko'rsatkich orqali ifoda etiladi. Masalan, *Эти книги читаю в библиотеке* gapida *эти книги* so'zlari oxiridagi *-u* affiksi ikki ma'noni: tushum kelishigi va ko'plikni bildirib kelgan; *читаю (читаю-у)* so'zi oxiridagi *-у* mayl, zamon, shaxs, sonni bildirib kelgan" [35, 16]. Avvalo shuki qiyos to'liq emas. Rus tilida fe'l (kesim)dagi qo'shimchaning to'rtta ma'no ifodalashi ko'rsatiladi-yu, o'zbek tilida fe'l (*topshir-di-k*)dagi **-di** mayl va zamonni, **-k** shaxs va sonni bildirishi aytilmaydi. So'zdagi oxirgi qo'shimcha (**-k**) tushirib qoldirilsa **-di** mayl, zamon, shaxs, son bilan birga hurmatga betaraflikni ham anglatadi; **-di** tushirib qoldirilsa grammatik ma'no soni yana ortadi. Ko'rinadiki qo'shimchaning ko'p ma'noligi faqat rus tiliga emas, o'zbek tiliga ham xos.

Yuqorida sho'ro saltanati davrida formal tilshunoslik vakillari tomonidan hukmron xalq tiliga taqlidan belgilangan me'yor va qoidalardan ayriminagina namuna tariqasida keltirdik. Endi o'zbek substansial tilshunosligiga yuzlanamiz. Tadqiqotchilardan birining uqtirishicha "S. Ivanovning *substansial talqini morfologik kategoriya asosida shakllantirilgan bo'lsa, H. Ne'matov va uning ko'p sonli shogirdi ishida nafaqat morfologiya, balki fonetika, leksika, sintaksis va boshqa sathning yangicha, milliy mohiyatga asoslangan tavsif va talqini ishlab chiqildi*" [15, 95]. Mazkur monografiya-darslikning keyingi sahifasida "H. Ne'matov o'zining izdoshi (qavsda 24 olimning ism, familiyasi yozilgan) bilan **o'zbek milliy grammatikasini** yaratishga, o'zbek tili sathini yangicha formal-funksional (substansial) yo'nalishda tadqiq qilishga erishdi [15, 96] deyiladi. Ajratib ko'rsatilgan birikmalarni o'zbek adabiy tili qurilishining milliy ya'ni o'ziga xos xususiyati aniqlangan deb tushunish ham mumkin. Shu nuqtayi nazardan qo'shma gapga bag'ishlangan

tadqiqotdagi bitta qoida mazmuniga e'tibor beraylik. O'zbek tilida eng kichik sodda gap *atov birligi* va *kesimlik ko'rsatkichidan* tuzilgan bo'ladi. Oddiyroq qilib aytganda eng kichik sodda gap birgina fe'l yoki ot kesimdan iborat bo'ladi (*Aytdi. Ishladi. Talabaman* va hokazo). Bunday gaplarning qolipi [WPm] ramzi bilan belgilanib kesim ikki qismdan iborat bo'ladi deb xulosa chiqariladi. Komil ishonch bilan ushbu qolip o'zbek tilining ichki imkoniyatlariga mos deyiladi. Ayni paytda [WPm]ning eng kichik to'ldirilishida nutqda voqelangan shakllari qatorida [W] sifatida fe'lining o'zagi, [Pm] sifatida Ø berilgan: *ayt-Ø* [37, 70]. Bu bilan o'zbek tilida eng kichik gap birgina fe'lining o'zagidan ham iborat bo'lishi mumkinligi e'tirof etilgan bo'ladi. Bunday gapda kesimni shakllantiruvchi vosita qo'llanmaydi, u nol ko'rsatkichga ega deyilgan bo'ladi. Bu esa an'anaviy sintaksis ta'limotidagi rus tiliga taqlidan shakllangan tushuncha (fikr) demakdir: "So'zning grammatik ma'nosi uning formal qismi orqali ifodalanadi (so'zning formal qismi – asosiy qismdan, o'zak, negizdan qolgan qismi)" [33, 61]. "So'zning ayrim forma olmagan ko'rinishi ... nol forma sanaladi. Jumladan buyruq mayli, II shaxs birligidagi fe'l shunday: *qol* [33, 65–66]. Bundan ma'lum bo'ladiki olima o'zi o'zbek tili qurilishining o'ziga xos xususiyatini to'liq inobatga olmagan. Qo'shma gapning eng kichik qolipi [WPm+WPm]ni aniqlashda fe'lining o'zak, negiziga asoslanmaganligi tanqidiy fikrning to'g'riligini tasdiqlaydi.

Ilm-u amalga rioya qilinmagan qoidalardan yana ikkitasini olib ko'ramiz. Olima uyushiq bo'laklarda ko'plik va kelishik qo'shimchasi ularning oxirgisiga qo'shib hammasiga umumiy bo'ladi degan qoida [14, 141]ga asoslanib mohiyatan shunga o'xshash hodisani [WPm+WPm] qolipi ko'rinishida uchratishimiz mumkin deb yozadi [37, 81]. So'ngra ikkinchisini "sintaktik tejamlik (iqtisod)" deydi [37, 143]. Shunga muvofiq birinchisi morfologik tejamkorlik bo'ladi. Ammo olimaning o'zi na birinchi na ikkinchi qoidaga izchil rioya qilmaydi. Aks holda o'z nutqida birinchi va ikkinchi gapda ko'plik qo'shimchasini, uchinchi gapda *agar* va kishilik olmoshini tejagan bo'lar edi: *Sen go'zal va zebosan* kabi hosilalar uyushgan kesimlar sifatida baholanishi mumkin [37, 83]; ikki va undan ortiq ergash gaplar [37, 97]; **Agar biz** bunga erishgan bo'lsak, ishga xotima qilsak ham bo'ladi [37, 318]

Mazkur yo'nalish bo'yicha ilm qilmoqchi bo'lgan yosh tadqiqotchilarga ustozlari tomonidan bayon qilingan ayrim fikr-mulohaza amaliyotda o'z tatbig'ini topmaganligini eslatmoqchimiz. Misol tariqasida *H. Ne'matov o'z izdoshlari bilan o'zbek milliy grammatikasini yaratdi* degan fikrni ko'rsatish mumkin. Shunday bo'lsa nega prof. R. Sayfullayevaning sintaksisga oid monografiyasida o'zga nutq turlaridan biri bo'lgan o'zlashtirma gap haqida umuman ma'lumot yo'q degan savol tug'iladi. O'zbek tilining sintaktik xususiyati struktur tilshunoslikning substansial tadqiq yo'nalishi metodologiyasi va tadqiq usullari asosida yaratilgan darslikda esa mazkur mavzuga oid atigi bir abzats ma'lumot berilgan. U ham bo'lsa ko'chirma gapli qo'shma gap mavzusiga 24-band qilib kiritilgan. Shuni to'liq keltiramiz. **24. O'zlashtirma gap.** O'zganing gapi o'zlashtirma gap shaklida berilishi ham mumkin. Bunda muallif boshqalarning gapini grammatik va ayrim leksik xususiyatlarini o'zgartirgan holda beradi. O'zlashtirma gap ko'chirma gapdan intonatsiyasi va ayrim fe'l shakllarining ishlatilishi bilan ajralib turadi. *Demoq* fe'lining ko'chirma gapda juda ko'p ishlatiladigan *deb, dedi, deydi, degan edi* kabi shakllari o'zlashtirma gapda deyarli qo'llanmaydi. Uning o'rnida bu gaplarda ko'proq *aytmoq, gapirmoq* fe'llari ishlatiladi. Masalan: *Nazira opam bugun biznikiga kelishlarini aytdilar* [37, 277–278]. Avvalo shuki misoldan o'zlashtirmalikning sodda gapda voqelanganligi ma'lum bo'ladi. Unday bo'lsa ustozdan u nega sintaksisning qo'shma gap bahsida berilgan deb so'rashga to'g'ri keladi. Ikkinchidan misol mustamlakachilik davrida rus tili andozasi asosida tuzilgan o'zlashtirma gapdan iborat bo'lib sintaktik yo'l bilan yasalgan. O'zbek adabiy tili qurilishining o'ziga xos xususiyatini aks ettiruvchi o'ndan ortiq morfologik vosita bilan hosil bo'ladigan o'zlashtirma gap (xabar, buyruq, so'roq va b.) esa talabalardan "sir tutiladi". Modomiki shunday ekan mazkur yo'nalishda **o'zbek milliy grammatikasi yaratildi** deb uqtirishimiz qanchalik to'g'ri bo'larkin.

Boshqa yo'nalishlarda ham o'zbek adabiy tili qurilishining o'ziga xos xususiyati izchil inobatga olingan deya olmaymiz. Mazkur xususiyatni aniqlash maqsadida ushbu maqola mualliflari va bir guruh yosh tadqiqotchi islomning bosh manbai bo'lgan Qur'oni karim, nazariy va umumiy tilshunoslik asoschisi V. fon Humbolt hamda yangi humboldchilar oqimining asoschisi L. Vaysgerberning ruh va til haqidagi ta'limotiga asoslanib tayanib ish tutib kelmoqda. Ma'lumki V. Humbolt tilni mohiyatiga ko'ra faoliyat (Tätigkeit), quvvat (Energie) aniqlash ruhiy faoliyat, ruhiy quvvat [5, 69, 70], tuzilishiga ko'ra butunlik, tizim (sistema)dir deydi [5, 72]. Qur'oni karimda ruh so'zi yigirma oyatda yigirma bir marta qo'llangan. Isro surasining 85-oyati (290-bet)da uning mohiyati haqida shunday ma'lumot berilgan. *Sendan ruh haqida so'raydilar. Ruh tangrimning amridir¹ (ar ruhu min amri rabbi – ar ru:hu min 'amri robbi:), sizlarga juda oz ilm ato etilgan deb ayt.* Bundan shu narsa ma'lum bo'ladiki ruh yaratgan egamizga xos amr, ish ekan. Insonga nihoyatda oz ilm ato etilganidan uning asli, mohiyatini tushunishdan o'jiz ekan. Til esa ruhiy faoliyat

¹ Yoki *ruh rabbimning ishidir* (Muhammad Sodiq).

mahsuli ekanligi Qur'oni karim oyatlarida aniq bayon etilgan. Alloh taolo Odam atoning tanasini rostlab ichiga ruhidan puflagach unga jon kirib tiriladi. So'ngra unga barcha narsaning nomini o'rgatadi: *va allama adamal asmaa kullaha* (va 'allama 'a:damal 'asma: 'a kullaḥa:) Avval Odamga barcha narsaning nomini² o'rgatdi (Baqara surasi, 31-oyat, 6-bet). Demak Alloh taolo til deb atalmish bebaho ne'matni Odam a. s. ning ongi-yu qalbiga jo qiladi. Bu esa dunyo tillarining asli ya'ni bobotil zaxirasi demakdir. So'ngra farishtalarga yuzlanib bilsangiz mana bu narsalarning nomini aytib beringlar-chi deydi. Ular zoti poking haqqi o'zing o'rgatgandan o'zga ilmimiz yo'q deb javob qaytaradi. Shunda yaratgan zot Odamga ularning nomini aytib ber deydi. Odam barchasining nomini aytib beradi (Baqara surasi, 31 va 32-oyat, 6-bet). Bundan keyinchalik vositayi robitayi olamiyon bo'lgan (Avaz O'tar) tilning *nutqiy faoliyat* tarzida zuhur bo'lganligi oydinlashadi. Mazkur oyatlar insonning asli ham, tili ham bir ekanligiga dalil bo'lib xizmat qiladi. Vaqt, zamon o'tishi bilan ana shu mushtaraklik tabaqalashgan. Insoniyat elat, xalq, millat deb atalmish uzv-guruhlariga bo'lingan (Hujurot surasi, 13-oyat, 517-bet). Boshqa oyatda insonning tili ham xususiy lashib til oilalari va ular ichida qarindosh tillar vujudga keldi deyiladi (Rum surasi, 22-oyat, 406-bet). Shuni aytish joizki tilning tabaqalashishi inson ruhining imkoniyati doirasida muayyan tabiiy, jug'rofiy, tarixiy, madaniy, ijtimoiy (sotsial) va hokazo sharoitga mos ravishda voqelanib boradi. Binobarin tillarda mushtaraklik, umumiylik bilan birga o'ziga xoslik, tafovut ham yuzaga keladi. Bu jarayonda mutasavvif shoir aytganidek insonga ato etilgan juz'iy ixtiyor ham ishtirok etadi: *Agar chandiki qo'ymas erkimizga, Beribdur ixtiyori juz'iy bizga* [41, 12]. Yuqoridagi oyatlar mazmunidan bobotilning ham milliy tillarning ham **ruhiy-ijtimoiy xilqat** ekanligini anglab olish qiyin emas.

Shuni ta'kidlash joizki V. Humbolt ta'limotida ham til **ruhiy-ijtimoiy xilqat** deb talqin qilinadi. Atoqli olim ushbu ta'limotni *Yava orolidagi kavi tili xususida* nomli uch jildli asari muqaddimasida bayon qilgan. Muqaddima 1830–1835-yillarda yozilgan bo'lib *Insoniyat tili qurilishining rang-barangligi va uning bashariyat ruhiy taraqqiyotiga ta'siri* (Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaus und seinen Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts) deb nomlangan.

V. Humbolt ta'limotida tilning paydo bo'lishiga doir nuqtayi nazar Baqara surasining 31–32-oyatlari mazmuni bilan hamohang. Humboltgacha ustuvor bo'lgan qarashlardan biriga ko'ra til tadrijiy (evolutsion) taraqqiyot natijasida asta-sekinlik bilan oddiydan murakkabga tamoyili asosida paydo bo'lgan. Bu qarash hatto mustaqillikning dastlabki yillarida ham ona tili darsliklarida uchraydi [38, 18]. V. Humbolt bu fikrni inkor etib til birdan paydo bo'lgan deydi. Negaki til insonning botini, fitrati, unga xos bo'lgan xususiyatdir [5, 314].

V. Humbolt til bilan tafakkur munosabatiga alohida e'tibor qaratadi. Uning ko'rsatishicha tafakkur umuman til bilan emas, ma'lum darajada ayrim til bilan bog'liq bo'ladi. Humbolt xalq-millatni til maqom-statusiga ega bo'lgan inson ruhining individuallashtirish-xususiy lashgan shaklidir. Insoniyatning tillarga bo'linishi uning xalqlarga bo'linishi aniqrog'i xalq ruhi bilan mos keladi deydi [5, 46]. Xalq ruhining o'ziga xosligi bilan uning tili tuzilishi-tartiboti o'zaro shu darajada qo'shilib birlashib ketganki ulardan biri bo'lsa albatta ikkinchisi ham mavjud bo'ladi. Til xalq ruhining suvrati-zohiridir. Boshqacha aytganda xalqning tili uning ruhi, xalq ruhi esa uning tili demakdir. Bu qadar o'xshash boshqa biror narsa-xilqat mavjud emas. V. Humboltning xalq ruhi atamasini qo'llashdan maqsadi tillarning farqlanish shart-sharoiti va sababini aniqlash bo'lgan. Aniqrog'i qilib aytganda tillarning farqi va o'ziga xos xususiyatini bayon qilishda faqat tovush omili bilan cheklanib qolish yetarli emas. Tillarning farqini tushuntirishda pastki pog'onada qolib ketmay yuqori pog'onaga ko'tarilish lozim deydi [5, 68]. **Bunday holda ular orasidagi farq ruhga asoslanib tushuntiriladi.** Bunday talqin F. Hegelning quyidagi fikri bilan hamohang. *Xalq ruhiyatining tildagi tajallisi* (in'ikosi)ni idrok etish uchun kishi o'z ona tilini bir necha xorijiy til bilan qiyoslay oladigan bilimga ega bo'lishi kerak. Binobarin ona tilimiz qurilishining o'ziga xos xususiyatini aniqlay olishimiz uchun qiyosiy-tipologik metoddan foydalanishimiz zarur ekan. Shuni inobatga olib ayni bir fe'lning o'zagini to'rtta tilda qiyoslab ko'ramiz: *qr' – quma – les – o'qi*. Arab tilidagi o'zak uchta undoshdan iborat bo'lib na lug'aviy na grammatik ma'no bildirmaydi. Unga uchta unli qo'shilsa birdaniga lug'aviy ma'no oydinlashib bir nechta grammatik ma'no namoyon bo'ladi (*qara'a – o'qidi*). Rus tilida fe'lning o'zagi faqat lug'aviy (atash) ma'no anglatadi. Grammatik ma'no ifodalanishi uchun qo'shimcha qo'llanishi lozim (*quma-ŭ – o'qi*). Nemis tilida o'zakdan lug'aviy ma'no anglashilib grammatik ma'no unli o'zgarishi bilan ifoda etiladi (*lies – o'qi*). O'zbek tilida esa tamoman boshqacha holatni ko'ramiz. Fe'lning o'zagi (*o'qi*)dan avvalo lug'aviy ma'no anglashiladi. Harakatning insonga xos faoliyat ekanligi anglashiladi. O'zakning bu xususiyati mazkur tillarga mos keladi. Qiyosiy metod bilan birga uzvli (komponent) va kontekstual usuldan foydalanish o'zbek tilida o'zak o'nga yaqin grammatik ma'no ham ifodalay olishini ko'rsatadi. Shaxs (tinglovchi), son (birlik), mayl (buyruq), zamon (kelasi), bo'lishlik (tasdiq), hurmat (betaraflik), nisbat (bosh shakl), tarz-aspekt

² Barcha (yaratilgan va yaratilajak narsalarga tegishli) nomlarni (Abdulaziz Mansur).

(harakatning tugallanganligi va hokazoga betaraflik) hamda his-tuyg'uga betaraflik (ifodalanishi urg'u va hokazoga bog'liq), to'ldiruvchi, hol bilan birika olish imkoniyati (valentligi) shular jumlasidandir. Fe'ning o'zagi kommunikativ vazifa ham bajaradi. Bitta o'zi fikr ifodalab buyruq gap bo'lib keladi (nutqiy vaziyat imkon bersa): *O'qi*. Hozirgi o'zbek adabiy tilida fe'ning o'zagi eng kichik gap bo'lib gapning boshqa ko'rinishlari shundan turli vosita (qo'shimcha va hokazo) bilan hosil bo'ladi. Ko'rinadiki hozirgacha nol ko'rsatkichli shakl deb qaralgan vosita lug'aviy, grammatik va kommunikativ birlik vazifasini bajarar ekan. Bundan tashqari rus, nemis tillarida lug'aviy va grammatik ma'no boshqa-boshqa vosita bilan ifodalansa arab tilida lug'aviy ma'no ifodalanishida ham undosh ham unli ishtirok etib grammatik ma'no faqat unli vositasida namoyon bo'ladi. O'zbek tilida faqat lug'aviy va grammatik ma'no emas, kommunikativ ma'no ham biror qo'shimcha vositasiz fe'ning o'zagidan anglashilaveradi. Buning asosiy sababi shuki mazkur xalqlarning borliqni idrok qilishi aniqrog'i milliy tillarning shakllanish davrida borliqdagi voqea-hodisalarning tushuncha va fikrga aylanish tarzi bir xil bo'lmagan. Arab va o'zbek (turkiy) xalqlari *tejamkorlik* yo'lini tutgan bo'lsa slavyan va german xalqlari boshqa yo'ldan borgan.

Shu o'rinda yosh tadqiqotchilarga L. Vaysgerberning mazkur masalaga munosabatini eslatish ayni muddao bo'ladi. L. Vaysgerber ilgari tillarni qiyoslash natijasida qanday xulosaga kelgan bo'lsa tilni tarixiy nuqtayi nazardan o'rganish jarayonida ham shunday xulosaga keladi. Har bir xalqning ona tilida o'ziga xos dunyoqarash mavjud bo'ladi. Endi bunga yana qo'shimcha qilishga to'g'ri keladi. Uning dunyoqarashi shu jamiyatning taqdiri, jug'rofiy joylashuvi, tarixiy, ma'naviy va tashqi shart-sharoitlariga muvofiq ko'rinishga ega bo'ladi. Mazkur shart-sharoitlar ikkita xalqda keskin farq qiladi. Shu bois ikkita tilda dunyoning bir xil manzara-qiyofada aks etishi ham ehtimoldan yiroq. Biror xalqda uning taqdiri bilan tildek uzviy bog'langan narsa yo'q. Xalq bilan uning tildek o'zaro zich aloqadorlik ham mavjud emas. Shu munosabat bilan M. Sheler va O. Shpengler tomonidan aytilgan fikr diqqatga sazovor. *Kantning kategoriyalar tizimi yevropacha tafakkur kategoriyalari tizimidan iborat* [39, 117]. Shunga asosanib O. A. Radchenko Amerika hindularining tili asosida yaratilgan mantiq (logika) shubhasiz Yevropa faylasuflari tuzgan mantiqdan tub farq qiladi deb yozadi [10, 155].

Yangi humboldtchilarning bunday talqini tabiiyki mustamlakachilik siyosatiga asoslangan sho'ro saltanatida qattiq tanqidga uchradi. Jumladan P. V. Chesnokov fikriga ko'ra yangi humboldtchilarning umumiy metafizik metodologiyasi L. Vaysgerberga dialektik yondashuvga to'liq o'tishga monelik qiladi. U tilni o'zaro uzviy bog'langan hosila (продукт) va faoliyat deb e'tirof etar ekan bunda mazkur ikki jihatning birligi, o'zaro uyg'unligi, muvofiqligini ko'rdi xolos. Ularning o'zaro raqobati, kurashini, bir-birining nomuvofiqligini ro'yobga chiqaradigan ziddiyat (противоречие)dan iborat deb hisoblamaydi [40, 51].

Yuqorida V. Humbolt ta'limotidagi tilning paydo bo'lishi haqidagi fikrlar Qur'oni karim oyatlari mazmun-ma'nosi bilan hamohang ekanligi aytiladi. Keyingi qisqacha sharhdan ma'lum bo'ladiki V. Humboltning xalq va uning ona tili xususidagi ayrim mulohazasi L. Vaysgerber tomonidan ma'lum darajada oydinlashtirilgan. L. Vaysgerber talqinida har bir xalqning taqdiri, jug'rofiy joylashuvi, tarixi, ma'naviy va tashqi shart-sharoitiga bog'liq holda uning ona tilida o'ziga xos dunyoqarash aks etgan bo'ladi. Tadqiq jarayonida uzvli, kontekstual va matniy (mikromatn nazarda tutilmoqda) tahlil fe'ning o'zagi kabi boshqa grammatik shakllarning o'ziga xos (ya'ni lisoniy va nutqiy, paradigmatic va sintagmatic, funksional-semantik, pragmatik-uslubiy) xususiyatini aniq belgilash imkonini beradi. Qiyosiy metod vositasida esa ularning boshqa tillar bilan o'xshash va farqli jihatlarini yanada teranroq tahlil qilishga erishiladi. Kantning yevropacha tafakkur kategoriyalaridan voz kechilganda esa til qurilishining bosh (yetakchi, ustuvor) xususiyati to'g'ri belgilanadi. Namuna tariqasida otning **bosh (-lar olmagan) shaklini** tahlil qilamiz.

Otning bosh kelishik shakli rus va nemis tillarida birlikni bildiradi deb qaraladi. Ko'plik rus tilida bir necha qo'shimcha, nemis tilida to'rtta qo'shimcha, tovush o'zgarishi (umlaut) va yordamchi so'z (artikl) vositasida ifoda etiladi. Arab tilida otning birligini ko'rsatadigan qo'shimcha bor (*namlatun, baqaratun*). Shu bilan birga otning o'zagi (*naml, baqar*) orqali umumiylik, ko'plik va birlik ma'nolari qulay kontekstda voqelanadi. Ko'plik tashqi va ichki fleksiya vositasida ifoda etiladi. O'zbek tilida ko'plik ma'nosini ifodalash uchun atigi bitta qo'shimcha (*-lar*) bor. Buning sababi shuki otning *-lar olmagan shakli* (o'zak, negiz) ham ko'plik ifodalashda ishtirok etadi. Aniqroq qilib aytganda otning o'zak, negizi *birlik, umumiylik, ko'plik* ma'nolariga betaraf (neytral) bo'lib gap (kontekst, mikromatn)da uchala ma'nodan qaysi biri uchun qulaylik bo'lsa o'shasini ifodalashda ishtirok etadi: **ikki bola, ayrim o'quvchi, mashq to'plami, kitob olami, odam ko'p** va b. Bu misollarda ko'plik ifodalanishiga lug'aviy vosita qulaylik tug'dirmoqda. Demak ko'plik ifodalashda ikkita vosita (otning o'zak yoki negizi + lug'aviy vosita) qo'llanmoqda. Bundan tashqari **mantiqan ayonlik** ham ko'plik ifodalanishi uchun qulaylik tug'diradi: *Daraxt bargi to'kildi*. Bu misolda barg ko'plikni bildiradi. Chunki bitta barg to'kilmasligi mantiqan ayon. Ko'rinadiki qulaylik mavjud bo'lsa ot *-lar* olmasdan ham ko'plik bildiraveradi. Bu *tejamkorlik* bo'lib o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatidir. Qadimdan to hozirgacha shunday. Shuning uchun ikki jildda nashr etilgan o'zbek xalq maqollarida -

lar umuman uchramaydi. Bola aziz, odobi undan aziz deganda bitta bola emas, umuman bola, barcha bola tushuniladi. Mahmud Koshg'ariyning *Devonu lug'otit turk* asarida shunday misra bor: *Ivriq idish tizildi*. Fe'ldan ko'plik anglashilgani bois otga -lar qo'shilmagan, misra tuzishda shu inobatga olingan. Tilimizning ushbu xususiyatini inobatga olganda shoir-u nosir ham otga -lar qo'shmay ishlatadi: **Ko'z birla qoshing yaxshi, qabog'ing yaxshi** (Alisher Navoiy) Bu misrada uchta otning "ko'plik (ikkilik)" anglatishi mantiqan ayon, shoir misra tuzishda shuni inobatga olgan. **O'rin qator va bir-biriga taqashtirib solingan edi** (Abdulla Qodiriy). Bu gapda ko'plik uchta so'z (*qator, bir-biriga, taqashtirib*)dan anglashiladi. Shuning uchun ulug' yozuvchi otga -lar qo'shilmagan. Ehtiyoj bo'lmaganidan uni tejagan. Ko'plikning bunday ifodalanishiga faqat badiiy asarda emas, og'zaki nutq (xalq tili)da ham ko'p holda rioya qilinadi.

Abdulla Qodiriyning jumla tuzishda uzoq andisha kerak degan o'gitiga amal qiladigan adabiyotshunos olim ham tilimizning ana shu xususiyatini inobatga oladi: *Bunday ruboiylarni o'qigan kishi ikki ulkan haqiqatning mohiyatini yanada chuqurroq tushunadi* (I. Haqqul). *She'rda aytilmagan, biroq tasavvur qilish mumkin bo'lgan qayg'u va alam ko'p* (I. Haqqul) Birinchi misolda son, ikkinchisida ravish ko'plik anglatganidan otga -lar qo'shilmay tejalgan. Gapda ko'plikni anglatuvchi so'z bo'lmaganda -lar qo'shilmagan otdan ko'plik anglashilishi mumkin: *Bu endi haqiqatda odam ruhini suyaydigan, yashash ilmi darajasiga ko'tarilgan shukuhli falsafa* (I. Haqqul). Bitta odam nazarda tutilmaganini payqab olish qiyin emas. Ko'plik qo'shimchasi tejalganligining sababi ta'kid nazarda tutilmagan. Aks holda -lar tejalmaydi. Bu usul ilgari keng qo'llanilgan:

Kecha kelgumdur debon ul sarvi gulro' kelmadi,

Ko'zlarimga kecha tong otguncha uyqu kelmadi.

(Alisher Navoiy)

Ushbu baytda ko'plik qo'shimchasi oshiqning iztirobini bo'rttirib ko'rsatishga xizmat qiladi. Demak -lar his-tuyg'u ifodalash uchun qo'llangan. Hozirgi kunda faqat badiiy uslubda emas, ilmiy uslubda ham his-tuyg'u ifodalashda -lar qo'shimchasidan o'rinli foydalaniladi: *Hofiz – chinakam lirik. Oliy xayolotlarga ruhi g'arq daho* (I. Haqqul).

Bitta otga qo'shilgan -lar ikkinchisidan ham ko'plik anglashilishiga yordam beradi: *Ajratib ko'rsatilgan so'zlarga so'roq bering. So'roq yordamida otlarni aniqlang*. G'ayrilisoniy omil ham ko'plik ma'nosi namoyon bo'lishiga qulaylik tug'diradi [qarang: 23, 69].

Birlik ifodalanishiga quyidagi vositalar qulaylik tug'diradi: 1) son (**bir bola, bitta kitob**); 2) sifat (**yakka odam, yolg'iz ayol**); 3) olmosh (**bu kitob, shu rasm, o'sha qiz, har ko'chat, hech odam**); 4) egalik qo'shimchasi (**otam, onam, akang, ukang**); 5) tushum kelishigi qo'shimchasi (**Kitobni o'qidim**); 6) nutqiy amal bilan bog'liqlikni ko'rsatuvchi so'z (**Ana sichqon, mushukvoy. Ana xo'roz, kuchukvoy**); 7) gapning umumiy mazmuni (**G'oz ko'lda suzmoqda**). G'ayrilisoniy omil ham birlik namoyon bo'lishiga qulaylik tug'diradi. Bu 1) nutqiy vaziyat: *Tokchada kitob turibdi* (bitta kitob turgan bo'lsa). Nima olib kelyapsan? Non (tinglovchining qo'lida bitta non bo'lsa); 2) mantiqan ayonlik (*Poytaxtda o'qimoqchiman* (Toshkent nazarda tutilayotgani nutqiy amal ishtirokchilariga ayon). Atoqli ot ham birlikni bildiradi (*Muhammad, Olim*).

Donalab sanaladigan turdosh otning birlik va ko'plik ma'nosi uchun qulaylik bo'lmasa **umumiylik** ifodalanadi. Umumiylik shaklan birlikka o'xshasa ham mazmunan ko'plikni bildiradi. -lar shakli cheklangan miqdordagi ko'plikni anglatga o'zak, negizdan shu turga kiruvchi barcha ot (yaxlit tarzda) anglashiladi: **Tikuvchi fabrikada chit to'qiydi. Duradgor derazaga rom yasaydi**. Sanab bo'lmaydigan otda umumiylik ma'nosi belgilangan. Bunday otlar ikki guruhga bo'linadi: 1) belgi, xususiyat, harakat-holat bildiruvchi ot: *mustaqillik, go'zallik, jimjitlik, sukunat, sevinch, qayg'u, uyqu, tush* va hokazo; 2) mayda qism yoki zarrachalardan tuzilgan ot: *shakar, tuz, yog', suv, un, qor, yomg'ir, havo* va kabi. Bu guruhlarda umumiylik sanaladigan otlardan farq qiladi: *barcha, jami* tarzida tasavvur qilinmaydi. Bundan tashqari ikkinchi guruhga mansub otlar oldidan *oz, ko'p* kabi noaniq miqdor bildiruvchi so'z qo'llansa birinchi guruh otlari bunday so'z bilan birika olmaydi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida bayon nohissiy bo'lganda so'z ham tejaladi: *Keldim. Kelsa ko'radi*. Birinchi misolda mustaqil so'z (*men*) tejalgan bo'lsa ikkinchisida gapning birinchi qismida mustaqil va yordamchi so'z (*u, agar*) tejalgan. Nemis va rus tillarida mazkur so'zlarning qo'llanishi shart: **Я пишу́.** – **Ich kam. Если он придет, он увидет.** – **Wenn er kommt, bemerkt er.** Arab tilida esa o'zbek tilidagidek olmosh (*'ana*) ishlatilmaydi. Ikkinchi misolda ergash gapda yordamchi so'z (*'in*) tejalmaydi, mustaqil so'z (*'huva*) tejaladi.

Xulosa qilib aytganda tejamkorlik o'zbek adabiy tilida lisoniy birliklarning barchasiga turli daraja va ko'rinishda xos. Jumladan qo'shimchaning tejab ishlatilishi³, qisqaruv [43], birikmada so'z tejalishi, gapda mustaqil va yordamchi so'z ishlatilmay tejalishi, sodda va qo'shma gapdagi shakli hamda mazmuniy nomuvofiqlik, sodda gap bilan ergashgan qo'shma gap ma'nodoshligi, bog'lovchisiz va bog'langan qo'shma gap ma'nodoshligi, uyushgan gap, presuppozitsiya, implikatsiya hodisasi, to'liqsiz gapning barcha turi tejamkorlikning turlicha ko'rinishidir. Shunga asosan o'zbek adabiy tili qurilishining bosh xususiyati *tejamkorlik* deb ataldi.

O'zbek adabiy tili qurilishining o'ziga xos xususiyatini belgilashda ruh va til haqidagi ta'limotni *metodologik asos* sifatida qabul qilish natijasida *til* mazmun-mohiyatiga ko'ra *ruhiy-ijtimoiy xilqat* deb e'tirof etildi. Bunday holda til qurilishiga idealistik-materialistik nuqtayi nazardan yondashilgan bo'ladi. Til birliklarini qiyosiy-tipologik metod hamda uzvli va kontekstual tahlil qilish jarayonida esa o'zbek adabiy tili qurilishining bosh (yetakchi, ustuvor) xususiyatini *tejamkorlik* deb atadik. Ayni paytda o'zbek adabiy tili qurilishi rus, nemis, ingliz tillariga nisbatan arab tiliga ancha yaqin ekanligi ma'lum bo'ldi.

Ushbu yo'nalish bo'yicha tadqiq ishlari boshlanganidan o'n yilcha o'tgach (1990-yilda) grammatik kategoriyaga shunday ta'rif berildi. *Grammatik kategoriya ikki va undan ortiq shakl tizimi orqali turli daraja va ko'rinishda ifodalanuvchi umumlashgan ma'nodir*. Boshqacha aytganda *grammatik kategoriya umumlashgan ma'no bo'lib ikki va undan ortiq grammatik shakl tizimi orqali turli daraja va ko'rinishda ifodalanadi* [31, 19].

Istiqlolning dastlabki o'n-o'n besh yilida ham mustabid tuzum davrida boshlangan faoliyat davom ettirildi. Bu vaqt davomida o'nlab ilmiy maqola, bitta qo'llanma [44], bitta ilmiy maqolalar to'plami [23] bosilib chiqdi, ikkita nomzodlik dissertatsiyasi [45; 46] himoya qilindi, bitta monografiya [7] yaratildi. Bu ishlarda diqqat-e'tibor o'zbek adabiy tilining bosh xususiyatiga mos kelmaydigan me'yor va qoidalarini isloh etishga qaratildi. Bu esa rus tilining xususiyatini aks ettirgan ayrim me'yor va qoidadan voz kechish imkonini berdi. Bunday isloh birovga ma'qul bo'ldi, birovga tuhmat bo'lib tuyuldi. Aniqroq qilib aytganda an'anaviy (formal-tavsifiy) tilshunoslik vakili prof. Y. Tojiyev tilshunosligimiz oynasi bo'lgan jurnalda bosilgan maqolasida "to'plam [23]dagi bir sarlavha, hatto "Malomatli maraz asorati" deb nomlangan va bu jumla ham asosan A. G'ulomov va M. Asqarova qarashlariga bilmay, tushunmay tuhmat qilish borasida o'ta qo'pol usulda, o'rinsiz aytilgandir" [47, 35]. Nahotki tajribali olim A. Qahhor **mustamlakachilikni malomatli maraz** deb aytganini bilmasa. Abdulla Qahhor bu haqda yana shunday degan. **Mustamlakachilik** faqat mamlakatni iqtisodiy jihatdan g'orat qilmaydi, bundan ham battarroq'i **odamlarni, xalqni ruhan g'orat qiladi**. Milliy ruhdan mosuvo bo'lgan kimsa manqurtga aylanishini prof. Y. Tojiyev ham yaxshi bilsa kerak.

Guruhbozlik, mahalliychilik, tarfakashlik kabi illatlar yot bo'lgan, istiqlol sharofatidan milliy ruhi uyg'ongan prof. N. Xudoyberganov *Dil-u til sehri* nomli kitobida "Eng muhimi, to'plamga kiritilgan aksar maqolalar istiqlol talablariga muvofiq tilshunoslikdagi yangilanish-u poklanish jarayonining so'zda emas, amalda boshlanganidan dalolat beryapti" [48, 27] deb yozdi. Muallifning mana bu so'zlariga e'tibor beraylik. Mazkur to'plamdagi aksari maqolalarda mustaqillik davrida birinchi marta ona tilimizning o'ziga xos milliy xususiyatlari so'zlar va gaplar tuzilishi, ma'no-yu mazmuniga singdirib yuborilgani namoyon qilingan" [48, 29]. Muallifning quyidagi fikrlari ayniqsa diqqatga sazovor. "G'ani Zikrillayev faqat Ayub G'ulomovningina emas, kasbdoshlari, izdoshlari ham o'zbek tilining tuzilishi-yu ma'no-mazmuniga oid qonun-qoidalaridagi ayrim muhim jihatlarni "ruslashtirish"ga majbur bo'lganini aniq misollar tahlili orqali ishonarli ko'rsatadi va buni amalga oshirganlardan birortasiga ta'na toshlarini otmaydi" [48, 29]. Tadqiqotlarimiz metodologiyasi va tanlangan metod-u usullar hamda mehnatimizga berilgan xolis baho to'g'ri yo'lda ekanimizga ishonchni yanada oshirdi. Shu bois ruhni malomatli maraz bo'lgan mustamlakachilik asoratidan xalos qilish maqsadida tadqiqot ishlarini davom ettirdik. O'nlab ilmiy maqola bilan birga salmoqli monografiya [13] nashr etildi. Unda shu vaqtga qadar amalga oshirilgan ishlar kiritildi. Ayni paytda monografiya matni o'zbek adabiy tili qurilishining isloh qilingan qoidalariga asosan yozildi. Tinish belgilarining ishlatilishi ham shu nuqtayi nazardan isloh etildi. Qur'oni karimning hozirgi o'zbek adabiy tiliga qilingan izohli tarjimasini [4]da ham shunday yo'l tutildi. Bundan tashqari bitta falsafa doktori (Jumayev E. B.) va bitta fan doktori (DSc) tayyorlandi. Yana bir tadqiqotchi filologiya fanlari doktorligi dissertatsiyasini himoya qilish arafasida. Ulardan bittasi noqardosh tillarda o'zga nutq turlarining qiyosiy-tipologik tadqiqiga bag'ishlangan. Yosh tadqiqotchilar safi aynan xorijiy filologiya magistrarlari hisobidan kengaytirilmoqda. Ulardan ikkitasi punktuatsiyaning hal qilinmagan muammolari ustida ishlamoqda. Afsuski bu borada erishilgan yutuqlarimizning amaliyotga tatbiq'i ko'ngildagidek emas. Toki isloh qilingan

³ G. P. Melnikov tomonidan affiksning tejab ishlatilishi barcha turkiy tilga xos bosh xususiyat deb e'tirof etiladi [42, 124]

me'yor-u qoidalar o'rta va oliy maktab darslig-u qo'llanmalariga kiritilmas ekan, toki istiqbol farzandlarining ong-u shuuriga singdirilmas ekan ajnabiy tillarning salbiy ta'siri davom etaveradi. Boshqacha aytganda baxtsiz turkiy tilni (Fitrat), yarmiga arabiy, forsiy ulangani kamlik qilib, bir chetiga rus tili ham yopishtirilgan tilimizni (Abdulla Avloniy) ingliz tili soyasiga aylanib qolishidan asray olmaymiz. Ajdodlardan meros, bebaho xazina bo'lgan ona tilimizning o'ziga xos xususiyatini idrok qilishda olg'a siljish imkoni bo'lmaydi.

Yakuniy xulosa shuki istiqbol sharofati bilan lingvistik metodologiyada markscha dialektik materializm hukmronligiga chek qo'yildi. Metodologik pluralizm eshiklari keng ochilib til qurilishining tadqiq talqiniga yondashuvni tubdan o'zgartirish imkoniyati tug'ildi. Bunday sharoitda eng avvalo til birliklarining barchasi shu jumladan grammatik kategoriya shakllarining mazmun-mohiyati faqat o'zaro dialektik qarama-qarshilik (ziddiyat, oppozitsiya)dan iborat degan nuqtai nazardan voz kechish taqozo etiladi. Shu bilan birga o'tmishda qiyosiy-tarixiy tilshunoslikda struktur belgi-xususiyatga tayanib til birliklarining o'zaro aloqa-munosabati tahlil qilinib tillar shu asosda tasniflanganligini to'g'ri deb bo'lmaydi. Til qurilishini turg'un struktura va sistema sifatida o'rganishni targ'ib etuvchi sossurona nazariyaning binosi ham metodologik jihatdan xato poydevor ustiga qurilgan. Sossurchi va glossematiklar strukturalizmida falsafiy-relativizm ya'ni narsa-hodisalardan ular munosabatining ustun qo'yilishi hozirgi zo'r berib tashviq qilinayotgan substansial tilshunoslikka ham xos.

Shuni ta'kidlash joizki zamonaviy tilshunoslikda lingvistik metodologiyaning asosiy vazifalaridan biri fanimiz istiqboli va uning strategiyasini aniq belgilab berishdan iborat. Bu vazifani uddalash uchun sistemani keng miqyosda talqin qilish, uning mazmun-mohiyatini belgilovchi xususiyatlarni keng ko'lamda tadqiq etish va nihoyat tizimning harakatchanligini ta'minlovchi ichki energiya manbalarini aniqlash lozim bo'ladi. Boshqacha aytganda sistem yondashuvdan *lingvosinergetika* tomon yo'l olish darkor. Sinergetik yondashuvda tizimda kechayotgan jarayonlarning har qanday holatini ilmiy tasvirlash imkoniyati mavjud. Ushbu yondashuv *nochiziqli tafakkur* deb atalmoqda.

Istiqbolli yana bir yondashuv o'zbek adabiy tili qurilishiga daxldor bo'lib sharqu g'arb tafakkuri uyg'unlashuvidan o'zbek adabiy tili 20-asrda mustamlakachilik tuzumi davrida shakllanganligidan me'yor belgilashda asosan hukmron xalq tili qurilishining xususiyati inobatga olingan. Nemis mumtoz faylasufi F. Hegelning fikricha xalq ruhiyatining tildagi tajallisi (in'ikosi)ni idrok etish uchun kishi o'z ona tilini bir necha xorijiy til bilan qiyoslay oladigan bilimga ega bo'lishi kerak. Shuni inobatga olib avvalo G'. Zikrillayev tomonidan ancha yillardan beri, keyinchalik yosh tadqiqotchilar bilan hamkorlikda Qur'oni karim, nazariy va umumiy tilshunoslik asoschisi V. Humbolt hamda yosh humboltchilar oqimi asoschisi L. Vaysgerberning *ruh va til haqidagi ta'limoti* metodologik asos sifatida qabul qilinib *til* mazmun-mohiyatiga ko'ra *rihiy-ijtimoiy xilqat* deb e'tirof etildi. Bunday holda til qurilishi tadqiq talqiniga idealistik-materialistik nuqtai nazardan yondashilgan bo'ladi. Ikkinchidan to'rtta tilda fe'l o'zagi, otning bosh shakli, eng kichik gap va uning kengayishi qiyoslanib uzvli (komponent), kontekstual shuningdek matniy tahlil qilinishi asosida o'zbek adabiy tili qurilishining bosh (yetakchi, ustuvor) xususiyati *tejamkorlik* ekanligi ma'lum bo'ldi. Bunday yondashuvga izchil amal qilinsa ruhani malomatli maraz bo'lgan mustamlakachilik asoratidan xalos qilib o'zbek adabiy tilining bosh xususiyatiga mos kelmaydigan barcha me'yor va qoidalaridan qutulish imkoni tug'iladi.

ADABIYOTLAR:

1. *Философия дугати. Тошкент, Ўзбекистон нашриёти, 1976.*
2. *Фалсафа. Қомусий дугат. Тошкент, Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2004.*
3. *Сафаров Ш. Тил назарияси ва лингвометодология. Тошкент, Вауоз нашриёти, 2015.*
4. *Иноятов А., Зикриллаев Ф. Қуръони карим оятлари мазмун-маъносининг ўзбекча изоҳли таржимаси. 2-нашр. Тошкент, “Нихол-нашр”, 2022.*
5. *Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М., 1984.*
6. *Кононов А. Н. О фузии в тюркских языках. Структура и история тюркских языков (тўплам). М., 1971.*
7. *Зикриллаев Ф. Истиқдол ва адабий тил. Тошкент, “Фан”, 2004.*
8. *Философский энциклопедический словарь. Москва, “Советская энциклопедия”, 1983.*
9. *Сафаров Ш. Семантика. Тошкент, “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2013.*
10. *Вайсгербер Й. Л. Родной язык и формирование духа. Москва, изд-во МГУ, 1999.*
11. *Раҳимов А. Фузия лисоний типини квантитатив ва синергетик ёндашув асосида тадқиқ этиши (ўзбек тили мисолида). НДА. Тошкент, 2009.*

12. Москальская О. И. Грамматика текста. Москва, "Высшая школа", 1981.
13. Зикриллаев Ф. Рух ва тил. Тошкент, "Фан", 2018.
14. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, "Ўқитувчи", 1987.
15. Замонавий ўзбек тили. Морфология. Тошкент, 2008.
16. Zikrillayev G., Safarov F., Ro'ziyev Y. Falsafiy tilshunoslik va metodologiya. BuxDU ilmiy axboroti. 2023, 6-son.
17. Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент, "Фан", 1992.
18. Nurmonov A. Lingvistik tadqiqot metodologiyasi va metodlari. Toshkent, "Akademnashr", 2010.
19. Кахановский В. П. Философия и методология науки. Москва, 1999.
20. Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики. Москва, 1975.
21. Шермухамедова Н. Фалсафа ва фан методологияси. Тошкент, 2005.
22. Zikrillayev G., Ro'ziyev Y., Safarov F. Dialektik materilaizm va tilshunoslik metodologiyasi. Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti. 2023, 2-son.
23. Зикриллаев Ф. Истиқлол ва она тили таълими. Тошкент, "Фан", 2000.
24. Бондарко А. В. Грамматическая категория и контекст. Ленинград, 1971.
25. Ҳоҗиев А. Ҳозирги ўзбек тилида форма ясалиши. Тошкент, 1979.
26. Шоабдурахмонов Ш. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. I қисм. Тошкент, "Ўқитувчи", 1980.
27. Ne'matov N., Mengliyev B., Hamroyeva Sh. Tilshunoslikning metodologik masalalari. Monografiya. Toshkent, 2020.
28. Булыгина Т.В. Грамматические оппозиции (к постановке вопроса). Исследования по общей теории грамматики (тўплам). М., "Наука", 1986.
29. Ярцева В. Н. Иерархия грамматических категорий и типологическая характеристика языков. Типология грамматических категорий (тўплам). М., 1975.
30. Бондарко А. В. О структуре грамматических категорий (Отношения оппозиции и неоппозитивного различия). // Вопросы языкознания журналы. 1981, № 6.
31. Зикриллаев Ф. Феълнинг шахс, сон ва ҳурмат категориялари системаси. Тошкент, "Фан", 1990.
32. Ғуломов А. Ғ. Адабий тил нормалари. Ўзбек тили нутқ маданиятига оид масалалар (тўплам). Тошкент, 1975.
33. Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. Тошкент, 1975.
34. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1965.
35. Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. Тошкент, 1978.
36. Zamonaviy o'zbek tili. Sintaksis. Toshkent, "Mumtoz so'z", 2013.
37. Сайфуллаева Р. Р. Ҳозирги ўзбек тилида қўшма гапларнинг формал-функционал талқини. Тошкент, "Фан", 1994.
38. Қосимова К., Фузаилов С. Она тили. 2-синф учун дарслик. Тошкент, Тошкент, 1993.
39. Вайсгербер Й. Л. Язык и философия. Вопросы языкознания журналы, 1992, 2-сон.
40. Чесноков П. В. Неогумбольдтианство. Философские основы зарубежных направлений в языкознании (тўплам). Москва, "Наука", 1977.
41. Сўфи Оллоёр. Саботул ожизин. Тошкент, "Чўлпон", 1991.
42. Мельников Г. П. Принципы системной лингвистики в применении к проблемам тюркологии. Структура и история тюркских языков (тўплам). Москва, 1971.
43. Элтазаров Ж. Тилдаги тежамкорлик тамойили ва қисқарув. Самарқанд, 2004.
44. Зикриллаев Ф. Н. Ўзбек тили морфологияси. Бухоро, 1994.
45. Ҳоҗиева Ҳ. Я. Ўзбек тилида ҳурмат майдони ва унинг лисоний-нутқий хусусияти. НДА. Самарқанд, 2001.
46. Сафаров Ф. С. Ўзбек тилида сон-миқдор микромайдони ва унинг лисоний-нутқий хусусияти. НДА. Самарқанд, 2004.
47. Тоҗиев Ё. Ўзбек тилишунослигидаги айрим муаммолар ҳақида. Ўзбек тили ва адабиёти журналы. 2004, 2-сон.
48. Худойберганов Н. Дилу тил сеҳри. Тошкент, "Ёзувчи", 2002.

ZULFIYA MO'MINOVA SHE'RIYATIDA MILLIY-MADANIY XUSUSIYATLARNING FONOPOETIK IFODASI

Yuldasheva Dilorom Nigmatovna,

Buxoro davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori (DSc)

yuldasheva21dilorom@gmail.com

ORCID ID [ORSID 0000-0003-1976-5575](https://orcid.org/0000-0003-1976-5575)

Hojiyeva Sadoqat Hamzayevna,

Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

sadosh2605@gmail.com

Annotatsiya. Tilshunoslikning yangi yutuqlarga erishishi, uning boshqa sohalar bilan integratsiyasi pragmatlingvistika, kognitiv tilshunoslik, etnolingvistika, neyrolingvistika, gender tilshunoslik, lingvopersonologiya, lingvokulturologiya, lingvopoetika, narralingvistika kabi yangi-yangi fan va sohalarining yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Hozirda mazkur sohalarga qiziqish kuchayganligi va shu yo'nalishlarda ham ko'zga ko'rinarli ishlarning amalga oshirilyaptiki, mazkur ishlarning milliylikimiz zaminidan uzilmagan holda jadallashuvi, tabiiyki, yurtimizning milliy mustaqillikka ega bo'lishi bilan bog'liq. Til, uning ifodalanish shakllari va badiiy matnda til vositalarining tutgan o'rnini belgilash bilan bog'liq masalalar – tilshunoslikning asosiy obyekti va muammolaridan biri hisoblanadi hamda u nihoyatda mashaqqatli va ko'pqirrali jarayonlarni qamrab oladi. Badiiy matnda nutqiy hosilalar, jumladan, fonopoetik vositalarning tutgan o'rnini shoir she'riyati leksikasi misolida tahlilga tortish ham shu jihatga daxldor.

Kalit so'zlar: nutqiy voqelik, diskurs, lingvoma'naviyat, lingvomadaniyat, milliy-madaniy xususiyatlarning fonopoetik ifodasi.

ФОНОПОЭТИЧЕСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ В ПОЭЗИИ ЗУЛФИИ МУМИНОВОЙ

Аннотация. Достижения в лингвистике и её интеграция с другими областями привели к появлению новых дисциплин и направлений, таких как прагматлингвистика, когнитивная лингвистика, этнолингвистика, нейролингвистика, гендерная лингвистика, лингвоперсоналогия, лингвокультурология, лингвопоэтика, нарративная лингвистика. В настоящее время наблюдается повышенный интерес к этим областям, и в этих направлениях проводится значительная работа. Ускорение этой работы, не отрываясь от основ нашей национальной идентичности, естественно, связано с обретением нашей страной национальной независимости. Вопросы, связанные с языком, формами его выражения и определением роли языковых средств в художественном тексте, являются одним из основных объектов исследования и проблем лингвистики и охватывают чрезвычайно сложные и многогранные процессы. Анализ роли речевых элементов в художественном тексте, в том числе фонопоэтических средств, на примере лексики поэзии поэта также относится к этому аспекту.

Ключевые слова: речевая реальность, дискурс, лингводуховность, лингвокультура, фонопоэтическое выражение национально-культурных особенностей.

PHONOPOETIC EXPRESSION OF NATIONAL-CULTURAL FEATURES IN THE POETRY OF ZULFIYA MUMINOVA

Abstract. New achievements in linguistics and its integration with other fields have led to the emergence of such new sciences and directions as pragmatlinguistics, cognitive linguistics, ethnolinguistics, neurolinguistics, gender linguistics, linguapersonology, linguaculturalism, linguapoetics, and narrating linguistics. At present, interest in these areas has increased and significant work is being carried out in these areas, and the acceleration of this work without breaking away from the foundations of our nationality is naturally connected with the acquisition of national independence by our country. Language, its forms of expression, questions related to the definition of the place of linguistic means in a literary text are among the main objects and problems of linguistics and cover extremely complex and multifaceted processes. This aspect is associated with the analysis of the place of speech derivatives in a literary text, including phonopoetic means, using the example of the poet's poetry vocabulary.

Keywords: *speech reality, discourse, linguospiritality, linguoculture, phonopoetic expression of national and cultural characteristics.*

Kirish. Badiiy asar tilini o'rganish keng qamrovli jarayon bo'lib, nafaqat adabiyotshunoslikka oid badiiy g'oya, fikr, umumiy obrazlilik, individuallik, badiiy mahorat, shuningdek, tilshunoslikka oid semiotika, konnotatsiya, pragmatika kabi tushunchalarni umumlashtiradi, kognitiv fan sohalari bilan ham bog'lanib, o'zining tahlil doirasini bilish, tushunish, idrok etish, tahlil qilish, lisoniy tafakkur, lisoniy ong, lisoniy faoliyat, lisoniy shaxsiyat kabi tushunchalar bilan ham kengaytirib boradi. Ishga mana shu tarzda kompleks yondashish lingvopoetika uchun kutilgan natijalarni beradi" [1,8].

Til vositalarining lingvopoetik imkoniyatlarini aniqlash badiiy matnlarga tayanishni, qator shoir va yozuvchilar asarlarini tahlil doirasiga tortishni taqozo qiladi. Tilshunoslikda badiiy matn lingvopoetikasini o'rganish bo'yicha ayrim ishlar yuzaga kelgan bo'lsa-da, o'zbek she'riyatida o'ziga xos ovozsiz ega shoir Zulfiya Mo'minova she'riyati va uning o'ziga xos xususiyatlari tadqiq doirasidan chetda qolmoqda. Shuning uchun Zulfiya Mo'minova she'riyati lingvopoetik xususiyatlarining tadqiqot obyekti sifatida maxsus tahlilga tortilishi tanlangan mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

Adabiyotlar sharhi. Badiiy matnni tahlil qilish jarayonida fonetik birliklarning estetik xususiyatlariga ham alohida e'tiborni qaratish zarur. She'riy matnda nutq tovushlarining estetik imkoniyatlari tez va qulay idrok etiladi. Chunki she'rda o'ziga xos jozibador ohang bo'ladi. Bu ohangdorlikka tovushlarni uslubiy qo'llash natijasida erishiladi. She'riyatda asosan,

alliteratsiya (undoshlar takrori),

assonans (unlilar takrori),

geminatsiya (undoshlarni qavatlash) kabi fonetik usullardan foydalaniladi [8;9].

Nasrda unlilarni cho'zish, undoshlarni qavatlash, tovushlarni takrorlash, so'zlarni noto'g'ri talaffuz qilish, tovush orttirish yoki tovush tushirish kabi fonetik usullar yordamida ekspressivlik ta'minlanadi. Tovushlarni uslubiy qo'llash bilan bog'liq qonuniyatlarni yozuvda "aynan" ifodalash imkoniyati cheklangan. Biroq talaffuz va bayon muvofiqligiga fonografik vositalar yordamida erishish mumkin. Aflotun va Arastu yashagan zamonlardayoq so'zning talaffuz tarzi va uni aynan yozuvga ko'chirish muammosi mutafakkirlar e'tiborini o'ziga jalb qilgan edi. Hatto bu notiqlik san'ati bilan bog'liq bo'lmagan ravishda, so'zning, so'zdagi harflarning talaffuzi bilan bog'liq ohanglar garmoniyasi buyuk faylasuflarga ilhom manbayi bo'lgan edi. Ular so'z tarkibiga singib o'ziga xos ma'no va ohang kasb etib ulgurmagani harflarga ham o'zgacha mazmun berishga intilishgan edi. Masalan, [r] harfi – tezlikning, shiddatning ramzi, [I]–harfi viqorning, silliqlikning, yaltiroqlikning ifodachisi, [i] – torning, [a]– keng va kattaning, [e] –abadiyatning belgisi sifatida talqin qilingan. Keyinroq tovushlar tabiati bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar [u], [d], [r] tovushlari dahshatni yodga solishi, [i] xursandchilikning, [m], [n], [i] tovushlari nazokatning sirli ramzlari ekanligi haqidagi mulohazalarini bayon qilishgan. Tovushlarga, ayniqsa, harflarga bu tarzda ma'no yuklash, albatta, jiddiy ilmiy asoslarga ega emas. Badiiy asarlarda ruhiy holatni yozuvda ifodalash o'ziga xos murakkablikni yuzaga chiqaradi. Qahramonlar ruhiyatidagi ichki hayajon, xursand bo'lish, xafa bo'lish, rozilik, taajjub, yalinish, hayratlanish, kinoya, piching, kesatq, olqish, so'roq, ta'kid, qoniqmaslik, norizolik, tilak-istak, qo'llab quvvatlash kabi holatlarni aynan berishda yozuvchilar unli yoki undoshlarni birdan ortiq yozish usuli – fonografik vositalardan foydalanadilar [5,17]. Masalan,

1.Unlilarni birdan ortiq yozish. Bunda unlini cho'zib talaffuz qilinganligi tushuniladi. Unlini cho'zib talaffuz qilish orqali lirik qahramonning voqelikka munosabati oydinlashtiriladi. Ilmiy adabiyotlarda mazkur usul orqali belgining me'yordan kuchsiz yoki ortiq ekanligini ifodalashda foydalanilishi ta'kidlanadi. Masalan,

Belgining kuchsizligi, davomiyligi:

Bobolarning ertaklarida

Sut qaynagan buloqlar ke-etdi.

Momolarning ertaklarida

Qor yog'magan qishloqlar ke-etdi...

Keti-ib qoldi bolalik bog'im,

Ergashtirib eng boy bozorni.

Endi o'zi kurar tomlar ham

O'z boshiga to'kilgan qorni. ("Siz she'rga sig'maysiz" badihasidan)

Belgining ortiqchiligi: (Osvensimda urushning dahshatli guvohi, yondirilgan bolalarning tuflichalari saqlanadi.) Aytish zarurki, shoiraning yigirmadan ortiq she'rlari urushning dahshatli, og'riqli oqibatlariga bag'ishlangan. Ikkinchi jahon urushidan qariyb yetmish yil berida turib ham shoir manfur urushning oqibatlarini his etib turadi.

Tuflichala-a-ar...

*O'sha qora kunda, notinch hovlida
Bolalar oyog'in o'pi-ib yig'ladi.
Bog'chalar yo'lida, maktab yo'lida
O'hlar tinishini kuti-ib yig'ladi.*

Tuflichala-a-ar...

*Biriga qirmizi qon dog'i tekkan,
Birining poyi yo'q, birin ipi yo'q.
Yirtilgan, qonxo'rning pichog'i tekkan
Birining yonini shilib o'tgan o'q. ("Tuflichalar" she'ridan) [6,47]*

Shuningdek, badiiy matnda unilarni birdan ortiq yozish usulidan qahramonning biror nimadan hayratlanishi, taajjubga tushishi kabi holatlarini ifodalashda ham foydalaniladi. Masalan,

*Gulyor Xanjar bobo, gul boshingizdan,
Siz kechgan dunyodan kechib bo'lmaydi.
Bir kosa qo'yishdi g'am oshingizdan,
O-O, ko'zyosh tomgan oshni ichib bo'lmaydi.*

(“Xanjar aravakash xotirasiga” she'ridan) [7,43]

Mazkur fonografik usuldan badiiy matnda xitob, chaqirish, da'vat, tinglovchi e'tiborini jalb qilish kabi maqsadlarda ham foydalanilishini kuzatish mumkin. Masalan, chaqirish:

*Ho-oy oq ilon, oppoq ilon,
Bu yo'ldan yig'lab qaytdim:
Tushlar ko'rdim men yomon,
Tushimni suvga aytdim.
Baridan to'ygan jonday,
Tonglar tushlarim oqdi.
Suvga tashlangan nonday,
Aql-u xushlarim oqdi..("Hoy oq ilon" she'ridan)*

2.Undoshlarni birdan ortiq yozish. Aslida orfoepik me'yor bo'yicha bir undosh talaffuz qilinishi kerak bo'lgan so'zlar muayyan vaziyatlarda ekspressiv va estetik maqsad talabi bilan atayin qavatlab talaffuz qilinadi. So'zlovchining ichki ruhiyati (siqilish, xursandlik kabilar) va maqsadini kitobxonga “aynan” yetkazish uchun ijodkorlar badiiy matnda bu holatni undoshlarni birdan ortiq yozish orqali ifodalashga harakat qiladilar. Bunda belgining me'yordan ortiqqligi, harakatning davomiyligi yoki oniyliigi (bir onda ro'y berganligi), takroriyligi, tovush kuchining balandligi yoki pastligi kabi ma'nolar ifodalangan bo'ladi. Ammo shoira Zulfiya Mo'minova undoshlarni majburan qavatlamaydi. Grammatik talablarga mos qavatlangan undoshlardan mahorat bilan foydalanishga harakat qiladi. Masalan,

belgining ortiqqligi:

*...Xotirga jarrohlik qilolmadi u,
Xotirot yashaydi yaraga to'lib.
U kelaveradi suvga ketgan-u,
Hech qachon qaytmagan hamshira bo'lib.
Go'zal yoshligini yetaklab ketdi
Yo'qolgan o'rmonlar, yo'qolgan yo'llar.
Tim qora sochiga oq tashlab ketdi
Kesilgan oyoqlar, kesilgan qo'llar.
Xotirot chuqurroq ochilar ekan,
Mahkamroq bekatar u qulog'ini.
Eslamoqchi emas bo'linib yotgan
Qaysidir onaning chaqalog'ini.*

(“Vrach Muqaddama Ashrapovaga” she'ridan)

Harakatning davomiyligi:

*Mening bobolarim muhabbat haqqi
Toshlarni taroshlab tojmahal etgan.
Mening momolarim Alpomishni
Umr bo'yi kutgan, intizor kutgan. ("Mening bobolarim" she'ridan)
Vatan deganimda, ko'zimda qalqagan,
Sevinch yoshlarimni arturman men ham.
Vatan – deya kelib, Vatan – deb ketgan,*

Asl zotlarimga torturman men ham. ("Mening bobolarim" she'ridan)

Harakatning oniyliigi:

Hozir bu yurak taqqa to'xtaydi...

Shartta xotiradan kechib bo'lmaydi...

Ovoz kuchining balandligi:

Ohhh! Xotirada gulxan yoqib,

Dilni cho'g'latgan yigit.

Bizni kuldirgan yigit,

Bizni yig'latgan yigit.

Ilohi jannatlarni

To'rlarini ko'rgan bo'l.

Jannatlarga hurlarga

She'rlar aytib yurgan bo'!..

(“Kursdoshim shoir Ravshan Fayzni eslab” she'ridan)

Ovoz kuchining pastligi:

Jimmm... *Bog'larda uxlayapti kuz...*

3. So'zlarni noto'g'ri talaffuz qilish. Og'zaki nutqda turli sabablarga ko'ra ayrim so'zlar, ba'zan o'zlashma so'zlarni buzib talaffuz qilish holati mavjud. Bunday xato so'zlovchining o'zlashgan so'z imlosini to'g'ri tasavvur qilmasligi, boshqa millatga mansubligi, paronimlarni farqlamaslik natijasida yuzaga keladi, deb izohlash mumkin. She'riyatda bu usuldan lirik qahramon nutqini individuallashtirish hamda ifodani og'zaki – jonli nutqqa yaqinlashtirish maqsadida ham foydalaniladi. (Ayrim o'rinlarda kulgi qo'zg'atish maqsadida ham so'zlar atayin buzib talaffuz qilinadi va o'sha tarzda yoziladi.) Masalan,

Ertaga urushga jo'nab ketar u...

Go'shanga, kelinchak, oq libos va sham

Titradi: Vatan, bu—eng buyuk qayg'u,

Titradi: Vatan, bu—eng muqaddas g'am.

Ikki yosh yurakka daxldor so'zlar

Xotir sandig'iga taxlab tashlandi.

Sog'inchda yig'lagan bahorlar, kuzlar

Xotir sandig'iga mixlab tashlandi.

(“Beshiklarni asragin dunyo” she'ridan)

Oydin oqshom g'azal aytgan,

Oydin dil tarafdaman.

Parishtalar olma otgan

Oynako'l tarafdaman. (“Fozil el tarafdaman” she'ridan)

Alliteratsiya. Badiiy nutqning ohandorligini va ta'sirchanligini ta'minlashda alliteratsiyaning o'rni beqiyosdir. She'riy nutqda misralar, undagi so'zlar hamda bo'g'inlar boshida yoki oxirida bir xil undosh tovushlarning takror qo'llanishiga alliteratsiya deyiladi. Tovushlar zamiridagi musiqiylikka asoslangan bu usul qadimdan sharq she'riyatida keng qo'llanilib kelingan. Ko'hna badiiyatshunoslik (“ilmi bade”)da alliteratsiya “tavzi” san'ati deb yuritilgan.

Nasrda alliteratsiyadan foydalanish badiiy effekt berishi qiyin. Shuning uchun nasrda kamdan kam hollardagina alliteratsiyani kuzatish mumkin bo'ladi [3,67].

Shoira Zo'lfiya Mo'minova she'riyatida sof (to'liq) alliteratsiyadan foydalangan o'rinlar deyarli uchramaydi. Ammo qisman alliteratsiyali o'rinlar mavjud. Masalan,

Qirmizi qaboqdaman,

Qizil gul tarafdaman,

Bargida durri shabarro'z

Atirgul tarafdaman. (“Fozil el tarafdaman” she'ridan)

Oydin oqshom g'azal aytgan,

Oydin dil tarafdaman.

Parishtalar olma otgan

Oynako'l tarafdaman. (“Fozil el tarafdaman” she'ridan)

Ko'zim Vatan, qaro ko'zing Qiyolarga alishmasman. Qahratonda qorlarining Javzolariga alishmasman. (“Alishmasman” she'ridan)

Mana turna qaytdi, qaytdi qumrilar, qay daraxt yig'ildi, qay tosh surildi, Boshga tushganini ko'z-la ko'rilar, Turnalar qaytguncha omon bo'laylik. (“Omon bo'laylik” she'ridan)

Assonans. Badiiy nutqqa intonatsion butunlik, ohangdorlik va emotsionalik, ekspressivlik bag'ishlash maqsadida qo'llaniladigan fonetik usullardan biri assonansdir. Adabiyotlarda assonans aynan yoki yaqin unlilarning takrorlanib kelishidan hosil bo'ladigan ohangdoshlik ekanligi bayon qilingan. (Unlilarning takrorlanishi xalq maqollarida ko'p kuzatiladi: **O'zing o'yda bo'lsang ham, o'ying uyingda bo'lsin kabi.**) [4,44].

Assonans she'riy matn tarkibida, ko'pincha, qofiyadosh so'zlar tarkibida kelib, she'riy nutqqa ko'tarinki ruh va o'ziga xos musiqiylik baxsh etadi. Chunonchi, [o'] hamda [u] harflari assonans hosil qilgan:

*O'ylanib o'tardim bu ko'chalardan,
Endi kulib o'tgum, o'ylanib o'tgum.
Jannat yuzlilar-la muboraklashib,
Beklar suhbatidan gul terib o'tgum.
Alvon gullar ekdim ko'ngil bo'stoniga!
Istiqlol mangu qol, O'zbekistonda!* ("Istiqlol mangu qol" she'ridan)
[o] hamda [a] harflari assonans hosil qilgan:
*Dilimdan so'z ochsam, g'uncha ochilgay,
Parilar qo'lida tuguncha ochilgay,
Shodlansam, shodliklar shuncha ochilgay,
Misli atirgulman tonggi raxshonda,
Istiqlol mangu qol, O'zbekistonda!* ("Istiqlol mangu qol" she'ridan)
*Ayolga baxt bering, saodat bering,
Demang yuribdi-ku kulib, jilmayib.
Ayol kulib turib o'lishi mumkin,
Dunyoni olishi mumkin jilmayib.* ("Ayolga baxt bering" she'ridan)
Bu kabi misollar shoira she'riyatida ko'plab uchraydi.

Geminatsiya. Badiiy nutqda keng qo'llaniladigan fonetik usullardan yana biri geminatsiyadir. "Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati"da mazkur hodisa "qo'sh undoshlik – ikki aynan bir xil undoshli holatning yuzaga kelishi" sifatida izohlanadi [2,34]. "O'zbek tili tarixiy fonetikasi" o'quv qo'llanmasida esa bu hodisa "qo'shoqlanish" yoki "ikkilangan undosh" deb yuritiladi: "qo'shoqlanish– undoshlarning cho'zilishi, ikkilanishi hodisasini fonetik o'zgarishlar sirasida ko'rib chiqish o'ta shartlidir. Lekin bu hodisa faqat ikki unli orasidagi yakka undoshda sodir bo'la olishi bilan fonetik o'zgarishlarga o'xshaydi. Qo'shoqlanish, asosan, ikki unli orasida kelgan [k], [q], [t], [l] tovushlarida va faqat 2, 7, 8, 9, 30, 50 sanoq sonlarini nomlashda sodir bo'ladi. Bu sonlarni bir undosh bilan ham, ikkilangan undosh bilan ham talaffuz etish mumkin bo'lgan. Sanoq sonlar nomidagi bu xil qo'shoqlanish sabablari haligacha ochilmagan. Lekin *katta, latta, yakka, yalla, chakki, ukki* kabi so'zlardagi ikkinchi [t], [l], [k] lar tarixan morfologik ko'rsatkich bo'lib, ulardagi qo'shoqlanish singish (adaptatsiya) natijasidir degan fikrlar ham fanda mavjud [5,22]. Olim Adham Abdullayev esa "undoshlarni qavatlash" atamasini ishlatgan.

Undoshlarni qavatlab qo'llash orqali badiiy asarda qahramon ruhiyatidagi xursandlik va xafalik holatlari tugal tasvirlashga erishiladi. Masalan,

*Illohi qalqonsiz, illoh qo'rg'onsiz
G'iybatlar yirtmasin ko'ylakkinasin.
Illohi xushyorsiz, illoh bedorsiz,
Itlar tishlamasin yurakkinasin.*

Xulosa. Keltirilgan misollardagi takrorlar tarkibida undoshlarning qavatlanishi lirik qahramon tabiatidagi subyektiv holatni ifodalashga xizmat qilgan.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, undoshlarning qavatlanishi alohida uslubiy vositadir. Duch kelgan tovushni qavatlab qo'llab bo'lmaganidek, so'zda turli sabablar bilan yonma-yon kelgan barcha undoshlar ham lingvopoetik jihatdan ahamiyatga ega bo'lavermaydi.

ADABIYOTLAR:

1. Хасанов А.А. Абдулла Қаҳҳор ҳикоялари тилининг бадийятини таъминловчи лексик-стилистик воситалар. Филол. фанлари номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2010, –26 б.
2. Хожиев А. Тилишunoslik terminlarining izohli lug'ati. –Т.: ЎзМЭ, 2002. –168 б.
3. Каримов С. Зулфия асарлари лингвостилистикаси. Монография. –Самарқанд: СамДУ, 2006. –120 б.
4. Лапасов Ж. Бадий матн ва лисоний таҳлил. –Т.: Ўқитувчи, 1995. –88 б.

5. Мирзаев И. Проблемы лингвопоэтической интерпретации стихотворного текста (на материале современной узбекской поэзии): Автореф.дисс... док.филол.наук.–Тошкент, 1992.– 43 с.
6. Мўминова З. Бешиқларни асрагин дунё.–Тошкент: F.Ғулом, 1988.–112 б.
7. Мўминова З. Ёнаётган аёл.–Тошкент: F.Ғулом, 1992.–92 б.
8. Йўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари.–Тошкент: Фан, 2006.– 125 б.
9. Yusupova D., Yuldasheva D. Halima Xudoyberdiyeva she'riyati lingvopoetikasi.– Germaniya: "Globe Edit international Publishing Group" ISBN: 978-620-0-60879-6.– 2020.–125 p.
10. Yuldasheva D., Yusupova D. The value of silence in speech communication// XVI International Scientific-Practical Conference "Actual Problems of Improving Farming Productivity and Agroecology" (IPFA 2024). –E3S Web of Conferences 538, 05030 (2024).–14 June 2024.
11. Yuldasheva D.N. Sukut nutqiy muloqot komponenti. Monografiya.– Toshkent: BOOKMANY PRINT, 2024.–162 b.

FUNCTION OF COLOR LEXICAL WORDS, THEIR SEMANTIC MEANING AND TRANSLATION (IN THE EXAMPLE OF THE CONCEPTS “WHITE” AND “BLACK”)

Qurbonova Zamira Abdulla kizi,

Graduate of the University of Information Technology and management

zamiraqurbonova99@gmail.com

under Karshi State University associate professor Suyarova Nargiza's review

Abstract. The article reveals the linguistic analysis of the semantics of color adjectives functioning in the language and their direct and phraseological meaning in translation, as well as the problems of color notation and the meaning of understanding color from the point of view of various approaches to identify the features of color semantics in different periods of language functioning within the framework of socio-cultural trends in linguistic development.

Keywords: linguistic analysis, color, semantics, adjectives, function, phraseological meaning, black, white, socioculture.

ФУНКЦИЯ ЦВЕТОВЫХ ЛЕКСЕМ, ИХ СЕМАНТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ И ПЕРЕВОД (НА ПРИМЕРЕ КОНЦЕПТОВ «БЕЛЫЙ» И «ЧЁРНЫЙ»)

Аннотация. В статье представлен лингвистический анализ семантики цветowych прилагательных, функционирующих в языке, и их прямого и фразеологического значения при переводе. Рассматриваются проблемы цветообозначения и понимания цвета с точки зрения различных подходов к выявлению особенностей цветовой семантики в разные периоды функционирования языка в контексте социокультурных тенденций лингвистического развития.

Ключевые слова: лингвистический анализ, цвет, семантика, прилагательные, функция, фразеологическое значение, чёрный, белый, социокультура.

RANG LEKSIK SO‘ZLARNING VAZIFASI, ULARNING SEMANTIK MA’NOSI VA TARJIMASI («OQ» VA «QORA» TUSHUNCHALARI MISOLIDA)

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilda qo‘llaniladigan rang sifatlari semantikasining lingvistik tahlili va tarjimalarda ularning to‘g‘ridan-to‘g‘ri va frazeologik ahamiyati ko‘rib chiqilgan, shuningdek, ranglarni belgilash muammolari va rangni tushunishning ma‘nosi va til rivojlanishining ijtimoiy-madaniy tendensiyalari doirasida tilning turli davrlarida rang semantikasining xususiyatlarini aniqlash uchun turli yondashuvlar nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: lingvistik tahlil, rang, semantika, sifatlar, funksiya, frazeologik ma‘no, qora, oq, ijtimoiy madaniyat.

Introduction. Based on the material of different languages, linguistics has developed a number of approaches to the study of color, including typological and comparative approaches, historical understanding of individual color lexemes, etymology of color meanings, contextual content in the artistic space, and color semantics in scientists’ works. Seeing the world in color is the most vivid visual experience a person can have. We frequently fail to consider the nature of color and the development of our color preferences. Studying how the color designations work is necessary to analyze their universal qualities. It is most convenient to do this type of study in a closed system based on fictional literature. It has been shown that the word does not exist in a vacuum; rather, it expresses its meanings in context. Additionally, the author's goal calls for the word to acquire more imagery, ideological content, and artistic originality in the artistic realm.

In a literary text, words are intimately tied to one another to form a whole image, and a word cannot exist independently in a language. The word has a grammatical meaning, a phonetic and graphical shell, and an inner content that blends denotative and connotative meanings. The context and picture system further amplify the connotative meanings. The vocabulary of color identification also includes formal semantic components, its word-formation content, which describes the saturation of the shade or the degree of color intensity. These patterns are observed in each lexeme. Poets and writers utilize color painting's potential to great effect. In the writers' writings, color designations serve as creative and visual tools. In the first place, direct nomination is used to transfer color. Characters, inner elements, and features in the artistic text are all

characterized by these color definitions, which also represent the text's dynamism and meaning. In addition to being used to describe static phenomena, nominative color designations can also be used to convey an action by describing the physical attributes of an object or the potential reaction of characters when the color designation is used directly (e.g., black cat, white flowers, white fence). However, the subject matter of a piece of art is not limited to life or commonplace circumstances. One way to portray the characters' thoughts, emotions, and experiences is through color painting. Color usually provides an evaluation of the situation. Thus, the categorization of hue serves as a vehicle for creative expression as well. In literature, color-signifying elements are frequently employed in narrative symbols, metonymy, analogies, comparisons, and epithets.

Literature review. Well-known authors include A. Bely [Bely 1994], N. B. Bakhilina [Bakhilina 1974; 1975a; 1975 b], G. I. Gerasimov [Gerasimov 1978; 1982], G. A. Golub [Golub 1993], A.V. Zelenina [Zelenin 1999; 2001], V. V. Kolesov [Kolesov 1982], and others. other researchers. Twelve fundamental colors were identified in the color picture of the world based on the classification of P. M. Frumkina, who investigated the significative and denotative meaning of color words. These colors include the rainbow's blue, light blue, purple, green, red, yellow, and orange hues; three achromatic colors (white, black, and gray); and additional colors like brown and pink. In terms of perception, achromatic color lacks color tone. Transparent, colorless, or neutral things are typically referred to by the color designations "white," and "black." There is a perceived color tint to chromatic colors. It has been established that the property of color involves personal associations, folklore, and concepts influenced by cultural and historical experiences. There is an inherent possibility for the concept of color to acquire symbolic, non-light meanings that are metaphorical [Frumkina 1984]. A semantic study of adjectives of the fundamental color spectrum was carried out within the context of the language and social component. This study examines the meanings of color adjectives using the explanatory dictionaries of V. I. Dahl [Dahl 1995], D. N. Ushakov [Ushakov 2008], S. I. Ozhegov, and N. Y. Shvedova [Ozhegov 2015]. The National Corpus of the language is used to identify the semantic extensions of color that are fixed in the artistic context and usage; contentious texts are used to identify additional semantic components of color. Conducting linguistic study and gaining skill in contentious texts requires this kind of analytical labor.

The significance of color and the symbolic content of light and color have long been the concern of scholars and philosophers. C. G. Jung's "Symbols of Transformation" (1912), Aristotle's "On the Soul," Hegel's "Aesthetics" (1807), J. V. Goethe's "Treatise on Color" (1810), V. Trainer's "Symbol and Ritual" (1969), and A. F. Losev's research, which was included in the collection "Philosophy. Mythology. Culture" (1982), are among the well-known works. The issue has been thoroughly examined and reflected in research in European scientific philosophy. A description of the physical and psychological impacts of color on people was provided, along with an understanding of the nature and essence of color (for instance, Newton was the first to arrange colors in a circle of color) [Berlin B., Kay P.]. Pure and blended colors, harmonic and inharmonic hues, and the topic of color's aesthetic purpose were all underlined by Goethe, who viewed color from an emotional and moral perspective. Currently, color painting, as an artistic phenomenon, has been studied quite fully.

"A symbol is an arena where the signifier and the signified meet, which have nothing in common, but at the same time it is a signification of a thing that identifies something that has nothing in common with each other in its immediate content," is how the concept of color symbolism was introduced, and it is understood by both national and foreign scientific thought. namely, the signified and the signifying. [Лосев 1982: 34].

Research methodology. The details of the word's lexical meaning are noted by language vocabulary researchers. According to Yelistratov V. S., "a word's lexical meaning is its content, i.e. the relationship between a sound complex and an item or phenomenon of reality that has been ingrained in speakers' minds over time." The word's lexical meaning includes concepts related to the topic, attribute, procedure, phenomenon, etc. The lexical meaning is broad and developed by speakers' active engagement. [Елистратов 2009]. The word's semantic scope expands and it takes on new meanings throughout time. Due to their widespread usage in the Russian language, color designations are particularly vulnerable to semantic alterations linked to societal transformations in the political, social, cultural, and psychological domains.

The growth of the meanings of the adjectives "white" and "black" was made possible by our attention to semantic changes. Known in many languages, the adjective "white" denotes hue and is a member of the Indo-European language family. These include the meanings of "pale," "fire," "shines," "shine," and others. Fasmer (1984). The figurative definitions of color (elitism) and the direct meaning of color, suit, and paint (as opposed to black) are found in V. I. Dahl's Explanatory Dictionary of the Living Great Russian Language (1863-1866). "White lady," "white peasants, free from all taxes, "white hand", "white wedding, black sad,"

"white money for a rainy day," and "who is brave his face is white" are all examples of positive statements. "As soot is white," "white crow," "white bone," "reach the white heat," "the tale of the white bull," "white spot," "black on white," "white flies," "sewn with white threads," and "white light" are quotes from phraseological dictionaries that illustrate the figurative perception of the color white [Molotkov 1968]. With the advent of the twentieth century, the lexical meaning of the adjective "white" is expanding.

An analysis of dictionary entries that present the semantics of the color "white" showed the following:

1) the constant central value is the indication of "color", while retaining the figurative values of "best, valuable, clean";

2) The figurative meaning of words reflects the evolution of society's political, cultural, and social life. pairs of antonyms are formed: white – black, white – rye (bread), white – red (White Guard – Red Army), white – blue (white and blue collars), white – gray (white and gray collars), white – red (sad – cheerful clowns);

3) The semantics of a term can change to the opposite due to enantiosemy, which can produce new pairings of antonyms. T. P. uses the term "white" to mean both "tenderness and affection" (white and fluffy) and "cold and loneliness" (white smell, white face of loneliness). It can also mean "good–bad, enemy" (white angel and white, like enemies during the Civil War).

4) If the dictionary entries of V. I. Dahl are full of examples from Russian dialects, folklore, proverbs, sayings, and Russian fiction, then twentieth- and twenty-first-century dictionaries use passages from journalistic works to interpret words. This is evident from the instances included in various authors' dictionaries.

Similar to "white," the adjective "black" is used frequently by native Russian speakers to describe the hue of things and processes in the surrounding world. The context reveals the black and white hues' symbolic meaning. The direct meaning of the lexeme "black" (dark color, suit and paint, soot color) is opposed to white, and the figurative meanings of the color (dirty, devil, lower class, tribute, unclean spirit, bread, work, thoughts, movement, writing, forest, land, etc.) are highlighted and values with negative evaluation are highlighted.: dirty, unclean, dirty (Black linen. With black hands, yes for bread!); unclean, devil, devil (books containing black science, witchcraft, witchcraft, with the help of an unclean, black spirit); eye (thin, envious, which spoils, unkind, envious); The adjective "black" has a growing lexical meaning since the turn of the 20th century. The expression "black on white" originally had the meaning of "ink or ink on paper", then received the meaning "clearly and unambiguously" [Ushakov 2008]. The early twentieth-century advancements in science and economics uphold the same principles as cournoy. The cabin in black. Black woodland deciduous forest; black bath; drown in black; black clergy monasticism; and actualizes several shades of meanings for the color "black" (letters, metals, stock market). We can learn how the semantic space of the colors under study is currently represented by using media items. To locate content that represents the meanings of color descriptors, a continuous sampling technique was employed. One can identify a recurring pattern in media texts: Blacks - Blacks - Blacks - Black Americans. The term "African American" will be the neutral term in the context of the black race; all other nominations, including color names, will be derogatory and inappropriate. Such conflict between the "black" and "white" populations is a persistent and serious issue in society. The demonstrations and the dire political circumstances in the US and various European nations following the death of an African-American man at the hands of a police officer sparked interest in these color nominations. Initially nonviolent demonstrations against racism and police abuse escalated into widespread disturbances, which the media dubbed the "black Maidan". Representatives of the media compare the Maidan to the events in Ukraine in 2014, interpreting it as a "mass political protest" [Khimik 2017: 420].the analysis of dictionary entries showed the following:

1)The etymological indication of "color" and the figurative meanings of "gloomy, dark, joyless" are the stable nuclear meanings of the lexeme "black." This word's basic meaning keeps its negative connotations. Due to the lexical meaning's extension, the adjective "black" now has a presence in the social, cultural, political, economic, and spiritual domains.

2) New connotations (counterrevolutionary, monastic, vernacular, unskilled, criminal, etc.) have been brought to life by figurative meanings brought about by the development of Soviet society, and antonymic pairings are being formed: black – white, black – green (tea), black – Russian, black – red (caviar), etc. Consequently, words that have a connection to color hold a unique position within the language's lexicon. Due to the unique characteristics of each country, color vocabulary is a significant component of the linguistic picture of the world and reflects the peculiarities of perception of visible objects of reality. The emergence of new meanings, paradigmatic and syntagmatic linkages within the language system, and the deepening of the symbolic and stylistic usage of color adjectives in speech are all examples of non-linguistic variables that foster the development of linguistic relations.

(Analysis and results). We can determine how the semantic space of the colors under study is currently represented by using the resources of the Language Corpus. We discovered content using a continuous sampling technique that represents fresh definitions of the adjective "white" that are not predetermined by dictionaries. The meaning of the adjective "black" is expanding. New meanings arise in various aspects of life: cultural, social, political and others. In the trilogy of the film "Blade"³⁷, there is a stable expression that is not recorded in dictionaries, "black belt". In the contemporary meaning, a black belt is a distinguishing characteristic of martial arts experts. A master is someone who is entitled to wear a black belt, and the adjective "black" becomes synonymous with "the best." The recently coined concept of "black Friday" or "black Tuesday" has become a new meaning. The term originated in the United States and came to mean the opening of a traditional sale after Thanksgiving. Since 2010, similar actions have been held in our country, which are no longer related to the day of the week. The large discounts that a number of companies make on their products during a certain period are called "black". In modern journalism, concepts arise that are also not reflected in dictionaries, for example, the concept of "black PR". This phrase refers to activities that are aimed at discrediting or destroying the positive image of another person, organization, political opponent, or anyone else. In the late 1980s and early 1990s, the phrase "Black PR" first surfaced to describe material distributed through unpaid pamphlets and media publications that were commissioned. Most of the time, these publications included information that was detrimental to a person's or business's reputation, such as compromising material. The phrase "black hole" is now commonly used. Originating in physics, the term refers to an area of space and time that has a strong gravitational pull and that only objects traveling at the speed of light may escape. In contemporary culture, the idea has taken on a symbolic meaning. A "black hole" is understood to mean something that takes a lot of effort or money, but does not bring any benefit. In contemporary reality, extreme ideologies are expressed by the color black, which combines reactionary, anarchist, and fascist viewpoints. As a result of the survey, most people gave examples of using the adjective white in the meaning of "clean": "white snow", "white paper"; "holiday": "white dress".

The results of the experiment demonstrated that: 1) all participants recognized the nuclear meaning of the color white, its positive semantics, and its designation of the world and space; 2) the phraseological units "in broad daylight, white crow, white dance, white fever and others" were well-known; and 3) the expression "black on white" was high-frequency, meaning "it is clear, beyond doubt, definitely."

Conclusion. Analysis of color vocabulary (color adjectives) in language dictionaries and in contentious writings has demonstrated that color vocabulary has a symbolic interpretation in the people's linguistic culture and has consistent basic meanings. The relationship between the national vision and the historical era is reflected in the semantics of color. The metaphorical content characteristic of color meanings differs in semantic load. Research has shown that the main colors (white, black), fixed in the linguistic consciousness and used in direct and metaphorical meanings, carry a great semantic load. The semantics of the majority of color adjectives are found in their natural and geographical location ("white race", "black population"), national experience ("There are good people on the white earth", "white house"), emotional aspects of life ("white crow", "black stripe"), political context ("Black Hundred", "the White Guard"), and other factors. The color register contains consistent associative links: black is unclean, bad, clandestine, gloomy, heavy, sad, forbidden, and criminal; white is pure, pristine, elitist, happy, positive, counterrevolutionary, and sacred. New synonymous series emerge as a result of social shifts in society. The meanings of "tenderness and affection" (white and fluffy) and "cold and loneliness" (white fragrance, white face of loneliness) were thus introduced to the semantics of the adjective "white," while the connotations of "counterrevolutionary," "vulgar," "unqualified," and "illegal" were consolidated. The semantics of the color "red" preserve the historically established color mentality, which reflects a stable nature of color perception of the surrounding world. In the twenty-first century, terms like "black Friday," "black Tuesday," "black PR," "black noise" information environment, "black widow" suicide bomber, wife of a murdered militant, etc., are well-known. Expert work involves the active usage of color tokens, with black and white colors bearing the majority of the load. The lexeme "white" has the consistent meaning of "the best, elite" when referring to members of one social group more than others. The term "black" nomination has been used more and more to describe migrant representatives, implying their inferiority and neglect. Therefore, the current research of word semantics related to color within the socio-cultural framework can be used as a theoretical foundation for linguistic analysis. Lexicographic studies of color adjectives have demonstrated that students have a stable nuclear meaning of "color" and employ the figurative meanings of white, which means "pure, kind, best, innocent, valuable," and black, which means "gloomy, scary, dangerous." They also believe that figurative meanings emerge in relation to the evolution of cultural, political, and social life in society as a whole, leading to the emergence of new meanings.

REFERENCES:

1. Белый А. Символизм как миропонимание. М. : Республика, 1994. 528с.
2. Булгаков М. А. Мастер и Маргарита. Пермь : Книжное издательство, 1988. 399 с.
3. Бунин И. А. Собрание сочинений: в 4 томах. Т. 4. М. : Правда, 1988.
4. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. Т. 4. М. : Терра, 1995.
5. Дмитриев В. Д. Толковый словарь русского языка. М. : Астрель, 2003. 1586 с.
6. Донецких Л. И. Реализация эстетических возможностей имён прилагательных в тексте художественных произведений: диссертация доктора филологических наук. Кишинёв. 2012.
7. Елистратов В. С. Текст и культура речи // Наука и жизнь. 2009. № 11. С. 46-49.
8. Посев А. Ф. Проблема вариативного функционирования живописной образности в художественной литературе // Литература и живопись. Л. : Изд-во Наука, 2020. № 4. С. 31-65.
9. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка: 100000 слов, терминов и выражений / Под общ. ред. Л. И. Скворцова. 28-е изд., перераб. М.: Мир и образование, 2015. 1375 [1] с.
10. Ушаков Д. Н. Толковый словарь современного русского языка: В 4-х т. М.: Альта-Принт, Дом. XXI век, 2008.
11. Химик В. В. Толковый словарь русской разговорно-обиходной речи: В 2 т. СПб.: Златоуст, 2017.
12. Berlin B., Kay P. Basic Color Terms: Their Universality and Evolution. Berkeley: University of California Press, 1969.
13. C. Biggam and C. Biggam, "The Semantics of Colour: A Historical Approach" in The Semantics of Colour: A Historical Approach, Cambridge University Press, 2012.
14. Kennedy, C., McNally, L. Color, context, and compositionality. Synthese 174, 79–98 (2010).
15. Vejdemo S. Lexical change often begins and ends in semantic peripheries. Evidence from color linguistics. Pragmatics & Cognition, Volume 25, Issue 1, Dec 2018, p. 50–85.

**BUXORO TOPONIMIYASIDA MIQDOR IFODALOVCHI SO‘Z ASOSLI
ETNOTOPONIMLARNING O‘RNI**

Safarova Maftuna Zoir qizi,

Buxoro davlat universiteti o‘qituvchisi, f.f.f.d.(PhD)

safarovamaftuna21@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada atoqli otlar, xususan, Buxoro viloyatidagi joy nomlari tarkibidagi miqdor ifodalovchi so‘z asosli etnotoponimlarning o‘rni masalasi tahlilga tortilgan. Bilamizki, qadimda qabila va urug‘ning son, miqdor jihatdan oz yoki ko‘pligi, bu etnosning ijtimoiy hayotdagi o‘rnini belgilashda muhim ahamiyat kasb etgan. Qabila, urug‘larning son jihatdan ko‘pligi ularning kuch-qudratini ham aks ettirgan. Shuning uchun xalqlar etnogenezida ma‘lum qabila va urug‘ning o‘rnini aniqlash uchun ularning soni, miqdori e‘tiborga olingan. Shu sababdan etnoslar uchun miqdor juda katta ahamiyatga ega bo‘lgan. Keyinchalik bu miqdor urug‘ va qabila nomlariga ko‘chgan, asta-sekin ular yashab turgan joy nomlarini atashga xizmat qilgan. Dastlab son tushunchasini ifodalagan so‘zlar etnotoponimlar tarkibida atash ma‘nosidan uzozlashgan. Miqdor ifodalovchi so‘zlar transpozitsiya usulida joy nomlariga ko‘chgan.

Kalit so‘zlar: atoqli ot, toponim, etnonim, etnotoponim, urug‘, qabila, xalq, son, miqdor, transpozitsiya.

**РОЛЬ ОБРАЗОВАННЫХ НА ОСНОВЕ СЛОВ, ВЫРАЖАЮЩИХ КОЛИЧЕСТВО
ЭТНОТОПОНИМОВ, В ТОПОНИМИИ БУХАРЫ**

Аннотация. В данной статье анализируется роль этнотопонимов, содержащих слова, выражающие количество, в составе имён собственных, в частности, топонимов Бухарской области. Известно, что в древности малочисленность или многочисленность племени и рода играла важную роль в определении места этого этноса в общественной жизни. Численное превосходство племён и родов также отражало их могущество. Поэтому для определения места определённого племени и рода в этногенезе народов учитывались их численность и количество. По этой причине количество имело огромное значение для этносов. Позже это количественное понятие перешло в названия родов и племён, постепенно став основой для обозначения мест их проживания. Слова, изначально выражавшие понятие числа, в составе этнотопонимов утратили своё первоначальное значение. Слова, выражающие количество, были перенесены в топонимы методом транспозиции.

Ключевые слова: имя собственное, топоним, этноним, этнотопоним, род, племя, народ, число, количество, транспозиция.

**THE ROLE OF WORDS FORMED ON THE BASIS OF WORDS EXPRESSING THE
NUMBER OF ETHNOTOPONYMS IN THE TOPONYMY OF BUKHARA**

Abstract. This article analyzes the role of ethnotoponyms containing words denoting quantity in the composition of proper names, particularly in the toponyms of the Bukhara region. It is known that in ancient times, the small or large size of a tribe or clan played an important role in determining the position of this ethnic group in social life. The numerical superiority of tribes and clans also reflected their power. Therefore, to determine the place of a certain tribe or clan in the ethnogenesis of peoples, their numbers and size were taken into account. For this reason, quantity held enormous significance for ethnic groups. Later, this quantitative concept transferred into the names of clans and tribes, gradually becoming the basis for denoting their places of residence. Words that originally expressed the concept of number within ethnotoponyms have lost their original meaning. Words expressing quantity were incorporated into toponyms through the process of transposition.

Keywords: proper name, toponym, ethnonym, ethnotoponym, clan, tribe, people, number, quantity, transposition.

Kirish. Insoniyat yaratilgandan boshlab hozirgi kungacha juda murakkab shakllanish jarayonlarini boshidan kechirdi. Ayniqsa, turkiy urug‘ va qavmlarning yashash turmush tarziga turli ijtimoiy-siyosiy vaziyatlar sezilarli darajada o‘z ta‘sirini o‘tkazdi. Urug‘ va qabilalar ma‘lum miqdor, insonlarning guruhi, to‘pi, birlashuvi hamda uyushmasidan tarkib topgan. Vaqtlar o‘tishi bilan bu uyushmalarga yangi qardosh va

qardosh bo'lgan etnoslar qo'shib borgan yoki aksincha, qabilalar ichki ko'payish natijasida ma'lum shoxobchalarga bo'lingan. Xuddi shuning kabi jarayonlar urug' va qabilalar komponentlarining miqdoriy o'zgarishlariga ta'sir qilib borgan. Bu holat urug'-qabilalar nomiga asos bo'lgan. Etnoslarning son jihatdan ko'pligi ularning ijtimoiy hayotdagi roli, mavqeyi, etnogenezida muhim ahamiyatga ega bo'lgan deyish mumkin.

Metodlar. Maqolada miqdor ifodalovchi so'z asosida yuzaga kelgan joy nomlari va ularning atoqli otlar tizimidagi ahamiyatini aniqlash uchun tarixiy, tavsiflash, semantik kabi usullardan foydalaniladi.

Natijalar:

1. Miqdor bildiruvchi so'z asosli etnotoponimlar tadqiqini o'rganish;
2. Miqdor bildiruvchi so'z asosli etnonimlar xususiyatlarini ochib berish;
3. Viloyat hududidagi miqdor bildiruvchi so'z asosli etnotoponimlarning semantik jihatlarini tahlil etish masalasi.

Insonlarning qadimdan ma'lum bir urug', qabilalarga bo'lingan holda yashab kelishi oqibatida ular vaqt o'tishi bilan qabila va urug'lar to'da, shox, tarmoq, shoxobchalarga bo'lingan. Qabila yoki urug'ning bunday tarkibiy bo'laklarga bo'linishiga ularning soni sabab bo'lgan. Yuqorida aytganimizdek, aynan ana shu tarkibiy bo'linish guruhning nomlanishida asos vazifasini o'tagan.

Qadimda qabila va urug'ning son, miqdor jihatdan oz yoki ko'pligi, bu etnosning ijtimoiy hayotdagi rolini belgilashda muhim ahamiyat kasb etgan. Shuning uchun biror bir xalq etnogenezida ma'lum qabila va urug'ning o'rini aniqlash uchun ularning soni, miqdori inobatga olingan. Shu jihatdan ham etnoslar uchun miqdor juda ahamiyatli sanalgan.

Bu masala yuzasidan tilshunos olim S.Otaniyozov etnosning tarkibi va tuzilishi bilan bog'liq bo'lgan etnonimlarni tahlil qilib, unga urug', qabila, guruh ma'nosini anglatuvchi so'zlar, son va miqdor, etnosning hajmi bilan bog'liq tushunchalarni anglatuvchi etnonimlar xususida fikr yuritgan. Urug'-qabilalar uchun son, miqdor, hajm muhim hisoblangan. Bu ularning ijtimoiy-siyosiy hayotiga o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmagan.

Shu sababdan mamlakatimizning turli hududlarida son, miqdor bilan bog'liq etnonimlar va ular asosida shakllangan toponimlar ko'p uchraydi. Masalan, Xorazm etnotoponimiyasini tadqiq etgan A.Otajonova, hududda *ming, yuz, qirq, beshqay, birg'ulak, tog'iz, onalti, onikki, beshuy, minbag'olon* kabi etnonimlarning mavjudligi hamda mo'g'ulcha *mang'it, nayman, do'rmon* etnonimlari bevosita son, miqdorni anglatishini tushuntirib bergan. Bu kabi etnonimlar urug' va qabilalarning sonini ko'rsatgan yoki boshqa lug'aviy ma'no ifodalagan.

Xuddi shuningdek, A.Turobov ham tadqiqotlarida, *besho'g'il, yettiuruv, sakkizo'g'il* – so'zlarida o'g'ilning besh, sakkizta ekanligi, urug'ning yetti tarmoqqa bo'linganligini tushuntirgan. *Beshbola, Beshbegixo'ja, Beshkal, Beshkuba, Beshnayman, Beshe'g'il, Beshqozoq, Yettiuyli, Yettiurug' (Jettiuruv), Minglar, Kattaming, Uchqora, Uchiskandar, Uchkaraman, Qirq, Oltio'g'il, Sakkizo'g'il, To'rtayg'ir, Tortko'z* kabi joy nomlarining lug'aviy asosi son, miqdor anglatuvchi etnonimlardan tashkil topgan toponimlar ekanligi izohlangan [10, 60]. Bu fikrda ham ayrim etnonimlar tarkibida kelgan sonlar ularning nechta ekanligini ko'rsatgan, ba'zilarida esa miqdor ifodalagani tushuntirib berilgan.

Bulardan tashqari, S.M.Abramzon, N.A.Baskakov, B.X.Karmishevalar ham o'z tadqiqotlarida turkiy qabila va urug'larni sonlar bilan nomlash sabablarini bayon etishgan.

K.Marqayevning dissertatsion ishida o'ttizga yaqin etnonim son, miqdor tushunchalarini ifodalashi ko'rsatib o'tilgan:

1. Umumiy son, miqdor bilan bog'liq etnonimlar: *mang'it, ming, nayman, to'g'iz//to'qqiz, yuz//yuz, do'rman, jeti, qirq, o'nikki, o'nolti* va boshqalar.
2. Qarindoshlik munosabatida bo'lgan va bir urug' yoki qabilaga kiruvchi etnik komponentga ishora qiluvchi etnonimlar: *oltio'g'il, sakkizuruv, to'rtota, beshbola, besherkak, beshe'g'il, jetiurug'//yettiurug', uchqiz, uchuruv, yettio'g'il* kabi.
3. Urug' yoki qabila tarkibiga kiruvchi oila xo'jalik miqdoriga ishora qiluvchi etnonimlar: *to'rtuyli, beshuyli, sakkizuyli, yettiuyli* singari [5, 82-83].

K.Marqayev ko'rsatgan tasnifning faqat birinchi bandida aytilgan tip etnonimlar (*qirq, yuz, ming, mang'it, nayman, do'rman*) asosida shakllangan toponimlar Buxoro viloyati hududida uchrashini aniqladik. Tasnifning ikkinchi va uchinchi bandlariga xos bo'lgan etnonimlar esa viloyatda mavjud emas.

Ma'lumki, bizgacha yetib kelgan tarixiy manbalarda qadimda urug'-qabila miqdori uning boshqa xalqlar orasida tutgan mavqeyi va o'rini belgilashga xizmat qilganligi aytilgan. Ularning jamiyatda tutgan o'rni shu xususiyatiga qarab belgilangan. Shunga ko'ra, ba'zi etnik nomlar miqdor ifodalovchi so'zlar bilan nomlangan. A.Ergashev nomzodlik ishida Andijon viloyatida miqdor tushunchasini aks ettiruvchi quyidagi nomlarni keltiradi: *Yuzlar, Yuziya, Cho'jayuz, Ulug'yuz-Ulyuz, Beshkal, Beshkaram, Beshmirza, Birinchi qipchoq, Marqayuz, Qarog'chi, G'anchiyuz, Yettiqaqsha, Besh kaltak, To'rt ayg'ir, Beshkal, Beshmirza,*

Yetmishmergan kabi. Olimning yozishicha, hozirgi kunda joylarni nomlashda mahalla hududining kattaligini inobatga olib, joy nomlari raqamlar bilan ifodalanishi ham kuzatilmoqda. Masalan, *Tojik – 1, Tojik – 2* (Buloqboshi tumani); *Saroy – 1, Saroy – 2* (Oltinko‘l tumani). Bizningcha, bu kabi raqamlar orqali nomlash o‘rniga hududiga qarab nomlash to‘g‘riroq. Bir tumanda ikkita Nayman qishlog‘i bo‘lsa, ular mahallalar yordamida farqlanadi yoki joylashish o‘rni, aholisining miqdori, hududning hajmiga qarab, *yuqori, quyi, baland, katta, kichik* kabi so‘zlarni qo‘llash orqali ham ajratib ko‘rsatish mumkin.

Bu kabi son shaklidagi birliklar ishtirokidagi nomlar etnotoponimlar tarkibida ko‘plab uchraydi. Ularning ko‘pchiligida son shaklidagi birliklar miqdor ifodalashga xizmat qilmaydi. Bu toponimlarning uzoq shakllanish jarayonlari, nom tarkibidagi fonetik yoki morfemik o‘zgarishlar bilan bog‘liqdir.

Toponimiyada *to‘rt, besh, olti, yetti, qirq, yuz, ming* so‘zlari bilan bog‘liq ko‘pgina joylar nomlangan. Quyida ulardan ayrimlariga to‘xtalamiz.

To‘rt so‘zi bilan bog‘liq nomlar. Manbalarda *To‘rtayg‘ir, To‘rtog‘ayni, To‘rtuylik* kabi nomlar etnonimlar asosida shakllangan. *To‘rtayg‘ir, to‘rtog‘ayni, to‘rtuyli* etnonimlari qipchoqlarning urug‘laridan biri hisoblangan. Anglashiladiki, bu nomlar tarkibida ham *to‘rt* soni mavjud emas va Buxoro toponimiyasida ham *to‘rt* so‘zi bilan bog‘liq joy nomini uchratmadik. Ammo aytish lozimki, do‘rmon etnonimi mazmunan “to‘rt” ma‘nosini anglatadi va shu etnonim bilan nomlangan joylar viloyat hududida ko‘plab uchraydi.

Do‘rman//do‘rmon – turkiy va mo‘g‘ul xalqlari uchun umumiy bo‘lgan etnonim. Respublikamizning barcha tumanlarida Do‘rman, Do‘rmon nomli qishloqlar uchraydi. Barchasining asosini do‘rman/do‘rmon etnonimi tashkil etadi. Hozirgi mo‘g‘ul tilida *do‘rub / do‘rbo‘n – to‘rt*. To‘rt sanoq soni ma‘nosidagi *do‘rbo‘n* so‘zi bilan *do‘rman/ do‘rmon* etnonimini izohlash, tarkibiy qismlarga ajratish, kelib chiqishini aniqlash qiyin. Turkiy va mo‘g‘ul xalqlari uchun umumiy bo‘lgan etnonim (qabila, urug‘ nomi) da *man/mon* so‘zi faol: *nayman, baqman/baxmal, shomon/shaman, yomon, oqman, qaraman, turkman, zarman...* Etnonimlarning tarkibidagi *man/mon* so‘zining ma‘nosi – *odam, kishi; odamlar, jamoa; urug‘*. Aholisining etnik tarkibi qishloqning nomlanishiga omil bo‘lgan [6, 99].

Izlanishlarimiz asosida, Buxoro viloyatining Vobkent, Shofirkon, Romitan, Peshko‘, Jondor, Qorako‘l tumanlarida qishloq, mahalla, ko‘cha, aholi punktlari *Do‘rman//Do‘rmon//Do‘rmanon//Do‘rmon Arablari//Do‘rmon Pattasi //Katta Do‘rman* tarzida nomlanganligining guvohi bo‘ldik.

Besh so‘zi bilan bog‘liq nomlar. Ushbu so‘z qatnashgan toponimlar Respublikamizning barcha hududlarida tarqalgan. *Beshbola/beshbo‘la, beshkal, beshkaltak, beshko‘sa, beshsari, beshuyli, besherkak, besho‘g‘il* kabilar etnonim sanaladi. Xususan, *beshbola/beshbo‘la – qo‘ng‘irotlarning oyinni* bo‘limiga, shuningdek, Zarafshon vodiysidagi qoraqalpoqlarning, Surxondaryo turkman juzlarining, Farg‘ona qipchoqlarining, Zarafshon sariq qipchoqlarining bir urug‘i [4, 148-151]. Bu etnonimlar ma‘lum bir urug‘lardan tarqalgan tarmoqlar sifatida ko‘plab hududlarda uchraydi. Masalan, *Beshkal* – mang‘it, yuz va o‘zbeklashgan arablarning urug‘ tarmog‘i [6, 58]; *beshkaltak* – qo‘ng‘irotlarning qo‘shnamg‘ali bo‘limiga mansub kal urug‘ining bir tarmog‘i, qipchoqlarning bir urug‘i hisoblanadi [6, 59]; *beshko‘sa* – Qashqadaryo va Surxondaryo qo‘ng‘irotlarining *ochamayli, maydato‘da* urug‘larining bir tarmog‘i, qo‘ng‘irotlarning qo‘shnamg‘ali bo‘limidagi urug‘ nomi va Surxondaryo turkmanjuzlarining jilontamg‘ali bo‘limiga mansub urug‘ [7, 90-93]; *beshsari* – qipchoqlarning urug‘i [8, 37]; *beshuyli* – uyli urug‘ining tarmog‘i [2, 34]; *besherkak* – qo‘ng‘irotlarning voxtamg‘ali bo‘limidagi gilambog‘i (gilambog‘i) urug‘ining bir tarmog‘i [2, 13]; *besho‘g‘il* – qo‘ng‘irotlarning voxtamg‘ali bo‘limidagi bolg‘ali tarmog‘iga mansub urug‘ nomi [2, 35].

Tahlil natijalari. Aytish joizki, izohlangan etnonimlar kabi tarkibida *besh* so‘zi mavjud etnotoponimlar yurtimiz hududida ko‘plab uchraydi, ammo Buxoro viloyatida juda kam tarqalgan (*Beshbo‘ri – Buxoro tumani Gulshanobod q.*) urug‘lardan biri sifatida qaraladi. Bu urug‘lar, asosan, Qashqadaryo, Surxondaryo, Xorazm hududlarida keng tarqalgan.

Olti so‘zi bilan bog‘liq nomlar. *Olti* so‘zi *Oltiariq, Oltio‘g‘il, Oltiqoplik, Oltiqoq* toponimlari tarkibida uchraydi. Qayd etilganlardan *Oltio‘g‘il* toponimi etnonim asosida shakllangan. S.Qorayevning tahlillarida quyidagicha fikrlar keltirilgan: *Oltio‘g‘il* – Samarqand viloyati Narpay, Paxtachi tumanlaridagi qishloq nomi. *Oltio‘g‘il* – etnonim [8, 91]. Demak, bu nom tarkibidan *olti* so‘zi alohida ajratilmaydi. *Oltiariq, Oltiqoplik, Oltiqoq* kabilarda *olti* so‘zi son, miqdor ma‘nosida kelgan. Shu jumladan, *Oltiariq* toponimi asosida *olti* soni bor deyishimiz mumkin. *Oltiariq* 6 qishloq (*Povulg‘on, Polosoy, Laylakxona, Yangiqo‘rg‘on, Jo‘ra hamda Kitkon*) ariqlariga bo‘lingan. *Oltiariq* nomi shundan kelib chiqqan va keyinroq shaharcha va tuman nomiga o‘tgan [11, 518]. Shu kabi *Oltiqoq* – Navoiy viloyati Tomdi tumanidagi aholi punkti nomi. S.Qorayev ushbu nomni *olti+qoq: oltita qoq* (ko‘lmak) tarzida izohlab bergan [8, 91]. Shahrisabz tumanidagi ekinzor yer maydoni *Oltiqoplik* deb nomlanadi. Bu haqida prof. T.Nafasov *olti qop g‘alla urug‘i* sepiladigan joy. Har qopga 12 pud, jami 72 pud g‘alla ekilgan. Mo‘ljall joy nomining yaratilishiga asos bo‘lgan, deb yozgan [2, 141-142]. Pud tarixiy o‘lchov birlik sanaladi, bugungi kunda 16,38 kilogrammga tengdir. Xullas, 1179,3 kilogramm og‘irlikdagi don ekilgan maydon *oltioplik* deb atalgan. Bu esa toponimga asos bo‘lgan.

Tahlillardan ko‘rinadiki, olti so‘zi toponim yasashda asos bo‘la oladi va bu so‘z yordamida hosil qilingan etnotoponimlar respublikamizning ko‘pgina hududlarida uchrasa-da, viloyat hududida uchramaydi.

Yetti so‘zi bilan bog‘liq nomlar. Yettijar, Yettikechuv, Yettisoy, Yettisuv, Yettitom, Yettiuy, Yettiurug‘, Yettiquduq kabi toponimlar tarkibida yetti so‘zi ishtirok etgan. Mazkur toponimlarni etimologik tahlil qilish shuni ko‘rsatdiki, ularning tarkibida uchraydigan yetti komponenti doim ham son ma‘nosida qo‘llanmagan. Shu jumladan, Yettikechuv toponimi tarkibidagi yetti so‘zi kechuvning yettitaligini emas, ko‘pligini bildiradi. Yetti etnolingvistik atama bo‘lib, ko‘plik, qudratlilik ma‘nosini anglatgan. Demak, bu o‘rinda yetti miqdor ma‘nosini ifodalagan. Shuningdek, Yettisuv, Yettijar toponimlarida ham aniq son (raqam) emas, miqdor ma‘nosi ifodalangan. Shunday fikr T.Nafasov tomonidan ham bayon etilib, yetti so‘zi joy nomlari tarkibida ko‘p uchrashi, uning bir necha ma‘nosi borligi, jumladan, Yettiquduq – ko‘p quduqli, yonma-yon joylashgan, yaqin masofada bir necha quduqlar bo‘lgan joy ekanligi qayd etilgan [7, 99].

Yettitom toponimi tarkibida yetti (7) soni qatnashganligini qayd etish kerak. Bu toponim Qashqadaryo viloyati Chiroqchi tumanidagi qishloq nomidir. Qarshi-Samarqand, Ko‘kdala-Chiroqchi yo‘li chorrahasining g‘arbida yettita hovli qurilgan, shu asosda aholi punkti paydo bo‘lgan [7, 68].

Tarkibida yetti so‘zi uchrovchi Yettiuy, Yettiurug‘ kabilar etnotoponimlardir. Bu masala yuzasidan manbalarda atroflicha ma‘lumot berib o‘tilgan. Jumladan, yettiuy – urug‘ nomi. Etnonimiyada uy – avlod, to‘p, urug‘ ma‘nosini bildiradi. Uy so‘zi ayrim etnonimlar (uychi) tarkibida totem (sigir)ni ifodalagan [2, 68]. Yettiurug‘ toponimi ham etnonim asosida paydo bo‘lgan. Mazkur toponimga qipchoq urug‘laridan biri hisoblangan yettiurug‘ etnonimi asos bo‘lgan. Bu urug‘ning shakllanishida *oytamg‘ali*, *qo‘sh tamg‘ali*, *sirg‘ali*, *qamchili*, *juvonli*, *samanotli*, *cho‘michli* kabilar ishtirok etganini ko‘rishimiz mumkin [1, 138].

Etnonimshunos olim X.Doniyorov “Qitmir” kitobidan ko‘chirma deb 56-raqam bilan yettibosh etnonimini qayd etgan [11, 93]. Jumladan, Yettibosh toponimi ham etnonim (yettibosh) asosida yuzaga kelgan.

Demak, Buxoro viloyati toponimiyasida yetti so‘zi bilan hosil qilingan joy nomlari uchraydi, ammo ular etnonim asosida shakllanmagan. Buni viloyat hududida qipchoqlarning *oytamg‘ali*, *qo‘sh tamg‘ali*, *juvonli*, *samanotli*, *cho‘michli* kabi urug‘larining kelib o‘rnashmaganligi bilan izohlash mumkin.

Xuddi shuningdek, sakkiz so‘zi vositasida shakllanmagan bo‘lsa ham, ma‘no jihatdan “sakkiz”ni ifodalovchi so‘z asosida yuzaga kelgan toponimlar ham mavjud. Xususan, nayman – qadimda turkiy va mo‘g‘ul xalqlari tarkibida bo‘lgan qadimiy qabila. *O‘zbek*, *qozoq*, *qirg‘iz*, *no‘g‘oy*, *oltoy* va boshqa turkiy xalqlar tarkibida naymanlar yirik qabila, qabilalar uyushmasi sanalgan. Naymanlar o‘zbek xalqining saroy qabilasi bilan ittifoq, yonma-yon yashagan. Shu bois, ularni Naymansaroy ham deb atashgan. Mo‘g‘ul tilida nayman so‘zi “sakkiz” ma‘nosini bildirgan. Shu ma‘no tufayli naymanlarni *sakkiz urug‘*, *qabila*, *turkiy xalq* deb ham izohlashgan. Nayman etnonimi *do‘rman*, *oqman*, *qaraman*, *yomon*, *baqman*, *so‘qman*, *cho‘qman*, *shoman*, *turkman*, *zarman* kabi o‘zbek urug‘ nomlari bilan bir xil tuzilish va yasali shga ega. Etnonimlarning bosh qismidagi so‘zlar bilan farqlanadi. So‘nggi qismi bo‘lmish *man/mon* so‘zi esa turkiy tillarning o‘tmishida *odam(lar)*, *kishi(lar)*, *urug‘* ma‘nosini bildirgan. Qishloq nomiga nayman (saroy) qabila, urug‘ nomi asos bo‘lgan [2, 99]. Buxoroning Vobkent, G‘ijduvon kabi tumanlarida *Nayman*, *Naymandiyor*, *Naymanobod*, *Katta Nayman*, *Kichik Nayman*, *Ko‘hna Nayman*, *Quyay Nayman* nomli ko‘cha, berk ko‘cha, mahalla, aholi punkti, qabriston nomlari mavjud.

Qirq so‘zi bilan bog‘liq nomlar. Ushbu so‘z ishtirokidagi *Qirqyop*, *Qirqoyoq*, *Qirqqiz*, *Qirqquloq*, *Qirqqal‘a*, *Qirqqlar* kabi toponimlar mavjud. Toponimlarning ayrimlari (Qirqquloq, Qirqqal‘a)da qirq soni (40) miqdor, o‘lchov, raqam ma‘nolarida ishtirok etgan. Jumladan, Qirqquloq – Qashqadaryo viloyati Nishon tumanidagi qishloq. Aslida, quduq nomi bo‘lgan: qirq – noaniq miqdorni angatuvchi so‘z, quduq suvinig ancha chuqur joyda ekanligini bildiradi. Quduq nomi qishloq nomiga o‘tgan. *Qirqqal‘a* – Buxoro viloyati Qorako‘l tumanidagi qishloq nomi. Bunda qirq so‘zi ko‘p, ancha ma‘nolarida qatnashgan. Turkiyadagi bir shahar nomi ham *Qirqqal‘a*. Ya‘ni bu so‘zda qal‘alari ko‘p bo‘lgan hudud ma‘nosi anglashiladi. *Qirqyop*, *Qirqoyoq*, *Qirqqlar* kabi toponimlar esa *qirq* etnonimi asosida shakllangan.

Qirq – o‘zbek xalqi tarkibiga kirgan yirik qabilalardan biri. Tarqoq holda Samarqand atrofida, Panjikentning janubida, hozirgi G‘allaorol, Jizzax, Zomin va O‘ratepa hududlarida tarqalgan. Aksariyat, o‘zbek xalqi tarkibiga kirgan qabilalardan biri – yuzlar bilan aralash holda yashaganlar. Shuning uchun ham ko‘pchilik manbalarda «qirq yuz» nomi bilan ham ma‘lum.

Qirq, *yuz* va *ming* qabilalari *marqa* degan umumiy nom bilan atalgan. Qirqlarning etnogenezi Dashti Qipchoq o‘zbeklari bilan bog‘liq. Qirqqlar qadimda bir qancha urug‘lar va tarmoqlarga bo‘lingan holda yashashgan.

Qirqyop toponimi etimologiyasi haqida fikr yuritgan professor Z.Do‘simov uning ikki qismdan iboratligi, qirq va yop (ariq) komponentlaridan qirq urug‘ining arig‘idir ma‘nosi ifodalanishini qayd etgan.

Qirg so'zi ishtirok etgan toponimlardan yana biri Qirqoyoqdir. Ushbu toponim ham etnonim asosida shakllangan. Bu haqida prof. T.Nafasov shunday ma'lumot bergan: qipchoqsaroylarning bir urug'i – *qirqoyoq*. Qirqoyoq – hasharot turi. Shu hasharot o'tmishda totem sanalgan. Totem→urug' nomi→qishloq nomi. Etnik tarkib asosida qishloq nom olgan.

Buxoro viloyati Romitan tumanidagi *Qirqlar* aholi punkti va ko'cha ham etnonim asosida shakllangan.

Demak, tarkibida qirg so'zi bo'lgan toponimlarning ayrimlarida son-miqdor, ko'plik kabi ma'nolar ifodalangan bo'lsa, ba'zilar etnonimlar asosida shakllanganligi sababli son-miqdor ma'nosini yo'qotib, o'zi qo'shilib kelgan so'z bilan yaxlitlanib ajralmas holga kelib qolgan.

Ming so'zi bilan bog'liq nomlar. *Minglar* – o'zbek xalqi tarkibida bo'lgan qadimiy qabilalardan biri. Ba'zi manbalarda ming qabilasining nomi ming (bir raqami va uchta nol bilan ifodalanadigan son, miqdor soni bilan bog'liq deb qaralgan. Shakliy o'xshashlik yuzaga kelgan. Ming etnonimidan yaralgan qishloq nomlari ko'p uchraydi. Tarixda minglar, asosan, Farg'ona vodiysida yashagan. Samarqand, Buxoro, Jizzax, Surxondaryo viloyatlarida ham minglar yashaganligi ma'lum. Qabilaning ming so'zi bilan atalishi sababi noaniq, ammo ilmiy taxminlar bor. Ba'zilar miqdoriga qarab ming deb atagan, degan fikrlar mavjud. Uzoq o'tmishda ming soni eng katta miqdorni anglatgan: sonsiz-sanoqsiz, adadsiz ma'nosini bildirgan. Turkiy tillarda ming so'zidan va sonidan keyingi raqam, hisob tuman (o'n ming) so'zi bilan berilgan. Lak (yuz ming) so'zi xitoy tilidan o'tgan. Million, milliard, trillion, trilliard sonlari yevropa tillaridan o'zlashgan. Minglar – ming qabilasi (urug'i) ning vakillariga mansub bo'lgan qishloq [2, 49] ekanligi ko'rsatilgan. Ming so'zi qabila va urug'lar tarkibida ma'lum bir aniq sonni anglatmay, balki miqdoran ko'plik tushunchasini ifodalash uchun qo'llangan. Ma'lumki, etnonimlarning ko'pchiligida miqdor tushunchasi son bilan ifodalanib, aniq sezilib turadi. Lekin ayrim o'zga tillarga mansub leksemalardan yasalgan va hozirda oddiy so'z sifatida iste'molda uchramaydigan etnonimlarda miqdor tushunchasi yashirin holda saqlanib qolgan. Masalan, mang'it<man+it – ming, nayman<naym//nayma – sakkiz, do'rman – to'rt ma'nosini ifodalagan hamda buryat-mo'g'ul tillariga mansub sanaladi.

Xulosa. Buxoro viloyati oykonimlari bo'yicha tadqiqot olib borgan S.Naimov Buxoro hududida *Ming*, *Minglar* va *Minggon* deb nomlanuvchi joylar borligini aytib o'tgan. Hozirda Buxoro viloyatining *Vobkent*, *G'ijduvon*, *Shofirkon*, *Romitan* tumanlarida *Ming*, *Minglar*, *Mingon* deb ataluvchi ko'cha hamda aholi punktlari mavjud. Demak, Buxoro viloyati etnotoponimlarini son-miqdor tushunchasi jihatdan tahlil qilganimizda, to'rt, besh, sakkiz, qirg, ming so'zlari asosida yuzaga kelgan etnonimlar mavjudligiga guvoh bo'ldik va bu joy nomlarining nomlanishida son tushunchasi o'z mohiyatidan uzoqlashgani ma'lum bo'ldi.

ADABIYOTLAR:

1. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент: Наврўз, 2017. – Б. 138.
2. Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли лугати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1977. – Б. 34.
3. Kilichev B.E., A way of making words on proper nouns. // *International Journal on Integrated Education* Volume 3, Issue II, Feb 2020. p. 96-
4. Киличев Б.Е. Топонимлар таркибидаги сонлар ҳақида // *Илм сарчашмалари*. – Урганч, УрДУ, 2021. – Б. 148-151.
5. Марқаев К.Ш. Ўзбек тили этнонимларининг лисоний тадқиқи: Филол. фанл. номз. ... дисс. – Тошкент, 2007. – Б. 82-83.
6. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли лугати. Ўзбекистоннинг жанубий районлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1988, – Б. 90-93.
7. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Тошкент: Муҳаррир, 2009. – Б. 99.
8. Қораев С. Географик номлар маъноси. – Тошкент: Ўзбекистон, 1978. – Б. 37.
9. Safarova M. Z., Kilichev B. E., The Concept of Totemism and Ethnonym. // *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*. – 2022. – T. 3. – №. 5. – С. 121-124
10. Туробов А. Самарқанд вилояти этноним ва этноойконимларининг таҳлили: Филол. фанл. номз. ... дисс. – Тошкент: 1999. – Б.60.
11. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 12 жилдди. 11-жилд. – Тошкент: ЎМЭ, 2005. – Б. 518.

METAFORANING JAHON ADABIYOTIDA O‘RGANILISH TARIXI

Sulaymonova Mahfuza Shavkat qizi,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o‘zbek tili va adabiyoti universiteti I bosqich tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada metaforaning adabiy asarlarda qanday shakllanishi, rivojlangani tahlil etiladi. Maqolada metaforaning tilshunoslik, adabiyotshunoslik va falsafadagi o‘rni hamda uning badiiy ifoda vositasi sifatidagi funksiyalari yoritiladi. Metaforaning jahon adabiyotining turli davrlarida, xususan, klassik, o‘rta asrlar va zamonaviy adabiyotda qanday ishlatilishi, ularning til va ma’no strukturalariga qanday ta’sir ko‘rsatganligi ko‘rib chiqiladi. Maqola, shuningdek, metaforaning madaniy va tarixiy kontekstga bog‘liq ravishda turli mintaqaviy adabiyotlarda qanday o‘ziga xos shakllarga ega bo‘lishi va uning o‘quvchiga yangi tasavvurlar va tushunchalar yaratishdagi roli haqida muhokama qiladi. Bularning barchasi, metaforaning insoniyat tafakkuri, hissiyotlari va tushunchalarini ifodalashdagi muhim ahamiyatini ochib beradi.

Kalit so‘zlar: metafora, metaforik birlik, kognitik tilshunoslik, konseptual metafora, signifikat, signifikant, metonimiya, o‘xshatish.

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ МЕТАФОРЫ В МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. В данной статье анализируется формирование и развитие метафоры в литературных произведениях. В статье освещается роль метафоры в лингвистике, литературоведении и философии, а также её функции как средства художественного выражения. Рассматривается использование метафоры в различные периоды мировой литературы, в частности, в классической, средневековой и современной литературе, и их влияние на языковые и смысловые структуры. В статье также обсуждается, как метафора приобретает специфические формы в различных региональных литературах в зависимости от культурного и исторического контекста, и её роль в создании новых представлений и понятий для читателя. Всё это раскрывает важное значение метафоры в выражении человеческого мышления, чувств и понятий.

Ключевые слова: метафора, метафорическая единица, когнитивная лингвистика, концептуальная метафора, сигнификат, сигнификант, метонимия, сравнение.

HISTORY OF THE STUDY OF METAPHOR IN WORLD LITERATURE

Abstract. This article analyzes how metaphor has developed and formed in literary works. It discusses the role of metaphor in linguistics, literary studies, and philosophy, as well as its functions as an artistic expression tool. The article examines how metaphors have been used in different periods of world literature, particularly in classical, medieval, and modern literature, and how they have influenced the language and meaning structures of these works. Furthermore, the article discusses how metaphor takes on different forms in various regional literatures, depending on cultural and historical contexts, and its role in creating new ideas and concepts for the reader. All of this highlights the significant importance of metaphor in expressing human thought, emotions, and concepts.

Keywords: metaphor, metaphorical unit, cognitive linguistics, conceptual metaphor, signified, signifier, metonymy, simile.

Kirish. Metaforada ikki predmet yoki hodisa ma’lum bir belgilariga asoslanib bir-biriga qiyoslanadi. Bunda tasvirlangan narsa boshqa narsa bo‘lib, uning o‘rniga o‘xshashlik yoki aloqadorlik asosida biror narsa qo‘llaniladi. Metafora o‘xshatishlar farqli ravishda faqat o‘xshovchi obrazdan tashkil topadi va o‘xshatma belgi va o‘xshatiluvchi obyektini o‘zida ko‘chma ma’noda anglatadi.

Metaforaning o‘rganish juda boy va uzoq tarixga ega bo‘lib, u ko‘plab madaniyatlarda va davrlarda muhim rol o‘ynagan. Jahon adabiyotida keng mushoda qilingan mavzulardan biri hisoblanadi. Metafora badiiy ifodaning muhim vositasi sifatida o‘zining chuqur ma’nosi va tasvirlash qudrati bilan adabiyotning turli janrlarida, xususan, she’riyat, drama va prozada keng qo‘llanilgan. Uning tahlili adabiyotshunoslikda alohida o‘rganiladi, sababi shundaki, metafora tilning faqat badiiy emas, balki ilmiy, psixologik, falsafiy va madaniy qatlamlarini ham aks etadi.

Metafora ilk marotaba Aristotel tomonidan "Poetika" asarida keng o'rganilgan. Aristotel o'xshatishni bu metaforadir, faqat ular orasida qismangina farq bor deydi. Aristotel metaforani tilning mukammalligi va tasvirlash imkoniyatlarini kengaytirish vositasi sifatida baholaydi va uning adabiyotni boyitishda o'rnini katta deb hisoblagan. Aristotel metaforani quyidagicha ta'riflaydi:

Asosiy qism. Metafora – bu o'xshashlikni ifodalashning o'ziga xos shakli. Aristotel metaforani *bir narsani boshqa bir narsaga o'xshatish* deb tushungan. U metaforani biror narsa yoki hodisani tushuntirish uchun boshqa bir narsa bilan taqqoslashni anglatadi. Bu taqqoslashda asosiy maqsad, o'ziga xos va yangi ma'no yaratishdir.

Yaxshi metafora: Aristotelning fikricha, yaxshi metafora – bu oddiy va tabiiy ko'rinishdagi bir xil taqqoslashdan ko'ra, yangicha va chuqurroq ma'no yaratishga imkon beradigan metaforadir. Uningcha, yaxshi metafora, matnni boyitib, o'quvchi uchun kutilmagan, ammo aniq va samarali bo'lishi kerak.

O'ziga xoslik: Aristotel, metaforaning kuchi va go'zalligi uning o'ziga xosligida ekanligini ta'kidlagan. U "tovush" yoki "yuz" kabi bir nechta o'xshashliklarni birlashtirib, o'quvchi yoki tinglovchiga yangi ko'rinishda fikrni yetkazishning ahamiyatini tushuntiradi.

Metaforaning badiiy ahamiyati: Aristotel metaforaning poetik san'atdagi o'rnini yuqori baholagan. U, ayniqsa, she'riyatda va drama asarlarida metaforaning ifodali qudratini qadrlagan. Metaforalar asarlarning umumiy tuzilishini, asar ichidagi mavzularni va obrazlarni yanada jonlantirib, yirikroq tasavvurlarni yaratishga yordam beradi.

Metafora va izoh: Aristotel metaforani faqat badiiy asarlarda emas, balki ta'lim va ma'rifatda ham muhim deb bilgan. U izoh berishning ko'pincha keraksiz ekanligini va metaforalar yordamida tushunishni osonlashtirish mumkinligini ta'kidladi. Umuman olganda, Aristotel metaforani tilning ijodiy va badiiy imkoniyatlarini rivojlantirish vositasi sifatida ko'rgan va uning adabiyotdagi rolini yuqori baholagan.

Adabiyotlar sharhi. Aristoteldan tashqari, George Lakoff va Mark Johnson 1980-yillarda "Metaphors We Live By" asarini yozishadi. Bunda metaforalar inson tafakkuri va tilida qanday muhim rol o'ynashini o'rganadi. Ushbu asar kognitiv tilshunoslikda muhim ahamiyatga ega. George Lakoffning metafora haqidagi qarashlari kognitiv tilshunoslikning asosiy yo'nalishlaridan birini tashkil qiladi. Uning Mark Johnson bilan hammualliflikda yozgan "Metaphors We Live By" (1980) kitobi metaforaning nafaqat til, balki inson tafakkuri va dunyoni idrok etishda qanchalik muhim ekanligini ochib beradi. Lakoffning fikriga ko'ra, metaforalar faqat tilning estetik vositasi yoki adabiy uslub emas, balki inson tafakkurining markaziy qismidir. Ular dunyoni qanday tushunishimiz va tajribalarimizni qanday tashkil qilishimizda muhim rol o'ynaydi.

Lakoff va Johnson "**konseptual metafora**" tushunchasini kiritgan. Bu nazariyaga ko'ra:

Bizning abstrakt tushunchalarimiz ko'pincha konkret tajribalarimiz asosida shakllanadi. Masalan, "Vaqt bu pul" degan metafora kundalik hayotda quyidagicha ifodalanadi:

"Vaqtimni bekor ketkazdim."

"Vaqtini tejash kerak."

"Bu loyiha ko'p vaqt sarflaydi."

Metaforalar inson tajribasi va madaniyati bilan chambarchas bog'liq. Masalan, ingliz tilida vaqt pulga o'xshatiladi, lekin boshqa tillarda vaqtini tasvirlashda boshqa metaforalar ishlatilishi mumkin.

Lakoff metaforalar faqat bizning fikrimizni ifodalab qolmay, balki qanday fikrlashimizni shakllantirishini ta'kidlaydi. Masalan: *siyosiy metaforalar*da jamiyat "tana" yoki "oila" sifatida ko'riladi. Bu esa siyosiy qarorlar va e'tiqodlarga bevosita ta'sir qiladi.

Lakoffning tadqiqotlariga qaraganda, metaforalar insonning dunyoni idrok etishida kognitiv ramka vazifasini bajaradi. Bu ramkalar bizning xatti-harakatlarimiz va dunyoni tushunishimizni belgilab beradi. Misol sifatida keng tarqalgan kontseptual metaforalar:

Muhabbat bu sayohat: "Bizning munosabatlarimiz tog'ni oshib o'tmoqda."

Hissiyotlar bu suyuqlik: "Uning sabri to'ldi."

Hayot bu kurash: "Hayotda g'alaba qozonishni istayman."

Lakoffning fikricha, bu kabi metaforalar dunyoni abstrakt ravishda idrok etishimizga yordam beradi va inson tafakkurining asosiy xususiyatlarini aks ettiradi.

Bundan tashqari jahon adabiyotida metafora va uning nazariyasi bilan ko'plab olimlar shug'ullangan. Quyida muhim tadqiqotchilarni sanab o'tamiz:

Mark Fabiy Kvintiliyan- Rim notiqlik san'ati nazariyotchisi (milodiy I asr) metaforani ritorik san'atning muhim qismi sifatida o'rganib, uni nutqni bezash va tushunarli qilish vositasi deb ta'riflagan. U o'zining "Institutio Oratoria" (Notiqlik san'ati bo'yicha ta'lim) asarida metaforaning ta'rifi, qo'llanilishi va samaradorligi haqida fikr bildirgan. Kvintiliyan metaforani "bir so'zning o'rniga unga o'xshash boshqa so'zni qo'llash" deb ta'riflagan va uni trop (ma'no o'zgarishi) turlaridan biri deb hisoblagan. Uning fikricha,

metafora tilni boyitadi va nutqni jonlantiradi. U soʻzlarni bevosita bogʻlash orqali maʼno tushunarli va taʼsirchan boʻlishiga yordam beradi. Metafora oʻrnatib qoʻyilgan emas, balki tirik boʻlishi lozim, yaʼni nutqning tabiiy qismiga aylanishi kerak.

Kvintiliyan metaforaning ahamiyatini shunday tushuntiradi: Metafora nutqni bezash uchun emas, balki tushunarli qilish uchun ishlatiladi. U “metaforaning asosiy maqsadi goʻzallik emas, balki tushunarli va aniq ifodalash” ekanini taʼkidlagan. Masalan, abstrakt yoki murakkab tushunchalarni tushuntirish uchun metaforalardan foydalanish mumkin.

Metafora ritorik sanʼatning ajralmas qismidir. Notiq soʻzlar orqali taʼsir oʻtkazishi va tinglovchining diqqatini jalb qilishi uchun metaforadan foydalanishi lozim. Masalan, “jang maydoni” iborasi siyosiy munozaralarni tasvirlash uchun ishlatilishi mumkin.

Metaforaning toʻgʻri ishlatilishi Kvintiliyan nazariyasi boʻyicha juda muhim. Kvintiliyan notoʻgʻri yoki ortiqcha metafora qoʻllash notiqlikka zarar yetkazishini aytgan. Uning fikriga koʻra, “metafora tabiatiga mos kelishi va tilga sunʼiy yuklatilmasligi” lozim.

Kvintiliyan va Aristotel metafora haqidagi qarashlari oʻrtasidagi farqni quyidagilarda koʻrib chiqamiz:

Aristotel metaforani, asosan, poetika nuqtayi nazaridan tahlil qilgan va uning badiiy ahamiyatiga urgʻu bergan.

Kvintiliyan esa metaforani notiqlik sanʼati kontekstida tushunib, uni nutqning taʼsirchanligini oshirish vositasi sifatida oʻrgangan.

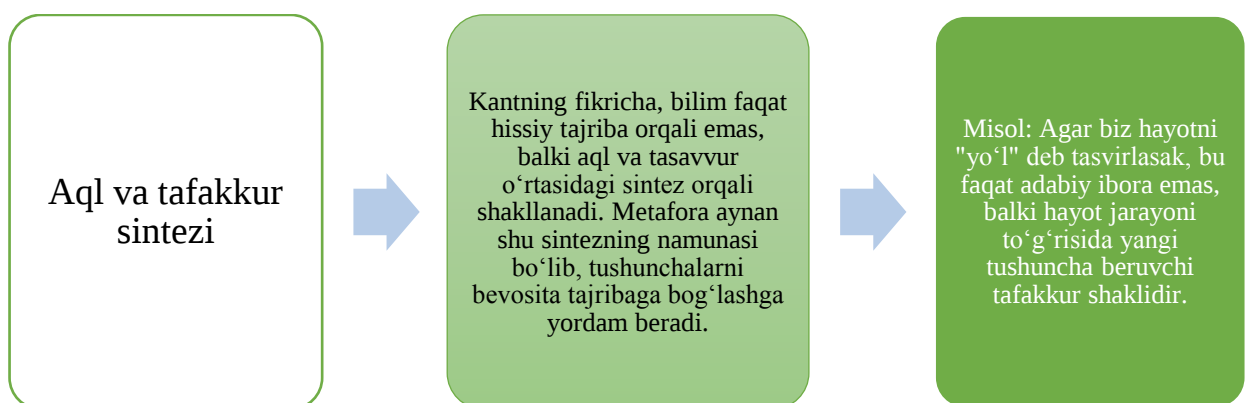
Kvintiliyan metaforani ritorik vosita sifatida yuqori baholagan va uni taʼsirchan, tushunarli nutq qurishning muhim elementi deb hisoblagan. U metaforaning haddan tashqari yoki notoʻgʻri ishlatilishini tanqid qilgan va uni tabiatga mos, mantiqiy va tushunarli boʻlishi kerakligini taʼkidlagan.

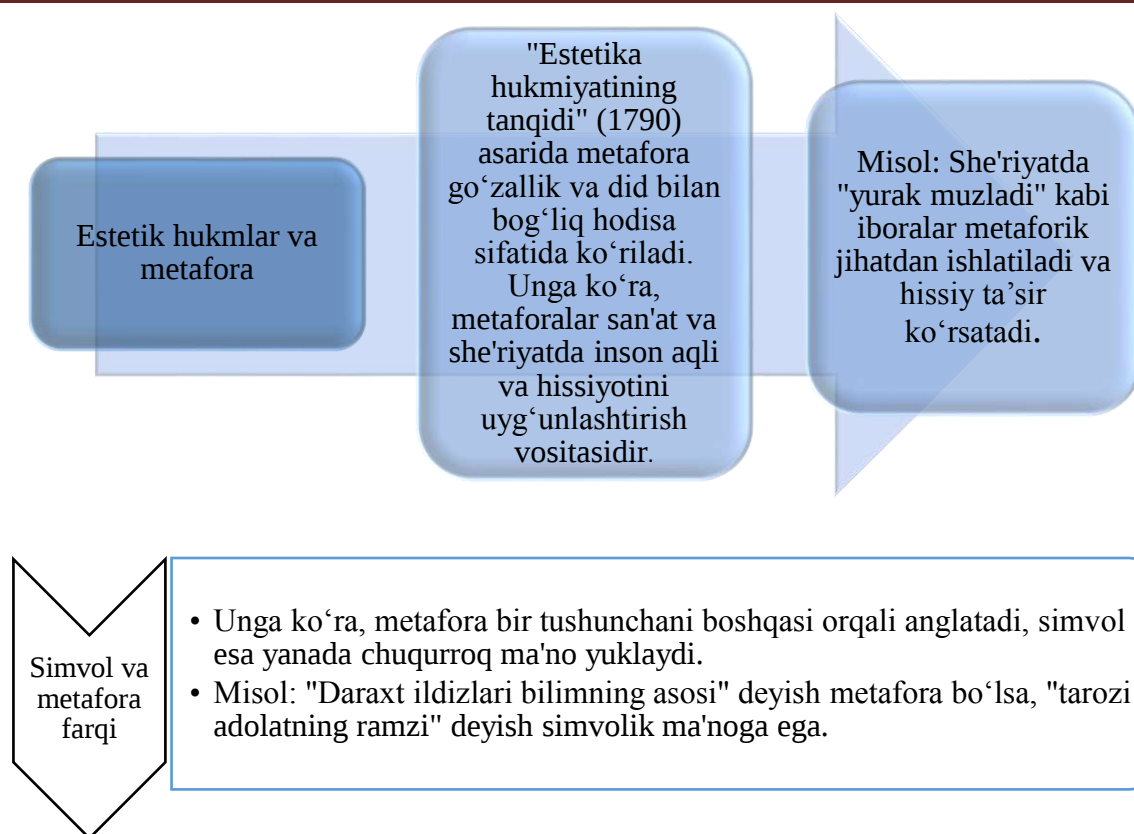
Immanuel Kant – metafora va obrazlilikning bilish jarayonidagi oʻrnini falsafiy nuqtayi nazardan tahlil qilgan. Immanuel Kant (1724–1804) metafora haqida alohida maxsus asar yozmagan, biroq uning bilim nazariyasi va estetikasida metaforaning mohiyati muhim ahamiyat kasb etadi. Kant metaforani tafakkurning yuksak shakllaridan biri deb hisoblagan va uni “aqlning estetik oʻyinlari” sifatida talqin qilgan.

Kantning metafora haqidagi qarashlari.

Kantning nazariyasiga koʻra, metafora faqat til bezagi emas, balki inson tafakkurining tubdan shakllanishiga xizmat qiladigan muhim vositadir. U inson ongining estetik va mantiqiy imkoniyatlarini birlashtiradi va yangi tushunchalarni yaratishga yordam beradi.

F. Nyuman – Metaforaning til va tafakkurdagi ahamiyatini oʻrgangan. F.Nyumanning metaforaga oid qarashlari haqida gapirganda, uning asarlarida aniq va toʻliq bir metafora nazariyasi ishlab chiqilmagan boʻlsa-da, baʼzi gʻoyalari orqali u metafora va uning fikrlashdagi oʻrni haqida oʻz qarashlarini bildirdi.

Nyumannning ilmiy va falsafiy tizimlarida, metaforalar ko'pincha kompleks va abstrakt tushunchalarni sodda qilib ifodalash uchun ishlatiladi. Ularning asosiy roli — murakkab ilmiy g'oyalarni tushunarli va qabul qilinadigan shaklda ifodalashda yordam berishdir. Nyumann o'zining axborot nazariyasida (ya'ni, axborotni kodlash, uzatish va qabul qilish jarayonlarida) metaforalarni tushunish va tasavvur qilish jarayonlarini yengillashtiruvchi vositalar sifatida ko'rgan. Masalan, axborotni uzatishda va qabul qilishda ma'lum bir "model" yoki "ramka"ni ishlatish metaforalarga o'xshash tarzda amalga oshirilishi mumkin. Bunday yondashuvlar Nyumannning ma'lumotlar va tizimlar haqida olib borilgan ilmiy izlanishlarida ko'rinadi.

Shu bilan birga, Nyumannning g'oyalarida matematik va mantiqiy tizimlar ustuvor bo'lganligi sababli, u metaforalarni ilmiy izlanishlar va mantiqiy strukturaga nisbatan yanada aniqroq va qat'iy ishlatishni afzal ko'rgan. U shu bilan birga, falsafiy va ilmiy sohalarida keng tarqalgan abstrakt tushunchalarni izohlashda metaforalarning foydalanilishini qo'llab-quvvatlagan.

Nyumannning qarashlarida, metaforalar, asosan, fikrni tushunarli va yaxshiroq ifodalashda yordam beruvchi vosita sifatida ko'riladi, ammo u ularni ilmiy tizimlardan yoki axborot nazariyasidan ajratib ko'rmagan.

F. de Sossyur – Lingvistik yondashuv orqali metaforaning tilda qanday ishlashini tahlil qilgan. Ferdinand de Sossyur tilni strukturaviy (yoki strukturalist) nuqtai nazaridan o'rgangan. U tilni belgilarning (signifikat va signifikant) o'zaro munosabatlar tizimi sifatida tasvirlagan. Bu nuqtai nazaridan, metafora tilning semantik tizimida o'ziga xos o'rin tutadi. Sossyurning metaforaga oid qarashlari quyidagicha tushuntirilishi mumkin:

a) metafora - o'xshashlik asosida ishlash. Sossyur metaforani o'xshashlikni asosga olgan belgi tizimi sifatida tushunadi. Metafora orqali bir obyekt yoki hodisani boshqa bir obyekt yoki hodisa bilan bog'lash orqali yangi ma'no hosil qilinadi. Masalan: "Hayot - bu yo'l." Bu yerda "hayot" va "yo'l" o'rtasida metaforik bog'lanish bor. "Yo'l" so'zi hayotning murakkab va davom etadigan xarakterini ifodalaydi. Bu metafora "hayot" so'zining o'z ma'nosidan tashqari, yangi ma'no (yo'lga o'xshashlik) keltiradi.

b) Sossyurning signifikat va signifikant tushunchalari. Sossyur tilni signifikat (ma'no) va signifikant (belgi) o'rtasidagi aloqalar tizimi sifatida ko'rgan. Metafora jarayonida signifikant (belgi) o'zgarib, yangi signifikat (ma'no) hosil qiladi. Masalan: "Kechqurun quyoshni yig'layotganini ko'rdim." Bu misolda "quyosh"ning o'zi aslida yig'lamaydi, ammo bu yerda "quyosh" so'zi metafora sifatida ishlatilgan va uning

o'rniga "kechqurun osmondagi ranglar" keltirilgan. Bu orqali "quyosh"ning asl ma'nosi (fizik holati) emas, balki uning simvolik ma'nosi (yig'lash kabi his-tuyg'ular) ko'rsatiladi.

d)metaforaning til tizimida o'xshashlik yaratishi. Sossyurga ko'ra, metafora til tizimida o'xshashlikni ko'rsatadi va bu o'xshashlik orqali yangi ma'nolar yaratadi. Tilning har bir elementi boshqa elementlar bilan bog'lanish orqali ma'no hosil qiladi. Masalan: "Uning yelkalari tog'ga o'xshaydi." Bu yerda "tog'" so'zi "yelka"ga nisbatan o'xshashlikni anglatadi. "Tog'" belgisining signifikanti — yirik, mustahkam va barqaror — sifatlarining "yelka"ga qo'llanishi orqali yangi ma'no paydo bo'ladi.

e) metafora va metonimiya. Sossyur metafora va metonimiyani tilning ikki asosiy usuli sifatida ko'radi. Metafora o'xshashlikka asoslangan bo'lsa, metonimiya bir narsa orqali boshqasini anglatish (masalan, "Boshqaruv palatasi" o'rniga "hukumat" demoq). Metaforaga misol:"U juda yaxshi qo'riqchi, u bir qoyaning o'zi." Bu yerda "qoya" metaforik tarzda "mustahkam, ishonchli" sifatini bildiradi. Metoniyaga misol:"Biz buni Boshqaruv palatasidan kutaymiz." Bu yerda "Boshqaruv palatasi" so'zi hukumatni ifodalaydi, ya'ni bir narsa (palata) orqali boshqa narsa (hukumat)ni anglatmoqda.

Sossyur metaforani til tizimining tarkibiy qismi sifatida ko'rib, uni belgilarning o'xshashligi orqali yangi ma'no yaratadigan jarayon sifatida tushungan. Metafora, tilning ma'nolarini o'zgartirish va rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi, chunki bu til tizimining belgilari o'rtasidagi o'xshashlikka asoslanadi.

Roman Yakobson –Roman Yakobson, strukturalist tilshunoslikning mashhur vakili sifatida, metaforani til va san'atdagi asosiy stilistik usul sifatida tahlil qilgan. Uning metaforaga oid qarashlari, asosan, til va san'atdagi figurativ usullarni tushunishga va ularning kommunikativ funksiyalarini aniqlashga qaratilgan. Yakobson metafora va metonimiyaning o'xshashlik va yaqinlik asosidagi ikki asosiy prinsip sifatida ishlashini ta'kidlagan.

Yakobsonning metaforaga oid qarashlari. Yakobsonning fikriga ko'ra, metafora — bu o'xshashlik yoki tasviriy aloqalar orqali bir narsaning boshqasiga aylanishidir. Metafora, til va san'atda ko'proq estetik va kommunikativ funksiyalarni bajaradi. U, ko'proq, insonning tasavvuri va hissiyoti orqali ma'no yaratadi va bu ma'no bir narsaning boshqa narsaga o'xshashlik orqali ifodalanadi.

1. Metafora va metonimiyaning ajratilishi:

Natijalar. Yakobsonning fikriga ko'ra, metafora va metonimiya tilda ikki asosiy prinsip sifatida farqlanadi:

Metafora - o'xshashlikni asoslaydi, ya'ni bir narsa boshqa narsaga o'xshashlik orqali bog'lanadi. Bu tilning estetik va tasviriy funk'siyasini yaratadi.

Metonimiya - biror narsa biror narsa bilan yaqinlik asosida bog'lanadi. Bu tilning aniq, ma'lumot beruvchi va to'g'ridan-to'g'ri funktsiyasiga xizmat qiladi.

2. Metaforaning kommunikativ funksiyasi:

Yakobson metaforaning til tizimidagi kommunikativ funktsiyasini shunday tasvirlagan: metafora ko'proq tasviriy (estetik) va ekspressiv (hissiy) ma'nolarni yaratishda ishlatiladi. U tilning "emotsional" va "belgilar orqali anglash" kabi funktsiyalarini tashkil etadi. Misollar bilan qaraydigan bo'lsak: "Uning qalbi toshdan qattiq." Bu yerda "tosh" va "qalb" o'rtasidagi o'xshashlik orqali qalbning mustahkam va sezgir emasligi ifodalanadi. Yakobsonning fikriga ko'ra, bunday metafora tilni tasviriy tarzda ishlatadi, chunki u ma'nolarni hissiy va estetik tarzda yaratadi.

3. Metafora va san'atdagi roli:

Yakobson, san'at va adabiyotda ham metaforaning rolini ta'kidlagan. Unga ko'ra, metafora orqali yaratilgan san'at asarlari yoki she'rlar, asosan, hissiy va tasviriy tasavvurlarni, yangi va innovatsion ma'nolarni keltiradi. Masalan: "Sevgi — dengiz." Bu metafora orqali sevgi va dengiz o'rtasidagi o'xshashlikni ko'rsatish mumkin. Dastlab, dengizning kengligi va chuqurligi sevgining noaniq va murakkab holatini ifodalaydi. Bunday metafora, san'atda yangi tasavvurlarni yaratishda muhim rol o'ynaydi.

4. Metafora va tilning strukturalizmi:

Yakobson tilni strukturalist yondoshuvda ko'rgan. U tilning barcha elementlari o'rtasidagi bog'lanishni va ularning tizimdagi o'rinlarini o'rganish orqali, metaforaning tilning umumiy strukturasidagi o'rnini tushuntirgan. Yakobsonning qarashlariga ko'ra, til va san'at asarlarini tushunish uchun har bir so'z va har bir figurani o'zaro aloqalar va o'xshashliklar orqali tahlil qilish kerak.

Yakobsonning metaforaga oid qarashlari tilni va san'atni kommunikativ va estetik tizim sifatida tushunishga asoslangan. Metafora, uning fikriga ko'ra, tilning o'xshashlikka asoslangan usulidir va bu usul orqali yangi ma'nolar va tasavvurlar hosil bo'ladi. Metafora va metonimiya o'rtasidagi farq esa, tilning o'ziga xos funksiyalarini yaratish va amalga oshirishga yordam beradi.

Pol Riker – metafora nazariyasi bo'yicha o'zining muhim qarashlarini 1970-yilda nashr etilgan "La Métaphore vive" (Yashovchi Metafora) kitobida taqdim etgan. Rikerning metafora haqidagi qarashlari, uning

semantik va ontologik nazariyalarining muhim qismidir va u metaforani tilshunoslikdan tashqari falsafiy va psixologik nuqtai nazardan ham o'rganadi.

Rikerning metafora haqidagi qarashlari quyidagi asosiy nuqtalarda jamlanadi:

1. Metaforaning ma'no yaratishdagi roli:

Riker metaforani faqat tilning stilistik vositasi sifatida emas, balki ma'no yaratishda muhim rol o'ynaydigan jarayon sifatida ko'radi. U metaforani til va tafakkur o'rtasidagi ko'prik deb hisoblaydi. Metafora yordamida yangi ma'no va tushunchalar yaratiladi. Rikerning fikriga ko'ra, metafora nafaqat tasvirlash, balki kognitiv jarayonlarni, ya'ni dunyoqarashni shakllantiradi. Bu, uning nazariyasining markaziy jihatlaridan biridir, chunki u metaforani faqat tilning badiiy va estetik aspektlarida emas, balki kognitiv jarayonlar orqali ham tushuntiradi.

2. Metafora va tasavvur (imagination):

Riker metaforaning til orqali tasavvur va tasvirni yaratish jarayonida qanday ishlashini ham muhokama qiladi. U metaforani faqat tasviriy nuqtai nazardan emas, balki tasavvur (imagination) nuqtai nazaridan ham ko'rib chiqadi. U metaforaning kognitiv tasavvurlarni yaratish va dunyoqarashni shakllantirishdagi ahamiyatini ta'kidlaydi.

3. Metaforaning ma'nosi va "mening" (self) o'zgarishi:

Riker metaforalarni ontologik nuqtai nazardan ham tahlil qiladi. Unga ko'ra, metafora faqat lingvistik tizimda emas, balki odamning o'zini anglash va ontologik ma'noda o'zgarish jarayonida ham rol o'ynaydi. Ya'ni, metafora orqali biz o'zimizni va atrofimizdagi dunyoni qanday anglashimizni yangilaymiz. Metafora, odamning mavjudligi va "men" (self) tushunchasini shakllantiradi.

4. Metafora va tilshunoslikdagi yondoshuvlar;

Riker strukturalistlar (masalan, Sossyur) va kognitiv tilshunoslar tomonidan bildirilgan qarashlardan farqli ravishda, metaforaning nafaqat lingvistik, balki ontologik va psixologik jihatlarini ko'rsatadi. U metaforani tilning o'zi uchun, balki inson tafakkuri va dunyoqarashi uchun ham zarur vosita sifatida ko'radi.

5. Metaforaning yaratuvchanligi:

Riker metaforalarni yaratuvchan va inqilobiy vosita sifatida ko'radi. U metaforani nafaqat ma'nolarni o'zgartiruvchi, balki yangilik va kashfiyot yaratadigan kuchli vosita sifatida ta'riflaydi. Metaforalar yangi, avvalgi tasavvurlarni o'zgartiradi va butun dunyoqarashni yangilashga imkon beradi.

Pol Rikerning metafora nazariyasi tilni faqat kommunikatsiya vositasi sifatida emas, balki kognitiv, ontologik va psixologik jarayonlar orqali dunyoni tushunish va ifodalashda muhim rol o'ynaydigan vosita sifatida ko'radi. Metafora, Rikerning fikriga ko'ra, nafaqat badiiy tasvirlar yaratish, balki yangi ma'nolar va dunyoqarashlar shakllantirishda ham xizmat qiladi. Bu, uning nazariyasining eng muhim jihatlaridan biridir.

Xulosa. Metafora, nafaqat, til hodisasi, balki inson tafakkurining ajralmas qismi hisoblanadi. U orqali biz murakkab tushunchalarni soddalashtiramiz, estetik zavqlanamiz va yangi g'oyalarni shakllantiramiz. Shu sababli, metafora faqat adabiy san'at vositasi emas, balki fikrlash va muloqotning universal vositasidir.

ADABIYOTLAR:

1. Баранов А.Н. Очерк когнитивной теории метафоры // Баранов А.Н., Караулов Ю.Н. Русская политическая метафора. Материалы к словарю. – М., 1991. – С. 184–193.
2. Чудинов А.П. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры (1991–2000). – Екатеринбург, 2001.
3. Чудинов А.П. Политическая лингвистика. – М., 2006.
4. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем: Пер. с англ. / Под. ред. и с предисл. А.Н. Баранова. – М., 2004.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "Yangi O'zbekiston" gazetasi bosh muharriri Salim Doniyorovning savollariga javoblari. Manba: Yuz.uz
6. Anderson R.D., Jr. The Causal Power of Metaphor in Politics // www.sscnet.ucla.edu/polisci/faculty/anderson/MetaphorsCauses.htm –2002a.
7. Будаев Э.В., Чудинов А.П. Метафора в политическом интердискурсе / Изд. 2-е, испр. и доп. – Екатеринбург, 2006.
8. Shapochkin D.V. Politicheskiy diskurs: kognitivniy aspekt: monografiya. Izdatelstvo Tyumenskogo gosudarstvennogo universiteta, 2019. 293

ПРОЯВЛЕНИЕ ЭПИТЕТА В ВИДЕ МНОГОЗНАЧНЫХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ

*Рузиева Муштари Хусниддин кизи,
преподаватель межфакультетской кафедры
русского языка Самаркандского государственного
университета имени Шарофа Рашидова*

Аннотация. В данной статье рассматривается лингвостилистическая категория эпитета, его связь с символом, а также процессы формирования и функционирования в языке. Авторы статьи анализируют традиционное понимание эпитета как стилистически значимого слова или словосочетания, выражающего троп или подчёркнуто характеризующего предмет речи. Особое внимание уделяется диахроническому аспекту, согласно которому эпитет возникает позже символа и является его производным, оформляясь в результате распада функционально-семантического синкретизма символов. Статья также затрагивает вопросы теоретического понимания эпитета, отмечая отсутствие единой и общепринятой теории как для эпитета, так и для символа. Различные подходы исследователей к пониманию эпитета обсуждаются, включая узкое понимание эпитета как определяющего слова с особой художественной выразительностью.

Ключевые слова: эпитет, лингвостилистика, семантика, троп, синкретизм, прилагательное, метафора.

EPITETNING POLISEMANTIK SIFATLAR SHAKLIDA NAMOYON BO'LISHI

Annotatsiya. Ushbu maqolada epitetning lingvostilistik kategoriyasi, uning timsol bilan aloqasi, shuningdek, tildagi shakllanish va faoliyat jarayonlari ko'rib chiqiladi. Maqola muallifi epitetning an'anaviy tushunchasini stilistik jihatdan ahamiyatli so'z yoki iborani ifodalovchi yoki nutq mavzusini aniq tavsiflovchi ibora sifatida tahlil qilgan. Diaxronik jihatga alohida e'tibor berilib, unga ko'ra epitet ramzdan kechroq paydo bo'lganligi va uning hosilasi bo'lib, belgilarning funksional-semantik sinkretizmining parchalanishi natijasida shakllanishi ko'rib chiqilgan. Shuningdek, maqolada epitetni nazariy tushunish masalalari ham ko'rib chiqilib, epitet va ramz uchun yagona va umume'tirof etilgan nazariyaning yo'qligi qayd etilgan. Tadqiqotchilarning epitetni tushunishga bo'lgan turli yondashuvlari, jumladan, epitetni alohida badiiy ekspressivlikka ega bo'lgan aniqlovchi so'z sifatida tor tushunchasi muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: epitet, lingvistika, semantika, trop, sinkretizm, sifat, metafora.

MANIFESTATION OF EPITHET IN THE FORM OF POLYSEMANTIC ADJECTIVES

Abstract. This article examines the linguostylistic category of epithet, its connection with symbol, and the processes of formation and functioning in language. The authors of the article analyze the traditional understanding of the epithet as a stylistically significant word or phrase expressing a trope or emphatically characterizing the subject of speech. Particular attention is paid to the diachronic aspect, according to which the epithet appears later than the symbol and its derivative, forming as a result of the disintegration of the functional-semantic syncretism of symbols. The article also touches upon the issues of theoretical understanding of the epithet, noting the absence of a single and generally accepted theory for both the epithet and the symbol. Various approaches of researchers to understanding the epithet are discussed, including a narrow understanding of the epithet as a defining word with special artistic expressiveness.

Keywords: epithet, linguostylistics, semantics, trope, syncretism, adjective, metaphor.

Введение. Лингвостилистическая категория действительно обладает определённой симметрией с символом, как в процессе своего образования, так и в функциональных аспектах. Однако важно отметить, что лингвостилистическая категория возникает позже символа и представляет собой диахроническое производное от него. Этот процесс можно рассматривать как результат распада функционально-семантического синкретизма, который изначально объединял в себе различные значения и функции символов.

Символ, как известно, является многозначным элементом языка, который способен передавать глубокие и сложные идеи, вызывая ассоциации и эмоции. В свою очередь, лингвостилистическая категория, формируясь на основе символа, начинает обретать более чёткие границы и специфические

функции. Она становится инструментом, который помогает детализировать и углублять смысловые оттенки высказываний, а также усиливать выразительность текста.

Эпитет, как один из ключевых элементов этой категории, традиционно определяется как стилистически значимое слово или словосочетание, которое выполняет функцию определения или обстоятельства. Происходя от греческого слова «epitheton», что означает «*приложение*» или «*прозвание*», эпитет часто проявляется в виде многозначных прилагательных, причастий и наречий. Например, в литературе эпитеты могут использоваться для создания ярких образов и акцентирования внимания на определённых характеристиках предмета или явления.

Обзор литературы. Эпитеты не только обогащают текст, но и помогают создать эмоциональную окраску, позволяя читателю глубже погрузиться в атмосферу произведения. К примеру, вместо простого «*красный цвет*», использование эпитета «*пылающий красный*» вызывает более сильные ассоциации и эмоциональные реакции. Это подчёркивает важность выбора слов и их стилистической нагрузки в процессе создания текста.

Таким образом, можно сказать, что лингвостилистическая категория и символ находятся в сложной взаимосвязи, где первый является более развитой и детализированной формой выражения, чем второй. Эпитеты, как важный компонент этой категории, служат не только для описания, но и для создания художественного эффекта, подчёркивая уникальность и индивидуальность каждого произведения. В конечном итоге, понимание этих категорий и их функциональности позволяет лучше осознавать богатство и многообразие языка, а также его способности передавать сложные идеи и эмоции.

Эпитеты, как важная стилистическая категория, играют значительную роль в языке и литературе. Их формирование связано с эволюцией языка и развитием человеческого мышления. На начальном этапе имена прилагательные не выделялись в отдельный класс слов, что ограничивало возможности их использования. Однако с усложнением языка и необходимостью более точного выражения мыслей, прилагательные стали самостоятельным лексико-грамматическим классом, который стал активно использоваться для обозначения атрибутивности – свойства, позволяющего более детально описывать предметы и явления.

Эпитеты, в свою очередь, возникли как средство, позволяющее углубить понимание традиционных символов и образов. Они выступают не только как определения, но и как элементы, способствующие созданию художественного образа, что делает их незаменимыми в поэзии и прозе. Эпитеты могут преобразовывать стандартные формулы, варьировать текст и добавлять ему новые смысловые оттенки. Например, в поэзии использование эпитетов может вызывать у читателя определённые эмоции и ассоциации, что является одним из ключевых аспектов художественного слова.

Тем не менее, несмотря на важность эпитетов, в научной литературе отсутствует единая и общепринятая теория, которая бы чётко определяла их природу и функции. Исследователи по-разному подходят к пониманию этого понятия. Одни из них придерживаются узкого взгляда на эпитеты, рассматривая их исключительно как выразительные определения, которые передают чувства автора и создают яркие образы. В этом контексте прилагательные, такие как «*белый*» и «*мягкий*» в сочетании со словом «*снег*», воспринимаются как обычные определения, тогда как «*сахарный снег*» или «*лебяжий снег*» уже представляют собой эпитеты, поскольку они добавляют художественную характеристику и подразумевают скрытое сравнение.

С другой стороны, существует более широкий подход к определению эпитета, который включает в себя любое слово, способное описать, пояснить или охарактеризовать какое-либо понятие. В этом понимании эпитетом может считаться любое прилагательное, что расширяет его роль в языке и литературе. Такой подход позволяет более гибко рассматривать функции эпитетов и их влияние на восприятие текста.

Таким образом, эпитеты являются неотъемлемой частью языка, способствующей более глубокому и многогранному пониманию предметов и явлений. Они помогают авторам выражать свои мысли и чувства, создавая при этом богатые и выразительные образы. Важно отметить, что использование эпитетов требует от писателя не только творческого подхода, но и глубокого понимания языка, поскольку неуместное или чрезмерное использование эпитетов может привести к утрате выразительности и ясности текста. Эпитеты, будучи мощным инструментом для создания художественных образов, способны значительно обогащать текст, однако их применение должно быть осмысленным и уместным в контексте.

Эпитеты и определения играют важную роль в языке, однако не все определения можно отнести к эпитетам. Эпитеты – это выразительные прилагательные, которые придают словам

эмоциональную окраску и помогают создать яркий образ. Например, в выражении *"зелёная трава"* слово *"зелёная"* является эпитетом, так как оно не только описывает цвет травы, но и вызывает определённые ассоциации с природой, свежестью и жизнью.

С другой стороны, существуют относительные прилагательные, которые не несут в себе качественных характеристик. Они служат для обозначения отношений между понятиями и не добавляют эмоциональной нагрузки. К примеру, в терминах *"железная дорога"* и *"железный человек"* слово *"железный"* указывает на материал, из которого изготовлены объекты, и не подразумевает никаких качеств, таких как прочность или надёжность. Эти прилагательные относятся к логическим определениям, которые помогают классифицировать и систематизировать информацию.

Различие между пренебрежительными и логическими определениями может быть не всегда очевидным. Пренебрежительные определения, как правило, имеют негативный оттенок и используются для подчёркивания недостатков или негативных качеств. Например, фраза *"неумный человек"* содержит уничижительное значение, в то время как *"человек с низким IQ"* – это более нейтральное логическое определение, которое просто констатирует факт.

Обсуждение. Понимание разницы между этими категориями определений позволяет более точно и выразительно использовать язык. Эпитеты обогащают текст и делают его более живым, в то время как логические определения помогают передать информацию более чётко и ясно. Это знание особенно полезно для писателей, журналистов и всех, кто стремится улучшить свои навыки в области коммуникации. Иными словами, это особые языковые и лингвистические категории, возникающие в результате универсальной тенденции языка к абстрагированию. Определения возникают как исходный приём объяснения содержания символов путём редупликации формы: *дрова деревьев, лес деревьев* и т. д., а также путём повторения значения: *одеяния из ткани, дьявольская тьма* и т. д. [ср. 2]. Иными словами, бесконечность содержания и количества традиционных символов начинает постепенно ограничиваться путём разделения сначала формы, а затем и содержания на синтаксические ряды.

В языке прилагательные играют важную роль, стремясь преодолеть абстрактность символов и сделать их более понятными и близкими к реальному восприятию. Для более глубокого понимания этого процесса необходимо проанализировать понятие прилагательных как элементов языка с логической и семантической точки зрения. Символы можно рассматривать как семантически обогащённые знаки культуры, которые несут в себе определённые значения и ассоциации, формируемые историческим и культурным контекстом. Эпитеты, в свою очередь, представляют собой актуальные признаки, которые извлекаются из семантической структуры этих символов под влиянием культурных факторов и фиксируются в виде специфических фонетических значений.

Идеограммы, подобно символам, не могут быть сведены к простым изображениям или знакам, хотя они и органично сочетаются с ними. Важно отметить, что понятия *«эпитет»*, *«образ»* и *«символ»* находятся в различных логических отношениях, что подчёркивает их уникальность и функциональную значимость в языке. Эпитет и образ имеют инклюзивный характер, так как эпитет всегда несёт в себе метафорическую нагрузку, расширяя значение и создавая дополнительные ассоциации. В то же время, эпитет и знак пересекаются, но не являются тождественными: не все знаки могут быть эпитетами, и наоборот, не все эпитеты можно отнести к знакам.

Отношения между понятием и эпитетом также демонстрируют определённое пересечение. Общим элементом здесь выступает логическое определение, которое показывает, что образные выражения не идентичны самим образам. Это связано с тем, что образные выражения всегда представляют собой обобщения, которые могут быть более широкими и менее конкретными по сравнению с индивидуальными образами. Например, когда мы говорим о *«зелёном луге»*, мы создаём обобщённое представление, которое может включать в себя множество различных лугов, тогда как конкретный образ может быть связан с определённым местом и его уникальными характеристиками.

Язык, используя прилагательные и эпитеты, обогащает наше восприятие окружающего мира, позволяя нам передавать более сложные и многогранные идеи. Это важно не только для литературного творчества, но и для повседневного общения, где точность и выразительность играют ключевую роль в понимании и взаимодействии между людьми. Язык становится инструментом, который помогает нам не только описывать реальность, но и осмысливать её, создавая новые связи и значения, которые выходят за рамки простого обозначения предметов и явлений.

Анализ и результаты. Культура письменной речи представляет собой многогранное явление, одним из аспектов которого является взаимодействие эпитетов и символов. Эпитеты, как выразительные средства, наполняют текст оттенками значения, в то время как символы выступают в

роли знаков, обогащающих дискурс. Каждый элемент речи выполняет уникальную функцию: эпитеты создают образ, а символы закрепляют смысл. Важно отметить, что взаимодействие этих элементов происходит в богатом синтаксическом контексте, где модификаторы, особенно уничижительные, усиливают выражаемые идеи. Они помогают выделить и зафиксировать специфические значения, позволяя языковым единицам обретать множество значений и интерпретаций. Таким образом, развитие стиля письменной речи невозможно без тщательного использования эпитетов и символов, что в итоге приводит к более глубокому пониманию текста. Основным смыслом текста заключается в том, что редупликация в языке придаёт выразительность, часто сопровождаемая предложениями, такими как *"семя раздора"* или *"лик земли"*. Это также связано с тавтологией, например, *"светлый свет"*, где повторения могут быть как с одинаковыми, так и с различными корнями, добавляя глубину и художественность высказываниям.

В результате этого символы начинают проявлять атрибуты, свойственные их референтам, то есть типичные признаки, извлеченные из семантической основы символа. Для более точного определения смыслового содержания символа ПС приходится дублировать информацию, что противоречит принципам экономии языковых усилий и стремления к гармонии и симметрии в языке. Поэтому автономизация типовых символических признаков выделяется в отдельную категорию слов – качественные прилагательные. Выделение из синтагматического ряда типовых признаков, выраженных прилагательными, приводит к тому, что они начинают восприниматься как самостоятельные и объективные характеристики, существующие вне зависимости от конкретных предметов, выделенных речевым мышлением. В результате этого формируются концептуальные признаки, а осознание изолированных признаков как самостоятельных объективных явлений становится устойчивым.

Метонимия, как речемыслительное средство, способствует сужению символического признака, что, в свою очередь, приводит к формированию логического определения. В языке накапливается абстрактная лексика, а словообразование приобретает особую динамику. Эпитет, приобретая автономность, наполняется новыми смысловыми оттенками, которые могут быть стилистическими, когнитивными и ментальными. Литературный язык начинает использоваться для индивидуального художественного выражения. Это становится возможным лишь тогда, когда язык осознаётся как система (парадигма) и служит инструментом познания. Вместо метонимии, представляющей собой синтагматический процесс, возникает метафора, выступающая как парадигматический процесс: эпитет обогащается благодаря экстралингвистическим, а не только лингвистическим факторам. Эпитет, рассматриваемый как троп, становится точкой пересечения подтекстовых и надтекстовых смысловых миров. В лексическом контексте эпитет представляется как полисемантическая единица, обретшая эстетические, этические и другие культурные значения, именно она несёт актуальную и новую информацию.

Другими словами, применение эпитета в роли концепта становится стандартом литературного языка. На этом завершается второй этап семантического обогащения эпитета как языковой и стилистической категории, и начинается третий этап: с появлением эпитета формируется независимая функциональная подсистема литературного языка – художественный стиль. Сравнение как логическая операция подвергается языковой конкретизации.

Заключение. Таким образом, на диахронической оси возникают три последовательные типологии, выражающие языковые и стилистические категории эпитета в текстовой реальности:

- 1) предэпическая – этап символической редупликации: лес деревянный;
- 2) стойкая эпическая – типология, обусловленная семантической тавтологией: добрый молодец, красная девица;
- 3) метонимический эпос – типология, возникающая в результате семантического и функционального отделения эпоса от символа в синтагме посредством метонимии: лютый и злой разбойник, язва горькая [4];
- 4) метафорический эпитет – скрытое сопоставление концептуальных признаков, репрезентируемых метафорическим эпитетом в инновационной культуре текстов, и приводит к реализации идеальных признаков таким образом: золото (золотой) – золотое седло – золотой стол – золотое копьё – золотая рука – золотая голова, т.е. «золотая» реальность. Иными словами, «золото» реализует идеальный атрибут «высшая степень проявления всех положительных качеств».

Таким образом, в отличие от метонимического эпитета, образный эпитет выступает как отдельный элемент фонетического обозначения, что способствует восприятию и выявлению новой информации. Таким образом, значение, заложенное в устоях традиционной культуры текста, служит средством для формирования нового знания.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Мельников П. И. Метонимия в древнерусском литературном языке XV-XVII веков: Автореф... канд. филол. дис. -СП., 1994.
2. Мельников П.И. К вопросу о языковой ситуации в московской Руси XV-XVII веков // Вестник КазГУ, сер. филол. № 15. -Алматы, 1997.
3. Мельников П.И. О внутреннем тексте как психологическом явлении в обучении в условиях общественного переустройства. - Жамбыл, 1996.
4. Мельников П.И. Об интериоризации как психолингвистическом явлении в обучении языку II Проблемы и перспективы развития педагогического образования в современных условиях. Т.1. - Бишкек, 1997.
5. Мельников П.И. Семантико-стилистические функции символа в художественном тексте II Депонированные научные работы. № 7849- Ка 97, Вып. 6. -Алматы, 1997.
6. Ожегов С.И. Словарь русского языка. -М., 1988.
7. Поэтический словарь. -М., 1966.
8. Русский язык. Энциклопедия / Под. ред. Ф.П. Филина. -М., 1979.
9. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. -М., 1971.
10. Томашевский Б.В. Стилистика. -М., 1930.
11. Томашевский Б.В. Теория литературы. -М.-Л., 1931.

**ВЕРБАЛ ВА НОВЕРБАЛ АЛОҚА МУНОСАБАТЛАРИНИНГ ТАРЖИМА ЖАРАЁНИДА
ТАРЖИМА ҚИЛИШ МУАММОЛАРИ**

*Джафарова Дилдора Илхомовна,
Ўзбекистон миллий университети
Француз филологияси кафедраси мудири,
ф.ф.д., профессор*

Аннотация. Мулоқот жараёни шундай мураккаб жараёнки, уни ўрганиш, у ҳақида изланишларни олиб боришни талаб этади ва бу жараёни амалга оширишда бизга вербал ва невербал бўлган алоқа-аралашув воситалари ёрдам беради. Кўпчиликнинг фикрига кўра, мулоқот жараёни юзага чиқаришининг энг осон йўлларида бири бу – тилдан фойдаланишдир. Тил фақат инсонлар орасида мавжуд ва у фақатгина инсонларга тегишли бўлган ижтимоий қуролдир. Тилнинг қанчалик ривожланишида, унинг дунё мамлакатлари бўйлаб илдиз отишида ундан фойдаланадиган инсонлар жамиятининг ўрни каттадир. Новербал воситалар мулоқотни амалга ошириш жараёнида сўзлашувчилар томонидан бевосита амалга оширилади, шунинг учун ҳам уларни вербал воситалар билан бир қаторда ўрганиш жуда муҳим саналади. Мазкур мақола ҳозирги кунда долзарб мавзулардан бири бўлган вербал ва невербал алоқа муносабатларига бағишланган.

Калит сўзлар: тил, алоқа воситалари, вербал, невербал, кинетик, мулоқот жараёни, лингвистика.

**ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА ВЕРБАЛЬНЫХ И НЕВЕРБАЛЬНЫХ
КОММУНИКАТИВНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ПРОЦЕССЕ ПЕРЕВОДА**

Аннотация. Процесс общения является настолько сложным, что требует изучения и проведения исследований, и в этом процессе нам помогают вербальные и невербальные средства общения. По мнению большинства, одним из самых простых способов установления коммуникации является использование языка. Язык существует только между людьми и является исключительно социальным инструментом, принадлежащим только человеку. В развитии языка, а также его распространении по всему миру, большое значение имеет сообщество людей, использующих его. Невербальные средства применяются непосредственно участниками общения в процессе коммуникации, поэтому их изучение в совокупности с вербальными средствами считается крайне важным. Данная статья посвящена одной из актуальных тем современности — вербальным и невербальным отношениям в общении.

Ключевые слова: язык, средства общения, вербальные, невербальные, кинетика, процесс общения, лингвистика.

**PROBLEMS OF TRANSLATING VERBAL AND NON-VERBAL COMMUNICATIVE
RELATIONSHIPS IN THE TRANSLATION PROCESS**

Abstract. The communication process is so complex that it requires studying and conducting research, and in this process, verbal and non-verbal communication tools assist us. According to most opinions, one of the easiest ways to establish communication is through the use of language. Language exists only among humans and is a social tool exclusively belonging to humans. The role of the community of people using the language is significant in its development and spread across the world. Non-verbal means of communication are directly implemented by communicators during the communication process, which is why studying them together with verbal means is considered very important. This article is dedicated to one of the most relevant topics of today-verbal and non-verbal communication relationships.

Keywords: language, communication tools, verbal, non-verbal, kinetic, communication process, linguistics.

Кириш. Дунёдаги барча жонзотлар ичида фақатгина инсониятгагина фикрлаш қобилияти берилган. Шунинг учун ҳам фикрлашга кодир бўлган онгли одамлар жамоаси жамиятни ташкил этади. Жамиятда эса инсонлар албатта мулоқотга эҳтиёж сезишади. Мулоқот жараёни амалга ошириш учун эса уларга тил керакдир. Тил орқали инсонлар бир-бирлари билан фикр алмашадилар,

тафаккурини кенгайтирадилар, шахс сифатида шаклланадилар. Шу ўринда айтиш керакки, мулоқот жараёнини амалга ошириш учун фақатгина тилнинг ўзи етарли эмас, нутқнинг таъсирчан ва тушунарли бўлиши учун новербал воситалар ёрдам беради. Новербал мулоқот воситалари алоқа-аралашув жараёнида сўзловчилар томонидан бевосита амалга оширилади. Шу сабабдан ҳам нолисоний воситаларни лисоний тил бирликлари билан бир қаторда ўрганиш муҳимдир. Холбуки, новербал мулоқот воситаларини бир тилдан иккинчи тилга таржима қилиш жараёнида кўпгина кийинчиликлар юзага келмоқда, чунки ҳозирги кунга қадар нолисоний воситалар устида етарлича тадқиқотлар олиб борилмаган. Бу каби муаммолар устида керакли тадқиқотлар олиб борилиши диссертация мавзусининг долзарблигига асос бўлади.

Қолаверса, юртимизда ўзбек тилини чуқурроқ ўрганиш ва уни татбиқ қилиш учун кўпдан кўп ишлар олиб борилмоқда. Бунга Президент Шавкат Мирзиёевнинг қуйидаги гаплари асос бўлади:

“ – Ўзбек тилининг давлат тили мақомини амалда кучайтириш, хорижда ва юртимизда уни ўрганиш бўйича замонавий технологияларни ишлаб чиқиш – долзарб вазифадир” [1].

Асосий қисм. Алоқа-аралашув воситалари икки турга бўлинади. Булар:

- 1) оғзаки алоқа воситалар;
- 2) оғзаки бўлмаган алоқа воситалар .

Ер юзида одам зотидан бошқа мавжудотлар жудаям кўп. Инсон уларнинг сони қанчалигини ҳаттоки билмаслиги ҳам мумкин. Тўғри, ҳар битта жонзот – ҳайвонлар ҳам ўзининг шериги билан мулоқот қила олади: товушлар, ғур-ғурашлар орқали қандайдир маънода алоқага киришадилар. Аммо инсониятда уларникидан ҳам кучлироқ курул, яъни тил мавжуд. Яратганнынг бу хилқати фақатгина одамга туҳфа этилганлиги учун ҳам, у дунёга неча аср-у эрлардан буён устунлик қилиб келмоқда.

Тил – инсонларнинг мулоқотга бўлган эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда, ташқи воқеликни акслантира оладиган луғавий бирликлар тизимидир. Нутқни тилсиз ифодалаб бўлмайди. Тил ва тафаккур бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, улар иккаласи бир-бирисиз яшай олмайди. Тафаккур бўлмас экан, тил ноаниқ, маъно-мазмунга эга бўлмаган моддий бирликлари, масалан, сўз, сўз бирикмаси, гапларни ишлаб чиқаради, яъни, унинг на жамиятга, на ривожланишга таъсири бўлмайди. Тафаккурнинг ўзи ҳам тилсиз ҳеч қандай фойда келтира олмайди, чунки у ишлаб чиқарган фикр-ғояларни баён этиш учун ё ёзма шаклда ёки оғзаки шаклда етказиб бериш учун ҳам тилга муҳтож бўлади. Шундай экан, тил ва тафаккур ҳар доим бир-бирини тўлдириб туради ва инсониятнинг янада илғорлашишига, янада цивилизациянинг ривожланишига, янги техникаларнинг яратилишига, улкан ғояларнинг туғилишига сабабчи бўлади .

Тилнинг қачон ва қаерда, ким томонидан яратилганлиги ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. Лекин шуниси маълумки, тил инсон пайдо бўлиши биланоқ унга бўлган эҳтиёж юзасидан фойдаланила бошлаган. Ер юзида ранг-баранг тиллар бор ва уларнинг баъзилари бир-бирига жудаям ўхшаш, баъзилари эса бир-биридан тубдан фарқ қилади. Масалан, инглиз ва ўзбек тилини оладиган бўлсак, уларда ҳам грамматик жиҳатдан ўхшашлик ва фарқлар мавжуд. Мисол учун, ўзбек ва француз тилларидаги сўз бирикмаларининг тартиби деярли бир хил: “менинг сумкам” – “mon sac”. Аммо, гап тузилишининг тартиби тубдан фарқ қилади, айниқса, эга ва кесимнинг жойлашуви. Масалан: j’aime le football – Мен футболни ёқтираман.

Адабиётлар таҳлили. Олимларнинг тадқиқотларига кўра, дунёда 2500 тадан ортиқ тиллар мавжуд. Бу дегани, 2500 та тилнинг ҳаммаси ҳам истеъмолда дегани эмас. Янгидан янги тиллар пайдо бўлаётган бир пайтда, табиат ходисалари, урушлар, давлатларнинг йўқ бўлиб кетиши натижасида айрим тиллар ҳам истеъмождан чиқиб кетаяпти ва улар ўлик тиллар деган ном билан аталмоқда. Шундай экан, баъзи тиллар йўқ бўлиб кетаётган бўлсада, баъзи тиллардан фойдаланувчилар сони кундан - кунга кўпаймоқда. Масалан, ҳозирда инглиз тили, рус тили, испан тили, француз тили, корейс тили ва яна бирқанча тилларда сўзловчилар сони ошган. Бунга сабаб, ўша давлатлар дунёнинг энг ривожланган давлатларидан бирига айланганлигидир.

Инсон тараққий этар экан, тил ҳам улар билан бирга сайқалланади, ҳамда ўзгариб янада мукамал ҳолатга келади. Бироқ, тил авлоддан-авлодга ўтадиган ирсий восита эмас. Инсоннинг миллати, туғилган жойидан қатъий назар, унинг тили бошқа бўлиши мумкин. Масалан, инглиз боласи ўзбек оиласида катта бўлди, унинг онгги шакллана бошлаганидан атрофидаги барча инсонлар у билан ўзбекча алоқага киришган, ўзбек тилида уни эркалашган, гапиришган. Боланинг тили чиқадиган, битта-яримта сўз айтадиган даврларида ҳам унинг ёнида инглизлар эмас, балки ўзбеклар бўлган ва натижада бола ҳам ўзбек тилида гапира бошлаган. Бунга сабаб – уни ўраб олган атроф-муҳит ва унда содир бўлаётган мулоқот жараёни. Шундай экан, хоҳлаган одам хоҳлаган тилни ўзлаштира олади, бу унинг на ирқига на наслига алоқадор эмас.

Тилшунос М.Т.Ирискуловнинг асаридаги маълумотга қараганда, ҳозирги кунгача олимларни “Тил нима?” деган савол қийнаб келмоқда ва у саволга турлича жавоблар мавжуд:

- “Тил – тафаккурни ифода қилувчи ишоралар мажмуи”.
- “Тил – одам онгининг иштирокисиз, унинг ташқи дунёга нисбатан бўлган механик”.
- “Тил – фикрни ифода қилишга мўлжалланган, талаффуз қилинадиган, чегараланган товушлар мажмуи”.

Бу фикрлар қисман бир-бирини тўлдирса-да, “Тил нима?” деган саволга тўлиқ жавоб бўла олмайди, чунки бу ифодалар тилнинг ижтимоий моҳиятини очиб беришга қодир эмас [2].

Бу таъриф ҳам тилга бўлган энг мос таърифлардан эмас, чунки жамиятда тилдан ташқари яна бир қатор алоқа-аралашув воситалар бор. Бунга мисол қилиб, оғзаки бўлмаган алоқа-аралашув воситалари – имо-ишораларни, Морзе алфавитини, Африкада узоқ масофага хабар бериш учун ногора товушларини, Канар оролларида ишлатилинадиган “Хуштак тили”ни айтиш мумкин. Демак, тил ягона бўлган мулоқот воситаси эмас экан. Шу билан бирга айтиш жоизки, юқорида санаб ўтилган воситалар тилнинг ўрнини тўлиқ қопламайди, чунки улар маълумотларни тўлиқ ва аниқ етказиб бера олмаслиги мумкин. Шунинг учун ҳам, улар “иккинчи даражали алоқа-аралашув воситалари” деб номланади. Бу “иккинчи даражали алоқа воситалари” ҳамда тилнинг бир-бирига ўхшашлик жиҳатлари мавжуд бўлиб, булар қуйидагилар:

- уларнинг иккаласи ҳам фикр ва ҳиссиётларни ифодалайди;
- ижтимоий, чунки жамият томонидан яратилиб, унга хизмат қилади;
- моддий, яъни улар товуш тўлқинлари, график чизмалар ва бошқа воситалар орқали амалга оширилади;
- объектив борлиқни акс эттиради.

Юқорида санаб ўтилганлар “иккинчи даражали алоқа-аралашув воситалари” ҳамда тилнинг бир-бирига ўхшаш ва боғлиқлик томонлари бўлса, энди уларнинг фарқларини кўриб чиқамиз:

1. Тил фикр ва ҳиссиётни ифодалашга хизмат қилади. Инсон уни ҳаётнинг барча жабҳаларида ишлатиши мумкин. Лекин баъзи алоқа воситаларининг ишлатилиниш ўрни чекланган. Масалан, йўл белгилари фақат англатиши керак бўлган маънони беради ва уларни бошқа ўринларда ишлата олмаймиз;

2. Тил куруқ ахборотнинг ўзинигина етказиб қолмасдан, гапирувчининг сўзланаётган ахборотга бўлган муносабати ва ҳиссиётларини ҳам очиб беради;

3. Тилдан бошқа барча сигналлар сунъийдир (хайвонот олами ва “паррандалар тили” бундан мустасно). Тилни жамият яратади ва ундан фойдаланади. Сунъий воситалар жамият томонидан яратилинмайди, балки маълум бир соҳага тегишли бўлган кичкина гуруҳдаги инсонлар томонидан яратилинади ва фойдаланилади. Шунга кўра бу кичик гуруҳдаги одамлар уни шароитга қараб ўзгартиришлари, мослаштиришлари мумкин. Аммо, тил билан буни қилиш мумкин эмас, чунки тил кичик гуруҳдаги инсонлар томонидан эмас, балки катта қўламдаги жамият томонидан яратилгани сабабли, уни ҳар ким хоҳлаган пайти ўзгартириш ҳуқуқига эга эмас. Шуни ҳам айтиб ўтиш муҳимки: жамият бўлмаса тил бўлмайди, тил бўлмаса жамият ҳам бўлмайди, жамият тилдан фойдаланмас экан, тил “ривожланмайди”, у “ўлади”. Демак, тил ва жамият доимо бир-бирини тақозо этади. Бошқа сигналлар иккамламчи ва улар тилга қўшимча тарзда хизмат қилади [2].

Муҳокама. Имо-ишоралар тилшуносликда “новербал алоқа воситалари” деб юритилади ва улар анча вақтдан бери дунёнинг ҳар хил мамлакатларидаги олимларнинг диққатини тортиб келаётган долзарб мавзулардан бири. Шундан келиб чиққан ҳолда, новербал алоқа воситалари ҳақида ҳар ким ҳар хил фикр билдиради. Файласуфларнинг баъзилари имо-ишоралар халқнинг урф-одатларини кўрсатувчи бир ойна деса, баъзилари улар жамиятда неча минг йиллар олдин тил билан бирга эҳтиёж юзасидан пайдо бўлган ва ҳозиргача ишлатилиб келинмоқда деса, қолганлари улар инсоннинг психологик вазиятидан келиб чиққан ҳолда юзага келадиган сигналлар деб биладилар.

НOVERбал алоқа-аралашув воситаларига инсон танаси орқали кўрсатиб берилувчи имо-ишоралар, юз ҳамда тана ҳаракатлари ва мимикалар киради. Табиий тилнинг моддийлиги сўз бўлса, новербал алоқа-аралашув воситаларининг моддийлиги тана органларининг ҳаракатидир. Бу иккинчи даражали сигналлар фикрни янада мафтункор қилади, сўзловчининг етказмоқчи бўлган ахборотини аниқроқ, равшанроқ бўлишига ҳамда тингловчига психологик таъсир этишига катта ёрдам беради. Шунинг учун ҳам тил ва новербал воситалар биргаликда ишлатилса яхлитликни, бир-бутунликни юзага келтиради.

Айрим имо-ишоралар кўпчилик халқлар ва миллатлар доирасида бир хил маъно касб этиши мумкин. Мисол учун, барчага таниш бўлган бош бармоғини кўтариб қолган бармоқларини йиғиш – бу бирон бир ҳодиса ёки ҳаракатга нисбатан иккинчи шахснинг “зўр, ажойиб” деган фикрини

билдиради. Нима учун бу ишора айнан шундай ҳаракат билан кўрсатилади ва нима учун айнан шундай маънони бериши керак? Бу ҳақида олим ва тилшуносларнинг турли хил қарашлари мавжуд. Булар қуйидагилар:

- 1) бош бармоқнинг бошқа бармоқларга нисбатан йўғонлигида, каттароқлигида;
- 2) бош бармоқ бошқа бармоқларга қараганда олдинда – биринчи бўлиб жойлашишида, – деган фикрлар бор албатта.

Натижалар. Юз ифодаларининг ўзгаришига қараб кишининг ички кечинмаларини қисман бўлса-да билиб олиш мумкин. Масалан, қовоқларнинг осилган ҳолати кишининг хафагарчилигини ёки хавотирдалигини англатса, юзларининг табассум қилиши хурсандчиликни, қошларнинг бир жойга келиши эса жаҳлни билдиради, қошларнинг тепага кўтарилиши ва оғизнинг озгина очилиб турган ҳолати ҳайратни англатади. Бу имо-ишоралар бутун ер юзи бўйлаб бир хил маъноларни билдиради.

Имо-ишоралар халқ ва элатларнинг урф-одатларидан келиб чиққан ҳолда бир-биридан фарқ қилади. Масалан, италянлар кимдандир жаҳли чиққанда қафтларини тишлари орасига қўйишса, ўзбекларда қафтларини горизонталига бўйинларига қўйиш одати бор. Ёки италянларнинг яна бир имо-ишораси, яъни кўрсаткич бармоғини чаккаларига қўйиб қулишлари уларнинг таом мазали чиққанлигини билдирса, бу белги бизнинг халқимизда уят деган маънони билдиради. Бунга ўхшаш ҳолатлар жудаям кўп. Шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, Италия халқи ер юзида энг кўп имо-ишоралар ва юз ҳамда қўл ҳаракатларини ишлатувчи халқ ҳисобланади, уларнинг бирон-бир гаплари ва суҳбатларини имо-ишораларсиз тасаввур қилиш жудаям қийин. Қолаверса, агарда кимда ким италян тилида тўлиқ ва бемалол сўзлашишни хоҳласа ҳеч бўлмаганда уларнинг қўл ҳаракатларини ўрганиб олишларига тўғри келади.

Тилшуносликда бу каби воситалар паралингвистик воситалар деб аталади. Маълумотларга кўра, паралингвистик воситалар ҳаракат ва ҳолатни англатади ҳамда улар гавда ҳаракатлари, имо-ишоралар ва товуш тони орқали ифодаланади. Лекин улар бадиий адабиётдагина сўз билан ифодаланишига тўғри келади, шунинг учун ҳам улар қаҳрамон тилидан эмас, балки муаллиф тилидан бериб ўтилади. Масалан, бунга бир нечта мисоллар келтиришимиз мумкин:

- Нега хабар бермадиларинг? – таъна қилди у. – Кейин мунча шошилдиларинг?
- Искандар аканинг гапини иккита қилманг дедик, - деди Ҳафиза ва қайнонасига маънодор қараб қўйди (Ў. Умарбеков) [4].

Паралингвистиканинг ўрганиш объектига турли хил қарашлар мавжуд. Тилшунос М.Саидхоновнинг “Алоқа-аралашув ва имо-ишоралар” қўлланмасида қуйидаги олимларнинг паралингвистика ҳақидаги қарашларини бериб ўтган:

Олимлар Т.М.Николаева ва Б.А.Успенскийлар: “– Нутқий фаолиятни кузатиб борувчи барча ҳолатлар паралингвистиканинг ўрганиш объектига киради”, – дейди.

М.Г.Вейзенинг фикрича: “– Алоқанинг новербал маркер жумласига рақамлар, ҳарфлар, рақам ва ҳарфлар, параграф типидagi белгилар киради”, – деб айтади.

В.Г.Колшанский эса: “– Паралингвистик воситалар субъектнинг вербал (сўзли) коммуникациясининг чала томонларини тўлдирадиган алоқа-аралашув бўлинмасидир”, – деб фикр билдирадилар.

Бундан кўриниб турибдики, В.Г.Колшанскийнинг фикри кўпроқ ҳақиқатга яқин, чунки новербал воситалар ҳар доим суҳбат давомида ўз аксини кўрсатади ҳамда сўз орқали берилаётган маълумот ва фикрни тўлдириб келади, унга янада бадиий жилов бериб, тингловчига руҳан таъсир этмасдан қолмайди. Шунинг учун тилшуносликнинг бу қисми кўпроқ тадқиқот ва изланишларга муҳтож.

М.Саидхоновнинг фикрига кўра, ҳозирда паралингвистика тил бўлими сифатида бир қанча йўналишларда ривож топмоқда, баъзи тадқиқотлар эса унинг янги ички йўналишларининг пайдо бўлишига сабаб бўлаяпти. Шуларни ҳисобга олиб алоқа-аралашувнинг новербал воситалари қуйидаги йўналишлар бўйича тадқиқ этилаётганини айтиб ўтади:

- 1) алоқа-аралашувда нутқ муносабатини кузатиб борувчи экстралингвистик факторлар;
- 2) ҳар бир халқ муомала маданиятида коммуникатив вазифа бажарувчи имо-ишоралар (лингвоўлкашунослик);
- 3) имо-ишора, муомала шакллари оғзаки сўзлашув нормаси сифатида;
- 4) новербал воситаларнинг лисоний ифодаси: ишора феъллари луғавий бирлик сифатида;
- 5) новербал воситаларнинг матндаги интерпретацияси;
- 6) новербал воситаларнинг лисоний ифодаси ва соматик фразеологизмлар.

Новербал мулоқот воситаларининг ишлатилиниш ўринларига тўхталадиган бўлсак, бу ҳақида М.Саидхоновнинг “Алоқа-аралашув ва имо-ишоралар” қўлланмасида бериб ўтган маълумотларига таянамиз. Бунда муаллиф қуйидаги сабабларни келтириб ўтади [5]:

а) сўзловчиларнинг мулоқот қилишларининг имкони бўлмаслиги яъни коммуникантларнинг сўзлашув тилларининг бир-бирларига тўғри келмаслигидир. Алоқа-аралашув жараёнини юзага чиқарувчи нутқий восита сўзловчи ва тингловчига тушунарли бўлмагани учун фикр ифодалашда кўп ҳолда таржимага муҳтож бўлмаган новербал воситалардан фойдаланилади. Бундай ҳолатда тингловчига маълум бўлган новербал воситалар ёрдамга келади. Масалан, тасдиқ ва инкор маъноларини билдирувчи бошни иргитиш ишораси. Бу ишора бутун дунёга жудаям машҳур ва уни деярли барча тушунади. Шунинг учун ҳам бу новербал воситани таржима қилиш ёки тушунтириб бериш шарт эмас. Масалан:

– У бир вақтлар Ерда яшаган қабилалар тил чиқариб саломлашганини эслади-да, дарров тилини чиқариб жилмайди (О.Юсупов) [6].

б) Сўзловчи ва тингловчининг мулоқотни амалга оширишига тўсқинликларнинг мавжудлиги. Бу каби тўсқинликларга сабаб вазият ва ҳолат юзасидан келиб чиқиши мумкин. Масалан, шовқин бўлаётганлиги туфайли суҳбатдошларнинг мулоқоти бир-бирига эшитилмаётганлиги ва шунинг учун ҳам уларнинг гап-сўзлари бир-бирига тушунарлироқ бўлиши учун имо-ишоралардан фойдаланишига тўғри келади.

Хулоса. Нутқнинг ишонарли, таъсирчан, бўёқдор бўлишини таъминлашда ҳам новербал воситалар ишлатилади. Бу усул нутқнинг аниқ ва равшан етиб боришига ёрдам беради ҳамда модалликнинг самарасини янада оширади. Шунга кўра, нутқнинг функционал услуби характериға , алоқа-аралашув иштирокчиларининг ўзаро муносабатига, суҳбатдошларнинг социал ҳолати, касби, мансаби, алоқа-аралашув жараёни юзага чиқаётган шароит ва бошқа сабабларга кўра нутқий жараён новербал восита билан кузатилиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР:

1. *Мирзиёев Ш.М. Инсонпарварлик, эзгулик ва бунёдкорлик – миллий ғоямизнинг пойдеворидир. – Т. 2021. – В.28.*
2. *Абдуазизов А. О статусе паралингвистических средств и о критериях их установления // Сборник научных трудов ТашГУ, №543, 1978. С.158.*
3. *Раҳмонов Р. Мен қайтиб келаман. – Т.: 2014. – В.96.*
4. *Саидхонов М. Алоқа-аралашув ва имо-ишоралар. – Т.: 2008. – Б. 15.*
5. *Умарбеков Ў. Одам бўлиш қийин. – Т.: 2011. – В.73.*
6. *Ҳошимов Ў. Дунёнинг ишлари. – Т.: 2009. – В.64.*
7. *Юсупов О. Қўёшдан тушган одамлар. – Т.: 2007. – В.15.*

COLOUR NAMING: SEMANTICS OF THE COLOUR RED IN ENGLISH

Toshtemirova Sitora,

Karshi State University,

Doctoral student in Philosophy (PhD)

bobokulovasitora4@gmail.com

under the supervision of Karshi State University Professor B. Bahridinova

Abstract. This article explores the semantics of the color red in the English language, examining its multifaceted meanings and cultural significance. Through a comprehensive analysis of linguistic data, we investigate how the color red is employed in various contexts, ranging from everyday language to literature and art. The study highlights the psychological and emotional connotations associated with red, such as passion, danger, and love, and how these associations influence its usage in idiomatic expressions and metaphors. Additionally, we consider the impact of cultural factors on color perception and naming, drawing comparisons with other languages to underscore the uniqueness of the English conceptualization of red. By delving into the intersection of language, culture, and perception, this article aims to provide a deeper understanding of how color naming reflects broader social and cognitive frameworks. Ultimately, we argue that the semantics of red not only enriches our vocabulary but also serves as a lens through which we can examine human experience and communication.

Keywords: emotional connotations, perception, culture, cognitive framework, passion, danger, love, multifaceted meaning, psychological connotations, color naming, linguistic data.

НАИМЕНОВАНИЕ ЦВЕТА: СЕМАНТИКА КРАСНОГО ЦВЕТА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В данной статье рассматривается семантика красного цвета в английском языке, исследуются его многогранные значения и культурная значимость. На основе всестороннего анализа лингвистических данных мы изучаем, как красный цвет используется в различных контекстах: от повседневной речи до литературы и искусства. Исследование подчёркивает психологические и эмоциональные коннотации, связанные с красным цветом, такие как страсть, опасность и любовь, и то, как эти ассоциации влияют на его использование в идиоматических выражениях и метафорах. Кроме того, мы рассматриваем влияние культурных факторов на восприятие и наименование цветов, проводя сравнения с другими языками, чтобы подчеркнуть уникальность английской концептуализации красного цвета. Исследуя взаимосвязь языка, культуры и восприятия, эта статья стремится дать более глубокое понимание того, как наименование цвета отражает более широкие социальные и когнитивные рамки. В конечном итоге мы утверждаем, что семантика красного цвета не только обогащает наш словарный запас, но и служит призмой, через которую мы можем изучать человеческий опыт и общение.

Ключевые слова: эмоциональные коннотации, восприятие, культура, когнитивная структура, страсть, опасность, любовь, многогранное значение, психологические коннотации, наименование цвета, лингвистические данные.

RANG NOMLANISHI: INGLIZ TILIDAGI QIZIL RANGNING SEMANTIKASI

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz tilidagi qizil rangning semantikasini o'rganadi, uning ko'p qirrali ma'nolari va madaniy ahamiyatini o'rganadi. Lingvistik ma'lumotlarni har tomonlama tahlil qilish orqali biz qizil rangning kundalik tildan tortib adabiyot va san'atgacha bo'lgan turli kontekstlarda qanday qo'llanilishini o'rganamiz. Tadqiqot qizil rang bilan bog'liq bo'lgan ehtiros, xavf va sevgi kabi psixologik va hissiy ma'nolarni ta'kidlaydi va bu assotsiatsiyalar uning idiomatik iboralar va metaforalarda ishlatilishiga qanday ta'sir qiladi. Bundan tashqari, biz madaniy omillarning ranglarni idrok etish va nomlashga ta'sirini ko'rib chiqamiz, qizil rangning inglizcha konseptsiyasining o'ziga xosligini ta'kidlash uchun boshqa tillar bilan taqqoslaymiz. Til, madaniyat va idrokning kesishishini o'rganish orqali ushbu maqola ranglarning nomlanishi kengroq ijtimoiy va kognitiv doiralarni qanday aks ettirishini chuqurroq tushunishga qaratilgan. Oxir oqibat, biz qizil rangning semantikasi nafaqat bizning lug'atimizni boyitibgina qolmay, balki inson tajribasi va mulohazasini o'rganishimiz mumkin bo'lgan obyektiv bo'lib xizmat qilishini ta'kidlaymiz.

Kalit so'zlar: hissiy konnotatsiyalar, idrok etish, madaniyat, kognitiv asos, ehtiros, xayf, sevgi, ko'p qirrali ma'no, psixologik ma'nolar, ranglarning nomlanishi, lingvistik ma'lumotlar.

Introduction. Colors are an integral part of human experience, influencing not only our aesthetic preferences but also our cognitive and linguistic perceptions. The study of color semantics delves into the intersection of language, perception, and culture, offering a window into the intriguing evolution of how humans perceive and articulate the colorful tapestry of the world. This article embarks on a journey through the intricate labyrinth of color semantics, seeking to unravel the gradual development of color perception and naming conventions across diverse cultures and historical epochs. From the dawn of human civilization to the present day, the semantics of colors have undergone a profound metamorphosis, intricately intertwined with the fabric of human society. Through an interdisciplinary lens that encompasses linguistics, psychology, anthropology, and art history, this article endeavors to explore the multifaceted dimensions of color semantics.

Literature Review. By surveying a rich tapestry of linguistic and cultural landscapes, we aim to discern the dynamic interplay between language, culture, and cognition in shaping the semantics of colors. This exploration not only sheds light on the historical and cultural contingency of color semantics but also offers profound insights into the cognitive and perceptual mechanisms that underpin our understanding of the chromatic world. By tracing the gradual development of color semantics, we aspire to unravel the profound entanglement of language, culture, and cognition in shaping our perception of colors a journey that transcends temporal and spatial boundaries. The study of color semantics has captivated scholars across multiple disciplines, prompting a rich tapestry of research that illuminates the diverse dimensions of color perception, cognition, and linguistic expression. As we embark on our journey to unravel the gradual development of color semantics, we delve into a wealth of scholarly works that have shaped our understanding of this captivating domain.

Linguistic inquiry has been a cornerstone in the exploration of color semantics, with influential studies such as Berlin and Kay's seminal work on "Basic Color Terms" (1969) offering profound insights into the universal and cultural-specific aspects of color categorization. Their framework laid the groundwork for elucidating the developmental stages through which languages evolve their color lexicons, shedding light on the intricate interplay between linguistic structure and color perception. Expanding beyond the confines of linguistic inquiry, cognitive psychology has furnished a trove of research that delves into the mechanisms underlying color perception and categorization. Notable contributions include Palmer's "Vision Science: Photons to Phenomenology" (1999), which unpacks the intricate processes of color perception from a perceptual and cognitive standpoint. This body of work elucidates the complex interplay between visual stimuli, neural processing, and cognitive categorization, enriching our understanding of how humans perceive and interpret colors. Anthropological studies have also played a pivotal role in contextualizing the semantics of colors within diverse cultural milieus. Works such as Gladwin and Sarles' "The Role of Cultural Values in Color Categorization" (1971) have underscored the cultural variability of color semantics, highlighting the profound influence of sociocultural factors in shaping color categorization and symbolism across different societies. These ethnographic insights have illuminated the intricate tapestry of color meanings and associations, elucidating the dynamic relationship between culture, language, and color semantics.

Research Methodology. In the realm of art history and visual culture, the scholarship has unearthed the historical evolution of color symbolism and representation, offering a nuanced understanding of how colors acquire layered meanings across temporal epochs and artistic traditions. Notable works by scholars such as Gage, Albers, and Itten have delved into the expressive, symbolic, and emotive dimensions of colors, enriching our comprehension of how colors have been harnessed as potent vehicles of artistic and cultural expression.

As we synthesize this diverse array of scholarly works, we discern the intricate tapestry of insights that converge to illuminate the gradual development of color semantics. This literature review lays the foundation for our exploration, showcasing the multidisciplinary richness of research that informs our endeavor to unravel the captivating saga of color semantics across time and culture. The overarching objective of this research is to comprehensively investigate the gradual development of color semantics across diverse cultures and historical periods. Our aim is to elucidate the multifaceted dimensions of color perception, naming conventions, and cultural symbolism, unraveling the intricate interplay between language, culture, and cognition in shaping the semantics of colors. This study adopts a multifaceted research design that integrates qualitative and quantitative methods, drawing on insights from linguistics, psychology, anthropology, and art history. The interdisciplinary nature of the research necessitates a holistic approach

that encompasses linguistic analysis, cognitive experimentation, ethnographic inquiry, and art historical investigation.

Analysis and results. A comprehensive examination of color lexicons and naming conventions in diverse languages will be conducted, encompassing both contemporary and historical linguistic sources. This will involve the compilation of color term lexicons and the analysis of semantic shifts across different linguistic contexts. Cognitive experiments have been designed to investigate color perception, categorization, and cross-cultural differences in color naming. These experiments include color recognition tasks, memory-based tasks, and semantic association studies. Ethnographic research has been undertaken to gather insights into the cultural meanings and associations of colors within specific societal contexts. This involves participant observation, interviews, and visual documentation of color symbolism and rituals. Examination of historical art and visual culture have been conducted to trace the representation and symbolism of colors across different artistic traditions and time periods. Quantitative analysis of color term frequencies, semantic shifts, and linguistic structures are conducted using computational linguistic tools and qualitative analysis of textual sources. Statistical analysis of experimental data has been performed to discern patterns in color perception, categorization, and cross-cultural variations in color semantics. Thematic analysis of ethnographic data has been undertaken to identify recurring motifs, cultural practices, and symbolic representations associated with colors within specific cultural milieus. Iconographic and semiotic analysis of visual artworks has been conducted to elucidate the historical evolution of color symbolism and representation in art. Informed consent is sought from participants involved in psychological experiments and ethnographic fieldwork. Anonymity and confidentiality of participants in ethnographic research have been upheld, respecting the privacy and cultural sensitivities of the communities studied. The findings of this research will provide comprehensive insights into the developmental trajectories of color semantics, shedding light on the complex interplay between language, culture, and cognition. However, the study may be constrained by the availability of historical and cultural sources, as well as the inherent complexities of cross-disciplinary research. By adopting a multifaceted research methodology, this study endeavors to unravel the captivating saga of the semantics of colors and their gradual development, offering profound insights into the cultural, cognitive, and linguistic dimensions of color perception and expression. This research methodology outlines a comprehensive approach that integrates multiple disciplines to investigate the multifaceted nature of color semantics. It emphasizes the systematic collection and analysis of data from diverse sources, highlighting the interdisciplinary richness of the study.

Conclusion and recommendations. In exploring the semantics of the color red in English, this study has illuminated the intricate web of meanings and associations that this vibrant hue evokes. Red is not merely a color; it is a powerful symbol laden with emotional depth, cultural significance, and linguistic richness. The findings reveal that red is predominantly linked to strong emotions such as love, passion, and anger, while also serving as a warning sign in various contexts. The qualitative insights from literature and expert interviews highlight the multifaceted nature of red, illustrating how its meanings can shift based on cultural backgrounds and personal experiences. The quantitative data further substantiate these insights, demonstrating clear demographic variations in the perception of red, particularly in emotional associations and idiomatic expressions.

Overall, this study underscores the importance of understanding color semantics as a reflection of human experience and cultural diversity. The color red serves as a compelling example of how language and emotion intersect, revealing not only individual perceptions but also broader societal narratives. As we continue to navigate a world rich in color, acknowledging the complexities of color naming and its implications can enhance our communication and deepen our appreciation for the nuances of language and culture. Future research could expand upon these findings by examining other colors or conducting cross-cultural studies to further unravel the intricate relationship between color perception and linguistic expression.

REFERENCES:

1. Berlin, B. Kay, P. (1969). *“Basic Color Terms: Their Universality and Evolution”*. University of California Press.
2. Elliot, A. J. Maier, M. A. (2014). *Color and psychological functioning: A review of theoretical and empirical work*. // *“Frontiers in Psychology”*, 5, 1-11.
3. Elliot, A. J., Maier, M. A., Moller, A., Friedman, R. Meinhardt, J. (2007). *Color and psychological functioning: The effect of red on performance attainment*. // *“Journal of Experimental Psychology: General”*, 136(1), 154-168.

4. Gage, J. (2000). *"Color and Meaning: Art, Science, and Symbolism"*. University of California Press.
5. Hirsch, E. D. (2008). *"The Dictionary of Cultural Literacy"*. Houghton Mifflin.
6. Kuehner, C. Kuhl, J. (2016). The role of color in emotional communication: Evidence from idiomatic expressions. // *"Emotion"*, 16(7), 1013-1020.
7. Lakoff, G. Johnson, M. (1980). *"Metaphors We Live By"*. University of Chicago Press.
8. Rosch, E. (1973). Natural categories. // *"Cognitive Psychology"*, 4(3), 328-350.
9. Valdez, P., Mehrabian, A. (1994). Effects of color on emotions. // *"Journal of Experimental Psychology: General"*, 123(4), 394-409.
10. Wierzbicka, A. (1996). *"Semantics: Primes and Universals"*. Oxford University Press.

**KOREYS TILIDA (JANUBIY KOREYA) IQTISODIY-MOLIYAVIY LEKSIK
BIRLIKLARNING GENETIK TAHLILI**

Tojiyeva Kamola Ne'matjon qizi,

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti

Xorijiy til va adabiyoti kafedrasida o'qituvchisi

Taqrizchi: O'zbekiston Milliy universiteti

Xorijiy til va adabiyoti kafedrasida

mudiri, f.f.n., dotsent Sarimsokov X.A.

Annotatsiya. Mazkur maqolada, koreys tili rakursida iqtisodiy-moliyaviy terminlarning xususiyatlari va tarjima muammolariga to'xtalib o'tiladi. Bundan tashqari, koreys terminologiyasini davriy ketma-ketlikka ajratib atroflicha o'rganib, analiz qilingan. Boshqa tillarda bo'lgani kabi koreys tilida ham iqtisodiy-moliyaviy terminlarining tarkib topishi, shakllanishi va rivojlanishi o'z tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tganligi va bu haqida ma'lumotlar o'z aksini topgan.

Kalit so'zlar: Meidjining "ma'rifiy hukmronligi", "Yaponiyalashtirish" siyosati, ieroglif semantikasi, "Milliy til va milliy yozuv zarurati", "yangi qishloq uchun harakat", "standartlashtirilgan til", "madaniy til".

**ГЕНЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЭКОНОМИКО-ФИНАНСОВЫХ ЛЕКСИЧЕСКИХ
ЕДИНИЦ В КОРЕЙСКОМ ЯЗЫКЕ (ЮЖНАЯ КОРЕЯ)**

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности и проблемы перевода экономико-финансовых терминов в ракурсе корейского языка. Кроме того, корейская терминология была тщательно изучена и проанализирована путём разделения её на периодические последовательности. Как и в других языках, в корейском языке также отражены сведения о том, что формирование, становление и развитие экономико-финансовых терминов прошли свой исторический путь развития.

Ключевые слова: «правление просвещения» Мэйдзи, политика «японизации», иероглифическая семантика, «потребность в национальном языке и национальной письменности», «движение за новую деревню», «стандартизированный язык», «культурный язык».

**GENETIC ANALYSIS OF ECONOMIC-FINANCIAL LEXICAL UNITS IN KOREAN
(SOUTH KOREA)**

Abstract. This article deals with the characteristics of economic and financial terms and translation problems from the perspective of the Korean language. In addition, Korean terminology is studied and analyzed in detail, dividing it into a periodic sequence. As in other languages, the formation, and development of economic and financial terms in the Korean language has gone through its own historical development path, and information about this is reflected.

Keywords: Meiji's "enlightenment reign", "Japanization" policy, hieroglyphic semantics, "The need for a national language and national writing", "movement for a new village", "standardized language", "cultural language".

Kirish. Janubiy Koreya tilshunosligida terminologiyaning asosiy tushunchalarini ajratmaydi va ularning terminlarga bo'lgan munosabatlari boshqa tillarga qaraganda tubdan farq qiladi. Buning sababi, Koreys tilining terminologiya sohasi hali ham tizimlashtirish va birlashtirish bosqichida va bu sohani hali nazariy tahlil jarayoniga olib chiqilgani yo'q.

"Koreya, Yaponiya ekspansiyasi" davrida o'z chegaralarini xorijiy davlatlarga ochishga majbur bo'ldi va qo'shnilar bilan savdo-sotiq, keyin esa diplomatik aloqalar o'rnatishga kirishdi. Keyin birinchi bojxona uylari yaratila boshlandi va aynan shu davr "ongli ravishda yaratilgan" koreys iqtisodiy terminologiyasining birinchi to'lqini paydo bo'lishining boshlanishi edi.

Mashhur koreys tilshunosi Kim Min Suning fikricha [1], til taraqqiyotining quyidagi davrlarini ajratish mumkin:

1. "Davlat yozuvining tashkil topish davri" – 1894-yildan 1910-yilgacha;

2. “Koreys tilini himoya qilish davri” (Yapon bosimi ostida) – 1910-yildan 1945-yilgacha.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tadqiqotimiz davomida ingliz va o‘zbek tillarida iqtisodiy-moliyaviy terminlarning davriy ketma-ketligini taqdim etgan edik. Koreya Respublikasidagi til holatiga bilvosita yoki to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta‘sir ko‘rsatgan va zamonaviy iqtisodiy terminologiya rivojiga yangi sur‘at bag‘ishlagan tarixiy omillarni hisobga olgan holda quyidagi asosiy davrlarni qayd etishga qaror qildik. Shuning uchun, Janubiy Koreyadagi terminologik holatni hisobga olgan holda koreys tilidagi iqtisodiy-moliyaviy terminlarni ham genetik tahlilini quyidagi jadval asosida davriy ketma-ketligini taqdim etishni joiz deb bildik.

1-jadval.

Iqtisodiy- moliyaviy leksik birliklar taraqqiyotining tarixiy davrlari (koreys tili tarkibida)			
№	DAVRLAR	YILLAR	MANBAALAR
1	Meidji “Ma’rifiy hukmronligi” (“Davlat yozuvini tashkil topish”)	1868-1912-yillar	“Koreyaning iqtisodiy mo‘jizasi so‘nmoqdami yoki jonlanmoqdami?” Chung Sok Suh; “Koreyaning iqtisodiy rivojlanishi” Shin Joong Sup; “Koreyaning iqtisodiy tarixi” Li Ki Baik; “Koreya – mumkin bo‘lmagan mamlakat” Daniel Tudor; Journal of Korean Studies, Asian Studies Review, Economic History Review; “Koreya iqtisodiy tarixi” Yoon In Jin va Choe Chong Dae; “Koloniyalashtirilgan Koreyada iqtisodiy rejalar” Young Lob Chung
2	“Koreys tilini himoya qilish”	1910-1945-yillar	“Koreyaning iqtisodiy tarixi” Li Keun, “Koreyadagi mustamlaka zamonaviyligi” Shin Gi Vuk va Maykl Robinson.
3	Koreya urushi	1950-1953-yillar	“Koreya urushi” Uilyam Styuk; “Yangi Osiyo industrializmining siyosiy iqtisodi” Frederik Deyo; “Koreya iqtisodiyoti: mo‘jizaviy o‘tmishdan barqaror kelajak sari” Yoon Je Cho va Jong Il You.
4	General Pak Chung Xi hukmronligi “Xan daryosining mo‘jizasi”	1961-1970-yillar	“Pak Chung Xe davri: Janubiy Koreyaning o‘zgarishi” Byung Kook Kim va Ezra F.Vogel; “Janubiy Koreyaning iqtisodiy rivojlanishi” Yun Mi Kim; “Iqtisodiy super kuchning yaratilishi: Xitoyning tez sanoatlashtirish sirini ochish” Gang Yi.
5	Chung Du Xvan “amerikaparast hukmronlik”	1980-yillar	“Janubiy Koreya iqtisodiyoti: urushdab keying va 1980-yillar oralig‘idagi rivojlanish” Yun Mi Kim; “Koreya taraqqiyoti ittifoqi: davlat, capital va tez rivojlanish siyosati” Devid Xundt;
6	Kim Yon Sem “demokratlashish”	1990-yillar	“Janubiy Koreyaning siyosiy iqtisodi: iqtisodiy o‘rish, demokratlashtirish va moliyaviy inqiroz” Stiven Xaggard;
7	Jadal rivojlanish	2000-yillar	“Moliyaviy inqiroz va Koreya biznes guruhlarini o‘zgartirish: Chaebollarning yuksalishi va qulashi” Sea Jin Chang; “Janubiy Koreya tez yo‘lda. Iqtisodiy rivojlanish va kapital shakllanishi” Toni Mishel.

Tadqiqot metodologiyasi.

Jadal rivojlanish davri. Koreya yarim orolining yaqin tarixidagi barcha o‘zgarishlarga qaramay, til va zamonaviy iqtisodiy terminologiya rivojlanishida o‘z izini qoldirgan ba’zi doimiyliklar mavjud. Iqtisodiy vaziyat doimo va juda faol ravishda o‘zgartirilgan bo‘lsa-da, unda hech qanday tub o‘zgarishlar bo‘lmadi, bu lug‘atning tabiatida o‘z aksini topdi. Koreys etnik-madaniy hamjamiyati, Uzoq Sharq mintaqasining boshqa tillari singari, konfutsiylik tomonidan shakllangan ma’lum an’anaviy qadriyatlar va munosabatlarga qattiq sodiqlik bilan ajralib turadi, xususan, bu koreys lug‘atining ieroglif ildizlariga sodiqligida ifodalangan.

Xalqaro standartlar tashkiloti tomonidan olib borilgan so‘nggi tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, janub va shimol o‘rtasidagi lug‘aviy tafovutlar “50 yil davomida shakllangan, taxminan 50 ming birlikni tashkil qiladi.” [9] Yuqori texnologiyalar va internet asri, globallashtirish va axborotlashtirish asri kelishi bilan janubda til jarayonlari hozirda amalda axborotdan yakkalanib qolgan shimolga qaraganda turli shakl va rivojlanish tendentsiyalariga ega bo‘ldi.

Ikkinchi jahon urushidan keyin Koreya yarim orolida ikkita davlat, KXDR va Koreya Respublikasining paydo bo'lishi allaqachon qiyin bo'lgan til holatini tubdan o'zgartirdi. Ikki davlat fuqarolari o'rtasidagi muloqot 2000-yilgacha to'liq to'xtatildi, tilni xitoyliklardan tozalash bo'yicha faol siyosiy choralar ko'rildi. Ilmiy terminologiyalar jadal sur'atlar bilan yaratildi, ular turli bilim sohalariga xizmat qilishi kerak edi, lekin bu jarayon o'z-o'zidan emas edi, atamalar maxsus qo'mitalar tomonidan birlashtirildi (masalan, Koreya Respublikasida bu ish 국립국어연구원 [kunnip kugo yonguvon] "Koreys tili milliy akademiyasi" 한글학회 [xangil xakxve], "Koreys tili jamiyati" va boshqalar tomonidan amalga oshiriladi).

Ushbu davrga oid asarlarni tahlilga tortar ekanmiz, Toni Mishelning "Janubiy Koreya tez yo'lda. Iqtisodiy rivojlanish va kapital shakllanishi" 블록 체인 (block chain- blokcheyn) va 가상화폐 (virtual currency-virtual valyuta) kabi atamalar uchraydi. Bu asar orqali innovatsiyalar, moliya sektorida texnologiya yutuqlarini va raqamli aktivlarga bo'lgan munosabatni o'zgartirishni aks ettiruvchi yangi atamalar va tushunchalar kiritildi.

Koreys iqtisodiy-moliyaviy terminologiya sohasini tahlilga tortar ekanmiz, yuqorida berilgan jadvalga qo'shimcha qilgan holda, genetik nuqtai nazardan koreys tilining lug'at tarkibini quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

- 1) Original koreys lug'ati;
- 2) Xitoy – Koreys lug'ati (ma'noli morfemalarni ierogliflarda yozish mumkin;

Koreyada bunday lug'atlar 한자어 "xanjao" so'zma-so'z "ieroglif so'zlar");

- 3) fonetik jihatdan moslashtirilgan chet tilidagi o'zlashuvlar 외래어 "vereo" so'zma-so'z "chet eldan o'zlashtirilgan so'zlar)

Aynan shu tasnif koreys tili uchun koreys tili lug'ati uchun eng asosli tasnif deb hisoblaymiz. Koreys tilining maxsus leksik tarkibi bizni Yevropa an'analarida umumiy qabul qilingan lug'atning mahalliy va o'zlashtirilgan birliklarga ajratilishidan voz kechishga majbur qiladi.

Xitoy-Koreys (Sino-Koreys) lug'ati yoki koreysshunoslik sferasida ko'pincha ilmiy, jurnalistik, rasmiy biznes va badiiy matnlarda ilmiy, jurnalistik, rasmiy biznes va badiiy matnlarda 한문 "xanmun lug'ati" til lug'atining muhim qismini (turli manbalarga ko'ra, 60-80%) tashkil qiladi va koreys adabiy lug'atining ilmiy, jurnalistik, rasmiy biznes va badiiy matnlarda takomillanishini ta'minlaydi.

Xitoy-Koreys (Sino-Koreys) lug'ati o'zining kelib chiqishi jihatidan heterojendir. Xitoyda ixtiro qilingan ierogliflar Uzoq Sharq mamlakatlari tomonidan o'zlashtirilgan. Biroq, koreys tilining ieroglif lug'ati nafaqat xitoy tilidan o'zlashtirilgan, ba'zi so'zlar koreys tilida alohida leksik birliklar yoki xorijiy so'zlarning izlari sifatida yaratilgan, ko'plari Yaponiyadan kelgan.

Shunday qilib, Xitoy-Koreys lug'atining genetik kelib chiqishini tahlil qilib, biz uni o'zlashtirilgan deb tasniflamaslikni isbot qilib berdik, chunki etimologiya nuqtayi nazaridan uning olingan yoki mavjud ierogliflardan foydalangan holda yaratilganligini aniq aniqlash mumkin emas. Ushbu so'z potentsial ravishda ierogliflarda yozilishi mumkinligini nazarda tutgan holda, bu so'zning xitoycha kelib chiqishiga urg'u bermaydi, chunki etimologik tadqiqotlar rivojlanishining hozirgi bosqichida Xitoy-Koreys leksik birliklarining aniq kelib chiqishini aniqlash deyarli mumkin emas.

Lug'at va terminologiyada xitoy-koreyscha muhim morfemalarning mavjudligi omonimiya, sinonimiya, terminologik metafora va tushunchaning yuqori darajada tafsiloti kabi lingvistik hodisalar bilan bog'liq.

Koreys tilining asl lug'ati koreys tilining lug'at boyligining eng qadimiy qatlami bo'lib, u og'zaki til yozma ifodadan ancha oldin shakllangan. Mahalliy koreys leksik birliklari iqtisodiy terminologiya doirasida ishlaydi, lekin ko'pincha atamaga o'xshash elementlar xarakteriga ega, chunki ular so'zlashuv uslubiga xos bo'lgan past stilistik ohangga ega atamalar uchun asosiy talablarga javob bermaydi.

Tahlil va natijalar. Turli tarixiy davrlarda boshqa tillardan so'zlarning koreys tiliga kirib kelishi odamlarning boshqa xalqlar bilan iqtisodiy, madaniy va siyosiy aloqalarga kirishishi bilan bog'liq. Chet tilidagi atamalarining fonetik moslashuvi til lug'atini to'ldirishning o'ziga xos usuli bo'lib, u ona tili vositalaridan foydalanishdan sezilarli farq qiladi. Atamalarini o'zlashtirish jarayoni umumiy adabiy tildan so'z olishdan biroz farq qiladi. Shu bilan birga, shuni ta'kidlash kerakki, o'zlashtirilgan so'zlarning aksariyati tilga terminologiya orqali kiradi, shuning uchun lingvistik adabiyotda umumiy o'zlashmalar haqida aytilgan deyarli hamma narsa atamalar uchun ham to'g'ri keladi.

Xorijiy so'zlarni o'zlashtirish alohida so'zlarni bir tildan ikkinchi tilga mexanik tarzda o'tkazish emas, aksincha bu yangi leksemalarning organik tarzda o'zlashtirilishi va tilning lug'at tizimiga semantik

moslashuv jarayonidir. O'zlashgan so'zlarning taqdiri to'g'ridan-to'g'ri moslashish jarayonining borishiga va yangi so'zlarning kiritilishi, yangi ma'nolar va ma'no soylarini idrok etish zarurati bilan qanchalik oqlanishiga bog'liq. Fonetik jihatdan moslashtirilgan o'zlashmalar orasidan biz "majburiy o'zlashmalar" deb ataladigan kichik guruhni ajratib ko'rsatishimiz mumkin, ularda tegishli nomlar (ba'zi olimlar bunday leksemalarni eponim deb tasniflaydi), valyuta nomlari mavjud va hech qanday tarzda o'zgartirilishi mumkin emas, masalan:

다우존스 평균 지수 [*tauchjonsi pxyongyun chisu*] - Dow Jones indeksi-Dow Jones Average; 쉐겐 협정 [*sengen xyopchon*] - Shengen shartnomasi-Sangen Agreement; 런던 클럽 [*London kxillop*] - London klubi-London club; 래퍼 곡선 [*repxo kokson*] - Laffer egri chizig'i-Laffer's curve; 푸아송의 분포 [*pxyason-e punpxo*] - Puasson taqsimoti-Puasson's distribution; 줄글라 순환 [*chjyugilla sunhvan*] - Jugler sikli-Jugler's Circulation; 피구 효과 [*pxigu xyokva*] - Pigu effekti-Pigu's effect.

Ba'zi olimlar (Klimovitskiy 1963) mashhur kishilarning ismlarini o'z ichiga olgan leksik birliklarni alohida sinfga - atamalardan alohida epionimlarga ajratadilar. Fonetik jihatdan moslashtirilgan atamalar, qoida tariqasida, ona tilida so'zlashuvchilar uchun asossiz va o'zlashmagan atamalar motivatsiyalangan deb ishoniladi, ammo diqqat bilan o'rganib chiqqach, bu unchalik aniq emasligi ma'lum bo'ldi. Bir tomondan, iqtisodiy terminologiya odatda mutaxassislar uchun mo'ljallangan matnlarda qo'llaniladi; ular uchun o'zlashma atamasi ko'pincha xorijiy atama elementlarini bilish bilan beglilansa, boshqa tomondan, bunday atamalarga umumiy tilda keng ma'lum bo'lgan chet eldan kelib chiqqan so'zlar, shuningdek, xalqaro formantlar asosida tuzilgan atamalar bilan belgilanishi mumkin. Fonetik jihatdan o'zlashtirilgan iqtisodiy atamalar orasida ingliz tilidan olingan atamalarning katta qismi Amerika variantida uchraydi. Chunki Amerika Janubiy Koreya fuqarolari, ayniqsa, yoshlar ongida "ijtimoiy tartib va iqtisodiy farovonlik modeli, turmush darajasi, estetik g'oyalar, madaniyat, did, xulq-atvor va muloqot standarti" sifatida tobora ko'proq joy olmoqda (Kostomarov. 1994: 81).

Ko'pgina atamalar koreyscha ekvivalentlari teng bo'lsa ham ingliz tilidan olingan. Terminologik birliklarning tahlili fonetik o'zlashmalar orasida nomuvofiq o'zlashmalar guruhi mavjudligini ko'rsatdi, bizning fikrimizcha, ularni ona tili yordamida muvaffaqiyatli almashtirish mumkin, masalan:

bargain sale - 바겐 세일 [*bagen seil*] → 특매 [*txikme*] 특가 판매 [*yomga pxanme*] - sotish;

consultant - 컨설턴트 [*kxonsoltxontxi*] → 상담역 [*sandamnyok*] - maslahatchi

buyer - 바이어 [*paio*] → 구입자 [*kuiipcha*] - xaridor;

promotion - 프로모션 [*pxiromoshyon*] 1) 진급 [*chingip*], 2) 상품 선전 [*sanpxum sonchjon*].

"Promotion" atamasi ingliz tilida to'rtta ma'noga ega: "1) ko'tarilish, oshirish; 2) rag'batlantirish, rag'batlantirish; 3) rivojlanish; 4) tovarlarni reklama qilish", ammo koreys tilida 프로모션 [*pxiromosyon*] atamasi faqat ikkita ma'noda olingan: "1) reklama; 2) mahsulot reklamasi".

Yuqoridagi misollarni "til obro'si" ning namoyishi bilan bog'lash mumkin (Rosen 1991: 165). Chet el so'zlari ko'pincha mahalliy sinonimlarga nisbatan afzalliklarga ega bo'lib, ular ma'ruzachini ijtimoiy jihatdan yuqori darajada tasdiqlaydi. Bunday so'zlar yordamida inson o'zining madaniy va ijtimoiy obro'sini tasdiqlaydi, madaniy va ishbilarmonlik ustunligiga da'volarini e'lon qiladi. Ulardan foydalanish yangi, zamonaviy, texnik ustuvorlik haqida xabardorlik darajasini ta'kidlash istagi bilan bog'liq. Chet tilidagi barcha tushunchalar o'zlashtirilgan tilda va iqtisodiyotning terminologik tizimida moslashish jarayonidan o'tadi. Xorijiy so'zlarni moslashtirishda vaqt masalasi ustovordir. O'zlashmalarni moslashtirish jarayonida assimilyatsiyaning ikki turi ajralib turadi: rasmiy va funksional. O'z navbatida, bo'linmalarining rasmiy assimilyatsiyasi fonetik, grafik va grammatik jihatdan moslashishni o'z ichiga oladi.

To'g'ridan-to'g'ri o'zlashtirib olish bilan atama birinchi bosqichda grafik, fonetik, grammatik o'zgarishlarga uchraydi, ammo assimilyatsiya faqat tilning leksik tizimining bir qismiga aylanganda, funksional moslashuvdan o'tganda tugaydi. Shuning uchun, rasmiy xususiyatlar bilan bir qatorda, o'zlashish sodir bo'ladigan qabul qiluvchi tildagi funksional o'zgarishlar ham ajralib turadi. Leksik-semantik assimilyatsiya qabul qilingan atamaning tan olinishi va uning muntazam ishlatilishi, asl so'zlar bilan mosligi, shuningdek, hosila va flektiv morfemalarni o'z ichiga oladi.

Inglizcha "design" so'zining barcha darajadagi rasmiy va funksional moslashuvidan o'tishning yorqin misoli koreyscha atamadir: 재디자인화하다 [*chedijchainhvahada*] - rekonstruksiyani amalga oshirish /modernizatsiya qilish. Fonetik jihatdan moslashtirilgan so'zga 디자인 [*dichjain*] sino-koreya prepozitiv

operatori 재[che] “qayta-, takrorlanadi” va postpozitiv operator 화 [xva] “jarayon, - lashmoq” qo‘shiladi, shuningdek, sino-koreya predikatlari uchun eng ko‘p qo‘llaniladigan chekli ko‘rsatkich, 하다 [xada].

Ko‘pgina xorijiy o‘zlashmalar juda “shaffof” va osongina taxmin qilinishiga qaramay, koreys tilining fonetik xususiyatlari shundayki, hatto ingliz va koreys tillarini yaxshi biladigan odam har doim ham darhol tushuna olmaydi, to‘g‘ri tarjima qila olmaydi. Darhaqiqat, har qanday xorijiy so‘zni koreys tiliga olish va koreys alifbosi Hangulda yozib olish mumkin. Biroq, ko‘pincha, fonetik jihatdan moslashtirilgan so‘zlar koreys tilida begona elementlar bo‘lib qoladi, shuning uchun biz faqat shartli moslashuv va ayniqsa, koreys tilidagi fonetik o‘zlashmalarni assimilyatsiya qilish haqida gapiramiz.

Ko‘pincha o‘zlashtirilgan tilda fonetik qabul qilingan so‘zlar ma’nolarning torayishi, kengayishi yoki o‘zgarishi tufayli asl tildagidan farq qiladigan funksiyalarni bajaradi. Koreys tilidan o‘zlashtirilgan va o‘zlashgan atamalarining semantik muvofiqligi va divergensiyasi muammosi koreysshunoslikda jiddiy e’tiborga olinmagan. Masalan, nemischa “Arbeit” [arbait] so‘zi “mehnat” degan ma’noni bildirsa, koreys tilida ma’no toraygan, endi esa 아르바이트 [aribaitxi] atamasi “to‘liq bo‘lmagan ish, yarim kunlik ish” degan ma’noni anglatadi.

Inglizcha “service” atamasi “1. xizmat, kasb, ish; 2. xizmat ko‘rsatish; 3. yordam, yaxshilik, xizmat”, koreys tilida 서비스 [sobisi] “xizmat” so‘zining oxirgi ma’nosida o‘zlashtirilgan bo‘lib, bu so‘z semantik rivojlanishni qabul qilib, “bonus, mukofot, sovg‘a” ma’nosini egallagan.

Ingliz tilidagi “business” atamasi 1. biznes, kasb; 2. kasb, mas’uliyat sohasi, vazifa, lavozim; 3. tadbirkorlik, tijorat faoliyati; 4. savdo korxonasi, shirkat; 5. tranzaksiya, ammo fonetik jihatdan moslashtirilgan atama 비즈니스 [pichjisi] - koreys iqtisodiy terminologiyasida faqat “tijorat faoliyati” ning uchinchi ma’nosida olingan bo‘lib, qolgan tushunchalarni bildirish uchun haqiqiy koreyscha so‘zlar ishlatiladi: 영업[yonop], 직업[chigop], 기업[kiop], 상업[sanop], 실무[silmu], 장사[chansa], 교역[kyoyok], 상거래[sankore] va boshqalar.

Ikki tilli va izohli lug‘atlarda qayd etilgan eng tipik fonetik moslashtirilgan o‘zlashmalarga misollar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

서비스 패키지 [sobisi pxekkizi] - xizmatlar majmui (ing. Service package);

셀프 서비스 [selpxi sobisi] – o‘z-o‘ziga xizmat ko‘rsatish (ing. self-service);

콜머니 [kxolmoni] – qo‘ng‘iroq krediti (ing. pulni chaqirish);

뱅크론 [benkxiron] - bank krediti, kredit (ing. bank loan).

Koreys tilidagi qiziqarli lingvistik hodisa ingliz tilidan fonetik ravishda olingan qisqartmalardir. Koreys tilida kichik va bosh harf tushunchasining yo‘qligi va koreys tilida harfma-harf qisqartmalarining yo‘qligi natijasida Koreya Respublikasining koreys tilida inglizcha qisqartmalar qo‘llanilishiga olib keldi. Ular ham grafik yoki ham fonetik jihatdan moslashtirilgan o‘zlashmalardir, masalan: 엘시 [el/shi] - L/C - akkreditiv (ing. Letter of credit);

에이디비[eidibi] - ADB - Osiyo taraqqiyot banki (ing. Asian Development Bank);

지디피 [jidipi] - GDP - YaIM (ing. Gross Domestic Product).

Xulosa. Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash lozimki, xalqaro leksik birliklar va o‘zlashtirilgan leksik birliklar bir-biriga juda yaqin va juda ko‘p umumiyliklarga ega. Biroq bu leksik guruhlarini aniqlab bo‘lmaydi. Xalqaro terminologiya va o‘zlashtirilgan leksik birliklarning umumiyligi shundan dalolat beradiki, aksariyat internatsionalizmlar o‘zlashtirilgan va shuning uchun ikkalasi ham assimilyatsiya jarayoniga tobe bo‘ladi. Leksik birliklarning o‘zlashtirilishi ham, baynalmilallashuvi ham xalqlar o‘rtasidagi doimiy va xilma-xil muloqot tufayli tarixiy jarayonning natijasidir. Ko‘pincha xalqaro atamalar doirasi o‘zlashtirilgan leksik birliklarning doirasiga qaraganda torroqdir.

Muhim fakt shundaki, internatsionalizmlar bir-biriga nisbatan o‘xshash bo‘ladi. Har bir tilda ular milliy o‘ziga xoslikka egadir. Internatsionalizmlar deganda milliy til tarkibiga kiruvchi, lekin o‘zining so‘z yasalishi va semantik tuzilishi jihatidan turli til tizimlarida takrorlanadigan komponentlarni birlashtirgan leksik birliklar tushuniladi. Internatsionalizmlar zamonaviy fan va voqelik tushunchalarini bildiradi. Xalqaro atamalar orqali so‘z boyligini kengaytirish xalqaro axborot almashinuvining eng samarali va tezkor jarayoniga yordam beradi.

Bizning fikrimizcha, xalqaro elementlarni bir qator tillarning umumiy mansubligi sifatida tan olish noqonuniydir. Xalqaro faqat turli milliy voqeliklarda mujassamlangan holda mavjud va milliylikdan tashqarida mumkin emas, shuning uchun unga qarshi turish mumkin emas.

Koreys, ingliz va o'zbek tillaridagi internatsionalizmlarning tipik misollari quyidagi atamalardir: 인플레이션 [inpxilleishyon] - inflyatsiya (ing. inflation); 쿼터 [kxvotxo] – kvota (ing. quota); 덤핑 [dompxin] – demping (ing. Damping).

Yuqoridagi misollardan xulosa qiladigan bo'lsak, ilmiy tadqiqot uchun tanlangan tillar tarkibida iqtisodiy-moliyaviy terminlarning iqtisodiy-moliyaviy shartlari global moliyaviy ekotizim va mahalliy bozor dinamikasidagi kengroq o'zgarishlarni aks ettiruvchi yangi tushunchalar, atamalar shiddat bilan kirib kelayotganini va ularning ma'naviy doirasi kengayib semantik va fonetik o'zgarishga uchrayotganligini kuzatishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Дмитриева В. Н. Эволюция этнических ценностей в корейском обществе// III Межвуз. семинар «Лингвострановедение: методы анализа, технологии обучения» МГИМО. -М., 2005. – 153 с.
2. Солнцев В.М. Курс обций лингвистики. – Москва, 1977. –19 Б.
3. Соссюр Ф.де. Труды по языкознанию. – Москва: Прогресс. 1977. – С.123.
4. Туленов Ж., Фафуров З. Фалсафа. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – Б. 238.
5. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии / Татаринов В.А. История отечественного терминоведения. Т. I. Классики терминоведения. Очерк и хрестоматия. – М.: Московский лицей, 1994. – С. 218 – 284.
6. Будагов Р.А. Человек и его язык. –М.: МГУ, 1976. – С.176.
7. Брагина А.А. Значение и оттенки в термине. // Терминология и культура речи. – М.: Наука, 1981. С. 37,38
8. Azamov S.M. Inglizcha va o'zbekcha to'qimachilik va yengil sanoat terminlarning struktur-semantik tahlili: Filol. fan. d-ri (PhD) diss. –2022.- b.29
9. Скорбатьюк И.Д. Языковые проблемы расчленённой Кореи // Актуальные проблемы Корейского полуострова. М.: 1996. - С. 123.

TILNING MADANIY NORMALAR, QADRIYATLAR VA AN'ANALARNI
UZATISHDAGI ROLI

To'rayeva Umida Egamberdiyevna,

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti dotsenti
f.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada tilning madaniy normalar, qadriyatlar va an'analarini uzatishdagi roli keng tahlil qilingan. Til jamiyatning ajralmas qismi bo'lib, u orqali axloqiy me'yorlar shakllanadi, milliy qadriyatlar tarbiyalanadi va urf-odatlar saqlanadi. Madaniy me'yorlarni shakllantirishda tilning o'rni, qadriyatlarni yosh avlodga yetkazish va an'analarini davom ettirish jarayonlari muhokama qilingan. Maqolada tilning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni amaliy misollar va jadval asosida izohlangan. Ushbu tadqiqot tilni saqlash va rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar bilan yakunlanadi.

Kalit so'zlar: til, madaniy normalar, qadriyatlar, an'analar, nutq madaniyati, muloqot, milliy meros, axloqiy qoidalar, xalq og'zaki ijodi, adabiy til.

РОЛЬ ЯЗЫКА В ПЕРЕДАЧЕ КУЛЬТУРНЫХ НОРМ, ЦЕННОСТЕЙ И ТРАДИЦИЙ

Аннотация. В статье подробно анализируется роль языка в передаче культурных норм, ценностей и традиций. Язык является неотъемлемой частью общества, посредством которого формируются моральные нормы, воспитываются национальные ценности, сохраняются традиции. Обсуждалась роль языка в формировании культурных норм, процессах передачи ценностей молодому поколению, продолжении традиций. В статье на практических примерах и таблицах объясняется роль языка в развитии общества. В заключение исследования даются рекомендации по сохранению и развитию языка.

Ключевые слова: язык, культурные нормы, ценности, традиции, культура речи, коммуникация, национальное наследие, моральные правила, устная народная культура, литературный язык.

THE ROLE OF LANGUAGE IN THE TRANSMISSION OF CULTURAL NORMS, VALUES
AND TRADITIONS

Abstract. This article extensively analyzes the role of language in the transmission of cultural norms, values and traditions. Language is an integral part of society, through which moral norms are formed, national values are educated and traditions are preserved. The role of language in the formation of cultural norms, the processes of transmitting values to the younger generation and continuing traditions are discussed. The article explains the role of language in the development of society on the basis of practical examples and tables. This study concludes with recommendations for the preservation and development of the language.

Keywords: language, cultural norms, values, traditions, speech culture, communication, national heritage, moral rules, folk oral creativity, literary language.

Kirish. Salkam bir yarim asr davomida sotsializm–kommunizm g'oyalarining asoschilari va ularning muxlislari o'z nazariyalari haqqoniy va bekami–ko'st ekanligiga insoniyatni ishontirishga urindilar. Millat ijtimoiy–ma'naviy qiyofasining muhim elementi til hisoblanadi. Ayni shu ma'noda, hozirga kelib o'zbek tilining sofligini saqlash, milliy o'zlikni anglash jarayoniga, uning izchilligiga, qolaversa millat ijtimoiy–ma'naviy qiyofasini yanada yuksalishiga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Yuqoridagi fikrlar mohiyatidan kelib chiqilsa, millatni tilidan ayirish uni ma'naviyatidan ayirish bilan barobar ekanini anglab yetish mumkin. Zero, bunday vaziyatda milliy tilidan ayrilgan xalq birinchidan, o'z ona tilida so'zlashishdan uzoqlashadi. Bu esa xalqning ma'naviy tanazzulga yuz tutishiga olib keladi. Ikkinchidan, milliy til o'z sofligini yo'qotib boradi, uning funksiyalari doirasining torayishi natijasida mavqei tushib ketadi. Oqibatda esa millatning mavjudligini belgilovchi asosiy ma'naviy–ma'rifiy omil hisoblangan milliy til «o'lik» holatga tushib qoladi. Milliy til millatni ma'naviy jihatdan birlashtirish vositasi hisoblanadi. Tilning ushbu xususiyati uning millatning turmush va tafakkur tarzi, madaniy tajribani, taraqqiyot yo'lini ifodalashi bilan belgilanadi. Shu ma'noda Q.Xonazarov «Milliy til yagona shu ma'nodagi, uning lug'at tarkibi, so'z boyligi, inson ongining

turli qirralari, inson hissiyotlarining turli jilolarini bayon etishda betakror ekanligini ichki muhitida yashab sezash⁸», –deb yozadi.

Adabiyotlar sharhi. S.Otamurodovning doktorlik dissertatsiyasida milliy o'zlikni anglashning o'ziga xos xususiyati, falsafiy mazmun–mohiyati hamda millatning muhim belgisi sifatidagi ahamiyati o'ziga xos tarzda tahlil etilganligi bilan xarakterlidir. O'z tadqiqotlariga tayangan holda muallif millatning milliy o'zligini anglashini «...muayyan moddiy va ma'naviy qadriyatlarning tashuvchi sifatida tasdiqlashi, tilga, madaniyat, urf–odat, an'analar va qadriyatlarga mansubligini tushunib yetishi» [1], – deb talqin qiladi. Shuningdek, milliy o'zlikni anglash masalasi muallifning keyingi ishlarida ham izchil rivojlantirib borilganini kuzatish mumkin. Jumladan, muallif keyin chiqqan asarida milliy o'zlikni anglash tushunchasiga quyidagicha tasnif beradi: «Har bir millat (elat) ning o'zini real mavjud subyekt, muayyan moddiy va ma'naviy boyliklarni ifodalovchi, yagona til, urf–odatlar, an'analar, qadriyatlar va davlatga mansubligi, manfaatlar hamda ehtiyojlar umumiylikini tushunib yetishi milliy o'zlikni anglash deyiladi» [2]. Mazkur fikrdan ma'lum bo'ladiki, milliy o'zlikni anglash jarayoni shunchaki orzu–istak bilan amalga oshmaydi. Shuningdek, buning uchun mustaqillikka erishishning o'zi ham kifoya qilmaydi. Ya'ni, millat milliy o'zlikni anglashi uchun ma'naviy qadriyatlarni qayta tiklashi, uning imkoniyatlari va afzalliklaridan samarali foydalanishi, ma'naviy–ma'rifiy sohadagi muammolarni hal etib borishi talab qilinadi. Zotan, o'zini tanimagan, ya'ni o'zligini anglamagan, o'z qadr–qimmatiga yetmagan, o'z milliy, ma'naviy qiyofasiga ega bo'lmagan kishini ham, xalqni ham hech kim tan olmaydi. Binobarin, insonning fikran mustaqilligi, yurtning istiqloli ham aynan shu o'zlikni anglashdan boshlanadi. O'zligini anglash, ya'ni o'zini tanish, avvalo fikrlashdan, ijodiy mustaqil fikrlashdan boshlanadi. Bunda ob'ektiv asosga ega bo'lgan tarixiy bilimning o'rni beqiyos ahamiyat kasb etadi.

Antik davr falsafasida muloqot masalasi umumfalsafiy qarashlar tizimi tarkibida ko'rilgan. Demokrit falsafani yaxshi fikrlash, muloqot qilish, faoliyat yuritish borasidagi yashash san'ati, muloqot san'ati deb tushungan. Rag'batlantiruvchi va ishonarli nutqqa asoslangan ishonitirish usulini ma'naviy kamolot vositasi deb hisoblagan. Suqrot esa muloqotni teng huquqli dialog, suhbat, o'zaro so'zlashuv orqali bir-birini anglash jarayoni deb talqin qiladi. Platon muloqotni birinchi navbatda davlat talabi va manfaatlarini amalga oshiriladigan rituellashgan jarayon deb qaraydi. Platon dialoglarida asosiy e'tibor barcha ijtimoiy qatlamlar uchun zarur bo'lgan ta'limiy tizim sifatida nutqiy muloqot texnikasi va malakasini shakllantirishga qaratiladi. Platon Suqrot an'alarini davom ettirib, muloqotni inson uchun bir ne'mat sifatida qadrlaydi: u insonning o'zini va boshqalarni anglashiga, haqiqatni tushunishiga yordam beradi, shaxsning o'z-o'zini takomillashtirishiga va mukammal jamiyat yaratishga qaratilgandir. Aristotel birinchi marta insoniy muloqotning ichki qiymatini asoslashga harakat qildi [4] va ilk bor muloqot jarayoni sxemasini shakllantirdi. Uning ta'kidlashicha, har qanday muloqot akti uchun kamida uchta element zarur, ya'ni:

1. So'zlovchi;
2. So'zlovchi tomonidan amalga oshirilgan nutq;
3. Tinglovchi.

Sharqona tafakkurda ham muloqot madaniyati jamiyat taraqqiyotining yetakchi omillaridan biri sanalgan, muloqot odobi, nutqiy ta'sirning tarbiyaviy ahamiyati, notiqlik san'ati kabi xususiy masalalar hamisha e'tiborda bo'lgan va falsafiy, ma'naviy–axloqiy adabiyotlarda jiddiy talqin qilingan. Abu Nasr Forobiy, al-Xorazmiy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Xisrav Dehlaviy, Kaykovus, Shayx Sa'diy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi olim-u fuzalolar ma'naviy merosida shaxs kamoloti, uning dunyoqarashi, tafakkuri, bilim saviyasi, hayotga munosabati odamlar bilan o'zaro muloqotida namoyon bo'lishi uqtirilgan.

A.Nurmonov «O'zbek tilshunosligi tarixi» tadqiqotida XIII–XIV asrlarga oid muallifi noma'lum bo'lgan «At-tuhfatuz zakiyatu fil-lug'atit turkiya» («Turkiy til haqida noyob tuhfa») asarining tuzilishi, leksikografik va grammatik materiallarini tahlil qilar ekan, asarda tilning ijtimoiyligi, uning vazifasi, til va tafakkur munosabati haqida ham ayrim ma'lumotlar berilganligini ta'kidlaydi. Jumladan, noma'lum muallifning «Inson hayvondan faqat tushunish va til (so'zlash) bilangina farq qiladi» jumlasida insonning o'ziga xos xususiyati uning fikrlash qobiliyatiga ega ekanligi, fikr esa nutq yordamida ifoda qilinishi, «tilda sheriklik eng yaxshi vositalardan va eng oliy belgilardandir» degan fikrida nutqiy faoliyatni amalga oshirish uchun so'zlovchi va tinglovchi bo'lishi lozimligi haqidagi nazariy qarashlari ifodalanganligini bayon qiladi [5].

Tadqiqot metodologiyasi va empirik tahlil. Inson tili uning milliy, jinsiy, shaxsiy belgilari haqida ma'lumotlarni shakllantiradi, saqlaydi va boshqalarga yetkazishda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi.

Jahon madaniyatiga buyuk hissa qo'shgan mutafakkirlarning barchasi ham ta'lim va tarbiya borasida fikr yuritir ekanlar, bu jarayonda ona tilining o'rni beqiyos ekanligini qayd etadilar. Mustaqillik tomon qo'yilgan ilk qadam va ilk g'alabalardan biri ham bu o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi bo'lgan

edi. O'zbek tili davlatimizning bayrog'i, gerbi, madhiyasi, konstitutsiyasi qatorida qonun bilan himoya qilinadigan muqaddas timsollaridandir.

XX-XXI asr tilshunosligida til falsafasining eng yetuk namoyandalardan hisoblangan Vaysberger va uning izdoshlari tomonidan ona tili fenomenining inson tafakkuri va hayotiy tamoyillari shakllanuvdagi o'rni borasida g'oyatda qiziqarli tadqiqotlar olib borildi va borilmoqdaki, bu alohida yirik muhohasa uchun mavzu bo'la oladi. Tilshunoslikning jahonda barq urib rivojlanayotgan bir qator jabhalari borki, ularning o'zbek tiliga tatbiq qilinishi o'zbek tilshunosligining nafaqat ijtimoiy, balki iqtisodiy samaradorligini ham yuksaltirishi shubhasiz.

O'zbek nazariy tilshunosligi juda katta yutuqlarni qo'lga kiritdi. Biroq ommaviy savodxonlik va muloqot madaniyatining shakllanishida bu natijalardan foydalanilmayapti. Shu o'rinda ta'kidlab o'tish lozimki, ommaviy savodxonlik(transsavodxonlik) jahon hamjamiyati diqqatini tortib kelmoqda. YuNESKO – Savodlilik – ozodlik! (Literacy as Freedom) shiorini o'rta tashlagani ham fikrimiz dalilidir. Savodxonlik darajasining pasayib borishining o'ziga xos omillari borligi shubhasiz. Ammo bu omillar tavsifi to'liq amalga oshirilmadi. Bizningcha, savodsizlik, to'g'rirog'i, savodlilik madaniyati darajasining pasayib borishida mavjud omillarning quyidagilari yetakchilik qilmoqda:

1. Muloqotning tezkorlashgani.
2. Muloqotning globallasgani.
3. Muloqotda savodxonlik darajasidan boshqa mezonlarning yetakchilik qila boshlagani (masalan, kreollash).
4. Muloqotda anonimlik kuchayishi.
5. Muloqotni nazorat qilish kuchsizlashgani.
6. Savodxonlik xos xususiyat (prestij) bo'lmay qolgani.

Sanab o'tilganlar aslo to'liq ro'yxatni tashkillamaydi. Ammo shularning o'zi ham bu borada anchagina muammo borligini ko'rsatadi. Ushbu muammolarni tavsiflash va hal qilish borasida tavsiyalar berish ham loyihimizning asosiy maqsadlaridandir. Jahonda taraqqiyot jihatidan turli darajada turgan mamlakatlarning mavjudligi savodxonlik tushunchasiga turlicha munosabat shakllanishiga olib keldi.

Turlicha qarashlarni qiyosiy o'rganish natijasida, bizningcha, lisoniy savodxonlikning quyidagicha darajalarini ajratish mumkin (lisoniy madaniyat ushbu darajalarning barchasini qamrab oladi):

1. O'qish, yozishni bilish. Nutqiy malakaga ega bo'lish (ma'lumot uzatish, qabul qilish). Bizning mamlakatimiz uchun savodxonlikning ushbu darajasini ta'minlash borasida muammolar mavjud emas. Savodxonlikning bu darajasini ta'minlovchi metodlar ishlab chiqilgan (ushbu metodlardan qay darajada foydalanilayotganligi boshqa masala).

2. O'qish, yozish va muloqotda zamonaviy vositalardan foydalana olish. XXI asr savodxonlikning ushbu yangi ko'rinishini o'ta dolzarb qilib qo'ydi. Jahon xalqlari oldida global axborot hududida muloqot qilish va ushbu muloqot jarayonida lisoniy savodxonlikni saqlab qolishdek avval misli ko'rilmagan vazifa paydo bo'ldi. Bu jarayonda lisoniy savodxonlik nimalarni nazarda tutadi? Bizningcha:

1) odatda yuzma yuz bo'lmagan va shaxsni yashirish yoki turlicha interpretatsiya qilish imkoniyati keng tarqalgan axborot almashish jarayonida muloqot odobini saqlash;

2) orfografik va kalligrafik (harflarni almashtirmaslik, harflar o'rniga shartli belgilar qo'llamaslik (masalan, o'zbek lotin grafikasida "ch" o'rnida "4" raqami, "o" o'rnida "6" raqami, "sh" o'rnida "w" harfini qo'llash, bosh harflarni farqlanmasligi kabilar)) me'yorlarga rioya qilish. Bu borada mamlakatimizda muammoning qo'yilishi darajasida muayyan lavhalar paydo bo'la boshladi (asosan, publitsistik nuqtai nazardan). Biroq bu darajadagi savodxonlikni ta'minlash borasida ilmiy ishlar olib borilmayapti;

3) Axborotni saralay bilish. Insonning axborotni yig'ish, saqlash va uzatishida, bu sohada turlicha belgilar tizimidan foydalanish axborot bilan ishlashning yangi vositalari (televidenie, radio, internet) tufayli ancha faollashgan bo'lsa-da, asosiy vosita bo'lib qolayotgan til aynan axborotni saralashda muayyan ko'nikmalarni saqlay olishi bilan boshqa vositalarga nisbatan yetakchidir. Biroq tilda shunday imkoniyatning mavjudligi ko'pchilik tilshunoslar tomonidan tan olinsa-da, ushbu qobiliyatni tarbiyalash va kuchaytirishga doir metodlar ishlab chiqilmagan.

3. Lisoniy savodxonlikning eng yuqori darajasi insonning o'z ongida millati va ijtimoiy darajasiga munosib olamning lisoniy manzarasini shakllantirishidir. Olamning lisoniy manzarasi keyingi davr jahon tilshunosligida eng ko'p e'tibor jalb qilayotgan mavzu bo'lsa-da, nafaqat tilshunoslar, balki ko'plab fan va kasb vakillari (psixologlar, sotsiologlar, antropologlar, siyosatchilar, piarchilar, tijoratchilar va hkz.) bu masalaga alohida qiziqish bildirayotgan bo'lsa-da, bu mavzu yangilik mavqeyini saqlab turgan o'zbek tilshunosligigina emas, jahon tilshunosligining eng yetakchi namoyandalari ham bu borada hammaga maqbul, ilmiy asoslangan ta'riflarni tavsiya etgan emas. To'g'ri, keyingi bir necha yilda olamning lisoniy manzarasi va u bilan bog'liq boshqa tushunchalar borasida ayrim qarashlar yuzaga kela boshladi. Biroq

o'zbek uchun olamning lisoniy manzarasi qanday? Turli ijtimoiy tabaqaga mansub insonlarning olamga lisoniy qarashi va shu orqali uning ijtimoiy o'rni ham qanday shakllantirilishi, ishlov berilishi mumkin? Tilshunoslikning nazariy yutuqlari omma uchun qanday ahamiyatga ega: boshqacha qilib aytganda, tilshunoslik qanday iqtisodiy- ijtimoiy samara bera oladi? Ommaviy lisoniy madaniyatni, ya'ni lisoniy madaniyatli ommani qanday tarbiyalash mumkin? Bu savollar ustida bugungi kunda maxsus tadqiqotlar olib borilmayapti. Olib borilayotgan ayrim tadqiqotlar muammoni qo'yish darajasidan nari o'tmay, horijiy tilshunosliklarning bu boradagi natijalarini tavsiflash darajasida qolib ketmoqda. Holbuki, inson ongiga uning tili orqali ta'sir qilish borasida juda katta tajriba to'plagan ayrim yo'nalish va guruhlar mavjudki, ularning barchasi ham ijobiy ta'sir kuchiga ega deb bo'lmaydi. Ijtimoiy tarmoqlarda keng ildiz yoygan bu xil ta'sir kuchlari jahon hamjamiyatini tashvishga solmoqda. Lisoniy madaniyatning bu eng yuqori bosqichini egallagan shaxs ma'naviy-mavkuraviy immuniteti mustahkamligi bilan bir qatorda, til orqali ta'sir o'tkazish ko'nikmasini ham egallaydi. Bunday shaxsni tizimli tarbiyalashda muayyan amaliy ko'rsatmalar berish ham loyihaning asosiy maqsadlaridandir.

Natijalar. Odamlar bir xil lingvistik faktlarni turlicha baholaydilar: ba'zilar yangi lingvistik tendensiyalarni osongina qabul qiladilar, boshqalari esa an'anaviy til shakllarini saqlab qolishni talab qiladilar. Shuni ta'kidlash kerakki, reytinglar individual imtiyozlarga qarab farq qilishi mumkin: kimdir xorijiy ilmiy atamalarining to'g'riligini yoqtirsa, boshqalari noyob terminologiyani saqlashni ma'qul ko'radi.

Til hodisalarini baholashdagi farqlarni o'rganish nutqning ijtimoiy nufuzli va kamroq nufuzli shakllarini aniqlashga yordam beradi. Bu til normalarining rivojlanish istiqbollarini tushunish va uni yangilash uchun muhimdir. Baholarni o'rganishga e'tibor lingvistik hodisalarga ko'proq maqsadli aralashuvlar va jamiyatning ijtimoiy-madaniy ehtiyojlariga muvofiq til o'zgarishini boshqarishga yordam beradi. Til hamjamiyati umumiy ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalar bilan birlashgan jamoalar guruhi ya'ni jamoasi bo'lib, ushbu guruh a'zolari bir-birlari bilan to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita aloqada bo'lishadi, shuningdek, ushbu jamiyatga xos bo'lgan umumiy til yoki bir nechta tillardan foydalangan holda turli ijtimoiy institutlar bilan o'zaro aloqada bo'lishadi.

Til xalq madaniyati va o'ziga xosligining asosiy elementidir. Ko'p tillilik keng tarqalib borayotgan zamonaviy dunyoda til siyosati masalalari alohida ahamiyat kasb etadi. Til siyosati davlat tomonidan jamiyatdagi lingvistik jihatlarni tartibga solishga qaratilgan strategiyalar tizimidir. "Har qanday til siyosati tilning yashashi va rivojlanishiga jamiyatning ongli, maqsadli aralashuvini anglatadi".

Til siyosati ma'lum bir davlat yoki mintaqa kontekstiga bog'liq bo'lishi mumkin. Asosiy maqsadlardan biri – jamiyatdagi tilning o'ziga xosligi va milliyligini saqlagan holda uni himoya qilishdir. Bu ijtimoiy-madaniy o'ziga xoslikni mustahkamlash uchun muhim ahamiyatga ega. Til siyosati, shuningdek, til ta'limiga ko'maklashish va ta'lim resurslaridan foydalanishda til guruhlarini tengligini ta'minlashga qaratilgan bo'ladi.

Ijtimoiy kommunikativ faoliyatni muayyan qonun-qoidalar asosida rivojlantirish, til madaniyati va til siyosatiga oid nazariy va amaliy masalalarni hal qilish umummadaniy siyosatning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Til siyosatining muhim jihati ozchilik tillari huquqlarini himoya qilishdir. Davlatlar o'z ona tilida ta'lim va OAV foydalanishni ta'minlash orqali saqlash va rivojlantirish uchun sharoit yaratishga intilishi lozim bo'ladi. Zero, "tilning jamiyatga ta'siri natijalari tilshunos qayd qila biladigan til materiallarida ifoda topmaydi, balki ijtimoiy hayotning o'zida bo'y ko'rsatadi. Aniq lisoniy material orqali dalillay olinmagani tilning jamiyatga ta'siri mexanizmlarining ochilmay qolishiga olib kelgan. Masalan, adabiy tilning jamiyatga ta'siri, avvalo, milliy birlikni ta'minlashida, qolaversa, ommaviy savodxonlikni shakllantirish va yaxshilashda, ilm-fanni rivojlantirish va madaniyatni yuksaltirishida, ta'lim-tarbiyada ko'rinadi. Umuman, jamiyatda axborot uzatilar ekan, unda tilning ishtirok qilmasligi, ta'siri bo'lmasligi mumkin emas".

Xulosa. Demak, muloqot nazariyasi masalalari dastlabki bosqichlarda, asosan, diniy, falsafiy qarashlar yoki ritorika doirasida o'rganilgan. Aynan inson muloqoti uning milliy, jinsiy, shaxsiy belgilari haqida ma'lumotlarni shakllantiradi, saqlaydi va boshqalarga yetkazishda asosiy aloqa vositasi bo'lib xizmat qiladi. Jahon miqyosida til siyosati ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Globallashuv sharoitida milliy tillarni saqlash va jahon miqyosida muloqot qilish zarurati bilan muvozanatni saqlash muhimdir. Ko'pgina mamlakatlar ingliz, ispan, fransuz va boshqalar kabi jahon tillarini bir vaqtning o'zida o'zlashtirib, milliy tillarni saqlash va rivojlantirishga ko'maklashish strategiyalarini ishlab chiqmoqdalar. O'zbek tili ham bundan holi emas.

ADABIYOTLAR:

1. Otamuratov S.A. *Jamiyatning yangilanish jarayonida milliy madaniyat va milliy o'zlik (ijtimoiy-falsafiy jihat): Dissertatsiya avtoreferati. diss. ... dok. Fanlar falsafasi* –Toshkent: 2012. –308 b.
2. Atamurodov S. *Globalashuv va millat (siyosiy-falsafiy tahlil).* – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018. – B.116
3. Xonazarov Q. *Globalashuv va til falsafasi.* – Toshkent: Falsafa va huquq instituti, 2019. -B. 9.
4. Ponomareva E.S. *Muloqot haqidagi falsafiy va axloqiy g'oyalar evolyutsiyasi* // <https://www.sibran.ru>
5. Nurmonov A. *O'zbek tilshunosligi tarixi.* –T.: O'zbekiston, 2012. – B.60.
6. Teshabaeva D.M. *Ommaviy axborot vositalari tilining nutq madaniyati aspektida tadqiqi (O'zbekiston Respublikasi OAV misolida): Filol.fan.d-ri. diss.* – Toshkent, 2012.
7. Odilov Yo. *Til va jamiyatning o'zaro munosabati.* <https://yuz.uz/news/til-va-jamiyatning-ozaro-munosabati>
8. Belikov V.I., Krisin L.P. *Ijtimoiy lingvistika.* – Moskva: Rossiya davlat gumanitar universiteti, 2021. – 317 b.

LINGVOKULTUROLOGIYA TILSHUNOSLIKNING BO‘LIMI SIFATIDA

Soibova Gulchiroy Baxtiyorjon qizi,

O‘zbekiston Milliy universiteti Xorijiy filologiya fakulteti

Xorijiy til va adabiyoti o‘qituvchisi

soibovaguli9@gmail.com

Annotatsiya. Lingvokulturologiya fanlararo soha bo‘lib, til va madaniyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni o‘rganadi, ularning o‘zaro ta‘siri va ajralmasligini ta‘kidlaydi. 1990-yillarda mustaqil fan sifatida vujudga kelgan u tilning madaniy qadriyatlarini qanday yaratishi, saqlashi va uzatishini tekshirish uchun tilshunoslik va madaniyatshunoslikni birlashtiradi. Gumboldt, Potebnya va Sapir kabi olimlarning asosli ishlari asoslanib, V.V.ning zamonaviy hissalari. Vorobyev, V.N. Telia va N.F. Alifirenko madaniy kontekstdagi lingvistik birliklarni tushunishda markaziy o‘rin sifatida madaniy semantika, reali va lakunalarini ta‘kidlaydi. Ushbu soha tarjima muammolarini hal qiladi, tillararo muloqotda madaniy nuanslarning rolini ta‘kidlaydi. Rivojlanishlarga qaramay, o‘zbek tilshunosligi kabi sohalar qo‘shimcha izlanishlarni talab qiladi. Lingvokulturologiya tilning madaniy idrokni qanday aks ettirishini chuqurroq tushunishga yordam beradi, til nazariyasi va madaniy o‘ziga xoslikni o‘rganish o‘rtasida ko‘prik bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: lingvokulturologiya, til, madaniyat, fanlararo, semantika, realliklar, bo‘shliqlar, tarjima, bilish, o‘ziga xoslik, aloqa.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ КАК РАЗДЕЛ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Аннотация. Лингвокультурология - междисциплинарная область, изучающая сложные отношения между языком и культурой, подчёркивая их взаимовлияние и неразделимость. Возникнув как самостоятельная дисциплина в 1990-х годах, она объединяет лингвистику и культурологию для изучения того, как язык создаёт, хранит и передаёт культурные ценности. Опираясь на фундаментальные работы таких учёных, как Гумбольдт, Потебня и Сапир, современные исследования В.В. Воробьёва, В.Н. Телия и Н.Ф. Алифиренко подчёркивают важность культурной семантики, реалий и лакун как ключевых аспектов в понимании языковых единиц в культурном контексте. Эта область решает проблемы перевода, подчёркивая роль культурных нюансов в межкультурной коммуникации. Несмотря на достигнутый прогресс, такие направления, как узбекское языкознание, требуют дальнейших исследований. Лингвокультурология способствует более глубокому пониманию того, как язык отражает культурное восприятие, и служит связующим звеном между теорией языка и изучением культурной идентичности.

Ключевые слова: лингвокультурология, язык, культура, междисциплинарный, семантика, реалии, пробелы, перевод, познание, идентичность, коммуникация.

LINGUOCULTUROLOGY AS A BRANCH OF LINGUISTICS

Abstract. Linguoculturology is an interdisciplinary field that explores the intricate relationship between language and culture, emphasizing their mutual influence and inseparability. Emerging as an independent discipline in the 1990s, it integrates linguistic and cultural studies to examine how language creates, preserves, and transmits cultural values. Building on foundational works by scholars like Humboldt, Potebnya, and Sapir, modern contributions from V.V. Vorobyev, V.N. Telia, and N.F. Alifirenko highlight cultural semantics, realia, and lacunae as central to understanding linguistic units in cultural contexts. The field addresses translation challenges, emphasizing the role of cultural nuances in interlingual communication. Despite advancements, areas like Uzbek linguistics require further exploration. Linguoculturology fosters a deeper understanding of how language reflects cultural cognition, serving as a bridge between linguistic theory and cultural identity studies.

Keywords: linguoculturology, language, culture, interdisciplinary, semantics, realities, gaps, translation, cognition, identity, communication.

Kirish. Tadqiqotlardan ma‘lumki, ko‘plab olimlar til va madaniyatning ajralmas birlik sifatida tadqiq etib, ularni ajralmay tushuncha ekanligini asos qilib oldilar. Binobarin, til va madaniyat o‘rtasidagi

munosabatga doir tadqiqotlar tilshunoslik sohasida yangilik emas. Manbalardan ma'lumki, *madaniyat* sohasiga nafaqat tilshunoslikka qo'shni fan sifatida, balki "inson sirlarini, til va matn sirlarini chuqur tahlil qilmasdan turib, tushunib bo'lmaydigan" hodisa sifatida qarala boshlandi. O'tgan asr boshlarida Avstriyaning "Wörter und Sachen"[1,75] (So'zlar va narsalar) maktabi paydo bo'lib, u "Til va madaniyat" muammosini tarkibiy elementlarni - "poydevor"ni qurish va soha tarkibida aniq o'rganish yo'liga yo'naltirdi[2,68]. Natijada til va madaniyat tushunchalari tilshunoslikning ko'plab sohalarida, birinchi navbatda - lug'at va etimologiyada madaniy yondashuvning ahamiyatini taqdim eta oldi.

Asosiy qism. Insoniyat tarixi davomida turli xalqlar bir-biri bilan savdo-sotiq, harbiy, siyosiy, iqtisodiy, madaniy, ilmiy aloqalarga kirib kelgan va kirib kelayotgan ekan, demak, shubhasiz, tarjima insonning aql-idrok faoliyatining eng qadimgi turlaridan biri bo'libgina qolmay, balki. Doimiy rivojlanishda bo'lgan ijtimoiy va kommunikativ faoliyatning eng muhim turlaridan biri.

Til eng murakkab hodisadir. E. Benveniste ta'kidlaganidek: "Tilning xossalari shu qadar noyobki, mohiyatan tilda bir emas, balki bir nechta tuzilmalarning mavjudligi haqida gapirish mumkin, ularning har biri integral tilshunoslikning paydo bo'lishiga asos bo'la oladi"[3,95].

Adabiyotlar sharhi. XX asr oxirida tilshunoslik sohasida quyidagi tarixiy mezonlar ishlab chiqildi: a) *til madaniyat bilan chambarchas bog'liq jarayon*; b) til madaniyat tarkibida o'sadi, rivojlanadi va uni ifodalaydi. Va aynan shu g'oya asosida tilshunoslikda yangi lingvokulturologiya fani vujudga keldi. Lingvokulturologiya sohasini o'tgan asrning 90-yillarida shakllangan tilshunoslikning mustaqil tarmog'i deb hisoblash mumkin.[4,136]

Bu paytga kelib til va madaniyatning o'zaro ta'siri muammosiga qiziqish sezilarli darajada oshdi. G.O. Vinokur 1950-yillarda rus adabiy tili tarixi sohasida ishlagan, o'ziga xos til individual madaniy tizimdan ajralmas ekanligini va uning butun xilma-xil namoyon bo'lishi kontekstida o'rganishni talab qilishini ta'kidladi.[5,138]

O'tgan asrning ikkinchi yarmida "Madaniyatshunoslik" kabi yangi fanlar paydo bo'la boshladi. Bu fan madaniy taraqqiyot va madaniyatning turli tomonlari, jumladan, tilning o'zaro ta'sirini o'rganadi. Madaniyatshunoslikka qiziqish til nafaqat jamiyatning madaniy tomonlarini aks ettiradi, balki ularning shakllanishi va taqdim etishda ham faol ishtirok etadi, degan tushunchaning bera boshladi.

K. Levi-Strous: "til ayni paytda madaniyat mahsuli va uning muhim tarkibiy qismi, madaniyat mavjudligining ifodasidir. Bundan tashqari, til madaniyat mavjudligining o'ziga xos usuli, madaniy kodlarni shakllantirish omilidir" [6,551] deya ta'kidlagan.

Tilshunoslikda paydo bo'lgan yangi atama – lingvokulturologiya tushunchasiga birinchilardan bo'lib murojaat qilgan olimlardan biri V.V.Vorobyev bo'ldi. Ular lingvokulturologiyaning quyidagi ta'rifini taklif qildilar: "Madaniyat va tilning o'zaro bog'liqligi va uning faoliyatidagi o'zaro ta'sirini o'rganadigan va jarayon bosqichini ularning lingvistik va madaniy mazmuni birligida birliklarning yaxlit tuzilishi sifatida aks ettiruvchi murakkab ilmiy fan" [7,331] (tahlillarimizda olimning ishlariga alohida to'talamiz).

V.I.Vernadskiy o'zining ilmiy tadqiqot ishlarida, ya'ni biokimyoviy energiyaning yangi shaklini yaratish jarayonida, tilning o'ta muhimligini ta'kidlab, uning inson madaniyatining energiyasi deb atagan[8,300] (tahlillarimizda olimning ishlariga alohida to'talamiz).

Lingvokulturologiya atamasi so'nggi o'n yillikda V.N.Telia boshchiligidagi frazeologik maktab faoliyati bilan bog'liq holda paydo bo'ldi. Olim: "Lingvokulturologiya tilshunoslikning tilshunoslik va madaniyatshunoslik chorrahasida vujudga kelgan va xalq madaniyatining tilda o'z aksini topgan va mustahkam o'rnatilgan ko'rinishlarini o'rganuvchi sohasi", [9,214] deya qayd etgan.

N.F.Alifirenko o'z ilmiy tadqiqotlarida: "Zamonaviy lingvokulturologiya madaniyat ob'yektlarini izchil aks ettirish uslublari va vositalarini, muayyan xalqning yaxlit mentalitetini ifodalashning o'ziga xos xususiyatlarini, madaniyatning qiymat-semantik kategoriyalarining lingvistik birliklarini umumbashariy miqyosda namoyon etish qonuniyatlarini o'rganuvchi ilmiy fandır" [10,189] deya qayd etgan.

Vasylyeva G.M lingvokulturologiya borasida juda ham chiroyli va ijodiy ta'rifni taqdim etgan, jumladan "Lingvokulturologiya - bu tilshunoslik va madaniyatshunoslik chorrahasida paydo bo'lgan va tilni madaniyatning timsoli deb hisoblaydigan sintezlash tipidagi nisbatan yosh filologik fan", [11,21] deya qayd etgan.

Telia V.N. esa o'z ilmiy tadqiqotlarida lingvokulturologiyani "etnolingvistikaning tarkibi sifatida yondashib til va madaniyatning sinxron o'zaro ta'sirida mosligini o'rganish va tavsiflashga bag'ishlangan qismi deb izohlaydi. [12,5]

Bu ta'riflardan kelib chiqadiki, lingvokulturologiyaning predmeti ikki xil sohaning, ya'ni til va madaniyatning o'zaro ta'siri natijasida shakllanadigan til belgilarining madaniy chizgilarini o'rganadi. Shu bilan birga, yangi fanning *qo'shma so'z* bo'lib shakllanganiga e'tibor qaratmaslik kerak, chunki bu ikkita

aloqador fanlarning imkoniyatlarini shunchaki “qo‘shilishi” emas, balki muammoni yengib o‘tishga qodir bo‘lgan yangi ilmiy yo‘nalishni nomi deb taqdim etish maqsadga muvofiq.

O.S. Axmanova o‘zining “Lingvistik atamalar lug‘ati”da “reallik” atamasi quyidagi tartibda ko‘rib chiqiladi: “Mumtoz grammatikada tashqi tilshunoslik turli omillarni, masalan, msa‘lum bir mamlakatning davlat tuzilmasi, ma‘lum bir xalqning tarixi va madaniyati, ma‘lum bir tilda so‘zlashuvchilarning til aloqalari va boshqalarni aks ettirish nuqtai nazaridan o‘rganadi”[14,607]. Tilshunoslikda “realiya” atamasi ma‘lum bir tilning lug‘at tarkibining elementini belgilashni hisobga olgan holda real so‘zlar va voqelik ob‘ektining sifati ma‘nosida qo‘llaniladi.

Bundan tashqari, *lakunalar* ham lingvokulturologiyaning bir qismi. Tilshunoslikdagi lakuna yoki tasodifiy bo‘shliq, tilshunoslikda mavjud bo‘lmagan, lekin til qoidalariga binoan foydalanishga ruxsat etilgan leksik birlik. Yanada kengroq ma‘noda, *lakuna* - madaniyatning milliy o‘ziga xos elementi, ushbu leksik birliklar mos ravishda ma‘lum madaniyat sohiblarining tili va nutqida aks etgan biroq, muloqot jarayonida boshqa til madaniyati sohiblari tomonidan to‘liq tushunilmagan yoki noto‘g‘ri tushunilgan lingvistik birliklar[15,192].

Lingvokulturologiyadagi klassik misollardan biri L.V.Shcherbaning “Umumiy tilshunoslik asoslari”, bu erda muallif til va madaniyat o‘rtasidagi munosabatni o‘rganib, til o‘zi faoliyat ko‘rsatayotgan ijtimoiy-madaniy kontekstdan ajralmas ekanligini ta’kidlaydi. Ushbu muhim qoida tarjima bilan bevosita bog‘liq, chunki tarjima qilishda nafaqat lingvistik jihatlarni, balki madaniy xususiyatlarni ham hisobga olish kerak.

Tadqiqot metodologiyasi va empirik tahlil. Bizning fikrimizcha, lingvokulturologiya sohasini turli darajadagi til birliklari, nutq faoliyati, nutqiy xulq-atvor va nutqni o‘rganish orqali ma‘lum bir tilning ona tilida sohiblari dunyosida bilimlarni ifodalashning turli usullarini o‘rganuvchi lingvistik filologiya fani bir qismi sifatida tan olish lozim. Chunki lingvokulturologiya tarkibida tahlil qilinayotgan birliklarning ma‘nosi, uning ko‘lami, konnotatsiyalari va assotsiatsiyalarini to‘liq ochib beradigan, ona tili sohiblarining ongini aks ettiradigan ushbu ob‘ektlarning tavsifini berishga, aynan, shu fandan uzoqlashmagan holda imkoniyat taqdim etiladi. Shu bilan birga, haqiqiy lingvistik ma‘no bilan bog‘liq bo‘lgan ensiklopedik xususiyatga ega bo‘lgan ma‘lumotlarni hisobga olish muhim, ularni chegarasini aniqlash, ularni tanlash tamoyillarini ishlab chiqish lingvokulturologiya sohasining muammolaridan biri hisoblanadi.

Ingliz olimlarining ham bu borada aytgan fikrlari juda o‘rinli bo‘lib, ularning tadqiqotlarini tahlil qilish orqali quyidagilarni aniqladik. Olim tilshunoslik sohasida yangi bir lisoniy munosabat til va tafakkur o‘rtasidagi munosabatni o‘rgandi. Uning fikricha til nafaqat aloqa vositasi, balki bizning kontseptual tizimlarimizni tuzatib, dunyoni idrok etishimizga ta’sir qilishi mumkin bo‘lgan fenomenon deya ta’kidladi. Lakoffning nuqtai nazari shuni ko‘rsatadiki, lingvokulturologiya tilning kognitiv naqshlar va kontseptual metaforalardagi madaniy o‘zgarishlarni qanday aks ettirishini o‘rganishi kerak. [13,5]

Tahlillarimiz shuni ko‘rsatdiki, so‘nggi o‘n yilliklarda tilshunoslikning bir qancha yangi sohalari rivojlandi, ularning asosiy maqsadi ilmiy til o‘rganishni kengroq madaniy yoki ijtimoiy nuqtai nazarga integratsiyalashuviga qaratilgan - bu zamonaviy kurs tarkibiy qismlarida, sotsiallingvistika, stilistika, pragmatika va aloqa etnografiyasida aks ettirilgan.

Devid Kristal:“Til va madaniyat - bu insonlar voqelikni boshdan kechiradigan, muloqot qiladigan va tushunadigan ramkalar” deya ta’kidlaydi. Bizningcha bu fikrlari bilan olim inson shaxsiyatni ochib beruvchi eng asosiy vositalar til va madaniyat ekanligini qayd etgan. Bu kabi fikrlarni olim keyinchalik ham qayd etgan. Jumladan, “til - bu erkin ijod jarayoni, uning qonunlari va tamoyillari qat’iy, lekin avlod tamoyillarini qo‘llash usuli erkin va cheksiz xilma-xildir”. Uning tilni madaniyat bilan bo‘g‘lab aytgan fikrlari juda ham o‘rinli bo‘lgan. Masalan, “til - biz biladigan eng ommaviy va inklyuziv san’at, ongsiz avlodlarning tog‘li va anonim asari”.

Natijalar. Hozirgi kunda matnni lingvokulturologik tahlil qilishning vujudga kelishi tilshunoslikdagi tendentsiya sifatida qaralmoqda. Chunki bu borada juda ko‘p izlanishlar olib borilmoqda. Lekin o‘zbek madaniyatiga xos so‘zlar hali lingvokulturologik jihatdan o‘rganilmagan. Shuning uchun bu masala qo‘shimcha tadqiqotlarni talab qiladi. Chunki asarlar, hikoyalar xalqning milliy xususiyatlari, milliy ko‘rinishlari va turmush tarziga oid urf-odatlar, an‘analarni ko‘rsatuvchi so‘z, ibora va iboralardan iborat.

Lingvokulturologiya til va madaniyat o‘rtasidagi munosabatlarga e’tibor qaratuvchi fan sohasidir. U tilning madaniy me’yorlar, qadriyatlar, e’tiqodlar va amaliyotlarni qanday aks ettirishi va shakllantirishini o‘rganadi. Lingvokulturologiya til va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro aloqani o‘rganadi, tilning turli madaniy kontekstlarda qanday qo‘llanilishi va uning ijtimoiy o‘zaro ta’sirlarga qanday ta’sir qilishini ko‘rib chiqadi.

Ushbu fanlararo soha amaliyotida tadqiqotchilar, yosh olimlar turli ijtimoiy guruhlardagi til o‘zgarishi, madaniyatning tildan foydalanishga ta’siri, til mafkuralari va munosabatlari, ko‘p tillilik va turli jamoalardagi til aloqasi, shuningdek, tilning madaniy madaniyatni shakllantirishdagi ahamiyatini o‘rganishi mumkin. Shunday ekan, lingvokulturologiya til va madaniyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlar haqida

o'ziga xos qimmatli ma'lumotlar beradi, ularning insoniyat jamiyatlarida o'zaro bog'lanish va o'zaro ta'sir ko'rsatish usullarini ilmiy va nazariy jihatdan yoritib beradi.

Xulosa. Lingvokulturologiya fanlararo soha sifatida til va madaniyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ta'kidlab, ularning inson ongini shakllantirish va jamiyat taraqqiyotidagi o'zaro ta'sirini ko'rsatadi. Bu soha tilshunoslik, antropologiya va madaniyatshunoslik o'rtasidagi tafovutni bartaraf etib, tilning madaniy o'ziga xoslikni qanday aks ettirishi va qurishini tahlil qilish vositalarini taklif etadi. Realiya, lakunalar va madaniy semantika kabi hodisalarga murojaat qilib, lingvokulturologiya madaniyatlararo muloqot va tarjimaning murakkabliklarini tushunish uchun asos yaratadi. Uning asosiy hissalari va zamonaviy yutuqlari asosidagi evolyutsiyasi tilning madaniy ifoda mahsuloti va vositasi sifatida tobora ortib borayotgan tan olinishini ochib beradi. Biroq ayrim madaniy-lingvistik kontekstlar, jumladan, o'zbek tilshunosligi yetarlicha o'rganilmaganligicha qolmoqda, bu esa keyingi tadqiqotlar uchun imkoniyatlar yaratadi. Lingvokulturologiya turli fanlarning istiqbollarini integratsiyalashda davom etar ekan, u til, madaniyat va insonlarning o'zaro ta'siri o'rtasidagi dinamik o'zaro ta'sirni tushunishimizni chuqurlashtirishga va'da beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Вернадский В. И. *Философские мысли натуралиста*. - М.: 1988.
2. Maslova V.A., *Lingvokulturologiya*. M.: 2001. -208 bet.
3. Алефиренко Н.Ф. *Лингвокультурология: Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие*. - М.: Флинта, Наука, 2010. -С. 189
4. Васильева Г.М. *Национально-культурная специфика семантических неологизмов: лингвокультурологические основы описания*. СПб., 2001
5. Телия В.Н. *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурный аспекты*. М., 1996.
6. Винокур Г. *О Русский литературный язык во второй половине XVIII века // История русской литературы: В 10 т. М.; Л., 1947. Т. 4: Литература XVIII века. Ч. 2. С. 100—119. Перепечатана в книге: Избранные работы по русскому языку. С. 138—161.*
7. Леви-Стросс К. *Структурная антропология*. М.: Академ. проект. - 2008, -555ст
8. Воробьев В.В. *Лингвокультурология (теория и методы)*. М.: ПУДН, 1997. -331 с
9. Meringer R., *Wörter und Sachen. Austria 1904/№05. IF 17.*
10. Maslova V.A., *Lingvokulturologiya*. M.: 2001. - 208 bet
11. Бенвенист Э. *Общая лингвистика*. — М., 1974
12. Crystal D., *Linguistics and Language study*. Cambridge university press. 1968, - P.5
13. Crystal D., *Linguistics and Language study*. Cambridge university press. 1968, - P.5
14. Ахманова, О.С. *Словарь лингвистических терминов / О.С.Ахманова*. – М.: Советская энциклопедия, - 1966.- 607 с.
15. Сорокин Ю.А., Марковина И.Ю., Крюков А.Н., *Этнопсихоллингвистика // отв. ред. Сорокин Ю.А.-М.: Наука, 1988. -192 с.*

QOIDALARGA ASOSLANGAN IMLO TEKSHIRISH USULLARI

Sobirova Nazira G'anijon qizi,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek
tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti*
nazirasobirova@gmail.com

Annotatsiya. Til madaniyati har bir jamiyatning ma'naviy boyligi hisoblanadi. Imlo qoidalari tilning to'g'ri yozilishini va o'quvchilar tomonidan tushunilishini ta'minlaydi. Imloviy xatolarni aniqlash va tuzatish masalasi axborot texnologiyalarining rivojlanishi bilan yanada dolzarb bo'lmoqda. Qoidalarga asoslangan yondashuv NLPning eng qadimiy usullaridan biri bo'lib, oldindan belgilangan lingvistik qoidalar yordamida matn ma'lumotlarini tahlil qilish va qayta ishlashni o'z ichiga oladi. Bu maqola qoidalarga asoslangan imlo tekshirish usullarining asosiy tamoyillari, afzalliklari va chegaralariga bag'ishlanadi.

Kalit so'zlar: NLP, grammatik qoidalar, GPS, MYCIN, AURA

МЕТОДЫ ПРОВЕРКИ ОРФОГРАФИИ НА ОСНОВЕ ПРАВИЛ

Аннотация. Культура языка считается духовным богатством каждого общества. Правила орфографии обеспечивают правильное написание языка и его понимание читателями. С развитием информационных технологий проблема выявления и исправления орфографических ошибок стала ещё более актуальной. Правило-ориентированный подход является одним из самых старых методов в обработке естественного языка (NLP), включающим анализ и обработку текстовых данных с использованием заранее определённых лингвистических правил. Эта статья посвящена основным принципам, преимуществам и ограничениям методов орфографической проверки, основанных на правилах.

Ключевые слова: NLP, грамматические правила, GPS, MYCIN, AURA.

METHODS OF VERIFICATION OF ORFOGRAPHY BASED ON RULES

Abstract. Language culture is considered the spiritual wealth of every society. Orthographic rules ensure the correct writing of a language and its comprehension by readers. With the development of information technology, the issue of identifying and correcting spelling errors has become even more pertinent. The rule-based approach is one of the oldest methods in natural language processing (NLP), involving the analysis and processing of textual data using predefined linguistic rules. This article examines the fundamental principles, advantages, and limitations of rule-based spelling verification methods.

Keywords: NLP, grammatical rules, GPS, MYCIN, AURA.

Kirish. Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) turli xil ilovalar, jumladan, matn tarkibidagi imlo tekshiruv uchun muhim texnologiya sifatida paydo bo'ldi. Bugungi kunda NLPda hal qilinadigan vazifalar orasida imloni tekshirish (grammar and spell checking) eng muhim masalalardan biriga aylanib ulgurdi. Dunyodagi og'zaki va yozma tillarning aksariyati xilma-xil bo'lib, juda ko'p noqulayliklarni o'z ichiga oladi va grammatik jihatdan boy, shuning uchun ularni boshqarish juda murakkab. Raqamli muloqotning tobora ortib borayotgan ahamiyati yozma matnlarning aniqligi va to'g'riligiga katta ahamiyat bermoqda. Til bilan bog'liq muammolarga hozirda yanada kengroq yondashuvni taklif qiluvchi Natural Language Processing (NLP) tomonidan yanada ilg'or yechimlar tatbiqi kuchaydi.

Adabiyotlar sharhi. Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) — bu sun'iy intellektning (AI) bir sohasi bo'lib, kompyuterlar va inson tillari o'rtasidagi o'zaro ta'sirni o'rganadi. NLP yordamida matn va nutqni qayta ishlash, tilni tarjima qilish, his-tuyg'ularni tahlil qilish kabi keng turdagi vazifalar amalga oshiriladi.

NLP modellar — bu tabiiy til matnlari yoki nutqni tahlil qilish, tushunish va yaratish imkoniyatiga ega tizimlardir.

NLPning uch asosiy yondashuvi:

- **Qoidalarga asoslangan yondashuv** – Lingvistik qonun-qoidalarga asoslangan.
- **Mashinani o'rganish yondashuvi** – Statistik tahlillarga asoslangan.

➤ **Neyron tarmoqlar yondashuvi** – Sun'iy, qayta bog'lovchi va konvolyutsion neyron tarmoqlar algoritmlariga asoslangan.

XX asrning 50-yillaridan boshlab til va matn muammolari bilan bog'liq masalalar dunyo tilshunosligida kompyuter texnologiyalari yordami bilan hal etib kelinmoqda [Rahimov, 2011, 2020].

Matndagi imlo xatolarini aniqlash va tuzatish ishlari 1960-yillarda boshlangan. Tijoriy va notijorat imlo tekshirgichlari va tuzatuvchilari, masalan: Microsoft Word, Unix spell, GNU ispell, aspell va boshqa variantlarda o'rnatilgan va keng miqyosda o'rganilgan. Biroq imlo tuzatish texnikasining o'ziga yarasha kamchiliklari mavjud, xususan, ularning ko'lami, tezligi va aniqligi hali ham cheklangan. 1970-yillarning boshi va 1980-yillarning boshlari orasida tadqiqotlar so'zsiz xatolarni aniqlash usullariga qaratilgan edi [Hsuan Lorraine Liang, 2008].

An'anaviy imlo tekshirgichlari ko'pincha lug'atlarga va qoidalarga asoslangan usullarga tayanadi.

NLP modellarini qurish yondashuvlaridan biri **qoidalarga asoslangan usul** bo'lib, u oldindan belgilangan me'yorlar yoki qonunlar to'plamiga asoslanadi, bu tilni qanday qayta ishlash kerakligini belgilab beradi.

NLPning ilk davrlarida qoidalarga asoslangan tizimlar matnni qayta ishlash va tahlil qilish uchun qo'llanilgan. Ushbu tizimlar qo'lda ishlab chiqilgan lingvistik qoidalarga tayanib, matndan ma'lumot ajratib olishga harakat qildi. Ammo ular murakkab til tuzilmalarini qayta ishlash qobiliyatida cheklangan edi.

Qoidalarga asoslangan usullar mashinani o'rganish va ma'lumotlarni tahlil qilishning mashhur texnikalaridan biri hisoblanadi (Furnkranz va boshq., 2012). Ushbu usullar ma'lumotlardagi qoidalarga asoslangan **"AGAR-SHUNDA"** shaklidagi muntazamliklarni aniqlashga qaratilgan. Masalan, tibbiy tashxis tizimida qoida shunday bo'lishi mumkin: *"Agar bemorda isitma va yo'tal bo'lsa, infeksiya ehtimolini ko'rib chiqing."* yoki tilshunoslikda esa *"Agar sifatlar oldidan to'q, jiqqa, tim, liq kabi so'zlar kelsa, ajratib yoziladi: to'q sariq, jiqqa ho'l, tim qora, liq to'la."* Ushbu tizimlar tor doiralarda inson mutaxassislarining qaror qabul qilish qobiliyatini taqlid qilish uchun ishlab chiqilgan.

Tadqiqot metodologiyasi va empirik tahlil. Dastlabki misollar va qo'llanilish sohalari

Qoidalarga asoslangan tizimlarning dastlabki misollaridan biri **General Problem Solver (GPS)** bo'lib, u 1950-yillarda Herbert A. Simon va Allen Newell tomonidan ishlab chiqilgan. GPS inson kabi masalalarni kichikroq bo'laklarga ajratib hal qilish uchun mo'ljallangan edi.

Yana bir muhim misol — **MYCIN**, 1970-yillarda bakterial infeksiyalarni tashxislash va antibiotiklar tavsiya qilish uchun ishlab chiqilgan ekspert tizimi. MYCIN o'z sohasida inson mutaxassislariga teng darajada ishlash qobiliyatini namoyish etib, SI ning amaliy qo'llanilishi imkoniyatlarini ko'rsatdi [Jeff Johnston, 2024].

Yannakoudakis va Fawthrop [E. J. Yannakoudakis and D. Fawthrop, 19(2):101-108; 19(2):87-99, 1983] tomonidan ishlab chiqilgan umumiy imlo tuzatish dasturi *qoidalarga asoslangan texnikalardan* foydalanishga misol bo'la oladi. Ushbu dastur *lug'atdan* foydalanadi, so'zlarni birinchi harflari va uzunliklariga qarab bo'linadi. Qoidalar noto'g'ri yozilgan so'zning *ehtimoliy uzunligini belgilashga* asoslangan. Takliflarni hosil qilish uchun lug'atning maxsus qismlari qidiriladi va qoidalarga mos kelgan takliflar beriladi. Agar bir nechta takliflar topilsa, ular qoidalarining paydo bo'lish ehtimolliklariga qarab saralanadi.

Maxsus qoidalarga asoslangan imlo tuzatish tizimi Means [L. G. Means, 1988] tomonidan ishlab chiqilgan. Ushbu tizimda qoidalar morfologik ma'lumotlarni, masalan, "ing" qo'shimchasini qo'shishdan oldin oxirgi undoshni ikki marta yozish qoidalarini o'z ichiga oladi. Ushbu tizim kengaytirilgan qoidalarga asoslangan *abbreviatura* transformatsiyasini ham amalga oshiradi. Agar bu qadam muvaffaqiyatsiz tugasa, noto'g'ri so'zning barcha mumkin bo'lgan oddiy xatolarini (qo'shish, o'chirish, almashtirish va transpozitsiyalar) ko'rib chiqadi.

Yaqinda, qoidalarga asoslangan texnikalarning yana bir misoli "aura" algoritmidan ko'rsatilgan [V. J. Hodge and J. Austin, 2003]. Ushbu algoritmi *fonetik* imlo xatolarini ifodalash uchun ishlab chiqilgan. Shu bilan birga, morfologik tahlilni amalga oshiruvchi qoidalarga asoslangan texnikalar imlo tuzatish uchun ham ishlatiladi.

Advanced Uncertain Reasoning Architecture (AURA)

AURA (Advanced Uncertain Reasoning Architecture) — bu axborot qidiruv tizimi uchun oldindan ishlov beruvchi sifatida ishlab chiqilgan modul neyron tizimi bo'lib, **imlo tekshirish va tuzatish funksiyalarini** bajaradi.

AURA tizimining asosi modul neyron tarmog'iga asoslangan bo'lib, bu tarmoqda **korrelyatsiya matritsasi xotirasi** (CMM) ishlatiladi.

CMM bir qavatli ikkilik assotsiativ neyron tarmog'i bo'lib, ko'p miqdordagi o'zgarishlarni samarali saqlash va moslashtirish uchun ishlatiladi. Bir nechta yondashuvlarni birlashtirgan gibrid arxitektura ega

bo'lib, bu yondashuvlarning har biri imlo xatolarini tuzatishga xizmat qiladi. Masalan, fonetik moslikni aniqlash va CMM yordamida harfli xatolarni (qo'shimchalar, olib tashlashlar, almashtirishlar va qaytarishlar) aniqlash uchun foydalaniladi. Kiritilgan sonli ma'lumotlar ikkilik (binary) ma'lumotlarga aylantirilib, CMMga kiritiladi.

AURAning ishlash prinsiplari:

❖ AURA fonetik xatolarni aniqlash va tuzatish uchun **Soundex** va **Phonix** kabi kodlash usullaridan foydalanadi. Ushbu kodlar so'zlarning **tovushiga** mos keladigan maxsus kodlar bilan moslashtiriladi

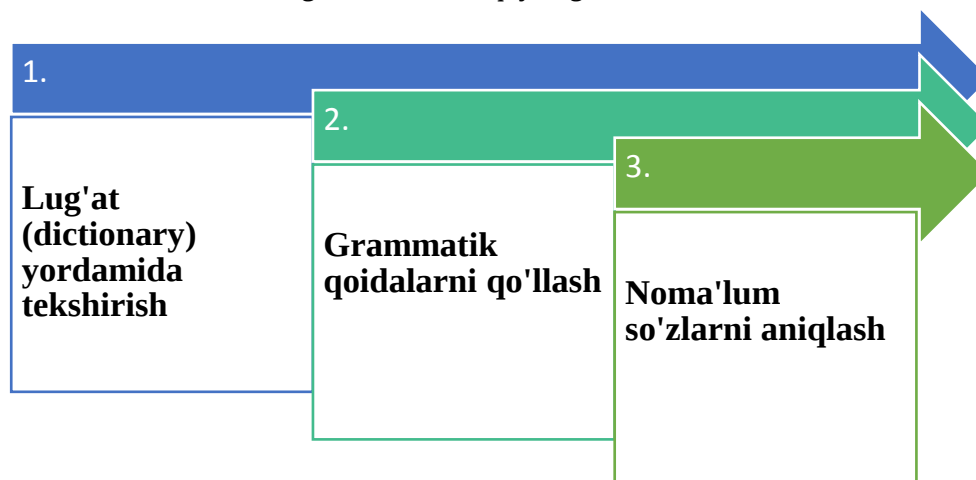
❖ **Hamming masofasi va n-gramma yondashuvi:** Kiritilgan matn CMMga n-gramma va Hamming masofasi asosida solishtiriladi. Har bir yondashuv alohida kiritiladi va natijalar o'rganiladi.

❖ **Skor tizimi:** So'zlarni saralash uchun CMM natijalariga tayanadi. Eng yuqori ballga ega bo'lgan natijalar foydalanuvchiga taklif qilinadi.

AURA tizimi o'ta katta ma'lumotlar to'plamlarini qayta ishlash uchun mo'ljallangan barning qidiruvi va tuzatish jarayonlarini avtomatlashtiradi. Bu tizim, ayniqsa, fonetik mosliklar va katta hajmdagi lug'atlar bilan ishlashda samarali hisoblanadi.

Qoidalarga asoslangan usullarning asosiy tamoyillari

Qoidalarga asoslangan imlo tekshirish usuli tilning grammatik qoidalari va maxsus lug'atlardan foydalanishga asoslanadi. Ushbu usulning ishlash tartibi quyidagicha:

1. Har bir so'z oldindan tayyorlangan imlo lug'ati bilan taqqoslanadi. Agar so'z lug'atda mavjud bo'lmasa, xatolik sifatida qayd etiladi.

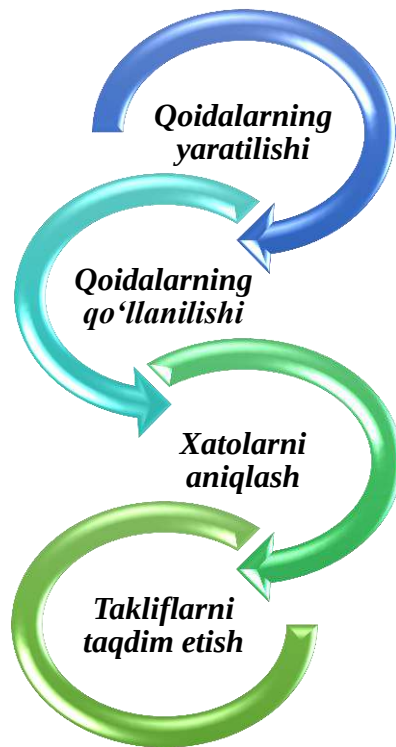
2. Matndagi so'zlarning o'zaro bog'liqligi va gap tuzilishi til qoidalariga mos kelishi tekshiriladi. Masalan, so'zlarning shakllari, tinish belgilarning o'rni va boshqa qoidalar analiz qilinadi.

3. Yangi yoki noodatiy so'zlar (masalan, shaxsiy ismlar yoki fanga oid atamalar) uchun alohida ma'lumot bazasi yaratiladi.

Natijalar. Qoidalarga asoslangan usulning afzalliklaridan biri etib, ushbu usulni amalga oshirish nisbatan sodda bo'lib, katta texnik resurslarni talab qilmasligini, tilning qoidalariga moslashtirilgan holda foydalanish mumkinligini, real vaqtda imlo tekshirish tizimlarida qo'llash mumkin ekanligini aytishimiz mumkin.

Qoidalarga asoslangan NLP modeli — bu tabiiy til matnlari yoki nutqidan ma'lumotlarni tahlil qilish, belgilar qo'yish yoki ajratib olish kabi aniq bir vazifani bajarish uchun oldindan belgilangan qoidalarga tayangan tizimdir. Ushbu qoidalar, odatda, lingvistik bilim va soha tajribasiga ega bo'lgan mutaxassislar tomonidan yoziladi. Qoidalar tilning sintaksisi, semantikasi, morfologiyasi, fonologiyasi yoki pragmatikasi asosida tuziladi.

Qoidalarga asoslangan imlo tekshirishning ishlash prinsipi

1. Qoidalar yaratilishi:

Imlo tekshirgichning asosida tilning **qoidalar** yotadi. Bu qoidalar grammatik, morfologik va sintaktik tuzilmalarga asoslanadi. Masalan:

- ✓ Soʻzlarning toʻgʻri yozilish shakli.
- ✓ Qoidaga mos kelmaydigan soʻz birikmalari.
- ✓ Foydalaniladigan maxsus belgilar va formatlar.

2. Qoidalar qo'llanilishi:

Matn tahlil qilinadi va oldindan belgilangan qoidalar asosida imlo xatolari aniqlanadi. Bu jarayon soʻzlarni maʼlumotlar bazasidagi toʻgʻri shakllar bilan solishtirish orqali amalga oshiriladi.

3. Xatolarni aniqlash:

Imlo tekshirgich matndagi notoʻgʻri yozilgan soʻzlarni qoidalar asosida aniqlaydi. Misol uchun:

- ✓ "**yoymoq**" oʻrniga "**yozmok**" deb yozilgan soʻz notoʻgʻri deb topiladi.
- ✓ Qoʻshib yozilishi kerak boʻlgan soʻzlar ajratib yozilganda xato sifatida qayd etiladi (masalan, "**bir kun**" oʻrniga "**birkun**").

✓ Belgilar orasida boʻsh joylar notoʻgʻri deb belgilanishi mumkin (masalan, "**kitob , qalam**" -> "**kitob, qalam**").

4. Takliflarni taqdim etish:

Aniqlangan xatolar uchun toʻgʻri yozilgan variantlar taklif etiladi. Bu variantlar qoidalar asoslangan yoki oʻxshashlik darajasiga koʻra (masalan, *Hamming*, *Levenshteyn masofasi*, *Kosinus oʻxshashligi* yordamida) aniqlanadi.

Soʻzlar orasidagi masofa qiymatini tavsiflovchi bir qancha qiymatlar mavjud. Ulardan Hamming, Levenshteyn masofalari va Kosinus oʻxshashligini xususiyatlaridan kelib chiqqan holda xulosa qilish mumkinki, har bir nazariyada kelib chiqadigan natija hamda ularning samaradorligi orqali oʻzining ishlatilish oʻrnini aniqlash mumkin:

- aynan bir xil belgilar bilan boshlanuvchi soʻzlarni tekshirgan vaziyatda, Hamming masofasi boshqalarga nisbatan tabiiy tilni qayta ishlash jarayonida soddaroq hamda samaraliroq boʻladi;
- satrlar hajmi ortishi hamda farq qiluvchi nuqtalar oʻzgarishi bilan Levenshteyn masofasi samaradorlik darajasi yuqoriga koʻtariladi.
- katta hajmdagi matn yoki hujjatlar bilan ishlagan vaziyatda Kosinus oʻxshashligi eng munosib tanlov boʻladi.

Demak, Hamming masofasini boshlangʻich asos deb qaraladigan boʻlsa, Levenshteyn masofasini uning soʻzlarga nisbatan mukammalroq vaziyati, shu bilan birgalikda, Kosinus oʻxshashligi esa soʻzlar jamlanmasi boʻlgan matnlar yoki hujjatlar bilan ishlash uchun eng munosib nazariya sifatida qaraladi.

Bugungi tezkor raqamli muhitda aniq va to'g'ri yozma muloqotga bo'lgan ehtiyoj hech qachon hozirchalik muhim bo'lmagan. Norasmiy suhbatlardan tortib professional hujjatlar tayyorlashgacha, fikrlarimizni samarali ifodalashimiz tilimizning aniqligiga bog'liq. Qoidalarga asoslangan texnikalar odatiy imlo xatolarini aniqlash va ularni to'g'ri so'zlarga aylantirish uchun ishlatiladigan algoritmlardan iborat. Ushbu bilim **qoidalar** ko'rinishida taqdim etiladi. Qoidalar umumiy morfologik ma'lumotlarni yoki xato so'zlarning uzunligini va boshqa xususiyatlarni o'z ichiga olishi mumkin.

Nomzodlar (ya'ni, tuzatish takliflari) noto'g'ri so'zga qo'llanilishi mumkin bo'lgan barcha tegishli qoidalar yordamida hosil qilinadi va lug'atda mavjud bo'lgan har bir yaroqli so'z saqlanadi. Taklif qilingan so'zlarni saralash esa, ushbu qoidalar orqali tuzatish ehtimolligini oldindan belgilash orqali amalga oshiriladi.

Shu bilan birga, qoidalarga asoslangan usul quyidagi muammolarga duch keladi:

Qoidalarga asoslangan NLP modellarining asosiy afzalliklaridan biri ularning **tushunarli va ochiq bo'lishidir**. Qoidalar aniq belgilab qo'yilgani uchun, foydalanuvchilar qarorlar qanday qabul qilinganini oson tushunishlari mumkin. Bu model sifatini va ishonchliligini ta'minlaydi.

Ma'lumotlarga asoslangan modellar katta hajmdagi o'quv ma'lumotlarini talab qilganidan farqli o'laroq, qoidalarga asoslangan NLP modellar **kam ma'lumot bilan samarali ishlay oladi**, bu esa vaqt va hisoblash resurslarini tejaydi.

Bu modellar yuqori darajada **moslashuvchan** bo'lib, soha mutaxassislarining bilimlaridan foydalanish orqali ma'lum bir sohaga oid vazifalar uchun moslashtirilishi mumkin. Masalan, tibbiyot sohasidagi NLP tizimida qoidalar bemor ma'lumotlarini, tashxislarni va davolash usullarini klinik yozuvlardan aniq ajratib olish uchun ishlab chiqilishi mumkin. Bu esa ma'lumotlarni aniq qidirish va tahlil qilishni osonlashtiradi.

Biroq, qoidalarga asoslangan NLP modellarining **kamchiliklari** ham mavjud. Ular **qat'iy bo'lib**, tilning murakkabligi va nozik tomonlarini qayta ishlashda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin. Masalan, his-tuyg'ularni tahlil qilishda qoidalarga asoslangan model **gapni** noto'g'ri tasniflashi mumkin, chunki u faqat oldindan belgilangan ijobiy va salbiy so'zlar ro'yxatiga asoslanadi. Bundan tashqari, qoidalar to'plamini saqlash va yangilash **mehnat talab qiladi**, bu esa ko'p vaqt va resurs talab qiladi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, NLP asosidagi tekshiruvchilar, ortografik va grammatik xatolarni aniqlash bilan birga, kontekst, sintaksis va semantika tahlilini amalga oshirib, mo'ljallangan xabarni yaxshiroq tushunib, aniq tuzatishlar va takliflar taqdim etadi. **Matn protsessorlariga singib ketgan imlo tekshiruvchi har qanday matnni qayta ishlash dasturi yoki vositasi uchun zarur bo'lgan asosiy vazifalar sifatida xatolarni aniqlash va tuzatishda yordam beradi.**

Rivojlanayotgan texnologiya va hayotni o'zgartiruvchi ixtirolar bilan birgalikda kompyuter insoniyat olamiga sezilarli darajada ijobiy yangiliklar, yengilliklar olib kirdi. So'nggi paytlarda imlo tekshirgichning roli xilma-xil bo'lib, u aniqlangan imlo

xatolariga mumkin bo'lgan tuzatishlarni taklif qilish, avtomatik tuzatish funksiyasi va hatto kontekst va grammatik takliflar asosida jummalarni tuzatish uchun ham qo'llaniladi.

Qoidalariga asoslangan imlo tekshirish usullari tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) texnologiyasining bir turi bo'lib, ular oldindan belgilangan lingvistik qoidalardan foydalanib matndagi xatolarni aniqlash va to'g'rilash uchun ishlatiladi. Ushbu usullar ko'pincha imlo xatolarini topish va to'g'ri variantlarni taklif qilishda aniqlik va ishonchlilikni ta'minlaydi. Ushbu usul imlo tekshirish usullari tilni aniq va xatosiz yozishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu usulning afzalliklari uni turli sohalarda qo'llashga imkoniyat yaratadi. Biroq, chuqur o'rganish va kontekstli analiz kabi zamonaviy usullar bilan uyg'unlashtirish qoidalariga asoslangan usullarning samaradorligini oshirishi mumkin. Shu sababli, imloviy xatolarni aniqlash tizimini ishlab chiqishda qoidalariga asoslangan va yangi texnologiyalarning uyg'unligidan foydalanish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

ADABIYOTLAR:

1. Damerau. .F.J A technique for computer detection and correction of spelling errors. 1964.
2. Hodge V.J. and J. Austin. A comparison of standard spell checking algorithms and a novel binary neural approach.
3. Jurafsky.D. and J.H. Martin. *Speech and Language Processing: An introduction to Natural Language Processing, Computational Linguistics, and Speech Recognition*. Prentice-Hall, 2000.
4. Kukich K.. A comparison of some novel and traditional lexical distance metrics for spelling correction. ,1990.
5. Kukich. K Techniques for automatically correcting words in text. *ACM Computing Surveys (CSUR)*, 24(4):377{439, 1992.
6. Peterson J. L. Computer programs for detecting and correcting spelling errors. *Communications of the ACM*, 23(12):676{687, 1980.
7. Yannakoudakis E. J. and D. Fawthrop. *An intelligent spelling error corrector* , 1983.
8. Hsuan Lorraine Liang. *Spell checkers and correctors:a unified treatment* 2008.

“SOG‘LIK” KONSEPTI ASOSIDA SHAKLLANGAN MAQOLLAR TADQIQI

Bozorov Zayniddin Ashirovich,

Buxoro davlat tibbiyot instituti

O‘zbek tili va adabiyoti, rus va ingliz tili kafedrası

dotsenti, p.f.f.d. (PhD)

bozorov.zayniddin@bsmi.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada konsept va konseptosfera tushunchalari yoritilgan bo‘lib, bu borada izlanish olib borgan dunyo tilshunoslari ishlari tahlil qilingan. Shuningdek, “sog‘lik” konsepti asosida shakllangan maqollarning o‘rganilish tarixi bayon etilib, mazkur soha tadqiqotchilar tomonidan qaysi aspektida va qay darajada o‘rganilgani ham tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: konsept, konseptosfera, “qirg‘oqsiz konseptualizm”, sog‘lik, maqol, matal, idioma, frazeologik birliklar, frazeologiya, paremiologiya, lingvistika, til va jamiyat, “qiymat elementi aksentuatsiyasi”.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПОСЛОВИЙ, СФОРМИРОВАННЫХ НА ОСНОВЕ КОНЦЕПТА
«ЗДОРОВЬЕ»

Аннотация. В этой статье рассматриваются понятия концепта и концептосферы, а также анализируются работы мировых лингвистов, проводивших исследования по этому вопросу. Изложена история изучения пословиц, сформулированных на основе концепта «здоровье», а также проведён анализ того, в каком аспекте и в какой степени эта область изучалась исследователями.

Ключевые слова: понятие, концептосфера, “безбрежный концептуализм”, здоровье, пословица, поговорка, идиома, фразеологизмы, фразеология, паремология, лингвистика, язык и общество, “акцентуация ценностного элемента”.

A STUDY OF PROVERBS FORMED ON THE CONCEPT OF «HEALTH»

Abstract. This article covers the concepts of concept and conceptosphere and analyzes the work of world linguists who have researched it. Also, the history of the study of proverbs formed on the basis of the concept of “health” was described, and in what aspect and to what extent the field was studied by researchers was also subject to analysis.

Keywords: concept, conceptosphere, “landless conceptualism”, health, proverb, adage, idioma, phraseological units, phraseology, paremiology, linguistics, language and society, “accentuation of the value element”.

Kirish. Til, biz bilganimizdek, millat va madaniyat rivojlanishining muhim shartidir. Til va madaniyat o‘rtasidagi munosabat dialektik jihatdan qarama-qarshi birlik sifatida tavsiflanadi. Til va madaniyat o‘rtasidagi munosabatni tasdiqlash uchun quyidagi umumiy ontologik xususiyatlar asos bo‘lishi mumkin: ularning obyektiv-subyektiv belgilanishi, inson faoliyati va jamiyat tarixi bilan aloqasi, shuningdek, ularning funksional xususiyatlarida namoyon bo‘ladi. Xususan, til va madaniyatning rivojlanishi jamiyat taraqqiyoti, ijtimoiy-o‘zgaruvchan inson faoliyati bilan belgilanadi. Tilning ichki shakli, xalq dunyoqarashi bo‘lgan “olam milliy manzarasi”ning shakllanishida maqollar muhim rol o‘ynaydi.

Til va madaniyat o‘rtasidagi munosabatlar masalasini birinchi bo‘lib ishlab chiqishga kirishgan olimlardan biri “til falsafasi” ning asoschisi Vilgelm fon Gumboldtdir. U o‘zining “Ma’naviy faoliyatning turli turlari va har bir tilning o‘ziga xosligi o‘rtasidagi chuqur qarindoshlik” (Gumboldt, 1984) nomli asarida tilning o‘ziga xosligini, xalqning ma’naviy hayotidagi o‘ziga xos xususiyatlari bilan bog‘liqligini ochib berishga harakat qiladi.

Madaniyatning milliy xarakteri turli xalq tillari va madaniyatlarining o‘zaro ta’sirini, ularning yaxlit fundamental asosga – jahon madaniyatiga o‘zaro ta’siri va boyishi uchun xizmat qiluvchi vazifasiga alohida e’tibor qaratish zarur.

Rus tilshunosligida konsept tushunchasi XX asrning birinchi choragida faylasuf S.Askoldov tomonidan ilmiy muomalaga kiritiladi. S.Askoldovning qarashicha, konseptlar vositasida turli millat vakillari muloqotga kirishadi, shunga ko‘ra, konseptlarni yaratish va idrok qilish ikki tomonlama kommunikativ

jarayon hisoblanadi. Lisoniy makonda mavjud bo'lgan bunday tizim dunyo milliy manzarasining o'ziga xosligini belgilaydi. Y.S.Stepanov o'zining tadqiqotlarida mental shakllanishning mohiyatini ochishga harakat qilib, konsept so'zining etimologiyasiga murojaat qiladi.

Konsept lotin tilidagi *conceptus* – “tushuncha” so'zining kalkasidir. Konsept ikki tomonli xususiyatga egadir. Bir tomondan, madaniyat konsept ko'rinishida insonning mental dunyosiga kirs, boshqa tomondan, inson konsept yordamida madaniyatga kiradi va ba'zan unga ta'sir ko'rsatadi. Inson o'zining individual, betakror madaniyatini saqlagan holda, konsept orqali xalqlarning madaniyatiga, turli millat vakillarining mental dunyosiga murojaat qiladi.

Adabiyotlar sharhi. Tilshunoslik taraqqiyotining hozirgi bosqichida konseptosferani o'rganish muammosi istiqbolli yo'nalishlardan biridir. Kognitiv tadqiqotlar mahalliy tilshunoslar tomonidan keng tan olingan, chunki ular “har doim mahalliy tilshunoslikni tashvishga soladigan mavzularga murojaat qilishadi: til va fikrlash, tilning asosiy funksiyalari, insonning tildagi roli va tilning inson uchun roli” [Kubryakova 2004: 11]. Kognitiv tilshunoslik fanning asosiy vektori bo'lib, uning bilim haqidagi bilimlarni olishga yo'naltirilganligi va “konsept” esa madaniy bilimlarni tuzish va shakllantirish uchun uchun yetarli yoki eng mos so'z shakllaridir” [Alefirenko 2012: 215]. Madaniyatning asosiy tushunchalarini o'rganish bugungi zamon talabiga aylanmoqda, chunki ular "insonning haqiqatni anglashini aks ettiruvchi olam manzarasini, uning asosida esa inson tasavvur etadigan dunyoning o'ziga xos “konseptual rasmini” shakllantiradi” [Maslova 2011: 41].

Zamonaviy kognitiv tilshunoslikda turli xil ilmiy maktablar mavjud bo'lib, ularda "qirg'oqsiz konseptualizm" g'oyalarini ilgari surgan yetakchi olimlar o'zlarining turlicha qarashlarini bayon etishgan [Vorkachev 2013: 16]. Bugungi kunda kognitiv tilshunoslikning yutuqlari haqida keng qamrovli sharhlar mavjud, masalan: [Alefirenko 2012; Vorkachev 2012; Karasik 2013; Kasyan 2010; Kubryakova 2012; Maslova 2011; Ogneva 2013; Nikitin 2004: 53-64; Popova 2007; Pimenova 2011; Proxorov 2005: 74-94 va boshqalar], uning doirasida quyidagilar ajralib turadi: umumiy konseptual yondashuv Moskva olimlari [Apresyan 1995; Demyankov 2011: 9-28; Zaliznyak 2012; Raxilina 2008 va boshqalar], Voronej tadqiqotchilarining semantik-kognitiv modeli [Babushkin 1997; Popova, Sternin 2007 va boshqalar], Volgograd olimlarining lingvokulturologik qarashlari [Karasik 2013; Sleskin 2004 va boshqalar], Tambov kognitologlarining prototipik asoslari [Boldirev 2014; Fure 2012: 48-72 va boshqalar], Tverskayaning psixolingvistik yo'nalishidagi maktablar [Zalevskaya 2005 va boshqalar].

Konsepsiya – bu fanlararo hodisa bo'lib, u" ilm fanni (birinchi navbatda, gumanitar fanlar-estetika, san'atshunoslik, tilshunoslik va boshqalarni), falsafani va san'atni yangi tushunchasida sintez qiladigan madaniyat fenomeni rolini talab qiladi " [Bychkova 1998, jild 1: 326]. Konsepsiyani aniqlashga turli xil yondashuvlar" aniqlanadigan atamaning bir tomonini ta'kidlash bilan bog'liq" holda kechadi. Bu hodisani aniqlashning asosiy vektoriga aylanadi [Pimenova 2011: 54].

Milliy konseptosferaning asosiy tushunchalarini o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar izlanuvchilarni konsepsiyalarda aks ettirilgan madaniy qadriyatlarni tizimlashtirishning yangi darajasiga olib chiqadi – madaniyat konsepsiyalarini yaratish, masalan: [tushunchalar antologiyasi 2005; Karasik 2009; Rus tilining konseptosferasi: asosiy tushunchalar va ularning vakolatxonolari 2010; Tilning mantiqiy tahlili: madaniy tushunchalar 1991; Rudnev 1997; rus madaniy maydoni 2004; Stepanov 2004 va boshqalar]. Shu sababli, kognitiv tilshunoslik doirasidagi ustuvor yo'nalish antropologik ahamiyatga ega tushunchalarning ochiq ro'yxatini to'ldiradigan ijtimoiy-madaniy talab qilinadigan konseptual obyektlarni o'rganishdir.

Sog'lik konsepti qator lingvistik tadqiqotlarning o'rganilish obyekti sifatida tadqiq etilgan, chunki uning "nafaqat individual madaniyat vakillari, balki butun dunyo hamjamiyati uchun universalligi va ahamiyati" aniq kuzatilgan [Tarasenko 2008: 4]. Quyidagi dissertatsiyalar buning isbotidir: [Burova 2008; Aksenova 2007; Buxtoyarova 2010; Melnikova 2013; Polyakova 2011; Tvanba 2013; Timoshenko 2005; Tulenina 2008; Usacheva 2002; Yalalova 2014], ushbu konsepsiyaga bag'ishlangan dissertatsiyalarning boblari yoki paragraflari, qarang: [Alimushkina 2007; Goryaeva 2003; Kamalova 1999; Kireev 2008; Letova 2004; Mixeyeva 2008; Repina 2007; Samardakova 2010; Yurmanova 2007; Yarotskaya 2012].

Yuqorida nomlari qayd etilgan olimlar “sog'lik” konseptini turli aspektlarda tadqiq etishgan bo'lishiga qaramasdan, ularni bir umumiylik “sog'lomlik” tushunchasi aynan bir paradigmda voqelanishlari uchun xizmat qilgan desak, yanglishmaymiz.

Variant / invariant hodisalarga mansublik darajasiga ko'ra, sog'liq konsepsiyasi ma'lum bir jamiyatda muhim faoliyat yuritadi. Shuning uchun ham mazkur konsept turli madaniyat vakillariga ma'lum bo'lgan invariant tushunchalarni (yoki "yetakchi tushunchalar", M.V.Pimenova va V.V.Kolesov terminologiyasida) anglatadi [Zalevskaya 2001: 37].

Til vositalari bilan ifoda etish qobiliyati / qobiliyatsizligi nuqtayi nazaridan, sogʻliq tushunchasi ogʻzaki turga kiradi, chunki u lingvistik timsolga ega va tilda leksemalar, turli paremiologik birliklar, grammatik toifalar va boshqalar bilan ifodalanadi.

“Qiyamat elementi aksentuatsiyasi” darajasiga koʻra [Karasik 2001: 77], biz tahlil qilayotgan konsepsiyaga baholovchi predikatlar qoʻllaniladi, u inson va madaniyatni oʻrganishga xizmat qiladi, lingvistik-madaniy tushunchalar turiga kiradi. V. I. Karasikning fikricha, bunday konsepsiyalarni tartibga soluvchi deb atash kerak, chunki ularning tarkibida aksiologik komponent markaziy oʻrinni egallaydi [Karasik 2005: 98].

Tadqiqotchilarning ishlari tufayli sogʻliqni saqlash konsepsiyasi koʻp tomonlama tavsifga ega boʻladi. Konsepsiyani koʻrib chiqishning qonuniyligi toʻgʻrisida munozarali masala mavjud. Salomatlik uning oppozitsion konsepsiyasiz, yaʼni “kasallik” konseptisiz voqelanmaydi. “Sogʻlik” konseptini avtonom konstruksiya sifatida emas, balki uning “koʻzgu” juftligi – “kasallik” konsepti bilan birgalikda tahlil qilishni oʻz ichiga olgan ishlar qatori ajralib turadi, masalan: [Buxtoyarova 2010; Kamalova 1999; Tulenina 2008] va boshqalar.

Tadqiqot metodologiyasi va empirik tahlil. Boshqa tadqiqotchilar “sogʻlik” konseptini “sunʼiy yoʻldosh tushunchalaridan iborat: davolash, bemorni parvarish qilish, dori-darmon, shifokor obrazi va boshqalar” degan qarashlarni ilgari surishadi [Aksenova 2007: 160]. “Antikonsept” [Novodranova 2001: 247] koʻpincha, talqin qilish vositasi sifatida ishlaydi, chunki u asosiy konsepsiyaga qaraganda koʻproq parametrlangan boʻladi” [Golovanova 2011: 123]. Boshqa tomondan, bir qator dissertatsiya ishlari ularning avtonomiyasini aks ettiradi, ammo chorrahalarini inkor etmaydi, masalan: [Kireyev 2008; Repina 2007; Timoshenko 2005; Yurmanova 2007; Yarotskaya 2012 va boshqalar], shuningdek [Pavlova 2009]. Barcha asarlarda “sogʻlik” konseptining tuzilishi har tomonlama modellashirilgan. Shunday qilib, L.V.Tulenina “sogʻlik” konseptini obyektivlashtirishning konseptual, majoziy, qiymat asoslarini koʻrib chiqadi [Tulenina 2008], E.D.Aksenova esa tadqiqotning paremiologik jihatiga alohida eʼtibor beradi [Aksenova 2007], V.N.Repina hodisani frazeologik birliklar bilan tasvirlashni tasvirlaydi [Repina 2007], L.A.Goryaeva sogʻlom aksiologik konsepsiyaning milliy xususiyatlarini aks ettiradi [Goryaeva 2003].

Shuni taʼkidlash kerakki, leksikografik manbalarni tahlil qilish assotsiativ eksperiment natijalari bilan qoʻllab-quvvatlanadi. Salomatlik tushunchasi har xil turdagi nutqlarni tahlil qilish jarayonida talqin etiladi. Shunday qilib, “Amerika jurnal matnlarida sogʻliqni saqlash sohasining ogʻzaki vakolatxonalarini” misolida “sogʻlik” konsepti koʻrib chiqiladi [Yarotskaya 2012]. Qolaversa, “ilmiy matnlardan, muqobil tibbiyot vakillari kitoblaridan, badiiy adabiyot asarlaridan, rus pravoslav cherkovining muqaddas otalari va choʻponlarining asarlaridan olingan kontekstlar” ham “sogʻlik” konsepti negizida oʻrganiladi [Buxtoyarova 2010: 3]. Shuningdek, sogʻliq tushunchasi (boshqa tushunchalar bilan birgalikda) ingliz va rus tillaridagi ijtimoiy reklama matnlari sohasida tadqiq etildi [Kireyev 2008], dorilar va biologik qoʻshimchalar reklamasi [Samardakova 2010], tana mifologiyasi tekisligida [Kirilenko 2009a], memuar manbalar misolida ham tadqiq obyekti boʻlib xizmat qildi [Yurmanova 2007].

“Sogʻlik” konsepti – bu organizmning dual (jismoniy va ruhiy) holati haqidagi gʻoyalarni kundalik ongda aks ettiruvchi koʻp oʻlchovli hodisa boʻlib, uni baholash tashqi kuzatuvchi nuqtayi nazaridan, shuningdek, subyektning ichki oʻzini oʻzi anglashi, davlat tashuvchisi nuqtayi nazaridan amalga oshiriladi. Daraja xarakteriga ega boʻlgan konsepsiyaning bemor (noagentiv) tabiati uning tarkibida sogʻliqqa taʼsir qiluvchi tashqi omillar guruhiga (salomatlikning ijtimoiy tarkibiy qismi, salomatlikning iqtisodiy tarkibiy qismi, ekologiya) tegishli kognitiv xususiyatlarning mavjudligini belgilaydi.

Natijalar. Salomatlik konsepsiyasining qiymat komponenti “insonning sogʻligʻiga nisbatan xulq-atvor faoliyati” jihatidan bogʻliq boʻlib, u konsepsiyaga kiritilgan sogʻlom turmush tarzi konsepsiyasi orqali namoyon boʻladi, bu esa salomatlik tushunchasi bilan bogʻliq.

Hayotiy salomatlik konsepsiyasining tuzilishini tashkil etuvchi doimiy kognitiv xususiyatlarning tarkibi oʻzgaruvchan boʻlib, maʼlum ijtimoiy-madaniy jarayonlar taʼsiri ostida oʻzgaradi. Semantik modifikatsiya, birinchi navbatda, kognitiv belgilarga uchraydi: davlat subyekti; salomatlikning ijtimoiy tarkibiy qismi; salomatlikning iqtisodiy tarkibiy qismi; salomatlikning aqliy / maʼnaviy va jismoniy holati.

Konseptual birlikning yadro semantikasi normaning kognitiv xususiyatini oʻz ichiga oladi: sogʻlom organizmning normal va toʻgʻri ishlashi qanday baholanadi. Antropotsentrik meʼyorning aksiologik tabiati konsepsiyaning oʻz davri ijtimoiy-madaniy retseptlari bilan yaqin aloqasini belgilaydi.

Maqollar filologlar va tilshunoslarning eʼtiborini tortadigan lisoniy hodisa boʻlib qolmoqda. Tilning boshqa birliklari orasida paremalarning alohida maqomi va ularning jonli nutqqa kiritilishi ushbu birikmalarni mutlaqo maxsus oʻrganish zarurligini hamda tadqiqotning obyekti sifatida tahlil etishni taqozo etadi. Ularning misolida til faoliyatining koʻplab qirralarini aniqlash mumkin.

Dunyoning milliy lingvistik chizmasini o'z ona tili va madaniyatining lingvistik sohasi sifatida o'rganish tilshunoslik fanining dolzarb vazifalaridan biridir.

Zamonaviy tilshunoslik lingvistik tahlilning turli xil variantlarini taklif qiladi, ammo lingvistik ta'rifning vazifasi o'zgarishsiz qolmoqda – til birliklarining madaniy semantikasini o'rganish. Konseptual soha ma'lum darajada xalq mentalitetini aks ettiradi, milliy konseptual sohani tashkil etuvchi psixik birliklar kognitiv stereotiplar – voqelik haqidagi mulohazalar shakllanishiga asos bo'ladi.

Konseptlar - bu inson tafakkur etadigan, o'z idrokini amalga oshiradigan va dunyo bilan aloqa qiladigan birliklar.

Xulosa. Konsepsiyaning talqin maydoni konseptning axborot mazmunini talqin qiluvchi kognitiv belgilarni o'z ichiga oladi. Ular ba'zan qarama-qarshi bo'lib, madaniyatda konseptual hodisani ramziy idrok etish haqida ma'lumot beradi. Paremlar talqin maydonini o'rganish uchun material sifatida olinganining bir necha sabablari mavjud: Birinchidan, maqol va matallar etnokultural ongning konseptual tuzilishi mohiyatini vakili sifatida tan olingan, qarang: [Alefirenko 2010: 133] va "etnik ongning eng qadimiy va barqaror arxetiplari "kechiktirilgan" lug'at qatlamini" ekspluatatsiya qilish xususiyatiga ega" [Vorkachev 2010: 20]. Ikkinchidan, paremlar milliy xarakterni "o'z vakillariga xos bo'lgan xulq-atvor, atrof-muhitni idrok etishning an'anaviy shakllarida namoyon bo'ladigan xalqning ma'naviy qiyofasidagi ba'zi xususiyatlarining to'plami, majmuyi" sifatida aks etadi [Bagramov 1973: 13].

ADABIYOTLAR:

1. Алефиренко Н. Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка / Н. Ф. Алефиренко. - 2-е изд. - Москва : Флинта : Наука, 2012.-288 с.
2. Бухтоярова Г. Ю. Отображение феноменов болезней и здоровье в русской языковой картине мира : дис. ... канд. филол. наук / Г. Ю.Бухтоярова ; Московский гос. ун-т. им. М. В. Ломоносова. - Москва: [б. и.], 2010.-24 с.
3. Залевская А. А. Психолингвистический подход к проблеме концепта / А. А. Залевская // Методологические проблемы когнитивной лингвистики / под ред. И. А. Стернина. - Воронеж, 2001. - С. 36-44.
4. Карасик В. И. Концепты - регулятивы / В. И. Карасик // Язык, сознание, коммуникация: сб. статей / отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. - Москва, 2005. - Вып. 30. - С. 95-108.
5. Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику / В. А. Маслова. - 5-е изд. - Москва: Флинта: Наука, 2011. - 296 с.
6. Bozorov Z.A International scientific and practical conference "Modern psychology and pedagogy: problems and solutions" "Imperial College London" 2021-2022. 165-169 б.
7. Bozorov Z.A. Essence, structure and functions of civil culture. International engineering journal for research & development. Published in Volume 6 Special Issue, January 2021 of IEJRD E-ISSN: 2349-0721 , Peer Reviewed & Referred Journal.
8. Bozorova G. Formation of abbreviations in medical terminology in uzbek language //Центральноазиатский журнал образования и инноваций. – 2024. – Т. 3. – №. 3. – С. 86-89.
9. Bozorova, G. (2023). Лингвопрагматическая характеристика плеонастических единиц используемых в политической речи. // Центр научных публикаций (buxdu.Uz), 34(34). извлечено от https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/9752
10. Samandarova G. Y. Fundamentals of folk proverbs formed on the basis of the lexical-spiritual group of insects. Current research journal of philological sciences, 2 (05), 39–42. – 2021.
- 11 Samandarova , G. Y. (2023). Basis of the lexical sentence group "insect" in the form of a compound sentence. International scientific conference "Innovative trends in science, practice and education", 2(4), 59–67. Retrieved from <http://academicsresearch.ru/index.php/iscitspe/article/view/1493>
12. Bozorov Z. A. "Exceptional role of motives and needs within the formation process of civic culture in students' community."// Journal of Advanced Zoology 44 (2023): 3236-3244. <https://jazindia.com/index.php/jaz/article/view/1595>
13. Ashurovich, Bozorov Zayniddin. "Great Oriental Intellectuals about Civil Culture." // Web of Scholars: Multidimensional Research Journal 2 (2023): 21-24. <https://innosci.org/wos/article/view/968>
14. Bozorov Z.A. The role of motivation, needs and interests in the formation of civil culture of future medical workers. // Academics an international multidisciplinary research journal. ISSN: 2249-7137. Vol. 11, Issue 3, March 2021. Impact Factor: SJIF 2021 = 7.492 DOI: 10.5958/2249-7137.2021.00835.1

15. Samandarova G.Y., Yusupova A.Sh. *Specific characteristics of paremas formed on the basis of "Insect" LMG in a simple sentences // Best journal of innovation in science, research and development. Volume 2 No 6 (Jun 2023). ISSN: 2835-3579 .(Impact factor: SJIF=9.1)*

16. Samandarova G.Y. *Sodda gap ko'rinishidagi "hasharot" lug'aviy ma'no guruhlari asosida shakllangan paremalarning o'ziga xos xususiyatlari // Scientific reports of Bukhara State University. 2023/1 (84). – B. 161-165.*

MODELING LANGUAGE ACTIVITY AS A SCIENTIFIC TEXT TOOL

Davronova Zulfiya Boboyevna,
Senior Lecturer of Uzbekistan
State World Languages University
zulfiyadavronova@mail.ru

Abstract. The article discusses approaches and methods for creating linguistic models and informatics models. A general conclusion is made about the eclecticism of approaches and the subjectivity of determining the initial syntactic and semantic parameters, which determine certain shortcomings of automatic text processing systems.

Keywords: linguistic modeling, IT models, automatic text processing.

TIL FAOLIYATINI MODELLASHTIRISH ILMIY MATN VOSITASI SIFATIDA

Annotatsiya. Maqolada lingvistik modellar va informatika modellarini yaratishning yondashuvlari va usullari muhokama qilinadi. Lingvistik modellashtirishning asosiy muammolari yondashuvlarning eklektizmi va matnni avtomatik qayta ishlash tizimlarining ma'lum kamchiliklarini belgilaydigan boshlang'ich sintaktik va semantik parametrlarni belgilashning subyektivligi haqida umumiy xulosa chiqariladi.

Kalit so'zlar: lingvistik modellashtirish, informatika modellari, matnni avtomatik qayta ishlash, retrospektiv tahlil.

МОДЕЛИРОВАНИЕ ЯЗЫКОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАК ИНСТРУМЕНТ НАУЧНОГО ТЕКСТА

Аннотация. В статье рассматриваются подходы и методы создания лингвистических моделей и моделей информатики. Делается общий вывод о том, что основными проблемами лингвистического моделирования являются эклектичность подходов и субъективность присвоения исходных синтаксических и семантических параметров, что определяет известные недостатки систем автоматической обработки текстов.

Ключевые слова: лингвистическое моделирование, модели информатики, автоматическая обработка текстов, ретроспективный анализ.

Introduction. The task of building syntactic and semantic classifications of linguistic units, which at the beginning of the last century could be considered a purely theoretical problem, the solution of which to a certain extent depends on the success of the functioning of automatic text processing systems for different purposes, from machine translation to automatic information retrieval systems.

However, the creation of such a classification in our time, as well as almost a century ago, depends on a certain set of intrinsic linguistic qualities that determine the accuracy and reproducibility of the model, so the retrospective analysis of approaches and methods of modeling, to which this study is devoted, remains relevant at the present stage.

Thus, the subject of this study is a retrospective analysis of linguistic modeling, the objects of which are the methods and approaches in creating such models in the eighties and nineties of the last century.

Both before and now, the main task of those who create a purely linguistic model or a so-called language interface for an information system [1; 2] is "... to extract from the language its conceptual content and give it such a form that would allow it to be entered into a computer for further processing..." [3:7].

However, despite the commonality of the task, approaches to modeling differ significantly.

First of all, it concerns the divergence in approaches between traditional linguistics, which observes intuitive methods of linguistic classification [5; 6], and structural linguistics, which, describing linguistic phenomena, goes out of form and, in its extreme manifestations, denies meaning altogether.

It should be noted, however, that gradually the approaches of traditional linguistics and structuralism begin to approach each other - the traditional school realizes the necessity of objectification, while structuralists refuse absolutization of form, understanding that "... language is a system that realizes mediation between the world of meaning and the world of sound in a very complex way" [9].

However, disagreements between the approaches remain. Let us try to summarize them on the example of the classification of parts of speech.

Literature review. Text is a complex phenomenon that performs a variety of functions: it is a means of communication, a way of storing and transmitting information, the formation and expression of thought, and a reflection of the mental life of an individual or social consciousness, and a product of a particular historical era, and a form of cultural existence. All this determines the multiplicity of descriptions and definitions of the text. In a broad sense, text is a meaningful sequence of any signs, any form of communication, including ritual, dance, ritual. In a narrower sense, a text is recognized as a certain formation that emerged, exists and develops in the written version of the literary language. Text is interpreted as the maximum unit of language (G.V. Kolshanskaya), as a work of speech (O.S. Akhmanova, N.D. Zarubina, V.V. Odintsov), as a product of speech and thinking activity, the basic unit of discourse (V.V. Krasnykh), and as the highest communicative unit (O.L. Kamenskaya, O.I. Moskalskaya). All these definitions characterize the text as a certain result, as a given. But following I.R. Galperin, it is impossible not to recognize that “the text has a dual nature - the state of rest and movement” [67, p. 19]. [67, c. 19]. The text does not exist outside our consciousness, outside the processes of generation and perception. Consequently, it is inherently dynamic. From this point of view, the text is the production of speech, or text formation.

Text modeling is the construction of its model reflecting the nuclear intertextual relations. In the concept of this study, the text model is understood as a reflection of nuclear structural and semantic intertextual relations fixed in the scheme, which are provided by the topic, communicative task of the text, given and new information, text-forming functions of the sentence, ways of developing text information. Modeling of a scientific text in this study is considered in connection with teaching the understanding of text information to non-philology students of the basic stage of education.

In the 20th century, the concept of abstract model went beyond mathematical models and began to refer to any knowledge and ideas about the world. At the same time, models can be qualitatively different, they form a hierarchy in which a model of a higher level contains models of lower levels as its parts, elements. The philosophical aspect of the model, thus, gets expression in its definition, on the one hand, as a way of existence of knowledge, on the other hand, as a universal content in a number of concepts: “matter”, ‘motion’, ‘energy’, ‘organization’, ‘system’.... “model”.

So, in a broad sense, a model is a certain structure that reproduces the necessary area of reality in a schematized, visual form [247], in a narrower sense - a representation of an unknowable area of phenomena with the help of a well-studied and easily understood.

As a category of modern methodology of science, a model in a broad sense denotes any image, analog of any object used as its substitute. In connection with the tasks of this study we have adopted the concept of model, formulated by V.A. Stoff in the book “Modeling and Philosophy” and understood as such a mentally represented and materially realized system, which, displaying or reproducing the object of study, is able to replace it so that its study gives us new information about this object [264, p. 19].

The pedagogical significance of this definition in relation to the text model is seen in the creative reproduction of its form, which objectively and peculiarly reflects the structure of the speech work. At the same time, the creative element is not a fiction based on students' speech experience, it is limited by linguistic facts, observations and certain criteria of text evaluation.

Methodology. There are the following main approaches to the creation of such a classification.

1. **Semantic.** Establishing a correlation between meaning and belonging to a particular part of speech.
2. **Morphological.** Parts of speech are distinguished on the basis of word-formation and word-formation peculiarities. This approach is quite effective for inflective languages with developed morphology, but is unsuitable for isolating languages (e.g., Chinese) and languages with a high degree of analyticism.
3. **Syntactic.** The functional (syntactic) criterion is used to distinguish parts of speech. In the extreme variant, the parts of speech thus singled out coincide with the members of a sentence.
4. **Psycholinguistic**, i.e. based on intuition. The latter is considered to be the most common. Besides, the intuition of native linguists plays an important role in each of the previous approaches.

The diversity of approaches to the classification problem alone illustrates the complexity of the general problem of linguistic modeling, especially in light of the use of models in applied systems, where the most important characteristics are objectivity and reproducibility.

In modern science, including linguistics, - writes D.A. Shteling (Shteling 1996), the method of modeling as an abstract representation of a system is widely used. The terms “model”, “mental model” are widely used in cognitive studies (Johnson-Laird; Aitchinson). However, there are significant discrepancies in the interpretation of this technique by different authors. D.A. Stehling believes that models are a means of interpreting the content of theoretical knowledge and, consequently, of its development. D.A. Shteling

proceeds from the following definitions of system, structure, model. System is a holistic entity, an object consisting of elements in mutual relations. Structure is the internal construction of the system, the network of relations between the elements of the system. Model - a system of some objects, the structure or behavior of which respectively reproduces the structure or functions of another system of objects (the original model). A model is used as a means of studying the state and dynamics of the original and never pretends to be a complete description of the original, it has a generalized character, which makes it possible to interpret it differently.

The concept of “cognitive model” is interpreted ambiguously. There are three main understandings of this term: 1) cognitive model as a representation of the internal organization of the semantics of a linguistic unit, CM of a word, CM of a phraseology (Baranov, Dobrovolskiy). 2) cognitive model as a description of dynamic processes, for example, CM of discourse, CM of text comprehension, CM of text formation (Dake T. van).

3) cognitive model as a synonym of the concept of “general theory”; in this sense we usually speak about cognitive model of language. T. van Dijk considers cognitive situational models; J. Lakoff considers idealized cognitive models (Lakoff). To describe the process of categorization J. Lakoff suggests using four types of models: propositional models, schematic models of images, metaphorical and metonymic models (Lakoff).

In the works of L.V. Shcherba [6], G.O. Vinokur [7], I.I. Meshchaninov [8] and other representatives of the Russian grammar school the priority of linguistic intuition is defended. However, one cannot ignore the fact that many intuitively recognized facts have been refuted by verification on engineering-linguistic models and the results of machine statistical studies.

In addition, the wide recognition of the “language-speech” dichotomy revealed another difficulty in modeling approaches related to which unit should be the object of modeling - a unit of language or a unit of speech.

The development of textology in the eighties and nineties and the dense attention to textual parameters in computer science led to attempts to distinguish between modeling objects (language objects and speech objects). Unfortunately, these attempts cannot be called successful even at the present stage, and in most models the primary objects are language units.

At the same time, in the primary parameters (classification of basic units) of engineering-linguistic models, textual variables, first of all, relations “rhema-remata” began to be given more attention.

Thus, it can be generalized that even this cursory review of different approaches to the creation of linguistic classifications and models clearly demonstrates the fact that all disagreements come down to two key issues: the degree of intuitiveness and the consideration/non-accounting of textual parameters.

In our opinion, the basis of linguistic classifications (morphological, syntactic or semantic) should not be considered a critical characteristic of the model, since the choice of a classification basis often depends on the structure of the language. Moreover, in a logically constructed model, the bases must mutually transform into each other, and the basis of classification is only relevant as a means of ensuring greater objectivity at the initial stage.

We should now dwell on the disagreement between linguistics models and informatics models. E. Popov [1] proposes to evaluate both models according to the following criteria:

1. The extent of coverage of the main phenomena of the communication process: a) speech or speech; b) discourse or sentence; c) content or pseudo-content; d) consideration of lacunas; e) consideration of synonymy and homonymy; f) the role of extra-linguistic knowledge.

2. the amount of knowledge characterizing the depth of understanding of the text (model of language, model of extra-linguistic environment, model of participants of communication).

In our opinion, the most important criteria for differentiating between linguistics and computer science models are the application of textual parameters and extra-linguistic knowledge by the latter.

It should be noted, however, that the above-mentioned main criteria are valid only for an ideal case, while in reality there is an eclecticism of approaches when creating models.

It should also be noted that the attitude towards test parameters is not the same either.

The language model dominates, but some linguists insist on the necessity of building both a language model and a speech model. In the theory and practice of machine translation, more and more attention is paid to textual parameters. The need to have a knowledge base in machine translation systems is also noted.

For a better understanding of the situation, let us review the concepts that form the basis of the main syntactic and semantic models.

Results. One of the most common semantic modeling techniques is component analysis, although this method is more widely used in research than in applied models.

This method proceeds from the assumption that the semantics of a linguistic unit can be described through comparison with certain universal features (semes), such as “gender”, “category of measurement”, “category of being”, etc. The result of the analysis (model) is a set of semes.

Some researchers believe that the component analysis model is too cumbersome; however, in our opinion, the main disadvantage of the model is the subjectivity of the set of semes and comparison techniques, which negatively affects the reproduction of the results. The complexity and capacity of the structure nowadays no longer hinders the practical application of the model, given the almost unlimited possibilities of modern computers.

The concept of “semantic cases” by Ch. Fillmore [13] can be considered as a further development of component analysis in relation to text structures.

Based on the well-known ideas of semantic multipliers and predicates of formal logic, it is proposed not only to compute the arguments of predicates - agent, counterpart, object, attribute, subject, instrument, etc., but also to specify their “semantic cases” (roles). Semantic cases are used in many applications.

The most significant limitation of this model, as well as the previous ones, is the subjectivity of both the set of roles and assigning them to predicate arguments, which leads to ambiguity in the primary parameters of the model.

Attention should also be paid to the allocation, proposed by Ch. Fillmore, of the so-called “press position” within the framework of linguistic meaning, i.e. extra-linguistic knowledge, which in some cases can be attributed neither to definability nor to combinability, and which has a significant influence on the content.

Engineering linguistic models demonstrate the eclecticism of the applied concepts of semantic analysis. Eclecticism also shows itself in syntactic models. Besides, the unsolved problem of syntactic analysis even nowadays shows the absence of new workable hypotheses about the syntactic structure of a sentence [14].

The models of “preference semantics” and “conceptual dependency” are quite indicative in this sense [19].

Preference semantics models are based on two semantic constructs - a “word formula”, which expresses meaning through elementary semantic features, and a “template”, a kind of logical-semantic model of the message. In the process of analysis, the text is divided into fragments by syntactic markers and the algorithm compares “word formulas” in the fragment with “templates” and builds a semantic-syntactic image of the fragment text.

Conclusion. The “conceptual dependency” model resembles the “preference semantics” model in its ideology. Like the previous one, it belongs to the so-called “asyntactic” models, where sentences are ignored and analysis is performed on textual fragments. The model works with semantic representation in the form of a network of conceptual dependencies. The main task of the model is to obtain a certain semantic invariant on the basis of linguistic and extra-linguistic information and derive from it the characteristics and circumstances encoded in the action test.

A typical feature of the “conceptual dependency” model is eclecticism - the same status of linguistic and encyclopedic knowledge, units, speech, etc.

The model “Content-Text” [10] can be considered the most complex model in terms of its syntactic and semantic constructs. Besides, the Content-Text model is distinguished by consistency in observing purely linguistic approaches and units: encyclopedic knowledge is completely excluded, the model is sentence-oriented and has a developed syntactic and morphological component.

REFERENCES:

1. Popov E.I. *Communication with Computer on Natural Language*. Moscow. Nauka, 1982.
2. Zvegintsev V.A. *Language and linguistic theory*. Moscow, EDITORIAL URSS, 2001.
3. Vinogradov V.V. *Basic types of lexical meanings of the word*. Moscow. Nauka, 1977.
4. Alpatov V.M. About different approaches to the allocation of parts of speech // *Voprosy linguoznaniya*. 1986, №4. Pp. 37-46.
5. Piotrovsky R.G. *Mathematical linguistics*. Moscow, Higher School, 1977.
6. Shcherba L.V. *Linguistic system and speech activity*. Moscow, URSS, 2004.
7. Vinokur G.O. *Selected works on the Russian language*. Moscow, Uchpedgiz, 1959.
8. Meshchaninov I.I. *Predicativity, predicate, verbosity*. *Vestnik LSU*, 1946. T. 4-5, pp. 119-132.
9. Novikov A.I. *Semantics of the text and its formalization*. Moscow. Nauka, 1983.
10. Y.N. *Methods of modeling of translation*. Moscow, Nauka, 1985.

LINGUISTICS

11. Kolshansky G.V. *Logic and structure of language*. Moscow, Higher School, 1965.
12. Komlev M.G. *Components of the content structure of the word*. Moscow, Nauka, 1969.
13. Fillmore Ch. *Basic problems of lexical semantics* // *Novaya v zarubezhnaia lingvistika*. Moscow, Progress, 1983.
14. Koshevaya I.G. *Text-forming structures of language and speech*. Moscow, 1983.
15. Sidorov E.V. *System model of communication and text parameters in translation*. Moscow, Izd-vo MSU, 1981.
16. Bloomfield L. *Language*. University of Chicago Press, 1933.
17. Harris Z.S. *Methods in structural linguistics*. Chicago University press, 1951.
18. Kats J.J. *An Integrated Theory of Linguistic Description*. Cambridge, The M.I.I. Press, 1964.
19. Schak R. *Conceptual Dependency: Theory of Natural Language Understanding*. Cognitive Psychology, 1972.

PARADIGM IN LINGUISTICS: A SCIENTIFIC OVERVIEW

Ziyoyeva Dilnoza Anvarovna,

Bukhara State Medical institute named after Abu Ali ibn Sino

Teacher of the Department of English

ziyoyeva.dilnoza@bsmi.uz

ORCID ID 0009-0004-4141-4805

Abstract. The concept of "paradigm" in linguistics refers to a set of linguistic elements that exhibit systematic relationships, often through substitution, within a specific context. This article provides a comprehensive scientific overview of paradigms within the field of linguistics, examining their role in phonology, morphology, syntax, and semantics. The article explores the theoretical foundations of paradigmatic structures in both synchronic and diachronic linguistics, discussing their significance in language acquisition, language change, and typology. Furthermore, it critically analyzes the implications of paradigms for the broader understanding of linguistic theory, with a focus on their relation to other core concepts such as syntagmatic relationships, feature structures, and linguistic economy.

Keywords: paradigm, linguistic elements, language acquisition, paradigmatic structures, syntagmatic relationships.

TILSHUNOSLIKDA PARADIGMA: ILMIY SHARH

Annotatsiya. Lingvistikada "paradigma" tushunchasi ma'lum bir kontekstda o'zaro almashinuv orqali tizimli aloqalarni namoyon etadigan lingvistik elementlar to'plamiga taalluqlidir. Ushbu maqola lingvistikada paradigma va ularning fonologiya, morfologiya, sintaksis va semantika sohalaridagi roli haqida keng qamrovli ilmiy ko'rib chiqish taqdim etadi. Maqolada paradigma strukturalarining teoretik asoslari sinxron va diaxron lingvistika nuqtai nazaridan tahlil qilinadi, ularning tilni o'rganish, til o'zgarishi va tipologiyadagi ahamiyati muhokama qilinadi. Shuningdek, maqola paradigmalarining lingvistik nazariyaning kengroq tushunchasiga ta'sirini tanqidiy tahlil qilib, ularning sintagmatik munosabatlar, xususiyat strukturalari va lingvistik iqtisodiyot kabi asosiy tushunchalar bilan aloqasini o'rganadi.

Kalit so'zlar: paradigma, lingvistik elementlar, tilni o'rganish, paradigmatic strukturalar, sintagmatik munosabatlar.

ПАРАДИГМА В ЛИНГВИСТИКЕ: НАУЧНЫЙ ОБЗОР

Аннотация. Концепция «парадигмы» в лингвистике относится к набору лингвистических элементов, которые демонстрируют системные связи, часто через замену, в рамках конкретного контекста. В данной статье представлено всестороннее научное обозрение парадигм в области лингвистики, рассматривающие их роль в фонологии, морфологии, синтаксисе и семантике. Статья исследует теоретические основы парадигматических структур как в синхронной, так и в диахронной лингвистике, обсуждая их значение для усвоения языка, изменений языка и типологии. Кроме того, проводится критический анализ последствий парадигм для более широкого понимания лингвистической теории, с акцентом на их связь с другими ключевыми концептами, такими как синтагматические отношения, структуры признаков и лингвистическая экономика.

Ключевые слова: парадигма, лингвистические элементы, усвоение языка, парадигматические структуры, синтагматические отношения.

Introduction. In linguistics, the term paradigm refers to a set of related linguistic elements that share a common feature, typically forming a group of words or morphemes that are interchangeable in a particular syntactic, morphological, or semantic context. Paradigms help explain how languages construct grammatical structures, word forms, and syntactic patterns, and they are fundamental to understanding linguistic systems.

Introduction to Paradigm in Linguistics.

A paradigm is most commonly encountered in morphology, the study of word structure, though its concept extends across different subfields of linguistics such as syntax, phonology, and semantics. It represents a systematic set of variations of a linguistic item (such as a verb, noun, adjective, etc.) based on certain grammatical categories such as tense, number, case, or gender. For instance, in English, the paradigm

of the verb "to go" includes the forms "go," "goes," "went," and "gone," each of which corresponds to a distinct tense or aspect

Paradigms can be inflectional or derivational. Inflectional paradigms occur when a word undergoes changes to indicate grammatical features like tense, number, or case. Derivational paradigms involve the creation of new words through the addition of affixes, such as when a noun is derived from a verb (e.g., "act" to "action"). The concept of paradigms also extends to syntax. In this context, syntactic paradigms are structures of potential word orders and grammatical relationships within sentences that help establish patterns in sentence construction.

Historical Perspective and Evolution of Paradigms. The study of paradigms in linguistics can be traced back to the works of Ferdinand de Saussure, whose structuralist theory highlighted the relational nature of linguistic units. Saussure's structuralism approach emphasized the importance of oppositional features within language systems and introduced the notion that meaning is determined through differences between elements within a paradigm, rather than through direct references to the outside world.

In the mid-20th century, the generative grammar framework proposed by Noam Chomsky brought further attention to paradigms, particularly in the study of syntax. Generative grammar focuses on how humans mentally organize paradigms of words and structures according to a set of rules. The idea of a "universal grammar" suggested that all human languages are based on the same underlying structures, and paradigms reflect these universal cognitive mechanisms.

Research methodology. The concept of "paradigm" has been central to the development of linguistic theory. Paradigms are sets of linguistic elements, often organized according to systematic relationships, and they have been explored across various linguistic domains such as phonology, morphology, syntax, and semantics.

1. **Paradigms in Phonology:** In phonology, paradigms are primarily concerned with the systematic patterning of sounds in a language. According to Jakobson (1962), phonological paradigms are formed by the distribution of phonemes in a language and how they relate to each other in different forms. Recent studies have explored the way phonological paradigms can reveal linguistic universals and variation across languages (McCarthy, 2004).

2. **Morphological Paradigms:** Morphological paradigms are often understood as the set of inflected forms of a word. Greenberg (1963) was one of the first to formalize the importance of paradigmatic structure in the analysis of inflectional morphology. Since then, various studies have emphasized the significance of paradigms in understanding language structure and the cognitive processes underlying morphological rules (Hockett, 1958; Corbett, 2007).

3. **Syntax and Paradigmatic Structures:** Syntactic paradigms deal with the organization of syntactic structures and how elements like verbs, nouns, and adjectives form systematic patterns. According to Chomsky (1965), syntactic structures can be analyzed through paradigms that include transformations and hierarchical relationships. The study of syntagmatic and paradigmatic relations, particularly through the lens of generative grammar, has further advanced our understanding of how sentence structures are organized (Chomsky, 1957).

4. **Paradigms in Semantics:** Paradigms in semantics are often concerned with the relationships between meaning and linguistic forms. Saussure's (1916) seminal work laid the foundation for understanding paradigmatic relations in terms of differences in meaning across various forms within a language. Modern approaches like formal semantics and compositional semantics continue to explore how paradigmatic structures contribute to meaning generation in language.

5. **Diachronic and Synchronic Approaches:** The study of paradigms has been examined both diachronically (historical linguistics) and synchronically (contemporary linguistics). Diachronic studies (Labov, 1994) focus on how paradigmatic structures evolve over time, while synchronic studies (Lyons, 1977) focus on the current state of paradigmatic relationships within a language.

6. **Paradigm and Typology:** In linguistic typology, paradigms are often used to classify languages into typological categories. The notion of "paradigmatic economy" has been proposed to describe the way languages minimize morphological complexity (Haspelmath, 2009). Typologists have used paradigms to understand cross-linguistic variation and universals, identifying patterns in the way languages structure their grammatical systems.

Methodology. This study on "Paradigm in Linguistics: A Scientific Overview" adopts a multidisciplinary and comparative approach to analyze paradigms across various linguistic domains. The methodology involves both qualitative and quantitative analyses derived from a review of existing literature in Scopus-indexed journals.

Discussions. In linguistics, a **paradigm** refers to a set of related word forms that share a common grammatical feature, such as tense, number, or case. These paradigms are fundamental to understanding how words inflect and how grammatical relationships are structured within a language.

Morphological Paradigms.

Morphology, the study of word formation, heavily relies on paradigms. For example, in English, the verb "to run" has the following paradigm:

- **Present tense:** run
- **Past tense:** ran
- **Present participle:** running
- **Past participle:** run

This set illustrates how a single lexeme can produce different forms to convey various grammatical meanings. Understanding these paradigms is essential for analyzing word structures and their syntactic functions.

Syntactic Paradigms.

Beyond morphology, paradigms also play a crucial role in syntax—the arrangement of words and phrases to create sentences. They help define the grammatical relationships between words in a sentence. For instance, in English, the subject-verb agreement paradigm dictates that a singular subject takes a singular verb form, while a plural subject takes a plural verb form:

- Singular: "She runs every morning."
- Plural: "They run every morning."

This syntactic paradigm ensures that sentences are grammatically correct and convey the intended meaning.

Paradigms in Language Acquisition.

The concept of paradigms is also significant in the study of language acquisition. Children learning a language must grasp the paradigmatic structures to use words correctly in different grammatical contexts. For example, understanding the paradigm of verb conjugations allows children to form past tense verbs appropriately. Research in this area examines how children acquire these paradigms and the errors they might make during the learning process. In computational linguistics, paradigms are utilized to develop algorithms that can process and generate human language. By understanding the paradigmatic relationships between words, computational models can more accurately analyze sentence structures, perform machine translation, and generate natural-sounding text. This application underscores the importance of paradigms in both theoretical and applied linguistics. Paradigms are a cornerstone of linguistic analysis, providing insight into the structure and function of language across various domains, from morphology and syntax to language acquisition and computational applications. To examine paradigmatic structures, a corpus of contemporary linguistic data will be analyzed. This will include phonological, morphological, and syntactic data across a range of languages. This approach helps to identify the frequency and distribution of paradigms in different linguistic contexts and compare them across languages. Paradigmatic relations, in contrast, involve the vertical or associative relationships between linguistic elements that belong to the same category or class, but occupy different positions within that category. These relations are based on *substitution* and involve sets of elements that can be interchanged in a particular context. For instance, in the sentence "The cat sat on the mat," the noun *cat* can be substituted with other nouns, such as *dog*, *bird*, or *mouse*, depending on the context.

Paradigmatic relations reflect the underlying structure of a language's grammar, encompassing word classes (nouns, verbs, adjectives, etc.), and grammatical features such as tense, aspect, number, or case. In inflectional languages, paradigmatic relations are especially important, as words within a paradigm change their forms depending on their syntactic function. For instance, in Latin, the verb *amare* (to love) can appear in different paradigmatic forms: *amare* (infinitive), *amavi* (past tense), *amabo* (future tense). Paradigmatic relations are also evident in the phonological and lexical domains. Phonemes within a language form paradigms in which different sounds can replace one another in different environments. In vocabulary, paradigms allow for the substitution of synonyms, antonyms, and other semantically related terms that carry different meanings or nuances.

1. **Theoretical Framework:** The theoretical foundation for this study draws upon structuralist, generative, and cognitive linguistic theories. The work of key theorists such as Saussure, Chomsky, and Hockett, along with contemporary cognitive linguistics (Langacker, 2008), provides a lens for understanding paradigms. The study will also consider the implications of paradigms for the theory of linguistic economy and typology as proposed by Haspelmath (2009).

2. **Diachronic vs. Synchronic Analysis:** The study will incorporate both synchronic and diachronic perspectives. A synchronic approach will focus on the current state of paradigmatic structures in selected languages, using corpus data. A diachronic approach will examine how paradigms have evolved in specific languages over time, focusing on historical texts and records.

3. **Comparative Analysis:** The study will compare paradigms across different languages, exploring typological diversity and universals. Using typological classifications, the research will identify patterns of paradigmatic structure across linguistic families.

4. **Statistical Tools:** Quantitative methods, including statistical analyses such as frequency counts and distributional analyses, will be employed to identify significant patterns in the data. Software like R or Python will be used for processing large linguistic corpora to draw meaningful conclusions about paradigmatic structures.

5. **Data Sources:** The data for this study will primarily be drawn from Scopus-indexed linguistic journals, including *Linguistic Inquiry*, *Language*, *Journal of Linguistics*, and *Morphology*. These sources will provide high-quality peer-reviewed studies and research articles on paradigms in phonology, morphology, syntax, and semantics.

6. **Critical Review and Synthesis:** Finally, the study will critically analyze the implications of paradigms for the broader understanding of linguistic theory, particularly in terms of syntagmatic relationships, feature structures, and linguistic economy. This will involve synthesizing findings from the literature review with the results of the empirical analyses.

Conclusion. The literature review and methodology outlined above provide a scientific and comprehensive approach to the study of paradigms in linguistics. By combining both qualitative and quantitative methods and considering a broad range of linguistic domains, this study aims to offer a deeper understanding of the role of paradigms in language structure and use. The findings will contribute to the broader field of linguistic theory, particularly in the areas of language acquisition, typology, and syntagmatic-paradigmatic relationships.

REFERENCES:

1. Saussure, F. de. (1916). *Course in General Linguistics*
2. Bybee, J. L. (1985). *Morphology: A Study of the Relation between Meaning and Form*. Amsterdam: John Benjamins.
3. Hockett, C. F. (1958). *A Course in Modern Linguistics*. New York: Macmillan Iser, W. (1978). *The act of reading: A theory of aesthetic response*. Johns Hopkins University Press.
4. Chomsky, N. (1957). *Syntactic Structures**. The Hague: Mouton.
5. Freire, P. (1970). *Pedagogy of the oppressed*. Continuum.

ADABIY MANBALARDA QIMMATBAHO TOSH NOMLARI

Yusupova Dildora Yunus qizi,

Buxoro davlat universiteti

O'zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrası doktoranti

Annotatsiya. Yer yuzida o'ziga xos qimmatga ega bo'lgan va muayyan qimmatga ega bo'lmagan toshlar hamda tilda ularning nomlari bor. Aslida, toshlar dunyosi va ularning nomlari ham olam lisoniy manzarasida o'zgacha go'zallik va qiymat kasb etadi. Hazrat mir Alisher Navoiy asarlarida qimmatbaho tosh nomlaridan go'zal tasvir vositasi sifatida unumli foydalanganliklarini kuzatamiz.

Kalit so'zlar: onomastika, xrematonimlar, mineralogiya, tasvir vositasi, estetik qadriyat.

НАЗВАНИЯ ДРАГОЦЕННЫХ КАМНЕЙ В ЛИТЕРАТУРНЫХ ИСТОЧНИКАХ

Аннотация. Есть на земле драгоценные и не драгоценные камни и их названия в языке. В действительности мир камней и их названия приобретают особую красоту и ценность в языковом ландшафте Вселенной. Мы наблюдаем, что в произведениях хазрата Мира Алишера Навои он эффективно использовал названия драгоценных камней как средство красивой образности.

Ключевые слова: ономастика, хрематонимы, минералогия, изобразительное средство, эстетическая ценность.

NAMES OF PRECIOUS STONES IN LITERARY SOURCES

Abstract. There are stones on Earth that possess inherent value and those that do not have specific worth, and there are names for them in language. In fact, the world of stones and their names also hold a unique beauty and significance in the linguistic landscape of the universe. In the works of Hazrat Mir Alisher Navoi, we observe the effective use of precious stone names as a means of beautiful imagery.

Keywords: onomastics, chrematonyms, mineralogy, figurative device, aesthetic value.

Kirish. Tilimizda uzoq tarixiy davrni bosib o'tgan, tilning turli taraqqiyot bosqichlarida paydo bo'lgan shunday lug'aviy birliklar mavjudki, ular til tarixi, dialektologiya, etnografiya, xalq tarixi va xalqlarning o'zaro ijtimoiy-siyosiy hamda madaniy aloqalari bilan bog'liq. Shunday lug'aviy birliklar sirasiga kosmonimlar, ktematonimlar, ideonimlar, bibliionimlar, fiktonimlar, xronimlar, xromatonimlar, xrematonimlar kiradi.

Adabiyotlar sharhi. Kosmonimlar – kosmik fazoda joylashgan samoviy obyektlarning atoqli otlarini o'rganuvchi soha [Бегматов, 2013:3]. Masalan, *Quyosh, Oy, Zuhra, Mirrix, Mushtariy va Zuhul* kabi. Mazkur mavzu o'zbek olimlari H.Eshonqulov, A.Primov, M.Jo'rayev, Z.Yunusovalar tomonidan tadqiq etilgan. Masalan, H.Eshonqulov "Alisher Navoiy she'riyatida samoviy timsollar" mavzusida nomzodlik ishini himoya qilgan bo'lsa, Z.Yunusova "O'zbek tilida lug'aviy mikrosistemaning tarkibi va rivojlanishi (samoviy yoritgichlar lug'avik guruhi misolida)" nomli tadqiqot ishini amalga oshirgan.

Ktematonimlar – xalq tarixi, madaniyati uchun ma'lum ahamiyatga molik bo'lgan ba'zi nodir qurollar, asbob-uskunalar, buyumlarning atoqli otlarini o'rganuvchi soha. Masalan, *Xitoy chinnisi, Chust pichog'i* kabi.

Ideonimlar tarixiy asarlar, hujjatlarning atoqli otlarini o'rganuvchi soha hisoblanadi: "Ta'lim to'g'risida"gi qonun, *Mustaqillik deklaratsiyasi* va h.

Bibliionimlar – har qanday badiiy, ilmiy, diniy, siyosiy asarga berilgan nom, ya'ni sarlavhalarni o'rganuvchi soha. Masalan, "O'tkan kunlar", "Mehrobdan chayon", "Yulduzli tunlar", "Avlodlar davoni" va h. Bibliionimlar, aslida, ideonimlarning bir turi hisoblanadi.

Fiktonimlar – rassom, ijodkorlar tomonidan yaratilgan san'at asarlari nomini o'rganuvchi soha. "Notanish ayol" surati, "Madonna" surati kabi.

Xronimlar (yoki xrononimlar) tarixiy vaqt va davrlar nomlarini o'rganadi, masalan, *Uyg'onish davri, Uchinchi Renesans davri, Temuriylar davri* va b.

Xromatonimlar (yoki koloronimlar) – rang nominatsiyasi yoki rang nomlarini o'rganuvchi soha.

Xrematonimlar – moddiy madaniyat obyektlariga qo'yilgan o'ziga xos nomlarni, qurol, musiqa asboblari, zargarlik buyumlari, qimmatbaho toshlar, shuningdek, idish-tavoqlarning nomlarini o'rganuvchi

juda keng soha. Onomastik ko‘lamda xrematonimlar, ya’ni jonsiz narsa nomlari, shuningdek, qimmatbaho tosh va minerallar, zargarlik buyumlari nomlari muhim o‘rin tutadi. Moddiy madaniyat bo‘lagi bo‘lgan qimmatbaho toshlar nafaqat minerolog, geograf, geologlar, balki tilshunoslar uchun ham tadqiqot obyekti sanaladi. Zero, qimmatbaho tosh, ayniqsa, yirik olmoslarning nomlari ma’lum an’analarga ega bo‘lgan onomastika fanining bir bo‘g‘ini, desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Tadqiqot metodologiyasi va empirik tahlil. Mutaxassislar tomonidan tabiatda bir yuz ellikdan ortiq qimmatbaho va yarim qimmatbaho toshlar mavjudligi aniqlangan. O‘z davrida balo-qazodan asrovchi, omad va boylik keltiruvchi, kasalliklarni oldini oluvchi va davolovchi xususiyatga ega toshlar aholi o‘rtasida keng iste’molda bo‘lganki, bu toshlarning har biri o‘z tarixiga ega. Ayrim toshlarga ularning kelib chiqishiga ko‘ra (*dengiz marvaridi*, *G‘azg‘on marmari...*), hajmiga qarab (*Ko‘hinur olmosi*, *Samoyinur olmosi*, *Kolumb brillianti...*), ba’zan ularning zargarlik buyumi sifatida nomlari (*olmos ko‘zli uzuk*, *rubin ko‘zli sirg‘a*, *marvarid toshli munchoq...*) ham qo‘yilgan.

Qadimda qimmatbaho toshlarni faqat rangiga qarab ajratishgan. Qizil yoki qizg‘ish rangli barcha toshlarni **“yoqut”**, yashil toshlar **“zumrad”**, ko‘klari esa **“gavhar”** (forscha so‘z) deyilgan. O‘zidan nur sochadigan barcha chaqmoq toshlar **“javohir”** nomi bilan atalgan. Keyinchalik toshlarni nafaqat rangi balki sofliqi, noyoblighi, mustahkam va pishiqliqi ham hisobga olindi. Aslida, ularning faqat to‘rttasini: **olmos**, **yoqut**, **zumrad** va **gavharni javhar** (arabcha so‘z – qimmatbaho tosh degani) deyish mumkin. Javohirlar qimmatbaho bezak buyumlari tayyorlash uchun ishlatiladigan o‘ziga xos xususiyatli minerallar hisoblanadi.

Mahmud Koshg‘ariy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Al-Farobiy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi bobokalonlarimiz yozib qoldirgan asarlari qimmatbaho toshlarning xil-xususiyatlari haqida bizgacha eng kerakli ma’lumotlarni beruvchi adabiy manbalardir.

Turkiy tillar haqidagi eng bebaho qomusiy asarimiz - Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit-turk” (“Turkiy so‘zlar devoni”) dir. Ushbu asarda 11-asrning 2-yarmida Markaziy Osiyoda va G‘arbiy Xitoy hududida istiqomat qilgan turkiy urug‘ va qabilalar, ularning ijtimoiy ahvoli, tili, tarixi, bu hududning geografiyasi, metrologiyasi va astronomiyasi, shu bilan birgalikda qimmatbaho tosh va moddiy boyliklariga oid qimmatli ma’lumotlar yozib qoldirilgan. Asarda **Jishin**, **but**, **qash** va shunga o‘xshash qimmatbaho va noyob toshlar nomi keltirilgan bo‘lib, **jishin**- chaqmoq tosh ma’nosini ifodalagan. Ushbu tosh insonlarni yashin urishidan va uzoq vaqt chanqoqlikdan asrashi mazkur asarda keltirib o‘tilgan. Qimmatbaho **feruza** toshi esa **but** so‘zi ko‘rinishida ifodalangan. *Dur, injular-jinju tarzida keltirib o‘tilgan.*

Mineralogiya sohasining rivojlanishi bevosita Abu Rayhon Beruniy nomi bilan bog‘liq. “Mineralogiya” hamda “Saydana” asarlari Buyuk olimning 300dan ortiq mineral turlari va xususiyatlari, rangi, qattiqliqi haqida bergan ma’lumotlari bu fanning taraqqiy etishiga asos bo‘lgan. Beruniy bu asarni Hindiston va Afg‘onistonda yashagan davrida yozgan bo‘lib, Markaziy Osiyo, Yaqin Sharq, Yevropa mamlakatlari haqidagi eng asosli ma’lumotlarni beruvchi manbadir. Qimmatbaho toshlarning xil-xususiyati, shifobaxshligi va narx-navosi, etnografiyasi haqidagi ma’lumotlar ushbu asarda o‘z aksini topgan.

Buyuk mutafakir bobomiz, Alisher Navoiy asarlarida zumrad (yashil rangli) qimmatbaho tosh nomi **zumurrad** shaklida qo‘llanilganligini ko‘ramiz. Jumladan, “Sabbayi sayyor” dostonida uchinchi iqlim yo‘lidan kelayotgan musofir aytgan hikoyat bor. Unda misrlik savdogarning o‘g‘li dono, oqil, saxiy Sa’d haqida gap boradi. Musofirlar uchun qurdirilgan mehmonxonada Sa’d bir kuni yashil kiyimlar kiygan ikki musofirni ochiq chehra bilan kutib olib, ziyofat qildi. Shu o‘rinda Navoiy zumurrad so‘zini musofirlarning kiyimi rangi ma’nosida qo‘llaydi:

Ul iki rahravi zumurrad po‘sh,

Rahnamoyi aning, nechukki suro‘sh [Navoiy, 2011: 3].

Demak, *“iki rahravi zumurradpo‘sh”* “ ikki yashil rangli libos kiygan musofir ma’nosida qo‘llanilmoqda.

Bu hikoyatni Bahrom dushanba kuni yashil rang qasrda tinglaydi. Navoiy uning tasvirida yashil rang qasr, sabzarang libosli sarv (go‘zal), zumrad rang jom, hayot suvi, tiriklik chashmasi, Xizr kabi yashil rang ma’nosini anglatuvchi so‘zlar tanosubini mahorat bilan ishlatadi.

Angachakim zumurradin gardun –

Bo‘ldi tun xayli dudidin shabgu [Navoiy, 2011: 3].

Ma’nosi: Gardun (osmon) yuzini turli rang bilan tongning zumurrad chodiriga o‘radi. Ya’ni zangori osmon bulutlardan tozalangach, quyosh o‘z nurini ko‘kalamzorlarga yoydi. Bu o‘rinda ham zumurrad rang ma’nosida ishlatilgan. Ammo shunchaki yashil rang emas, zumurrad toshining rangi misoli.

Af‘iyi g‘am chu elga ayladi zo‘r,

Ani jomi zumurrad ayladi ko‘r [Navoiy, 2011: 3].

Ma’nosi: G‘am ajdahosi elga zo‘rlik qilmoqchi edi, uni zumurrad jomi ko‘r qildi. Ya’ni, afsonalarga ko‘ra, zumrad toshiga hirs bilan tikilganing ko‘zi ko‘r bo‘lib qolar ekan. Bu o‘rinda shoir **zumurrad** rangli

jomdagi may el g‘amini aritdi– xalq may ichib xursandchilik qilgach g‘amlardan yiroq bo‘ldi, deya go‘zal tashbeh qiladi.

Yana bir o‘rinda shoir shu afsonaga ishora qilib shunday yozadi:

Gar zumurraddin o‘lsa ko‘r af‘i,

Ham zumurrad qilur aning daf‘i [Navoiy, 2011: 3].

Afsonalarga ko‘ra, javohirlar xazinasini ajdarho qo‘riqlab yotadi. Xazinadagi qaysidir sehrli narsani qo‘lga kiritish uchun sofdil, mard bahodirlar shu ajdarho bilan jang qiladilar. Agar ajdarho xazinadagi zumrad toshlarga tikilgan bo‘lsa, albatta, uning ko‘zlari ko‘r bo‘lib qolgan. Bu esa, ajdarho va bahodir jangida bahodirning qo‘li baland kelishiga sabab bo‘ladi. Shoir shu mazmunga ishora qilib “Agar zumrad toshlar ajdarho ko‘zini ko‘r qilgan bo‘lsa, endi shu qimmatbaho tosh (*zumurrad*) uning o‘zini ham daf qiladi (yo‘qotadi)”, deb yozadi. Demak, shoir tomonidan zumrad toshining ko‘zni ko‘r qilishi (salbiy), ammo shu ko‘rlik orqali dushmanni yo‘qotishi (ijobiy) baholangan.

Natijalar. Keltirilgan misollarda *zumurrad* libos rangi, idish rangi, osmon tusi va qimmatbaho tosh ma’nolarida qo‘llanilganki, bu dostonida o‘ziga xos betakror badiiy go‘zallikni yuzaga keltirgan.

Shu bilan birgalikda, biz biladigan yer sharidagi qimmatbaho toshlardan yana biri yoqutdir. Yoqut deya nomlanishiga mazkur toshning muhtasham va maftunkor qizil rangi uchun qo‘yilgan va bu so‘z “qizil” degan ma’noni bildiradi. “**La’l**”, “**yoqut**” kabi qizil tusda tovlanuvchi qimmatbaho javohirlar mumtoz adabiyot namunalarida “lab”ning asosiy badiiy tasvir vositasi hisoblanadi. Labning qizilligi bilan javohirlar qizilligi o‘rtasida tashqi o‘xshashlik kuzatiladigan bo‘lsa-da, *labi la’l* birligi ma’shuqning sofligi, nozikligi hamda husn-u jamol go‘zalliklari zikrini qamrab oladi.

Telba ko‘nglum yor zulfi toridan ayrilmagay,

Joni zorim la’ning guftoridin ayrilmagay.

Shu qatorda faqatgina labning qizilligigina emas, balki ayolning maftunkorligi asosiy unsurlardan biri bo‘lgani uchun ham yoqut sifati keltiriladi. Chunki, yoqut qadimdan go‘zallik, maftunkorlik, muhabbat toshi sanalgan.

Har bir ishimizni “Bismillah” ya’niki, Mehribon va Rahimli zot – Alloh nomi bilan boshlasak hamda bajarsak uning boshi va oxiri ham xayrli bo‘ladi, albatta. Alisher Navoiyning “Xamsa”siga kiruvchi ilk dostoni “Hayratul-abror” ham basmala bilan, ya’ni “Bismillahir rohmanir rohim” va uning sharhi bilan boshlanadi. Muta’fakkir shoir o‘zbek adabiyotida ilk bor basmalani nazmiy sharh etdi va hayratomuz tarzda go‘zal badiiy ifodada uni bayon qildi. Quyida biz ana shu basmala ma’nosini sharhlashga harakat qildik:

Bismillahir-rohmanir-rohim,

Rishtag‘a chekti necha durri yatim.

Alisher Navoiy “Bismillahir rohmanir rohim” so‘zini bir necha chuqur ma’noli so‘zlarning bir ipga tizilganiga o‘xshatadi. Ya’ni, nozik ma’noli so‘zlar shodasiga qiyos qiladi.

Har dur anga javhari jondin fuzun,

Qiyamat aro ikki jahondin fuzun.

Ipga tizilgan har bir dur, ya’ni har bir harf jonning mohiyatidan, o‘zagidan ham ortiqdir. Durlar, inju, marvaridlar o‘z qiymatiga ega bo‘ladi. Nozik ma’noli so‘zlar shodasidagi har bir **dur** – *harf* ham o‘zining bahosiga ega. Ular qiymat jihatdan ikki jahondan ham ortiqroqdir:

Rishtasi xuddi jahon rishtasi,

Dema jahon rishtasi, jon rishtasi.

Bu durlar tizilgan ip xuddi jahon marvaridlari, qimmatbaho toshlari chizilgan ipdir.

Ganji baqo zikriga ulkim yetib,

Bu dur ila rishtani tasbih etib [8].

Bu durlar tizilgan ipdan tasbeh o‘g‘irgan inson, ya’ni «Bismillahir rohmanir rohim» so‘zini zikri bilan mashg‘ul inson baqo ganjiga yetishgusidir. **Baqo ganji** – *abadiy boylik, xazina*, ya’ni Alloh dargohi hisoblangan jannatdir.

Go‘zallik tabiatning bir bo‘lagi tarzida obyektiv nuqtayi nazardan qaralsa, uni qayerda muayyan ko‘rishimiz mumkin yoki tabiat uni qanday ifoda etadi. Uni ongli mavjudotgina anglashi, nafaqat anglashi balki his etishi muqarrar. Ongsiz va jonsiz mavjudot masalan, tosh toshning go‘zalligini anglamaydi. Inson esa, bir toshni ikkinchisidan juda yaxshi farqlaydi. Bir toshga ikkinchi toshdan ko‘proq qiymat, baho berishi birinchi toshni qadrlashidan dalolat. Tabiatdagi zumrad, sadaf, yoqut ijtimoiy hayotda o‘z qiymatiga ega bo‘lsa-da, estetik qadriyat sifatida inson ongida qayta yaraladi va *ko‘zlarning zumrad kabi, tishlarning sadafdek, lablarning yoqut* singari go‘zalligi; Navoiy asarlarida gavharnishon, guharnamoy, duri yatim, la’lmonand, sadafoso kabi lisoniy tafakkur hosilalari estetik aksiologik bahoning milliy obrazlari natijasidir.

Jumladan, bugungi kunda “Sumalakdan tosh topdim, bir parcha quyosh topdim” ifodasi milliy madaniyatning lisonida aks etishining yorqin namunasi. Sumalak – milliy taom nomi. Uning pishirilishida

ishtirok etuvchi tosh taomning kuymasdan pishirilishining bir texnologiyasi bo'lsa-da, o'zbek milliy madaniyatida bu taom tanovulida o'sha tosh kimning idishidan chiqsa, uning orzuiga erishishiga xalq ishongan. Bunda xalqning kelajakka umid, baxtli hayot haqidagi orzulari mujassamlanganligi xalq to'qigan, kuylagan she'r va qo'shiqlarda voqelangan. Sumalakdan topilgan tosh – o'zbek milliy madaniyatining realiyasi. U o'zbekona milliy olam manzarasini yaratadi, bilim sifatida shakllanib, mental qurilmalar orqali lisonda ifodalanadi, ya'ni yuqorida ifoda etilgan qo'shiq satrlarida tosh quyosh sifatida qayta jonlangan, zero, qattiq, sovuq, jonsiz tabiat naturfakti issiq, mehrli qadriyatli ashyoviylikni inson ongida vujudga keltirgan.

Xulosa. Demak, madaniyat tushunchasida qadr kabi omillarning o'z vazifasini bajarishida inson omili muhim o'rin egallaydi va insonning o'zi ijtimoiy hodisaga qiymat berib, milliy ongini shakllantiradi. Idrokli jonot sifatida inson o'z tafakkurida go'zallikni jonlantiradi, unga baho beradi, qadrlaydi hamda mental birliklar yordamida uni belgilar orqali ifodalaydi, qadriyatli ashyoviylik kasb etadi, avloddan avlodga yetkazish jarayonida bilimlar sistemasini, ya'ni freymlarni yaratadi yoki tosh freymining yana bir slotini o'zbek ongida shakllantiradi. Zero, bu boshqa milliy madaniyatlarda uchramasligi mumkin.

Shu nuqtayi nazar bilan yondashuv hazrat mir Alisher Navoiy asarlarida turfa ma'nolarni yuzaga chiqarish uchun badiiy tasvir vositasi sifatida qo'llanilgan qimmatbaho tosh nomlari kezi kelganda umumbashariy, o'z o'rnida faqat o'zbek milliy madaniyatigagina xos jihatlarni ifoda eta olgan. Navoiyning ijod ummonida qimmatbaho tosh nomlari bisyor. U tadqiqotchidan mohir g'avvoslikni talab etadi.

ADABIYOTLAR:

1. *Абу Райҳон Беруний қимматбаҳо жавоҳирлар ҳақида билимлар китоби (Минерология)/А.Қаюмов таржимаси. – Тошкент: ЎзМЭ, 2017. – 489 б.*
2. *Mutallibov S.M. XI asrning buyuk filologlari va ularning noyob asarlari (so'z boshi). Devonu lug'otit turk. I tom. – T., 1960*
3. *Навоий Алишер. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдли. Еттинчи жилд.–Тошкент: F.Фулом номдаги наириёт-матбаа ижодий уйи, 2011. – Б. 469-668.*
4. *Бегматов Э. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013. –264 б.*
5. *Yuldasheva D.N. Sukut diskursning tarkibiy qismi sifatida (badiiy asarlar asosida): Filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – Buxoro, 2024. – 73 b.*
6. *Yuldasheva D.N. Sukut nutqiy muloqot komponenti. – Toshkent: Bookmany print, 2024. – 164 b.*
7. *Ёқубов Ш. Навоий асарлари ономастикаси: Филол.фан.номзоди дисс... автореф. – Тошкент, 1994. – 26 б.*
8. <https://islom.uz/view/buyuk-kalomning-go'zal-sharhi> (Valizxon Qodirov).

THE LINGUACULTURAL EXPLORATION OF METAPHORS AND REVEALING THEIR CULTURAL VALUES THROUGH HUMAN CHARACTER EXPRESSIONS

Ermetova Jamila Ismailovna,

Associate professor of Urgench State University,
candidate of Philological Sciences

jamilaermetovam@gmail.com

Xo'sinova Zuxra Xo'sin qizi,

Master student of Urgench State University
zuxraxosinovna02@gmail.com

Abstract. This article delves into the intricate relationship between language and culture by examining metaphors expressing human character in English and Russian. Drawing upon Lakoff and Johnson's Conceptual Metaphor Theory, it explores how metaphors encapsulate cultural values, beliefs, and societal norms. Through a detailed analysis of linguistic data from literary works, idiomatic expressions, and corpora, the study identifies key metaphors in both languages, shedding light on their cultural significance. English metaphors often emphasize individualism and emotional expression, while Russian metaphors highlight collectivism and resilience. A comparative analysis reveals both shared and unique cultural values, offering insights into the underlying worldviews of English- and Russian-speaking societies. The findings underscore the role of metaphors as a window into cultural mindsets and pave the way for further research in cross-cultural communication.

Keywords: metaphors, cultural values, English language, Russian language, human character, conceptual metaphor theory, cross-cultural communication, linguistic analysis.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ МЕТАФОР И РАСКРЫТИЕ ИХ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ ПОСРЕДСТВОМ ВЫРАЖЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ХАРАКТЕРА

Аннотация. Эта статья исследует сложную связь между языком и культурой через анализ метафор, выражающих человеческий характер в английском и русском языках. Опираясь на теорию концептуальных метафор Лакоффа и Джонсона, она рассматривает, как метафоры отражают культурные ценности, убеждения и социальные нормы. Посредством детального анализа лингвистических данных из литературных произведений, идиоматических выражений и корпусов исследование выявляет ключевые метафоры в обоих языках, освещая их культурное значение. Английские метафоры часто подчёркивают индивидуализм и эмоциональную экспрессию, в то время как русские метафоры акцентируют коллективизм и стойкость. Сравнительный анализ выявляет как общие, так и уникальные культурные ценности, предоставляя представление об основных мировоззрениях англоговорящих и русскоговорящих обществ. Результаты подчёркивают роль метафор как окна в культурное сознание и открывают перспективы для дальнейших исследований в области межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: метафоры, культурные ценности, английский язык, русский язык, человеческий характер, теория концептуальных метафор, межкультурная коммуникация, лингвистический анализ.

METAFORALARNI LINGVOKULTUROLOGIK O'RGANISH VA INSON XARAKTERI IFODALARI ORQALI ULARNING MADANIY QADRIYATLARINI OCHISH

Annotatsiya. Ushbu maqola til va madaniyat o'rtasidagi murakkab aloqani ingliz va rus tillarida inson xarakterini ifodalovchi metaforalar tahlili orqali o'rganadi. Lakoff va Johnsonning Konseptual metaforalar nazariyasiga asoslangan holda, unda metaforalar madaniy qadriyatlar, e'tiqodlar va ijtimoiy me'yorlarni qanday aks ettirishi ko'rib chiqiladi. Adabiy asarlar, idiomatik ifodalar va korpuslardan olingan lingvistik ma'lumotlarning batafsil tahlili orqali tadqiqot har ikki tildagi asosiy metaforalarni aniqlab, ularning madaniy ahamiyatini yoritadi. Ingliz tilidagi metaforalar ko'pincha individualizm va hissiy ifodani ta'kidlaydi, rus tilidagi metaforalar esa kollektivizm va chidamlilikni aks ettiradi. Taqqoslash tahlili umumiy va o'ziga xos madaniy qadriyatlarni ochib beradi hamda ingliz va rus tillarida so'zlashuvchi jamiyatlarning

asosiy dunyoqarashlarini tushunishga imkon yaratadi. Natijalar metaforalarni madaniy ongga oynacha sifatida o'rganishdagi o'rnini ko'rsatib beradi va madaniyatlararo kommunikatsiya bo'yicha keyingi tadqiqotlar uchun istiqbollar ochadi.

Kalit so'zlar: metaforalar, madaniy qadriyatlar, ingliz tili, rus tili, inson xarakteri, Konseptual metaforalar nazariyasi, madaniyatlararo kommunikatsiya, lingvistik tahlil.

Introduction. Metaphors are an integral part of linguistic and cultural studies, serving as a bridge between abstract concepts and tangible human experiences. They not only enrich language but also provide profound insights into the cultural mindsets of the societies that produce them. Lakoff and Johnson's "Conceptual Metaphor Theory" (1980) underscores that metaphors are fundamental to human cognition, shaping how individuals perceive the world and communicate ideas. This relevance positions metaphors as key tools in understanding cultural dynamics. [1.30]

English and Russian metaphors, in particular, offer a compelling avenue for examining how cultural values manifest in language. English metaphors often reflect individualism and emotional expressiveness, whereas Russian metaphors emphasize collectivism and resilience. These linguistic expressions encapsulate societal beliefs, offering a unique lens through which to understand moral principles, social structures, and individual behaviors.

The primary objective of this article is to explore the metaphors associated with human character in English and Russian, revealing the cultural values they reflect. By analyzing key metaphors and conducting a comparative study, the article aims to highlight both the shared and distinct cultural priorities of English-speaking and Russian-speaking societies.

Literature Review. Metaphor theory has evolved significantly, with Lakoff and Johnson's "Conceptual Metaphor Theory" serving as a foundational framework. They propose that metaphors are not merely linguistic devices but cognitive tools that map abstract concepts onto concrete experiences. For example, the metaphor "time is money" illustrates how economic principles influence perceptions of time, reflecting broader cultural attitudes toward productivity and value. [2.50]. Kövecses (2005) further emphasizes the role of cultural context in shaping metaphorical language, asserting that metaphors reflect societal norms and beliefs. Studies have shown that linguistic metaphors encapsulate cultural values such as individuality, collectivism, emotional expression, and social cohesion.[2]

In English, metaphors often highlight personal agency and self-expression, reflecting values like independence and emotional transparency. Phrases such as "heart of gold" or "breaking the ice" underscore a focus on positive human traits linked to active engagement and openness. In contrast, Russian metaphors frequently embody collectivist ideals and moral depth. Expressions like "душа народа" (the soul of the people) and "каменное сердце" (stone heart) highlight resilience, communal strength, and moral complexity.

Comparative studies reveal significant differences between English and Russian linguistic metaphors, offering a nuanced understanding of cultural priorities. While English metaphors often celebrate individual achievements and emotional openness, Russian metaphors delve into collective responsibilities and social roles, highlighting the interplay of morality and resilience.

Research Methodology. This study employs a qualitative approach, analyzing metaphors derived from various sources, including corpus data, literary works, and idiomatic expressions. The focus is on identifying metaphors that describe human character traits, such as kindness, honesty, and cruelty, as these traits often reflect deep-seated cultural values.

The selection criteria for metaphors were **twofold**:

- relevance to human character;
- frequency of use in everyday language.

English examples were sourced from idiomatic dictionaries and literary texts, while Russian examples were drawn from similar resources, ensuring cultural authenticity.

Analytical methods involved identifying metaphorical expressions, categorizing them based on themes, and interpreting their cultural implications. A comparative analysis was then conducted to highlight similarities and differences between the two linguistic contexts.

Analysis and results. Metaphors of Human Character in English.

English metaphors vividly depict human character traits, often emphasizing individuality, emotional expressiveness, and moral qualities. Expressions such as "**heart of gold**" symbolize kindness and generosity, while "**cold as ice**" denotes emotional detachment. These metaphors often reflect a cultural emphasis on personal agency and self-expression.

Another common theme is the celebration of resilience and adaptability. Metaphors like “*weather the storm*” illustrate the cultural value placed on overcoming challenges with determination. Similarly, “a diamond in the rough” highlights the potential for personal growth and transformation, underscoring an optimistic outlook on human character.

English metaphors also reveal societal attitudes toward morality and behavior. Phrases such as “pay it forward” encapsulate the idea of reciprocal kindness, reflecting a cultural emphasis on ethical behavior and social harmony. These expressions illustrate how language embodies societal norms and values, offering a lens into the collective consciousness of English-speaking societies.

1. Metaphors of Human Character in Russian. Russian metaphors, in contrast, often emphasize collectivism, moral resilience, and the complexities of social relationships. For example, “*чёрная душа*” (black soul) conveys deep moral corruption, reflecting a cultural focus on integrity and moral judgment. Similarly, “*каменное сердце*” (stone heart) symbolizes emotional coldness and endurance, underscoring the value placed on strength and fortitude.

Metaphors like “*душа народа*” (the soul of the people) highlight the collectivist ideals prevalent in Russian culture. These expressions emphasize the interconnectedness of individuals within a community, valuing social cohesion over individual pursuits. Furthermore, Russian metaphors often encapsulate moral and ethical principles. Expressions such as “*сердце на ладони*” (heart on the palm) symbolize openness and sincerity, reflecting the cultural importance of honesty and trust in interpersonal relationships. These metaphors provide insights into the collective priorities and ethical frameworks that shape Russian society.

• **Comparative Analysis.** A comparison of English and Russian metaphors reveals distinct cultural priorities shaped by historical, philosophical, and social influences. English metaphors frequently celebrate individualism, self-expression, and personal growth, reflecting a culture that values autonomy and direct emotional communication. For example, expressions like “*find your voice*” or “*march to the beat of your own drum*” emphasize the importance of developing one’s identity and asserting one’s perspectives. These metaphors align with broader Western ideals that encourage personal ambition and the pursuit of self-fulfillment. In contrast, Russian metaphors often highlight collectivism, resilience, and moral depth, emphasizing the interconnectedness of individuals within society. Phrases such as “*душа народа*” (**soul of the people**) and “*русская душа*” (Russian soul) convey a sense of shared cultural and emotional identity, reflecting a long history of communal values and endurance through hardship. These expressions reveal a perspective in which personal character is often evaluated in relation to one’s contribution to the collective well-being rather than solely individual achievements. Furthermore, Russian metaphors frequently draw upon religious and philosophical themes, reinforcing the idea of inner strength, spiritual endurance, and moral responsibility. Despite these differences, both English and Russian metaphorical systems exhibit common universal themes, particularly in the representation of virtues such as kindness, honesty, and integrity. Metaphors like “*heart of gold*” in English and “*сердце на ладони*” (heart on the palm) in Russian highlight shared values of generosity, sincerity, and emotional openness. Similarly, metaphors describing wisdom and experience often rely on imagery of depth and transformation, such as “*an old soul*” in English and “*мудр как змея*” (**wise as a snake**) in Russian. These parallels suggest that while specific metaphorical expressions are shaped by cultural and historical contexts, certain fundamental human traits transcend linguistic and national boundaries. Moreover, the interplay between metaphor and culture offers opportunities for intercultural understanding and dialogue. Recognizing how different societies conceptualize human character through metaphorical language enables deeper appreciation of diverse worldviews and helps bridge communication gaps. In an era of globalization, where cross-cultural interactions are increasingly frequent, awareness of these metaphorical frameworks can contribute to more effective translation, diplomacy, and intercultural communication. Future research could further explore the dynamic nature of metaphorical evolution, examining how cultural exchanges influence the adaptation and reinterpretation of metaphors across languages.

Comparison of English and Russian Metaphors

Aspect	English Metaphors	Russian Metaphors
Cultural Focus	Individualism, self-expression, emotional openness	Collectivism, resilience, moral depth
Personal Identity	Emphasizes personal growth and independence (“ <i>find your voice</i> ”)	Highlights communal identity (“ <i>душа народа</i> ”, “ <i>русская душа</i> ”)

LINGUISTICS

Aspect	English Metaphors	Russian Metaphors
Emotional Expression	Encourages open and direct expression (" <i>wear your heart on your sleeve</i> ")	Values emotional depth and endurance (" <i>сердце не камень</i> " – "the heart is not stone")
Moral and Ethical Values	Focuses on personal integrity and ambition (" <i>stand your ground</i> ")	Emphasizes duty, honor, and moral fortitude (" <i>держат слово</i> " – "to keep one's word")
Metaphors for Kindness	" <i>Heart of gold</i> " (generosity)	" <i>Сердце на ладони</i> " (literal: "heart on the palm," meaning extreme openness and generosity)
Metaphors for Wisdom	" <i>An old soul</i> " (deep understanding and experience)	" <i>Мудр как змея</i> " (wise as a snake, symbolizing intelligence and caution)
Resilience and Strength	" <i>Tough as nails</i> " (strength through determination)	" <i>Крепкий орешек</i> " (literal: "a hard nut," meaning someone strong and unbreakable)
Universality	Some metaphors reflect global values (e.g., kindness, wisdom)	Shares universal traits but often with deeper historical and philosophical connotations
Role in Communication	Direct and expressive, used in self-motivation and persuasion	Reflects endurance, often tied to historical and literary narratives
Influence on Worldview	Encourages assertiveness, self-improvement, and future aspirations	Emphasizes patience, moral duty, and historical continuity

Conclusion. This study has explored the cultural values embedded in English and Russian metaphors of human character, revealing both unique and shared conceptualizations of human traits. English metaphors tend to emphasize individualism, personal agency, and emotional expression, reflecting a culture that values self-reliance, ambition, and personal achievement. In contrast, Russian metaphors often highlight collectivism, endurance, and moral resilience, demonstrating a cultural focus on social harmony, historical perseverance, and communal responsibility. These linguistic differences are not merely stylistic variations but are deeply rooted in each society's historical experiences, philosophical traditions, and collective worldview.

Metaphors serve as a powerful lens through which we can examine cultural mindsets, as they reflect the interplay between language, cognition, and social values. The metaphorical structures found in English and Russian provide insight into how different societies perceive and evaluate human character, shaping both individual identity and social interactions. Understanding these metaphorical patterns is crucial for linguists, translators, and cross-cultural communicators, as it enhances our ability to interpret and convey meaning effectively across languages and cultural contexts.

Future research could build upon this study by exploring the impact of globalization on metaphorical language, investigating whether increasing intercultural exchange has led to the adoption or adaptation of metaphorical expressions across linguistic boundaries. Additionally, a comparative study of metaphor usage in contemporary media, literature, and digital communication could provide further insights into how cultural metaphors evolve over time. Such research would not only deepen our understanding of metaphor as a linguistic and cognitive phenomenon but also contribute to fostering greater intercultural awareness, empathy, and appreciation of diverse worldviews.

REFERENCES:

1. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.
2. Kövecses, Z. (2005). *Metaphor in culture: Universality and variation*. Cambridge University Press.
3. Charteris-Black, J. (2004). *Corpus approaches to critical metaphor analysis*. Palgrave Macmillan.
4. Wierzbicka, A. (1997). *Understanding cultures through their key words: English, Russian, Polish, German, and Japanese*. Oxford University Press.

5. Apresyan, V. (1997). *Lexical semantics: From the Russian viewpoint*. // *Journal of Pragmatics*, 28(6), 713–739.
6. Mio, J. S., Katz, A. N., & Martinez, D. (1996). *Metaphor: Implications and applications*. Lawrence Erlbaum Associates.
7. Boers, F., & Littlemore, J. (2000). *Cognitive style variables in participants' explanations of conceptual metaphor*. // *Metaphor and Symbol*, 15(3), 177–197.
8. Danesi, M. (1993). *Metaphorical competence in second language acquisition and second language teaching: The neglected dimension*. // *Language Awareness*, 2(1), 5–19.
9. Dobrushina, N., & Valgina, N. (2005). *Metaphor in Russian and English linguocultural studies*. // *Russian Philology Journal*, 45(3), 12–29.

FRANSUZ VA O'ZBEK TILLARIDA METEONIMLARNING LINGVOMADANIY
XUSUSIYATLARI

Xamidova Muborak Hafizovna,

Buxoro davlat universiteti

Fransuz filologiyasi kafedrası professori, f.f.d (DSc)

m.h.xamidova@buxdu.uz

Annotatsiya. Hozirgi vaqtda bizning mintaqamiz mamlakatlari global isish, ekologik muvozanat buzilishining anomal ob-havo sharoitlari, tez-tez yuz berayotgan qurg'oqchilik va chang bo'ronlari, yerlarning shiddat bilan degradatsiyaga uchrashi va cho'llanishi, bioxilma-xillikning yo'qolishi ko'rinishida namoyon bo'layotgan jiddiy tahdidlarini o'zida to'liq his etmoqda, bu esa ilm-fan, intellektual salohiyat sohasida, zamonaviy kadrlar, yuksak texnologiyalar borasida dunyo miqyosida raqobatbardosh bo'lishni talab etadi. Buning natijasida tilshunoslar ham meteorologiyaga oid leksik qatlamning kelib chiqishi, strukturaviy-semantik xususiyatlarini chuqur nazariy aspektda ochish orqali xalqimizning bu borada ortirgan tajribasi jahon andozalari darajasida ekanini asoslashlari lozim. Mana shu maqsadda ushbu maqolada tilimizdagi meteonimlarning lison va nutqdagi o'rnini, kelib chiqish asoslarini, xalq tilidan adabiy tilga o'tishini, etnolingvistik, lingvomadaniy belgilarini aniqlash, leksikografik manbalarini yaratish, leksik-semantik xususiyatlariga ko'ra tasnifi, tahlili va tadqiqini amalga oshirish, nutq uslublari qo'llanishi bilan bog'liq.

Kalit so'zlar: meteonim, meteoronim, anemonim, gidrometeorologiya, bulut, do'l, shabada, kamalak, okean.

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ МЕТЕОНИМОВ НА ФРАНЦУЗСКОМ И
УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В настоящее время страны нашего региона в полной мере ощущают серьёзные угрозы, проявляющиеся в виде глобального потепления, нарушения экологического баланса, аномальных погодных условий, участившихся засух и пыльных бурь, стремительной деградации и опустынивания земель, утраты биоразнообразия. Это требует конкурентоспособности на мировом уровне в области науки, интеллектуального потенциала, современных кадров и высоких технологий. В результате этого лингвисты также должны обосновать, что опыт нашего народа в этой сфере соответствует мировым стандартам, раскрывая происхождение и структурно-семантические особенности лексического пласта, связанного с метеорологией, в глубоком теоретическом аспекте. С этой целью в данной статье рассматриваются роль метеоимов в нашем языке и речи, их происхождение, переход из народного языка в литературный, этнолингвистические и лингвокультурологические признаки, создание лексикографических источников, классификация, анализ и исследование лексико-семантических особенностей, а также их использование в речевых стилях.

Ключевые слова: метеоим, метеороним, анемоним, гидрометеорология, облако, град, ветерок, радуга, океан.

LINGUOCULTURAL FEATURES OF METEONYMS IN FRENCH AND UZBEK
LANGUAGES

Abstract. Currently, the countries of our region are fully aware of the serious threats of global warming, ecological imbalances in the form of anomalous weather conditions, frequent droughts and dust storms, rapid land degradation and desertification, and loss of biodiversity, which requires global competitiveness in the field of science, intellectual potential, modern personnel, and high technologies. As a result, linguists should also substantiate the fact that the experience gained by our people in this regard is at the level of world standards by revealing the origin, structural and semantic features of the lexical layer related to meteorology in a deep theoretical aspect. For this purpose, this article deals with the place of metonyms in our language in language and speech, the basis of their origin, the transition from folk to literary language, the identification of ethnolinguistic and linguocultural signs, the creation of

lexicographic sources, the classification, analysis and study of metonyms according to their lexical and semantic characteristics, and their use in speech styles.

Keywords: metonym, metroronym, anemonym, hydrometeorology, cloud, hail, breeze, rainbow, ocean.

Kirish. Lingvistik materialni tahlil qilish bizga ma'lum bir xalqning tarixi va madaniyati, ongi va xarakteri haqida tasavvurga ega bo'lish imkonini beradi. Jumladan, fransuz va o'zbek tillaridagi meteorologik lug'at va frazeologiyani lingvomadaniy va mantiqiy nuqtayi nazardan qiyosiy tahlil qilish ham dolzarb muammolardan biri bo'lib, bunda ob-havo eng muhim tabiat hodisasi sifatida inson hayotining barcha sohalariga, uning moddiy va ma'naviy madaniyatiga ta'sir qilishi tufayli e'tiborni tortadi. Ammo bugungi kunga qadar fransuz va o'zbek tilida, ulardagi dialektlarda meteorologik leksik tizim mavjud bo'lsa-da, ular hali qiyosiy o'rganilmagan.

O'zaro bog'liq bo'lmagan tillardagi meteonlarni qiyosiy o'rganishga juda kam ishlar bag'ishlangani kabi bu borada ham tadqiqotlar deyarli yo'q. Ayniqsa, bu leksik-frazeologik guruhning fransuz va o'zbek tillaridagi qiyosiy lingvomadaniy tadqiqini nazarda tutsak, yanada ravshanlashadi.

Til bilimlarni to'plash va uzatish funksiyalarini bajaradiki, bu uning til va madaniyat o'rtasida yaqin aloqaning mavjudligidan ham kelib chiqadi. Zero, "Til, madaniyat, millat" triadasida til shaxsining antropotsentrikligi namoyon bo'ladi. Ayniqsa, olamning har qanday lingvistik manzarasining universal va noyob komponentlarini farqlash; tillarni lingvokulturologik nuqtai nazardan qiyosiy o'rganish milliy til va madaniyatning o'ziga xos xususiyatlarini yanada aniqroq namoyon etish, madaniyatlararo va millatlararo muloqotni muvaffaqiyatli rivojlantirish imkonini berishi bilan muhim hisoblanadi.

Lingvokulturologiyaning til va madaniyatning munosabati va o'zaro ta'sirini o'rganish sohasidagi yangi yo'nalish sifatidagi muhim rolini belgilashda, xalq dunyosi va uning xarakterining lingvistik manzarasini taqdim etishda o'ziga xos yondashuvlar mavjud.

Ob-havo hodisalarini qayd etuvchi meteonimlar har bir xalq dunyosining madaniy va lingvistik manzarasini o'zida namoyon etadi. Meteorologik lug'at va frazeologiyaning milliy-madaniy o'ziga xosligi yangi turdagi ikki tilli lingvomadaniy lug'atda yaxlit ko'rsatilishi mumkin.

Til har bir xalqning ma'naviyati va madaniyati xazinasidir. Jahon tilshunosligining mashhur vakillaridan biri bo'lgan V. von Gumboldt ta'kidlaganidek, dunyo tillarini o'rganish ham insoniyat fikrlari va his-tuyg'ularining jahon tarixidir.

Adabiyotlar sharhi. Qur'oni Karimda ham ob-havo hodisalari haqida so'z yuritilgan: "Qaytuvchi (yomg'ir) sohibi bo'lgan osmon bilan qasam", "Biz shamollarni urchituvchilar etib yubordik. Bas, osmondan suv tushirib, u ilar sizlarni serob qildik". Yoki yana: "Alloh bulutlarni haydashini, so'ngra birga to'plashini, so'ngra uyib qo'yishini ko'rmayapsanmi?! Bas, uning orasidan yomg'ir chiqayotganini ko'rursan. U zot osmondan, undagi tog'lardan do'l tushirib, u bilan O'zi xohlagan kishilarga musibat yetkazur va uni O'zi xohlagan kishilardan burib yuborur. Uning chaqmog'ining yarqirashi ko'zlarni ketkazgudek bo'lur".

Ko'rinyaptiki, yomg'ir, shamol, bulut, do'l, chaqmoq kabi hodisalarning nomlari Qur'onda ham ko'rsatilgan. Gidrometeorologiya borasidagi hozirgi zamon ma'lumotlari Qur'onda shu mavzuga ta'alluqli oyatlar bilan o'ziga xos tarzda ifoda topgan.

Barcha xalqlar orasida kamalak bilan bog'liq qarashlar ham lingvokulturologik jihatdan alohida e'tiborni tortadi. Masalan, uni ifodalash uchun o'zbek tilida "kamalak" so'zidan tashqari go'yo unga sinonim sifatida "Hasan-Husan yoyi" birikmasi qo'llanadi. Fransuz tilida u "arc en ciel" so'zi bilan ifodalanadi.

Kamalak – osmon hodisalaridan biri bo'lib, ko'pincha bahor mavsumida sharros yoqqan yomg'irdan so'ng paydo bo'ladi. Kamalak, odatda, quyoshga qarama-qarshi tomonda paydo bo'lgani quyoshning nuri ta'sirida yetti xil: qizil, sariq (zarg'aldoq), sabzi rang, yashil, ko'k (osmon rang), siyoh, binafsha ranglardan iborat yoysimon ko'rinish kasb etadi. Demak, kamalakda quyosh yorug'lik nurining etti xil rangda sinishi, yutilishi aks etadi. Ammo quyoshdan kelayotgan nurni yo'ldagi bulutlar ham qisman o'zida tutib qoladi va sochib yuboradi va natijada bulutlar ostida bir qavat qorong'ulik hosil bo'ladi.

Agar yorug'lik nuri okeanga tushsa, mavjli yuza uni qaytaradi, ya'ni refleksiylanadi, shuning uchun okean yuzasi yaltiroq bo'lib ko'rinadi. Bunda nurni to'lqinlar qaytaradi. Ular okean sathi va qo'lini ajratib turadi. To'lqinlar kabi bulutlar ham yorug'likni to'sib, qorong'ulikka sabab bo'ladigan zulmat qavatlarining biridir. Faqat biri yer, biri ko'k bilan bog'liqdir.

Shunday qilib, "kamalak" – ko'p rangli o'q shaklidagi chiziq ustida yomg'ir tomchilarida quyosh nurlarining refraksiylanishi natijasida hosil bo'lgan tabiat hodisasi bo'lib, u tatarlarda "doyalar belbog'i", qozoq tilida "kempirkosak" ("keksa ayol kamari"), "sehrli ko'prik" nomlari bilan ham yuritiladi.

O'zbek mifologiyasida kamalak egizaklar kultiga ishonch asosida o'q va yoy, Hasan-Husan singari juftliklar timsolida ifoda etiladi. Shuning uchun ko'pgina turkiy, jumladan, o'zbek xalqi tilida kamalak ma'nosida "Hasan-Husanning yoyi" mifonimi qo'llanadi.[12]

"Hasan-Husanning yoyi" mifonimining kelib chiqishi quyidagi afsona syujetida o'z izohini topgan. Unda aytilishicha, payg'ambarimizning qizlari bibi Fotima, Ali ibn Abu Tolibning rafiqasi farzandlari Hasan-Husanni tuqqan paytlarida osmonda kamalak yoyi ko'rinib, uning jilosi chaqaloqlar ustiga tushgan ekan. Shu-shu osmonda kamalak ko'rinib, odamlar "Hasan-Husanning yoyi chiqdi" deyishar ekan.[13] Buning yana bir sababi shuki, ayrim vaqtlarda qo'shaloq Kamalak ham kuzatiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Kamalakni insonlar tabiat mo'jizasi sifatida qabul qilishadi. Unga xos sirlik, mo'jizaviylik odamlar tomonidan ilohiylashtirib qarashga va e'tiqodiy munosabatda bo'lishga olib kelgan. Qadimdan odamlar kamalakning qanday sodir bo'lishini bilishga qiziqqanlar. Qadimgi yunon faylasufi Aristotel (Arastu) kamalakning sodir bo'lish sababini birinchilardan bo'lib tushuntirishga uringan. Keyinchalik ham u haqda qator taniqli ijodkorlarning hikmatli so'zlari yaratilgan. Masalan, fransuz ijodkori Jyul Renard hayotni kamalakka o'xshatib tasvirlaydi: "La vie est comme un arc-en-ciel: il faut de la pluie et du soleil pour en voir les couleurs". Tarjimasi: "Hayot kamalakka o'xshaydi: uning ranglarini ko'rish uchun yomg'ir va quyosh kerak".

Gyote fikricha, Agar kamalak chorak soat davom etsa, odamla unga qaramay qo'yadi.

Kamalakning sodir bo'lishiga osmonda quyosh nurlarining atmosferadagi yomg'ir tomchilarida sinishi, qaytishi va difraksiyasi sabab bo'lishi olimlar tomonidan aniqlangan. Ammo odamlar bu sababni hali chuqur tushunib yetmagan davrlarda kamalakni yer bilan osmonni bir-biri bilan bog'lab turuvchi halqa deb hisoblab, bu tabiiy hodisaga ilohiy hodisa tusini berganlar. Shunday bo'lsa-da, odamlar kamalak paydo bo'lishida yomg'ir va quyoshning daxldorligini bilishgan. Buni u haqda yaratilgan ayrim topishmoqlar ham dalillashga xizmat qila oladi:

Yomg'ir bo'lar shonasi,

Oftob bo'lar oynasi.[14]

Ko'rinyaptiki, ushbu topishmoqda kamalakning tarog'i yomg'ir bo'lsa, quyosh (oftob) uning oynasi ekani ta'kidlanmoqda.

Kamalak sekin yoqqan yomg'ir vaqtida emas, asosan, kuchli jala yog'ayotganda chiqadi. Shunisi qiziqqi, kamalak chiqqan paytda osmonda quyosh ham charaqlab turadi. Ular bir-biriga zid holatda joylashgan bo'ladi. Shu sababdan ayrim kishilar kamalakni yomonlik, kimningdir o'limi yuz berishi alomati, deb ham qaraydilar. Chunki qadimgi odamlar orasida marhumlarning joni narigi dunyoga kamalak orqali o'tadi, degan ishonch ham bo'lgan.[15]

O'zbeklar orasida kamalak chiqqanda qizlarning ostona uzra bosh egib, sochini boshidan oshirib tushirganicha, soch uchlarini qirqib qo'yish odati ham shakllangan. Bu sochning o'sishiga ta'sir ko'rsatishiga ishonilgan. Xuddi shu ishonch xalq orasida keng tarqalganini Sadriddin Salim Buxoriyning hamalga bag'ishlangan she'rida ham ifoda etilgan. Unda lirik qahramon opasining hamal oyida sharros yomg'ir quyilganda dala bo'ylab boshyalang yugurishini, "Sochlarimni uzun etgin, hamaljon. Yurganimda qirq kokilim yer o'psin" deya she'rlar aytganini xotirlaydi.[16] Shoir bunda kamalak ta'rifi va tavsifi uchun "osmon kokili", "Kurtaklarning ranglaridan bezanadi kamalak", umid va ishonch tuyg'ularini "Ko'zlarim ichida unar kamalak" ifodalaridan foydalangan. Yana S.S.Buxoriyning "Xayriyat" she'rida ham kamalak haqidagi satrlar uchraydi:

Kamalak yetti xil rangda tovlanib

Hammani o'ziga qarataverar.

O'zingcha, ey johil, ranglar taratib

Kamalak rangidan o'ta olmaysan![17]

Bu bilan shoirning kamalak ranglari betakrorligi haqidagi fikrlari namoyon bo'lmoqda. Shu asosda shoir o'zini turlicha soxta ko'rinishlarda namoyon etuvchilarga kinoya qilmoqda.

Denis Diderot kimki ayollar haqida yozmoqchi bo'lsa, avval qalamini kamalakka botirib, chiziqdagi kelebek qanotlaridan changni silkitib qo'yishi lozimligini ta'kidlaydi. (Asliyatda: Quand on veut écrire sur les femmes, il faut tremper sa plume dans l'arc-en-ciel et secouer sur sa ligne la poussière des ailes du papillon).

Ta'kidlanganiday, ayollar kamalakdek yorqinlikni va serjilolikni, ko'tarinkilikni yoqtirishadi. Shu sababli ularga yozish uchun qalamni kamalakka botirib olish foydadan xoli bo'lmaydi.

Silvio Orlando: "Kichkinaligimda men juda kambag'al edim, hatto kamalakni ham oq-qora rangda ko'rdim". (Asliyatda: "Lorsque j'étais petit, j'étais tellement pauvre que même l'arc-en-ciel je le voyais en noir et blanc"), – degan bo'lsa, Jon Vens Cheyni esa "Ko'zda yosh bo'lmasa, qalbdagi kamalak

bo'lmaydi". (Asliyatda: "L'ame n'aurait pas d'arc-en-ciel, si les yeux n'avaient pas de larmes") deya ta'kidlagan.

Pier Koranning aynan "Kamalak", ya'ni "Arc-en ciel" nomli she'ri[18] mavjud:

Asliyatda	Tarjimasi
Quand le soleil pleut Et que la pluie luit, Le soleil met le feu A son parapluie.	Kamalak Quyosh yomg'ir yog'ganda Va yomg'ir yog'sin. Osmon olov yoqadi Uning soyabonida.
Il sort d'une étoile Des pinceaux de poils,	U yulduzdan chiqadi Qish cho'tkalari, Va oqlik Uning rang qutisi.
Et de la blancheur Sa boîte a couleurs.	
Puis il effiloche Un paon fabuleux Sur le chapeau-cloche D'une ombrelle bleue.	Keyin xijolat tortdi G'aroyib tovas Qo'ng'iroq shlyapasida Moviy soyabondan.

Natijalar. She'ning birinchi bandida bevosita kamalakning yomg'ir yoqqan paytda quyosh chiqishi-yu uning nurlari yomg'ir soyasida turlicha jilolanishi natijasida paydo bo'lishi badiiy uslubda tushuntirilayotgan bo'lsa, ikkinchi bandda uning aslida oq nurlardan kelib chiqqanligi, uchinchi bandda esa kamalak ranglarini ko'rgan tovasning o'z ranglaridan xijolat tortgani ifoda etilmoqda.

E'tiborli jihati shundaki, kamalakni tovasga qiyoslash o'zbek ijodkorlari she'rlarida ham kuzatiladi:

Armonlari kamalakdir samoda,

Qanotini yozib ucholmas tovas.

Sadriiddin Salim Buxoriy yaratgan ushbu misralarda ham kamalak rangini ko'rgan tovasning xijolat tortishi, armon tuyishi ifoda qilingan.

Anne-Mari Oudardning "les sept couleurs de l'arc-en-ciel", ya'ni "Ranbovning yevro ranglari" she'rida kamalakning har bir ranggi inson organlariga, uning his-kechinmalariga turlicha ta'sir ko'rsatishi ifodalangan.

Asliyatda	Tarjimasi
Je remplirai vos coeurs, je remplirai vos vies de mille couleurs. Je tendrai dans le ciel Les sept couleurs de l'arc-en ciel, Le rouge pour l'amour, L'orangé pour les fleurs, Le jaune pour le coeur, Le vert pour l'espoir, Le bleu indigo pour la mer, Le violet du printemps. Je remplirai vos coeurs, je remplirai vos vies, de mille couleurs. Je tendrai dans le ciel Les sept couleurs de l'arc-en ciel, Le rouge pour l'amour, L'orangé pour les fleurs, Le jaune pour le coeur, Le vert pour l'espoir, Le bleu indigo pour la mer, Le violet du printemps. Je remplirai vos coeurs, Je remplirai vos vies, De belles couleurs!	Qalblaringizni to'ldiraman, Men sizning hayotingizni to'ldiraman Ming rangda. Men osmonda cho'zaman Kamalakning yetti rangi, Sevgi uchun qizil, Gullar uchun to'qsariq, Yurak uchun sariq, Umid uchun yashil, Dengiz uchun ko'k hindular, Bahor binafsha rang. Qalblaringizni to'ldiraman, Men sizning hayotingizni to'ldiraman, Ming rangda. Men osmonda cho'zaman Kamalakning yetti rangi, Sevgi uchun qizil, Gullar uchun to'qsariq, Yurak uchun sariq, Umid uchun yashil, Dengiz uchun ko'k hindular, Bahor binafsha rang. Qalblaringizni to'ldiraman, Men sizning hayotingizni to'ldiraman, Chiroyli ranglar!

Fransuz shoiri Elyuar Pol vatanparvarlik tuyg'ulari aks etgan "Ichki kechinmalar" sarlavhali she'rida "Kamalak rangli nur" degan ta'rifi asosida o'z optimistik qarashlarini namoyon etgan. Bu she'r fransuz tilidan o'zbek tiliga Murodxon Niyozxoniy tomonidan tarjima qilingan.[19]

Fransuz shoiri Artur Rembo "Sarxush kema" she'rida cheksizlikka cho'zilgan ulkan kamalaklar obrazi inson anglashi qiyin bo'lgan hayotning rango-rang qirralarini ifodalash uchun qo'llangan.

Moris Karem "Quvonch" sarlavhali she'rida kamalak chiqishini insonlar qanchalik quvonch bilan qarshi olishiga e'tiborni tortadi.[20]

Umuman aytganda, tabiatning betakror go'zal hodisasi bo'lgan kamalakning fransuz va o'zbek adabiyotida uning o'zi kabi turli xil ma'no tovlanishlarida talqin qilingani kuzatiladi. Ko'pincha ular talqinida o'ziga xos yaqinliklar borligini alohida qayd qilishga to'g'ri keladi.

Odamlar o'zlarini keng olamning ajralmas qismi, tabiatning bir bo'lagi deb bilganlar. Shuning uchun tilda ba'zan Iqlima, Yomg'ir, Yashin, Bo'ron, Tongotar, Qoryog'di va hokazo antroponimlardan foydalanish holati uchraydi. Yoki it yoki otga Bo'ron nomi beriladi. Bu nom kosmik kema nomi sifatida ham qo'llangan. Andijonda so'lim go'shalardan birining nomi "Bog'i shamol" deb ataladi. Barcha tillarda qorbobo, qorqiz, qorodam, qor malikasi kabi mifonimlar ham mavjud. Fransuz adibi Gi de Mopassanning "Portda" hikoyasida "Shamol malagi" nomli kema pereyonimi keltirilgan.

Xullas, inson, til va madaniyat bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Shu sababli til va madaniyat o'rtasidagi munosabatlar, shuningdek, boshqa bunga tegishli muammolar insonni o'rganishdan boshlanishi kerak va u bilan bog'liq bo'lishi lozim.

Xulosa. Meteonimlar til tizimida alohida o'rin tutadi. Barcha tillardagi kabi fransuz va o'zbek tillarida meteonimlarning onomosiologik-nominatsion xususiyatlari til va madaniyat kesimida namoyon bo'ladi. Til va nutqda ularning ko'pincha ot so'z turkumiga aloqadorligi kuzatiladi.

Fransuz va o'zbek tillaridagi meteonim, anemonim va meteonlar nafaqat leksik-semantik mohiyati, balki har ikkala xalq tilining milliy-lisoniy, nominatsion-motivatsion, uslubiy xususiyatlari, ularning yashash tabiiy-iqlim sharoiti, til va nutq madaniyati, milliy mentaliteti, dunyoqarashi, ruhiyati, e'tiqodiy tushunchalari, o'ziga xos urf-odat va marosimlari, poetik tafakkur tarzi bilan chambarchas bog'liqligi tufayli o'ziga xoslik kasb etadi.

ADABIYOTLAR:

1. Khafizovna, Kh. M. (2022). *Problems of Translation of Natural Phenomena in French and Uzbek. // International journal of inclusive and sustainable education*, 1(4), 172-175.
2. Khamidova, M. Kh. (2020). *Artistic application of depoethonyms in french and uzbek poetry. // Scientific reports of Bukhara State University*, 4(3), 210-213
3. Xamidova M. *Expression de déopoétonymes dans des formes et des styles traditionnels // "Ayniy vorislari" xalqaro elektron jurnal. – №1(1). – 2023. – P. 140-144.*
4. Xamidova M. *Француз ва узбек мақолларда метеонимлар. // Центр научных публикаций (buxdu.uz)32(32),2023.*
5. Khamidova M.H. *Expression of Metonyms in Traditional Forms and Styles. // Best Journal Of Innovation In Science, Research And Development*issn: 2835- 3579Volume:2Issue:5|2023www.bjisrd.com.
6. Khamidova M.H. *Expression of Metonyms in Traditional Forms and Styles. // Best Journal Of Innovation In Science, Research And Development*issn: 2835- 3579Volume:2Issue:5|2023www.bjisrd.com
7. Istamovna, Adizova Obodon, and Sadoqat Suvonqulova. "The Essential Function of the Proverb." *// Best Journal of Innovation in Science, Research and Development* 2.5 (2023): 338- 342.
8. Adizova, Obodon. "La locution–un groupe de mots qui joue." *// Центр научных публикаций (buxdu. uz) 33.33 (2023).*
9. Bafoevna, Narzullayeva Dilfuza. "Teolingvistik Terminlarning Qo'llanilish Uslublari." *// Miasto Przyszłości* 36 (2023): 73-76.
10. Bafoevna, Narzullaeva Dilfuza. "Discours Des Traductions Du Coran." *// Best Journal of Innovation in Science, Research and Development* 2.5 (2023): 315-319.
11. Narzullayeva, Dilfuza. "Theolinguistics in Modern Religious Discourse." *// Центр научных публикаций (buxdu. uz) 30.30 (2023).*
12. Narzullayeva, Dilfuza. "Теолингвистика ва теолингвистик бирликлар тадқиқи." *// Центр научных публикаций (buxdu. uz) 42.42 (2023).*
13. Данилова Л.В. *Метеорологическая лексика тюркских языков: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Ташкент, 1972. – С.17.*
14. Жўраев М., Ўраева Д. *Ўзбек мифологияси. Дарслик. – Т.: Наврўз, 2019.*

15. Жумбоқлар. Ўзбек халқининг оғиздаги топди маталларидан. Тўпловчи ва чопга топишган: Солиҳ Маҳмуд Асос. – Мозори шариф, ҳижрий 1389 йил. – Б.2.
16. Жўраев М., Ўраева Д. Ўзбек мифологияси. Дарслик. – Т.: Наврўз, 2019.
17. <http://geografiya.uz/atmosfera/8994-kamalak-nima.html>; <https://qomus.info/encyclopedia/cat-k/kamalak-uz/>
18. Бухорий С.С. Ҳикматдир дунё. Сайланма. – Т.: Ф.Фулом номидаги наириёт-матбаа ижодий уйи, 2011. – Б.11.
19. Бухорий С.С. Ҳикматдир дунё. Сайланма. – Т.: Ф.Фулом номидаги наириёт-матбаа ижодий уйи, 2011. – Б.167.
20. Pierre Coran. Poésie de saison: “ Arc- en ciel ”, 12 nov.2013. culturecommune@gmail.com.
21. <https://ziyouz.uz/jahon-sheriyati/fransuz-sheriyati/pol-elyuar/>
22. <https://ziyouz.uz/jahon-sheriyati/fransuz-sheriyati/moris-karem/>

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI PUBLITSISTIK MATNLARDA NUTQIY AKTLARNING FAOLLASHUVI

Usmonova Umida Baxtiyorovna,

*Jizzax davlat pedagogika universiteti Ingliz tili amaliy
kursi kafedrası katta o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada matn tahlilida muallifning individual uslubini o'rganish, publitsistik matnda adresant ma'lum bir kommunikativ maqsadni ko'zlab, to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita hamsuhbatiga ta'sir o'tkazishi haqida so'z yuritilgan. Bunda maqsad, shuningdek, munosabat, aloqada bo'lish kommunikativ vaziyatning o'zi ham tilga oid vositalarning tanlanishiga, qo'shimcha ma'no ifodalashiga ta'sir qiladi. Boshqacha aytganda, adresant pragmatik samaraga erishish uchun qat'iy kommunikativ strategiyaga rioya qilishi lozim. Ana shu talab til birliklarining pragmatik tabiatini belgilab beradi.

Kalit so'zlar: nutqiy jarayon, nutqiy akt, stilistika, ma'no, nutq, matn, til, pragmatika.

АКТИВИЗАЦИЯ РЕЧЕВЫХ АКТОВ В ПУБЛИЦИСТИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ НА АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В данной статье рассматривается изучение индивидуального стиля автора при анализе текста, а также то, как в публицистическом тексте адресант, преследуя определённую коммуникативную цель, прямо или косвенно воздействует на собеседника. При этом цель, а также отношение, характер общения и сама коммуникативная ситуация влияют на выбор языковых средств и выражение дополнительных значений. Иными словами, для достижения прагматического эффекта адресант должен придерживаться чёткой коммуникативной стратегии. Именно это требование определяет прагматическую природу языковых единиц.

Ключевые слова: речевой процесс, речевой акт, стилестика, значение, речь, текст, язык, прагматика.

ACTIVATION OF SPEECH ACTS IN PUBLICISTIC TEXTS IN ENGLISH AND UZBEK

Abstract. This article explores the study of the author's individual style in text analysis, focusing on how in journalistic texts, the addresser influences the interlocutor either directly or indirectly with a specific communicative goal. In this context, the goal, as well as the attitude and the communicative situation itself, affects the selection of linguistic means and the expression of additional meanings. In other words, the addresser must adhere to a strict communicative strategy to achieve the desired pragmatic effect. This requirement determines the pragmatic nature of language units.

Keywords: speech process, speech act, stylistics, meaning, speech, text, language, pragmatics.

Kirish. Kishi olamni aql-idroki va sezgilari yordamida o'zlashtirar ekan, yangidan yangi ma'lumotlar hisobiga o'z bilimlarini tobora oshirib boradi. U voqelik faktlariga o'zining munosabatini bildirishi va baholashida tildan eng muhim aloqa vositasi sifatida foydalanadi. So'zlovchi til vositasida adresatni ma'lum bir yangiliklardan xabardor qiladi, undan nima haqdadir so'raydi, qandaydir harakatni bajarishga undaydi yoki ichki kechinmalari, ruhiy holati, his-tuyg'ularini ifodalaydi, shuningdek, narsalarning belgi-xususiyati, kishilarning xulq-atvori, hatti-harakatiga baho beradi.[1-B.53-54] Ma'lum bir kommunikativ niyatni amalga oshirish maqsadida hamsuhbatiga ta'sir etishida muloqot vaziyatining ahamiyati katta. So'zlovchi bundan maksimal samaraga erishish uchun kommunikativ strategiyaga amal qilishi va tanlab olingan so'z, ibora hamda ulardan o'rinli foydalana olish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak bo'ladi.

Yozuvchi har qanday asarda kitobxonga ma'lum bir voqea-hodisa to'g'risida ma'lumot beribgina qolmay, uning ruhiyatiga ta'sir ham o'tkazadi, ma'lumot yetkazadi, o'z qarashlarini targ'ib qiladi. Bilamizki, asar ijodkorlari til birliklaridan foydalanishiga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Chunki har bir ijodkorning lisoniy vositalarni tanlash va qo'llay olish mahorati uning individual uslubini belgilab beradi. Yozuvchining o'ziga xos uslubini o'rganish asar matnini lingvistik nuqtayi nazardan batafsil tahlil qilish pragmatik faoliyatini aniqlash uchun muhimdir. Bu turdagi tahlil har bir muallifning tildan foydalanishda o'ziga xosligini o'rganish, uning asar g'oyaviy mazmunini yoritishda, voqelik motivini bayon qilishda uslubiy vositalarini qo'llash mahoratini o'rganish uchun xizmat qiladi. Har qanday shaxsning lisoniy birliklardan

foydalanish mahorati zahirida uning kognitiv til zahirasi yotadi. Pragmatik layoqat u yoki bu shaxsning, yozuvchining individual til xususiyatlari yig'indisini umimlashtiradi. Publitsistik matnning tilini lingvopragmatik aspektida, lisoniy birliklarni turli guruhlariga bo'lib o'rganish mumkin va bunda har bir lug'aviy birlikning tizimiy hamda vazifaviy xususiyatlariga e'tibor qaratiladi va tahlil qilinadi.

An'anaviy tilshunoslik nuqtayi nazaridan qaraladigan bo'lsa, tasdiq, so'roq, undov mazmunidagi xabarlar, shuningdek, keyingi yillardagi qarashlarda esa sintaktik birliklarning emotsional va emotsional bo'lmagan ifodalar tarzida tasnif qilinishi to'g'ri sanaladi. Biroq odamlar o'rtasidagi kundalik muloqot jarayoni sinchiklab kuzatilsa, tilshunoslikda hali o'rganilishi lozim bo'lgan juda ko'p muammolar mavjudligi ko'zga yaqqol tashlanadi. Jumladan, yuqoridagilardan tashqari, nutq subyektiining bir olam ichki his-tuyg'ular muallifi ekanligi, aloqa-aralashuv jarayonida ana shu his-tuyg'ular so'zlovchining xususiy munosabati sifatida namoyon bo'lishi, bularning so'zlovchi nutqiga xos buyruq, iltimos, va'da, ogohlantirish, minnatdorlik kabi ifoda shaklida bayon qilinishi kuzatiladi.

Adabiyotlar sharhi. Nutqiy jarayonda so'zlovchi shaxsga e'tiborning tortilishi tilshunoslik tarixida katta voqea bo'ldi. Chunki yillar davomida, struktur tilshunoslikning belgining belgi bilan munosabatini o'rganishga asosiy e'tiborni qaratganligi natijasida belgining obyekt bilan, belgining subyekt bilan munosabati masalasi tilni sof "shakl" sifatida talqin qiluvchi strukturalistlar nazaridan ancha chetda qolgan edi.

Pragmalingvistika bo'yicha monografik tadqiqotni amalga oshirgan tilshunos olim Sh.Safarovning quyidagi fikri ham aytilganlarni tasdiqlaydi: "Tilshunoslik empirik tahlilni bilishning boshqa g'oyalari va amallari bilan boyitishga uzoq tayyorgarlik ko'rdi. XX asr davrida empirizm [2-B.10-11], fenomenologiya, konstruktivizm kabi falsafiy g'oyalarni o'zida jamlagan metodologiyaga asoslangan lisoniy tahlil yo'nalishlari yuzaga keldi. Ana shunday yo'nalishlardan biri, albatta, pragmalingvistikadir." [3-B.10]

O'tgan asrning ikkinchi choragida shakllana boshlagan bu paradigmalar tilshunoslik olamida haqiqiy inqilob bo'ldi deyish mumkin, zero tilshunoslikdagi bu yo'nalishlar faqat tilning sistem tuzilishi nazariyasi atrofida o'ralashib qolmay, tilni mavhumlikka tortib ketgan shakllardan ko'ra uni ijtimoiy hayotdagi faol roliga e'tibor qaratdi. [4-B.30] Keyingi yillarda qator tilshunoslarning diqqat-e'tibori belgi bilan so'zlovchi shaxs o'rtasidagi munosabatlarga qaratilgan pragmatik lingvistika bilan chambarchas bog'langan sohalarni o'rganishga qaratildi.

Pragmatika filologiya sohasining alohida mustaqil bo'limi sifatida dastlab tilshunoslikda shakllandi. Pragmatika tilshunoslikning nisbatan yangidan shakllangan, insonning nutq faoliyatini o'rganishga, bunday faoliyatning maqsadi, mazmuni, ushbu maqsad va mazmunning og'zaki hamda yozma matnda verbal va noverbal ifodalanish vositalarini, ularning nutq aktidagi o'rnini, kommunikativ ta'sirini, so'zlovchi va tinglovchi nutqidagi turlicha munosabatlarni lisoniy belgilarda ifodalanishini o'rganuvchi fan tarmog'idir. Lisoniy belgilarning o'ziga xos xususiyatlari haqidagi nazariyalar qachondan beri mavjud, ammo, lisoniy hodisalarni o'rganishga nisbatan pragmatik yondashuv XX asrning 60-70- yillaridan boshlab jadal rivojlana boshlab, bugungi kunga kelib alohida fan tarmog'iga aylangan bo'lsa-da, hozirgacha "ilmiy munozaralarga sabab bo'lib kelmoqda". [5-B.123]

Shunday ekan, bu borada tadqiqot olib borishda pragmatik rejalashtirish muhim o'rin tutadi. So'zlovchi yoki yozuvchi o'z fikrlarini nutq qaratilgan shaxsga yetkazishda o'z oldiga ma'lum bir kommunikativ maqsadni qo'yadi. Shunga ko'ra u tomonidan tanlangan til birliklari ma'lum bir nutqiy muloqot jarayonida turli lingvopragmatik vazifalarni bajarishga xoslangan bo'ladi. So'zlovchi o'zi va nutq qaratilgan shaxsning ijtimoiy mavqei, jinsi, yoshi, o'ziga yaqinlik darajasi, kasbi, nutqiy muloqot bo'lib o'tayotgan vaziyat, joy kabilarni hisobga olib tilda mavjud bo'lgan birliklarni tanlaydi va o'z kommunikativ maqsadidan kelib chiqib ularni qo'llaydi. Tanlash imkoniyatining mavjudligi bir tomondan til birliklarini nutqning u yoki bu ko'rinishi uchun xoslab qo'ysa, ikkinchidan ularni ma'lum vazifalar bilan qurollantirib faoliyat sari yo'naltiradi. Bu til birliklarining lingvopragmatik tabiatini belgilab beradi.

Tilning ijtimoiy vazifalari faqat til birliklari vositasidagina namoyon bo'ladi. Til birliklarining o'ziga xos xususiyatlari, faoliyat birligi, ma'lumot yetkazish vositasi sifatida qo'llanish imkoniyatlari matnda to'laligicha amalga oshadi. Matn inson kommunikativ faoliyatining asosini tashkil qiluvchi markaziy tushunchalardan biri sifatida mazkur faoliyatning boshqa qismlari bilan muntazam munosabatda bo'ladi. [6-C.96]

Matn va uning turli ko'rinishlari o'z mazmun-mohiyati, tuzilishi va hajmiga ko'ra farq qilishidan qat'i nazar, so'zlovchi kommunikativ maqsadi, nutq qaratilgan shaxsning matn mazmunini idrok etish va qabul qilib olishiga mos bo'lishi lozim. Shuning uchun inson nutqiy faoliyatida uning hayotiy tajribasi, til birliklaridan foydalanish qobiliyati o'z aksini topadi. [7-C.114]

Keyingi yillarda matnni pragmatik jihatdan o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlarda "pragmatik mazmun", "pragmatik vazifa", "pragmatik samara", "pragmatik imkoniyat", "kommunikativ maqsad",

“kommunikativ situatsiya”, “kommunikativ strategiya” (bu atamalar haqida keying maqolalarimizda batafsil fikr yuritishni maqsad qilganmiz) kabi atamalar keng qo‘llanilayotganligining guvohi bo‘lyapmiz. Bunday atamalar matnning barcha turini tadqiq qilishda keng qo‘llaniladi.

Tadqiqot metodologiyasi va tahlil. Lingvistik tadqiqotlarning pragmatik tashkiliy-tarkibiy qismi, bizning fikrimizcha, nutqda (so‘zlashuvda) tilga oid faktlarning o‘zaro ta’siri va ularning konkret kommunikativ aks ettirilishini, ya’ni muayyan kommunikativ vaziyatda o‘rganishdadir. Shunda ushbu o‘zaro ta’sirning usullari va shakllari qo‘yilgan kommunikativ maqsad orqali belgilanadi. Kommunikativ maqsadga erishish uchun so‘zlashuvchi o‘z jumlasini shunday qilib tuzadiki, u uchun eng muhim bo‘lgan informatsiyani ta’kidlashi birinchi navbatda turishi lozim. Shu bilan so‘zlashuvchi hamsuhbatida kutilgan reaksiyani qo‘zg‘atib, unga ta’sir o‘tkazadi. Shu munosabat bilan ta’sirning quyidagi ko‘rinishlarini qayd qilish mumkin: hamsuhbatning xabardorligi kengayishini; uning emotsional holatidagi, nuqtayi nazarlari va baholashdagi o‘zgarishlarini; u bajargan harakatlarga ta’siri, estetik samara.

Yuqorida aytilgan fikrlarga tayanadigan bo‘lsak, har bir matn tahlilida ana shu usuldan foydalanishimiz, mavzuga kengroq yondashishimiz lozim bo‘ladi.

“Biodiversity is one of our main support systems for human life on earth. We rely on natural ecosystems full of diverse plants, animal and organisms for essential things like clean water, food and medicine. We need healthy forests to absorb carbon dioxide from the air.” (Vox.com)

Publitsistik matnda ko‘chimlar ham pragmatik vazifa bajarishi mumkin. Ma’lumki, so‘zlarni ko‘chma ma’noda qo‘llash dastlab, lug‘atlardagi so‘zlarning ma’no jihatdan kambag‘alligidan kelib chiqqan bo‘lsa, asta-sekin go‘zallik va jozibadorlikka bo‘lgan ehtiyoj ularning ma’nolarini kengayтира boradi, bu esa xuddi kiyim dastavval sovuqdan himoyalaniş vositasi sifatida vujudga kelgan bo‘lib, keyinchalik esa kishi tanasini bezaydigan libosga aylanganiga o‘xshaydi. Masalan, Dilmurod Quronovning “Cho‘lponning tug‘ilgan yili” maqolasida shunday jumlar bor: 1987-yilda – Cho‘lpon asarlarini egalariga qaytarishga o‘zmoz imkon paydo bo‘lgan bir vaqtda, bu yo‘ldagi ilk ehtiyotkor qadamni “Yoshlik” jurnali qo‘ydi. Mazkur muallifning “Sharq yulduzi” jurnalining 2016-yil 2-sonida chiqqan maqolasida keltirilgan – Afsuski, faqat shugina: “aytib kelamiz”, –vassalom! – kabi jumalarda til birliklari muallif individual uslubiga xos pragmatik ma’no ifodalamoqda.

“The climate crisis is a stark reality for people like Seid.” (November 2023. NewScientist) – ushbu publitsistik matnda ham ko‘rishimiz mumkinki, “reality” so‘ziga nisbatan “stark” so‘zining ko‘chma “acchiq haqiqat” ma’nosida pragmatik talqin etilayotganini. Bu ham qaysidir ma’noda matnning o‘quvchiga yetib borishiga asos bo‘lmoqdaligini ko‘rsatadi.

Bunday xususiyat shuningdek, badiiy matnda ham ko‘proq bo‘ladi. Masalan: *Bu binoning loyihasini Bessarab dashtlarida tug‘ilib, noyob iqtidori bilan “bepoyon o‘lkam”ning poytaxtini zabt etgan, uning qoq yuragida “dunyo yo‘qsillarining dohiysi” maqbarasini ham chizmalab bergan bir me’mor yaratgan. Qolaversa, bu kabi tarixiy obidalarning tamal toshini yengiltaklikni jini suymaydigan, har ishda haybat-u dabdabaga o‘ch mo‘ylovdor dohiyning shaxsan o‘zi qo‘ygan.* (E.A’zam).

Darhaqiqat, publitsistik matnda ifodalanadigan presuppozitsiyaning murakkab semantik tarkibi, turli vositalar orqali ifodalanishi bugungi kunda ko‘pchilikni qiziqtirib kelayotgan va tilshunoslik sohasida o‘rganilishi muhim bo‘lgan masalalardan hisoblanadi. Shu bilan birga, yashirin ifodalanadigan presuppozitsion ma’nolar yozuvchining mahorati, til boyliklarini qay darajada o‘zlashtirganligi va til birliklarining uslubiy imkoniyatlaridan mohirona foydalana olish qobiliyatiga ham uzviy bog‘liqdir. Bu esa o‘z navbatida matnda yashirin ifodalash vositalarini aniqlash uchun keng maydon bo‘la oladi, degan xulosaga olib keladi. Yozuvchining o‘z asari orqali nechog‘li implitsit axborot taqdim etish maqsadi, ifodalangan mazmunning yashirin bayonini anglash adresatning fikrlash qobiliyati hamda olam haqidagi tasavvurlari darajasiga bog‘liqdir.[9]

– Arbob Qulovning Parijga bora olmaganligini tahlil qilish. Yozuvchi nutqiy vaziyat jarayoni kechayotgan hududda yashovchilarni tavsiflash bilan o‘quvchini navbatdagi voqealarga tayyorlaydi: *Jiydaliga qaysak – serviqor tog‘lar etagini ishg‘ol etgan, suvi toza, havosi toza, og‘ir mehnat yo‘q, qo‘shni deparalar singari jon koyitib paxta ekmaydi, bor hunari – olmayu uzum yetishtirib, ariq bo‘yidagi soya-salqin choyxonada shuning ta’rifini qilib, o‘shag-u cho‘pchak to‘qib o‘tirish! Dunyoning g‘urbatidan bezgan sof soyaparvar-u bekorchixo‘jasi ana shuniyam ko‘zlab kelavergan-da bu yerga. Boz ustiga deng, kechagi hukumat yo‘qsilparvarlikka da’vogar, foyda-zararga qarab o‘tirmas, ismi qorako‘z-u ko‘kko‘zni peshonasini birday silab, bebiliska boqib olaverar edi.* (E.A’zam).

Parchada qo‘llanilgan “o‘shag-u cho‘pchak to‘qib o‘tirish”, “dunyoning g‘urbatidan bezmoq”, “sof soyaparvar”, “bekorxo‘ja” kabi so‘z va iboralar kishilarning faoliyati to‘g‘risida ma’lumot bermoqda. Matnda “soyaparvar” so‘ziga nisbatan qo‘llanilgan “sof” so‘zi ishyoqmaslik semasini yanada kuchaytirishga xizmat qilgan. Shuning uchun ularning pragmatik vazifasi baho ifodalashda reallashadi,

degan xulosaga kelish mumkin. Shuningdek, “*qorako‘z-u ko‘kko‘z*” so‘zlari ham pragmatik vazifa bajarmoqda. Bu so‘zlar rang ma‘nosidan ko‘ra, tuzum siyosatiga bog‘liq holda “turli millatlar” ma‘nosiga ishora qilmoqda.

Natijalar. Xuddi shunday, publitsistik matnlarini ham pragmatik tahlil etadigan bo‘lsak, quyidagi yangilikda nutqiy akt va matnning qay maqsadda yoritilganini anglashimiz mumkin.

Masalan: “*New laws come into effect today for Aussie workers, who will now have the right to switch off their phones and not respond to emails once their shift has ended. under the new right to disconnect laws, employees will have the right to refuse contact outside their working hours. The new laws will affect businesses with more than 15 employees.*” (News First)

Matnning asosiy vazifasi o‘quvchilarni yangi qonunchilik haqida xabardor qilishdir. Nutq akti deklarativ bo‘lib, avstraliyalik ishchilarga ta‘sir qiladigan yangi qonunlar haqida ma‘lumot beradi. To‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘rsatma bo‘lmasa-da, bu ibora xodimlarning yangi huquqlaridan foydalanishlari uchun yo‘l-yo‘riq shaklini taklif qiladi. Masalan, “*employees will have the right to refuse contact outside their working hours.*” xodimlarni ushbu huquqdan foydalanishga so‘zsiz rag‘batlantiradi.

Bu yangi qonunlar qabul qilinishidan oldin ishchilar ish vaqtidan keyin ham telefon yoki elektron pochta orqali aloqada bo‘lishlari kutilganligini taxmin qiladi.

Parchaning umumiy ohangi neytral va faktlarga asoslangan, ammo pragmatik elementlar o‘quvchini yangi qonunlarni ish madaniyatidagi ijobiy va zaruriy siljish sifatida ko‘rishga yo‘naltiradi. Ishchilarning huquqlarini ta‘kidlab, u o‘quvchini ushbu o‘zgarishlarni qo‘llab-quvvatlash uchun nozik tarzda moslashtiradi, qonunchilikni himoya va progressiv deb belgilaydi. Bundan tashqari, avvalgi ish madaniyatining aniq tanqidi mavjud bo‘lib, bu holat adolatsiz bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Nutqda maqsadga erishish imperativ, ishonitirish va moyillik uyg‘otish kabi turlardan foydalaniladi.

1. Imperativ – nutqiy ta‘sirning kuchga tayangan usuli. Bu usul avtoritar nutqning asosini tashkil etadi (buyruq, qo‘rqitish, shaxsiyatga tegish va h.k.).

2. Inontirish – demokratik nutq asosini tashkil etadi va asoslash orqali o‘z qarash va nuqtayi nazarini o‘zga odam ongiga singdirish (isbotlash, tushuntirish, yo‘naltirish va h.k.).

3. Moyillik uyg‘otish – liberal nutqning asosini tashkil etadi va axborot olish istagi bilan bog‘liq (bahs-munozara, so‘roqlash va h.k.).[11-B.17]

Xulosa. Umuman olganda, publitsistik matnlarning asosiy xususiyatlaridan biri – ularni tezkor va ta‘sirchan bo‘lishi, aksariyat hollarda o‘quvchiga ma‘lum bir fikrni qabul qilishga yoki unga amal qilishga chaqirishidir. Imperativ usul – bu usul matnni yanada kuchli va tezkor ta‘sir ko‘rsatadigan qiladi, chunki o‘quvchini biror ishni bajarishga undashda buyruq yoki maslahatlardan foydalaniladi. Publitsistik matnlar insonlarning fikrini shakllantirish, ijtimoiy faoliyatni rag‘batlantirish va o‘zgarishlarga undash maqsadida yoziladi.

ADABIYOTLAR:

1. Pardayev Z. Pragmatik lingvistika. O‘quv qo‘llanma, – Samarqand, 2013. – B. 53-54.
2. Нурмонов А. Лингвистик тадқиқот методологияси ва методлари. – Тошкент: Академнашр, 2010. – Б. 10-12.
3. Сафаров Ш. Прагматингвистика. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – Б. 10.
4. Sattorova F. Pragmatika:nazariyadan amaliyotga qadar // Ilm sarchashmalari, 2022, 1-son – B. 30.
5. Кўчибоев А. Матн прагматикаси. – Самарқанд, СамДЧТИ, 2015. –123 бет.
6. Сусов И.П. О двух путях исследования содержания текста// Значение и смысл речевых образований. – Калинин, 1979. – 96 с.
7. Колианский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. – Москва: Наука, 1984. – 114 с.
8. Қуроноф Д. Cho‘lronning tug‘ilgan yili. “Шарқ юлдузи”. 2018 йил, №10-сон.
9. <https://cyberleninka.ru/article/n/nut-da-ifodalanadigan-implitsitlikning-murakkab-semantik-tarkibi>
10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Тузатилган 2-нашри. – Тошкент: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”. - Давлат илмий наشريёти, 2020. – Б. 525.
11. Саидов У. Бошқарув ва нотиклик санъати. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги наشريёт-матбаа ижодий уйи, 2011. – Б. 17.

MULOQOT JARAYONIDA KULGI UYG‘OTUVCHI VOSITALAR VA BIRLIKLAR

Usmonov Aslam Qarshiboyevich,

A.Qodiriy nomidagi Jizzax davlat

pedagogika universiteti O‘zbek tilini o‘qitish
metodikasi kafedrası dotsenti v.b., f.f.f.d.(PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada muloqot tizimida uning o‘zaro bir-biriga bog‘liq jihatlari ajratildi: kommunikativ, interaktiv va perseptiv. Muloqotning kommunikativ tomoni deyilganda, uning shaxslararo axborotlar, bilimlar, g‘oyalar, fikrlar almashinuvi jarayoni sifatidagi vazifalari nazarda tutiladi. Bu jarayonning asosiy vositasi bo‘lib til xizmat qiladi. Insonlar o‘rtasidagi muloqot faqat xabar yetkazishdan iborat emas, o‘z fikri orqali rozilikni, norozilikni, e‘tirozni, xursandchilikni ham ifodalaydi. Muloqotda kulgu uyg‘otuvchi vosita va birliklar tahlil qilingan. Kulgu uyg‘otuvchi vosita va birliklar paralingvistik vositalar (intonatsiya, ohang, tana harakati va mimikalar), so‘zning ko‘chma ma‘noda ishlatilishi (metafora, ironiya) tag ma‘no (kinoya, istehzo, yashirin ma‘no orqali kulgi uyg‘otish) kabi turlari ko‘rsatilgan va misollar bilan asoslangan.

Kalit so‘zlar: hajviy matn, kulgi, so‘z, til birliklari, uslub, ma‘no, munosabat, muloqot, paralingvistika, yashirin ma‘no.

СРЕДСТВА И ЕДИНИЦЫ, ВЫЗЫВАЮЩИЕ СМЕХ В ПРОЦЕССЕ ОБЩЕНИЯ

Аннотация. В данной статье выделены взаимосвязанные аспекты системы общения: коммуникативный, интерактивный и перцептивный. Коммуникативная сторона общения подразумевает его функции как процесса обмена межличностной информацией, знаниями, идеями и мыслями. Основным средством этого процесса служит язык. Общение между людьми заключается не только в передаче сообщения, но и в выражении через своё мнение согласия, несогласия, возражения, радости. В статье проанализированы средства и единицы, вызывающие смех в процессе общения. Показаны и обоснованы примерами различные виды средств и единиц, вызывающих смех: паралингвистические средства (интонация, тон, движения тела и мимика), использование слова в переносном значении (метафора, ирония), подтекст (намёк, насмешка, вызывание смеха через скрытый смысл).

Ключевые слова: сатирический текст, смех, слово, языковые единицы, стиль, смысл, отношение, общение, паралингвистика, скрытый смысл.

TOOLS AND UNITS THAT CAUSE LAUGHTER IN THE PROCESS OF COMMUNICATION

Abstract. This article distinguishes the interconnected aspects of the communication system: communicative, interactive, and perceptive. The communicative aspect of communication refers to its functions as a process of interpersonal exchange of information, knowledge, ideas, and thoughts. Language serves as the primary means of this process. Communication between people is not only about conveying messages but also expresses agreement, disagreement, objection, and happiness through one's thoughts. The article analyzes the means and units that evoke laughter in dialogue. Types of laughter-evoking means and units are shown and substantiated with examples, including paralinguistic means (intonation, tone, body movements, and facial expressions), the use of words in a figurative sense (metaphor, irony), and subtext (irony, mockery, evoking laughter through hidden meaning).

Keywords: satirical text, laughter, word, language units, style, meaning, attitude, communication, paralinguistics, hidden meaning.

Kirish. Muloqot – bu ikki yoki undan ortiq kishilarning afektiv baholovchi xarakterda va bilish bo‘yicha ma‘lumot almashishdan iborat bo‘lgan o‘zaro ta‘sir etishdir. Antropotsentrik paradigmanning asosiy o‘rganish obyektlaridan biri muloqot jarayonidir. Muloqot jarayonini nafaqat tilshunoslik, balki psixologiya fani ham o‘rganadi.[1-B.63] Unga ko‘ra, aytilganidek, muloqot – bu kamida ikki kishining o‘zaro ta‘sir jarayoni bo‘lib, bu ta‘sir davomida axborot almashiniladi, munosabat o‘rnatiladi va rivojlantiriladi, tugatiladi yoki tuzatiladi.[2-B.4]

Muloqot tizimida uning o'zaro bir-biriga bog'liq jihatlari ajratiladi: kommunikativ, interaktiv va perseptiv. Muloqotning kommunikativ tomoni deyilganda, uning shaxslararo axborotlar, bilimlar, g'oyalar, fikrlar almashinuvi jarayoni sifatidagi vazifalari nazarda tutiladi. Bu jarayonning asosiy vositasi bo'lib til xizmat qiladi. Til shaxslar o'rtasida aloqa vositasi bo'lib, uning yordamida kishilar bilgan ma'lumot va hokazolarni bir-biriga yetkazadi. Ma'lumki, aloqa vositasi sifatida nutqning asosan 2 turi farqlanadi: yozma nutq hamda og'zaki nutq.

Muloqot paytida, gapirayotganda yoki yozayotganda turli xil birliklardan foydalanamiz. Ehtiyojga ko'ra lisoniy va nolisoniy omillardan foydalanamiz. Ba'zan boshimizdan o'tgan yoki o'zimiz guvoh bo'lgan voqealarni kimgadir aytib beramiz. Tinglovchiga notanish bo'lgan biror kishi yoki joyni batafsil tasvirlab berishga harakat qilamiz. Ba'zan fikrimizni turli dalillar yordamida isbotlashga, izohlashga ehtiyoj sezamiz. Yoxud kimgadir pand-nasihah qilamiz. Uni turli hayotiy voqealar vositasida tarbiyalash yoki aytilganlardan xulosa chiqarishini istaymiz. Muloqot maqsadimiz ba'zan qandaydir informatsiyani tinglovchiga yetkazishga qaratilgan bo'ladi.

Shu bilan birga biror ishni qanday bajarish kerakligi haqida tavsiyalar beramiz yoki biror ishni qilmaslik haqida buyruq beramiz. Kulgi odamlar orasidagi devorlarni olib tashlaydi va muloqotni yanada iliqroq qiladi. Maslahat berayotgan bo'lsangiz, jiddiy qoidalar o'rniga, kulgili yoki hayotiy voqealar orqali tushuntirsangiz, tinglovchilar uni yaxshiroq eslab qolishadi.

Maqsadimizga erishish uchun turli ko'rsatma, ta'qiq va xitob jumllaridan foydalanamiz. Insonlar o'rtasidagi muloqot maqsadi va mazmuni shular bilangina chegaralanib qolmaydi. Inson hissiyotlarini, tuyg'ularini, hayajonlarini, azob va qayg'ularini ifodalash, shu orqali tinglovchi ta'sirlantirishni istaydi.[3-B.99] Har qanday faoliyat o'zining amaliy qimmatini bilan ahamiyatlidir. Nutq jarayoni faoliyat bo'lganligi uchun muloqot nutqi samarasi ham nutqning ta'sirchanligi, ma'lum bir maqsadga erishganligi bilan belgilanadi. So'zlovchi va tinglovchining (kommunikantlarning) bir-biriga ta'siri, maqsadlarining yuzaga chiqish darajasi muloqot jarayonining amaliy samarasi bo'lib, pragmatik qiymatga egadir. [4-B.11]

Hozirgi kunda zamonaviy hajviya rivojlanishda davom etmoqda uning turli shakl va ko'rinishlari mavjud: sahna komediyasidan tortib, televizion o'yin-kulgigacha, ijtimoiy tarmoqlardan tortib, onlayn platformalargacha keng tarqalib bormoqda. Hozirgi kunda tilshunoslikning ko'lab yunalishlarida kulgi uyg'atuvchi matnlaridan unumli foydalanishmoqda va o'z navbatida o'zbek tili matnlarida ham hajviyalarning turli ko'rinishlari qo'llanilishi masalalarini bir qator adiblarning asarlarida ko'rishimiz mumkin.

Adabiyotlar sharhi. Bu borada yumor boy asarlar bitgan Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdulla Qahhor, G'afur G'ulom, Said Ahmad aytish mumkin. Bundan tashqari Erkin Vohidov, Anvar Obidjon kabi shoirlarimiz ham yumoristik she'rlar bitganlar.

Xususan, Hamza Hakimzoda Niyoziy o'zining hajviy dramalari va ijtimoiy-tanqidiy asarlari bilan mashhur. Uning "Maysaraning ishi" dramasi o'zbek adabiyotida dastlabki hajviy drama hisoblanib, unda ijtimoiy tengsizlik va johillik kulgi ostiga olingan. Yana, Abdulla Qahhorning "Tobutdan tovush" hikoyasi, "O'tmishdan ertaklar" va boshqa asarlari o'tkir satira va hajv bilan sug'orilgan. Adib bu asarlarda inson fe'l-atvorini, jamiyatdagi illatlarni yumor orqali mahorat bilan tasvirlangan. Said Ahmad "Kelinlar qo'zg'oloni", "Kuyov" komediyalari xalqona yumor bilan yo'g'irilgan asarlar sirasiga kiradi.

Zamonaviy tilshunoslikda hajviy asarlar matnida qo'llangan turli xil so'z o'yinlari, kinoya va hazil tushunchalarning stilistik, pragmatik, lingvomadaniy jihatlarini tadqiq qilishga e'tibor ko'chaydi.

Hajviy matnni tadqiq qilish borasida rus lingvistlari N.M. Baybatirova, L.M. Boldireva, B.Yu. Borev, E.S. Vinogradova, M.A. Vorobeyeva, A.D. Koshelev, G. Kyazimov, T.B. Lyubimova, D.P. Nikolaev, E.V. Safonova, N.Yu. Stepanova, A. Tkachenko, L.N. Shmelevalar samarali tadqiqot ishlari olib borishgan. O'z navbatida hajviy matnlarning har bir lisondagi holatini, unda qo'llangan yumor shakllari va turlarini lingvistik jihatdan ko'rib chiqilishi nazarda tutiladi, bu ushbu mavzuni bugungi kunda dolzarbligini va keng ko'lamda o'rganilish kerakligini ko'rsatadi.

O'zbek tilshunosligida uzoq davrga borib taqaladigan o'zbek latifalari va uning asosiy qahramoni Nasriddin Afandini (Xo'ja Nasriddin) – o'ta zukko, hozirjavob, aqlli, ishbilarmon kishi deb bilishadi. U uni aldamoqchi bo'lganlarni, birovning haqiga xiyonat qilganlarni, xalqqa azob berganlarni boplab adabini beradigan, haqiqatni yoqlaydigan shaxs sifatida gavdalanadi. Afandi latifalardagi voqealar davomida o'zgalarni aldab ketishi va boshqalarni tanqid qilishi, ustidan kulishiga guvohi bo'lamiz. Masalan, 1945-yilda Afandi nemislarga asir tushib qolibdi. So'nggi tilagingni tila! – debdi nemislar unga. Qulupnay yesam, armonim yo'q edi, - debdi afandi. Nemislar: –Mayli, qulupnay pishsa yeysan, keyin otamiz, - deyishibdi. Qulupnay pishgunicha urush tugab, afandi omon qolgan ekan.

Yana; *Erkakni dafn etishayapti. – O'tkinchi so'radi: – Bu odam nimadan o'libdi? – Siz qabrtoshdagi yozuvni o'qing. – O'tkinchi qabrtoshdagi yozuvni o'qiy boshladi: Sevimli xotinining dastidan... Qaynonasining dastidan... Soliqchining dastidan...*

Muhokama. Muloqot jarayonida, u og'zaki yoki yozma bo'lishidan qat'i nazar, inson, shaxslararo munosabatni ta'minlash vazifasidan tashqari, matn yaratish va fikrni uzviy ifodalash vazifalari ro'yobga chiqadi.[5-B.184] Nutqiy muloqotda avvalo so'z, so'z birikmasi, fraza, gap, matn muhim rol o'ynaydi. Bularning ma'nolari va ifoda vositalari ijtimoiy holatlarga ko'ra aniqlanadi. Ana shunday hollarda ba'zan bog'lovchilardan foydalanamiz. Bog'lovchilar nutqiy voqelanishi, ifoda imkoniyatlari namoyon qilishi uchun ma'lum bir til birliklarining ta'sirini hamda nutqiy muloqot, nutqiy vaziyatni taqozo qiladi. Negaki, nutqiy muloqot (diskurs) til birliklarining har qanday ko'zga ko'rinmas, nutqiy aktik ma'nolarni ham yuzaga chiqaruvchi murakkab bir tizimdir.

Nutqiy muloqot – so'zlovchi va tinglovchilarning axborotlari, qiziqishlari, qobiliyatlari, bilim, ko'nikma, malakalari lisoniy va nolisoiy vositalar bilan birga ko'p tarkibli, rang-barang pragmatik qiymatga ega ta'sir jarayoni. [6-B.30]

Kontakt muloqot – muloqotning bu turida hamkor-suhbatdosh yonimizda bo'ladi va u bilan bevosita muloqot o'rnatishimiz, imo-ishoralar va turli xil harakatlar orqali bir-birimizga murojaat qilishimiz mumkin. Masalan, yonimizdagi do'stimizni imlab chaqiramiz, rozi yoki noroziligimiz ifodasini labimizni burib, boshimizni qimirlatib bildiramiz. Kontakt muloqotda kulgi uyg'otish nisbatan oson bo'ladi. Chunki kulgi uyg'otishda paralingvistik vositalarning o'rni beqiyos.

Masalan: – *Ichasizmi?*

– *Bu savolmi yoki taklif?*

– *Savol.*

– *“Savol” bo'lsa yo'q dedi. (Boshini chayqatib) Taklif bo'lsa “Alkomir” da (Aroq sotish va ichish joyi) gaplashaylik.*

Muloqotning til birliklarining shakllanishiga ko'ra og'zaki va yozma muloqot turlariga bo'linadi. Til birliklarining bu muloqot turlarida ishtiroki bir xilda emas. Chunki yozma muloqotda ishlatilgan faol birliklar har doim ham og'zaki muloqotda ishlatilmaydi yoki aksincha. Muloqotning bunday turlarini yuzaga keltirishda, albatta, o'ziga xos “shart”lar bor. Ayrim til birliklarining ko'chma ma'noda kelishi ko'p hollarda kulgi uyg'tuvchi vosita bo'lib xizmat qiladi? Har bir kulgili talqin qaysidir ma'noda qarama-qarshilik, ko'chma ma'no, tag ma'no, ma'no torayishi, ma'no kengayish va shu kabi biror omilni o'z ichiga olib yuzaga keladi.

Masalan: Ertalab oshda ko'rinmadingiz?

Avval anglashilgan ma'no – ma'rakada, to'yda ko'rinmaganlik ma'nosi.

Keyin anglashilgan ma'no – oshning ichida ko'rinmaganlik ma'nosi. (keyin anglashilgan ma'no tinglovchining “go'shtmanmi oshda ko'rinib” gapini aytgandan so'ng anglashiladi.) Bizni kuldiradigan narsa bu aniq shaklda mujassamlangan tushunilmagan ma'no – avval tan olingan va keyin anglashigan ma'no hisoblanadi.

Natijalar. Bunday ma'no ko'chish turi ko'proq quyidagilarga asoslanadi: Odam tana azolariga (qo'l, oyoq, yuz, lab, tish, yelka); kiyimlar va ularning biror qismiga (yoqa, etak); hayvon, parranda va hashorotlarning biror azosi (qanot, dum, tumshuq, shox); o'simlik va uning qismi (ildiz, tomir); qurollar (nayza, pichoq). Masalan: Tog'ning etagidagi uy. Uyimiz daryo yoqasida.

Hajviy matnlar ko'pincha kichik matn sifatida tasniflanadi, ya'ni qisqa, lekin mazmunli bo'lib, bir necha gap yoki she'r misralaridan tashkil topadi. Ularda kulgi uyg'otish quyidagi vositalarga ham asoslanishi mumkin. Masalan:

Qarama-qarshiliklar asosida kulgi uyg'otish. Jiddiy muhitda kutilmagan ahmoqona yoki kulgili harakat sodir bo'lishi.

Ayol “Tez yordam”ga qo'ng'iroq qilayapti.

– *Tez yetib kelinglar! Erimning isitmasi 50 ga chiqib ketdi!..*

– *Kechikibsiz! Yaxshisi, o't o'chiruvchilarga xabar bering!*

Yana: *Kunlardan birida hokim yo'lda ketayotgan ekan, ko'chada eshak yetaklab ketayotgan Afandini ko'rib, haydovchiga:*

– *Otaxonni yonida to'xtat, bir boplylik–debdi. Hokim Afandiga qarab:*

– *Ha, Afandi, eshakni o'qishga olib ketayapsizmi? – deb haydovchi bilan qotib kulishibdi.*

Gapga javoban Afandi:

– *Ha, o'qishga olib ketayapman. O'qisa hokim bo'ladi, o'qimasa shofyor – debdi.*

So'z yoki iboralarini takrorlash orqali asosiy g'oyani kuchaytirish shu asosida kulgi uyg'otish. Bir kuni qo'shnisi Afandidan so'radi: – Sizda qirq yillik sirka bor deb eshitaman, rostmi? – Ha, rost, – dedi

Afandi. – Sirkani qirq yil qandoq asradingiz? – Picha beringchi? – Har kimga picha-picha beraversam, qirq yil ichida sirka qolarmidi, – javob berdi Afandi.

Kalambur – bu lingvistik burilishlar, ikki tomonlama ma'nolar yoki epchil so'z o'yinlariga asoslangan komediya turi. Kalambur (so'z o'yinlari) shunchaki hazil emas, balki o'quvchi yoki tinglovchini pauza qilishga va o'qiganlarinigizni boshqa tomondan ko'rib chiqishga majbur qiladi, bu esa yozuvchining iste'dodi va tilni tushunishini yanada chuqurroq baholash imkonini beradi.[7]

Satira – kulgili mubolag'a yoki tanqidiy tasvir orqali jamiyatdagi yoki siyosatdagi norozilik, kamchiliklar yoki zaif tomonlarni tanqid qilishga qaratilgan. Satira ijtimoiy nuqsonlarni, jamiyatdagi muammolarni, kishilardagi kamchiliklarni yoritib beradi.

Parodiya - taniqli asarlarni, taniqli shaxslarni yoki uslublarini hazil bilan buzish yoki bo'rttirish maqsadida taqlid qilinadi.

Ayonki, suhbat barcha til darajalarida muhim xususiyatlarga ega, shuning uchun u ko'pincha maxsus til tizimi sifatida qaraladi. Og'zaki tilning lisoniy xususiyatlarida nutq xatoliklaridan qochish kerak deb o'ylash noto'g'ri. Muvaffaqiyatli og'zaki muloqot – bu muloqot tashabbuskorlarining kommunikativ maqsadini amalga oshirish va suhbatdoshlarning roziligi.

Pragmalingvistik tahlilda shaxs masalasi markaziy o'rinni egallar ekan, nutq jarayonida ishtirok etuvchi so'zlovchi hamda tinglovchi shaxs pragmatik komponentlar qatoriga kiradi. Haqiqatan ham muloqotning ikki tomonlama ekanligi kamida ikki kommunikantning mavjudligini talab qiladi: adresant, adresat va ba'zi hollarda kuzatuvchi.[8-C.52]

Til vositalaridan san'atkorona foydalanishgina muloqot ta'sirchanligini ta'minlaydi, ijodkor mahoratini belgilaydi. So'nggi vaqtlarda kundalik ijtimoiy tarmoqlar va matbuot sahifalarida e'lon qilinayotgan ko'pgina kichik hajmdagi maqolalardan tortib, yirik yozuvchilar ijodini monografik nuqtayi nazardan yorituvchi va ayrim janrlarning xususiyatlarini, taraqqiyot tarixini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy ishlarda ham matn tilini o'rganishga alohida e'tibor berilayotganligi va ijodkor mahoratining tarkibiy qismi sifatida o'rganilayotganligi bejiz emas.

Shahar tashqarisida 100 km soat tezlikda shoshib ketayotgan haydovchining ko'zi yo'l chetidagi "Oq yo'l! - 50" degan yozuvga tushibdi. Radar bor ekan-da, deb o'ylagan haydovchi va darhol tezlikni 50 km soatga tushiribdi. Yarim soat yuribdi. Yo'l chetida yana "Oq yo'l! - 20" degan yozuv chiqibdi. Aniq YPH xodimlari turgan bo'lsa kerak, - debdi o'ziga-o'zi va 20 km soat tezlikda yura boshlabdi. Yana yarim soat shu past tezlikda haydab ketaveribdi. Bir vaqt "Oq yo'l! - 5" degan yozuv ko'ribdi. Aniq reytd bo'layotgandir, - deb 5 km tezlikda haydabdi bechora. Yurib-yurib qarasa, 5 km dan keyin oldidan "Oq yo'l!" degan kafe chiqibdi. (<https://latifa.uz/pages/4>)

Xulosa qilib aytganda, hajviy matnlarda kulgi qo'zgatuvchi vosita va birliklar sifatida paralingvistik vositalar (intonatsiya, ohang, tana harakati va mimikalar), so'zning ko'chma ma'noda ishlatilishi (metafora, ironiya) tag ma'no (kinoya, istehzo, yashirin ma'no orqali kulgi uyg'otish) kabilarni sanash mumkin. Bu vosita va birliklar hajviy matnlarning ta'sirchanligini oshirishga va o'quvchida kulgi uyg'otishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Нурмонов, А., Йўлдошев Б. Тилишунослик ва табиий фанлар. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 63.
2. Мулоқот психологияси. – Тошкент, 2003. – Б. 4.
3. Yo'ldoshev M., Muhamedova S., Saparniyazova M. Matn lingvistikasi. – Toshkent. 2020. – B. 99.
4. Тоирова Г. Нутқий мулоқот ситуатив прагматик система сифатида. Филол. фанлари номзоди... дис. автореф. – Тошкент, 2011. – Б. 11.
5. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008. – Б. 184
6. Тоирова Г. Кўрсатилган ўқув лугат. – Тошкент, Академнашр, 2016. – Б. 30.
7. <https://jainkwellpublishing.com/index.php/conferences/article/view/882/881>
8. Азнаурова Э. Прагматика художественного слова. – Ташкент: Фан, 1988. – С. 52.

FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING MA'NO, GRAMMATIK VA FUNKSIONAL
JIHATLARI

Ubaydullayeva Muattar O'rinbekovna,
Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi
muattarubaydullayeva39@gmail.com
m.u.ubaydullayeva@buxdu.uz

Annotatsiya. Frazеологизм лексик жиҳатдан со'zlarning bo'linmaydigan birikmasi. Frazеологизмлар o'ziga xos морфологик va синтактик тuzilishga ega. Frazеологизмлар таркиbidagi со'zlar грамматик va семантик жиҳатдан bir-biri bilan uzviy bog'liq, bir butun ma'no anglatadi. Ularning таркиbiy qismidan biror komponentni chiqarib tashlash mumkin emas. Frazеологизмлар ko'chma ma'nolarda, obrazli ifodalarda qo'llanadi. Ular tarixiy qo'llanish me'yorlariga, usullariga ega bo'lib, ma'nolari muayyan nutqiy jarayonda oydinlashadi. Frazеологизм to'liq yoki qisman ko'chma ma'noga ega bo'lgan turg'un so'z birikmasidir. Frazеологизмлар yoki idiomalar til lug'atining eng rango-rang va ifodali qismi hisoblanadi. Frazеологизмлар so'z birikmasi shaklini yo'qotmagan holda bitta so'z bitta leksema bo'lishga intilayotgan leksikolizatsiyalashgan so'z birikmasidir. Frazеологизмлар birdan ortiq so'zdan tashkil topishi bilan so'z birikmasi yoki gap tipida bo'lsa-da, ammo u nutq birligi bo'lgan bu birliklardan tamoman farqlanadi va lug'aviy birlik sifatida ko'p жиҳатдан so'zlarga yaqin turadi, so'zlarga xos bo'lgan juda ko'p xususiyatlar frazeologizmlarga xos.

Kalit so'zlar: frazeologizm, leksema, komponent, nazariya, birikma, tip, stilistika, tilshunoslik, fraza, sintaksis.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ, ГРАММАТИЧЕСКИЕ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ
ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Аннотация. Фразеологизм - это лексически неделимое сочетание слов. Фразеологизмы обладают специфической морфологической и синтаксической структурой. Слова во фразеологизмах грамматически и семантически неразрывно связаны друг с другом, выражая единое целостное значение. Из их состава нельзя исключить какой-либо компонент. Фразеологизмы употребляются в переносных значениях, в образных выражениях. Они имеют исторически сложившиеся нормы и способы употребления, а их значения проявляются в конкретном речевом контексте. Фразеологизм - это устойчивое словосочетание с полным или частичным переносным значением. Фразеологизмы или идиомы считаются наиболее яркой и выразительной частью словарного состава языка. Фразеологизмы - это лексикализованные словосочетания, в которых одно слово стремится стать единой лексемой, не теряя при этом формы словосочетания. Хотя фразеологизмы состоят из нескольких слов и имеют структуру словосочетания или предложения, они полностью отличаются от этих единиц речи и как лексические единицы во многом близки к словам; многие свойства, характерные для слов, присущи и фразеологизмам.

Ключевые слова: фразеологизм, лексема, компонент, теория, сочетание, тип, стилистика, лингвистика, фраза, синтаксис.

SEMANTIC, GRAMMATICAL, AND FUNCTIONAL FEATURES OF PHRASEOLOGICAL
UNITS

Abstract. Phraseologism is a lexically indivisible combination of words. Phraseologisms have their own morphological and syntactic structure. The words in the phraseological units are grammatically and semantically related to each other and have a single meaning. It is not possible to exclude any component from their composition. Phraseologisms are used in visual meanings and figurative expressions. They have historical norms and methods of use, and their meaning is clarified in a specific speech process. Phraseologism is a stable word combination that has a fully or partially figurative meaning. Phraseologisms or idioms are the most colorful and expressive part of the language dictionary. Phraseologisms are lexicalized word combinations in which one word strives to be one lexeme without losing the form of the word combination. Although phraseologisms are composed of more than one word and are of the type of phrase or sentence, they are completely different from these units, which are speech units, and as a lexical

unit, they are in many ways close to words, and many of the features characteristic of words are characteristic of phraseologisms.

Keywords: phraseologism, lexeme, component, theory, combination, type, stylistics, linguistics, phrase, syntax.

Kirish. Frazeologiya xalqlarning jonli va ajoyib urf-odatlarini, anʼanalari va ertaklaridan namunalar jamlangan rasmlar koʻrgazmasiga oʻxshaydi. Frazeologiya lugʻatlarning nafaqat eng rang-barang, balki eng demokratik qatlami hamdir va bu qatlam asosan “jonli” nutq vositasida boyiydi. Frazeologiya dastlab adabiyotshunoslikda paydo boʻlgan. Maʼlum bir asarni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilganda turgʻun soʻzlar bogʻlanmasini aynan tarjima qilish mumkin boʻlmay qolgan. Bunda oʻsha tillarda mavjud boʻlgan frazeologizmlar oʻrganila boshlangan. Frazeologiya atamasi dunyo filologiyasida 1558-yilda ingliz adabiyotshunos olimi Neandr tomonidan birinchi marotaba qoʻllanilgan. U badiiy asarlarni tarjima qilarkan, shu atamani ishlatishga majbur boʻlgan. Frazeologik materiallarning koʻpgina qismi lugʻat va boshqa adabiyotlarda mujassamlashgan boʻlsa-da, Gʻarbiy Yevropa va Amerikaning tilshunoslikka oid adabiyotlarda frazeologiya nazariyasiga oid ilmiy ishlar ham uchraydi. Yaqin davrgacha ingliz frazeologiyasi masalalari grammatika, stilistika, leksikografiya va til tarixi doirasida oʻrganib kelingan. Barcha tillarda frazeologiya leksikologiyaning bir boʻlagi sifatida oʻrganilardi. Tilshunoslikning rivojlanishi jarayonida frazeologiya tilshunoslikning mustaqil sohasi sifatida qabul qilindi va oʻrganilib kelinmoqda. Shuni taʼkidlab oʻtish lozimki, ingliz frazeologiyasini oʻrganish boʻyicha Rossiya va Yevropaning boshqa qator mamlakatlari tilshunoslari koʻpgina ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirishdi. Anchagina ijobiy natijalarga erishildi. Fransuz tilshunosi Sharl Balli frazeologiya atamasini fanga kiritgan boʻlsa-da, bu atama Amerika va Gʻarbiy Yevropa tilshunoslarining ishlarida oʻz aksini topgan. Balli frazeologiyani stilistika tarkibiga kiritadi. Frazeologiyani tilshunoslikning mustaqil boʻlimi sifatida oʻrganish masalasi atoqli rus tilshunosi Y.D.Polivanov tomonidan ilgari surildi. Uning taʼkidlashicha, leksika alohida soʻzlarning maʼnosini, morfologiya soʻzlarning shaklini, sintaksis esa soʻz birikmalarining shaklini oʻrganadi. Uning fikricha, ana shu til sohalari barobarida maʼlum bir soʻz birikmalarining maʼnosini oʻrganuvchi alohida sohaga ham ehtiyoj seziladi.[1,53]Y.D.Polivanov frazeologiyaning tilshunoslikda mustahkam oʻrin egallashiga ishonchi komil edi va shunday boʻldi ham. Frazeologiyani tilshunoslikning mustahkam sohasi sifatida oʻrganish masalasi rus olimi V.V.Vinogradov tomonidan ilgari surilgan. Vinogradovning buyuk xizmati shundaki, u frazeologik birikmalarni semantik jihatdan guruhlariga ajratdi. Ammo uning xizmatlariga qaramay, frazeologiya leksikologiyaning bir boʻlimi sifatida qolaverdi, chunki frazeologiya tilshunoslikning mustaqil boʻlimi boʻla olishini isbotlovchi asosiy tushunchalar ishlab chiqilmagan edi. Shunday qilib, frazeologiyani tilshunoslikning bir boʻlimi sifatida oʻrganish davom etdi. Y.D.Polivanov va V.V.Vinogradovdan soʻng birinchi boʻlib frazeologiyani tilshunoslikning mustaqil boʻlimi sifatida oʻrganish masalasini ilgari surgan olim B.A.Larin edi. U frazeologiya sohasida yetarlicha ilmiy ishlar qilinmaganini taʼkidlab oʻtdi.

Adabiyotlar sharhi. Kunin A.V. “Курс фразеологии современного английского языка”. – М.: 1986.-B.187. A.V.Kuninning fikricha, frazeologiya leksikologiya boʻlimi doirasidan chiqqan, uning koʻlami va nufuzi ancha ortdi. Shunday qilib, hozirgi koʻpgina zamonaviy tillarda frazeologiya tilshunoslikning alohida boʻlimi sifatida oʻrganilmoqda. Frazeologiya sohasida koʻplab bir-biriga teskari fikrlar bildirilgan boʻlsa-da, ilmiy ishlar qilindi. N.N.Amosova, A.V.Kunin, B.A.Larin, V.A.Arxaangelskiy, V.V.Vinogradov, A.U.Smurnitskiy, S.S.Gorelik, I.A.Melchuk, I.I.Rezvin kabi tilshunoslarning bu sohaga qoʻshgan hissalari buyukdir. Frazeologiya tilshunoslikning umumiy sistemasiga kiruvchi mikrosistema hisoblanadi. Tilshunos olim V.A.Arxaangelskiy frazeologiya sistemasining xususiyatlarini shunday tavsiflaydi: “Frazeologik sistema oʻzida oʻtmish merosini, qadriyatlarini aks ettiradi, u avloddan avlodga oʻtadi. Sistemani tashkil qiluvchi frazeologik birikmalarining koʻpligi, til va nutqning boyib borishi – bu omilga asosiy sababdir”[2,59]. Frazeologik sistemani frazeologik birliklar komponentlari oʻrtasidagi munosabatlar tashkil etadi. Shunday qilib, frazeologik mikrosistema ikkita bir-biriga bogʻliq sistemadan tashkil topgan oʻzaro munosabatlar sistemasi va tuzilish sistemasidir. Frazeologiyaning tadqiqot obyekti tilning frazeologik mikrosistemasi va uning qonuniyatlaridir. Lekin frazeologiyaga oid koʻpgina savollar, masalalar oʻz yechimini kutmoqda, frazeologik birliklarga oid qonuniyatlar toʻlaligicha ochilmagan, frazeologik daraja va frazeologik maʼno yetarlicha asoslanmagan, qoʻshma soʻz va frazeologik birlik oʻrtasidagi chegara hamma vaqt ham aniq emas, frazeologiya va frazeomatika aniq belgilanmagan. Oʻzbek tilshunosligida frazeologizmlarni oʻrganish 1950-yillarda boshlandi. Bu sohada Y.Pinxasov, M.Hasanov, I.Qoʻchqortoyev, Sh.Raxmatullayev, A.Mamatov kabi taniqli tilshunoslar ilmiy tadqiqot olib bordilar. Oʻzbek frazeologiyasi sohasida tilshunos olim Sh.Raxmatullayev qoʻshgan hissasi ulkandir. Bu olim oʻzbek iboralarining grammatik xususiyatlarini keng tadqiq qildi. U oʻzbek frazeologik birliklarini lugʻaviy birlik sifatida oʻrganishni boshlab berdi.uning ilmiy tadqiqotlari va bu ilmiy faoliyatning mevasi boʻlgan “Frazeologik birliklarning asosiy maʼno turlari” (1955),

“O‘zbek frazeologiyasining ba‘zi masalalari” (1966), “Nutqimiz ko‘rki” (1970), “O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati” (1978) kabi qator kitoblari o‘zbek tilshunosligida muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega. O‘zbek frazeologiyasining xuddi ingliz frazeologiyasi kabi hajmi, o‘rganish obyekti masalasi atrofida hali ham munozara bo‘lib turganiga qaramay olimlar frazeologik boyliklarni turli nuqtalardan yondashib o‘rganishni davom ettirmoqda. Ikki yoki undan ortiq so‘zdan tarkib topgan va yaxlit bir ma‘no ifodalaydigan, grammatik va semantik jihatdan bo‘linmaydigan va odatda so‘z ekvivalenti bo‘lgan til birligi – frazeologik birlik yoki frazeologizm deyiladi.

Ingliz tilidagi ba‘zi frazeologizmlar:

- Red tape, in a brown study, Hobson’s choice, to kick the bucket, to leave somebody in lurch, to set one’s cap at somebody, to stand to one’s guns, to catch at a straw.

O‘zbek tilidagi ba‘zi frazeologizmlar:

- Qo‘y og‘zidan cho‘p olmagan, og‘zi qulog‘ida, sirkasi suv ko‘tarmaydi, o‘takasi yorilmoq, sichqonning ini ming tanga, kovushini tog‘rilab qo‘ymoq, do‘ppisi yarimta, yuragiga qil sig‘maydi [3,78].

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar. Frazeologizm leksik jihatdan so‘zlarning bo‘linmaydigan birikmasi. Frazeologizmlar o‘ziga xos morfologik va sintaktik tuzilishga ega. Frazeologizmlar tarkibidagi so‘zlar grammatik va semantik jihatdan bir-biri bilan uzviy bog‘liq, bir butun ma‘no anglatadi. Ularning tarkibiy qismidan biror komponentni chiqarib tashlash mumkin emas. Frazeologizmlar ko‘chma ma‘nolarda, obrazli ifodalarda qo‘llanadi. Ular tarixiy qo‘llanish me‘yorlariga, usullariga ega bo‘lib, ma‘nolari muayyan nutqiy jarayonda oydinlashadi. Frazeologizm to‘liq yoki qisman ko‘chma ma‘noga ega bo‘lgan turg‘un so‘z birikmasidir. Frazeologizmlar yoki idiomalar til lug‘atining eng rango-rang va ifodali qismi hisoblanadi. Frazeologizmlar so‘z birikmasi shaklini yo‘qotmagan holda bitta so‘z bitta leksema bo‘lishga intilayotgan leksikolizatsiyalashgan so‘z birikmasidir. Frazeologizmlar birdan ortiq so‘zdan tashkil topishi bilan so‘z birikmasi yoki gap tipida bo‘lsada, ammo u nutq birligi bo‘lgan bu birliklardan tamoman farqlanadi va lug‘aviy birlik sifatida ko‘p jihatdan so‘zlarga yaqin turadi, so‘zlarga xos bo‘lgan juda ko‘p xususiyatlar frazeologizmlarga xos. Frazeologizmlar ham xuddi so‘zlar kabi shakl va ma‘no birligiga ega. So‘zning shakily tomonini tovushlar hosil qilsa, frazeologizmlar shakily tomonini so‘zlar hosil etadi. Frazeologizmlar va so‘zlar sintaktik vazifasiga ko‘ra umumiylikka ega. Frazeologizmlar lug‘aviy birlik bo‘lganidan, xuddi so‘zlar kabi gapda bir bo‘lak vazifasida keladi.

Masalan: But you know it’s *Hobson’s choice*. Hozir Hayotning *ko‘ngliga qil sig‘maydi.1*

Bu har ikkala gapdagi frazeologizmlar kesim vazifasida qo‘llangan. Frazeologizmlarga ham, so‘zlarga o‘xshab, ko‘p ma‘nolilik va omonimlik xos. Frazeologizmlar va so‘zlar o‘rtasidagi o‘xshashlik **izomorfizm** hodisasidir. Shuni ham ta‘kidlab o‘tish kerakki, frazeologizm va so‘zlar o‘rtasidagi farqlar ham anchagina. Tilshunos olim A.V.Kunin bu ikki til birligi o‘rtasidagi quyidagi farqlarni sanab o‘tadi:

1. So‘zlar va frazeologizmlar ham semantik, ham strukturaviy jihatdan farqlanadi.
2. Frazeologizmlar frazeologik ma‘noga ega bo‘lgan so‘z birikmasidir.

Frazeologizmlar so‘z birligi va gaplarning grammatik qolipi asosida yasaladi, so‘zlar so‘zlardan emas, balki morfema yoki negizdan tashkil topadi. So‘zlar leksik ma‘noga ega va so‘zlarga leksik turg‘unlik xos. So‘zlar, ba‘zi qo‘shma so‘zlardan tashqari, so‘z birikmalarining grammatik qolipi asosida yasalmaydi. So‘zlar frazeologizmlarga xos bo‘lmagan prefiksial va affiksial soz’ yasovchi qoliqlar asosida yasaladi.

3. Frazeologizmlar frazeologik birliklar, so‘zlar esa leksik birliklardir. Frazeologizmlar so‘z birikmasi yoki gaplar kabi nutq jarayonida hosil bo‘lmaydi, balki ular xuddi so‘zlar kabi tilda tayyor holda mavjud bo‘ladi. Demak, frazeologizmlar nutq hodisasi emas, balki til hodisasidir.

To kick the bucket, red tape yoki aravani quruq olib qochmoq, nog‘orasiga o‘ynamoq kabilar tildagi tayyor lug‘aviy birliklardir. Ba‘zi frazeologizmlar tuzilishi jihatdan gap shaklida ham bo‘ladi va ular nutqda gapning bir bo‘lagi vazifasida keladi [4,98].

Masalan: *Quling o‘rgilsin, mehmonlarda uchrashib qolguncha salomat bo‘ling. (O. E)* Erkin so‘z birikmasi va frazeologizmlar o‘rtasidagi farqlarga to‘xtaladigan bo‘lsak, shuni aytib o‘tish kerakki, erkin so‘z birikmasi tarkibiy qismlaridan birining yoki bir nechtasining o‘zgarishiga yo‘l qo‘yadi. Ammo bunda boshqa elementlarning ma‘nolari o‘zgarmaydi. So‘z birikmasidagi so‘zlar ko‘proq semantik mustaqillikka ega. Har qanday komponent boshqasining ma‘nosiga ta‘sir etmasdan almashinishi mumkin: *to cut bread, to cut cheese, to eat bread*. Frazeologizmlarda esa bunday holat sodir bo‘lmaydi. Masalan, *red flower* birikmasini olsak, undagi *red* sifatini *yellow, white* sifatlariga almashtirish mumkin. Ammo bu almashinish so‘z birikmasida nazarda tutilgan predmetga tegishlilik ma‘nosini o‘zgartirmaydi (biron bir rangdagi gul) Frazeologizm bo‘lgan **“red tape”**da esa red sifatining o‘zgartirilishi frazeologizmlar ma‘nosining butunlay o‘zgarishiga olib keladi. *A blue (black, white) tape – ko‘k (qora, oq) tasma* ma‘nosini bildiradi. Frazeologizmlar va erkin so‘z bog‘lanmalari o‘rtasidagi farq juda katta. Shuni aytish mumkinki,

frazeologizm leksik birlik hisoblanuvchiso'z birikmasidan tamomila farqlanuvchi alohida til birligidir [5,239].

Frazeologik iboralar va ularning semantik-grammatik tuzilishi. Frazeologizmlar frazeologik ma'no va qo'shimcha ottenkalardan iborat bo'ladi. Belgi, harakat kabilar haqidagi frazeologizm ifodalaydigan ma'lumot frazeologik ma'no deyiladi. Masalan: *Endi to'rtinchu rotani ham ratsiya bilan ta'min qilsak, oshiq olchi bo'lardi. Bu yerda ekanizni eshitib, hech narsa ko'zimga ko'rinmadi, uchib bora qolsam dedimi.* (O)[6,43-45] Birinchi misoldagi frazeologizm belgini, ikkinchisidagi esa harakatni bildiradi. Frazeologizmlar so'zlar kabi yaxlit bir ma'no ifodallasada, ammo frazeologik ma'no ko'p jihatdan leksik ma'nodan farqlanadi. Shu sababdan frazeologizmlar so'zlarga misol bo'lgan hollarda ham frazeologik ma'no bir-biriga teng bo'lmaydi. Frazeologik ma'noning hajmi leksik ma'noning hajmiga nisbatan keng, murakkab bo'ladi. Masalan: a hard nut to crack – a very difficult problem.¹ Boshida *yong'oq chaqmoq – o'ta darajada azoblanmoq*. Ko'rinib turibdiki, bu frazeologizmlar ma'nosida "very" "o'ta darajada" komponenti bor. Frazeologik ma'no yaxlit ma'no bo'ladi, frazeologizmlar tarkibidagi so'zlar mustaqil ma'noga ega bo'lmaydi. Shuning uchun ayrim frazeologizmlarning komponentlari o'zgarsa ham frazeologik ma'no saqlanadi: to stand to one's guns – to stick one's guns; bir pul – ikki pul – uch pul. Keltirilgan dalillar frazeologizmlar garchi yaxlit ma'no ifodallasada, lekin frazeologik ma'no bilan leksik ma'no tabiati bir xil emasligini ko'rsatadi. Frazeologizmlar semantik jihatdan so'zlardan farqli belgi-xususiyatlarga ega bo'lganligi uchun ham tilda paydo bo'lgan va yashab kelmoqda.

Iboralarning grammatik tabiati va ichki sintaktik qurilishi. Frazeologik birikmalarning ifoda plani sifatida kamida ikkita mustaqil so'z qatnashadi [7,12]. O'zaro bog'langan bu so'zlar mohiyatiga ko'ra birikmaga yoki gapga teng bo'ladi. Bunday birikma yoki gapdan yaxlitligicha anglashiladigan frazeologik ma'no uni sintaktik birlik deb emas, balki semantik birlik deb qarashga olib keladi. Shu sababli birikmaga yoki gapga tenglik haqida gapirganda iboraning ichki sintaktik qurilishi ko'zda tutiladi; ibora tarkibini sintaktik tahlil qilish nutq birligining tarkibini emas, balki til birligining tarkibini tahlil qilish bo'ladi.

Umuman, ibora tarkibida qatnashgan so'zlar orasidagi sintaktik bog'lanish o'z kuchini saqlaydi va faqat ichki bo'ladi. Masalan, *ko'ngli og'ridi* iborasi ichki semantik qurilish jihatdan gapga teng, ayni shu birikmaning *ko'nglini og'ritmoq* [8,90] variant esa birikmaga teng. Bunday sintaktik qayta qurilish bu fe'l iborada nisbat yasalishi munosabati bilan yuz beradi; o'timsiz fe'l bosh kelishikdagi ot bilan munosabatga kirgan bo'lsa, ortirma nisbat yasovchisini olib o'timli fe'lga aylangach, ot komponentining bosh kelishigi tushum kelishigiga almashadi. Ko'rinib turibdiki, bir komponentdagi grammatik o'zgarish ikkinchi komponentga ham shunga muqobil o'zgarishni talab qiladi, natijada gapga teng holat birikmaga teng holatga o'tadi. Bunday ikki xil sintaktik qurilish shaklida bo'la oluvchi iboralar anchagina:

ko'zi ko'r, qulog'i kar bo'ldi – ko'zini ko'r, qulog'ini kar qilmoq; ko'zini moshdek ochmoq – ko'zi moshdek ochildi kabi. Ortirma nisbat yasalishi doim sintaktik qurilishni o'zgartirib yubormaydi [9,65].

Masalan, *ko'z oldiga kelmoq – ko'z oldiga keltirmoq* iborasida nisbat yasalishi sintaktik qurilishni – birikmaga teng holatni o'zgartirmaydi, bu yasaliish tufayli ikkinchi variant o'timlilik kashf etadi. Bunday grammatik o'zgarishlar iboraning faqat ifoda planida ro'y berib, uning mazmun planiga ta'sir qilmaydi. Gapga tenglikdan birikmaga tenglikka va aksincha aylanish iboralarning ma'lum bir qismigagina xos bo'lib, qolgan iboralar doimo bir sintaktik qurilish shaklida namoyon bo'ladi [10,56].

Masalan: *ko'ziga cho'p solmoq, ko'zini bo'yamoq, ko'z o'ngida* kabi iboralar doim birikmaga teng qurilishli shaklda; *ko'zi yetdi, ko'zi ilindi, ko'zi ko'r – qulog'i kar* kabi iboralar doim gapga teng qurilishli shaklda ishlatiladi. Misollardan ko'rinadiki, ichki sintaktik qurilishli birikmaga teng iboralar ham, gapga teng iboralar ham yig'iq va yoyiq bo'ladi, odatdagi sintaktik bog'lanishlarda qanday bo'laklar qatnashsa, iboralar tarkibida ham xuddi shunday bo'laklar qatnashadi. Yirik frazeolog olim A.V. Kuninning fikricha, frazeologizmlar nominativ, stilistik, kumunikativ, pragmatik va xulosolovchi, yakunlovchi vazifalarni bajaradi [11,10-13]. Frazeologizmlarning nominativ funksiyasi. Professor Sh.Raxmatullayev iboralarni ma'no turlari jihatdan a)nomlovchi iboralar b) ifodolovchi iboralarga ajratib tasnif qiladi: Shulardan;

- nomlovchi iboralar deyilganda olim predmetga xos belgining nomi (*do'ppining tagidek*),
- harakat holatning nomi (*og'iz ko'pirtirmoq*),
- harakatga xos bo'lgan belgining nomi (*eshikdan kelmay teshikdan*)ni bildiruvchi iboralarni tushunadi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Bunday tasnif esa iboralarning ma'lum qismi matnlarda nominativ funksiya bajarishi mumkinligidan dalolat beradi.

Masalan: *belni bog'lamoq* iborasi oddiy harakatga shaylanmoq, o'tlanmoq ma'nosini ifodalashga xizmat qiladi: Biz chunon xizmatga belni bog'ladik, bormi himmat o'lchagich tarozilar.

Belni bog'lang-u jahonni to'ldiring qog'oz bilan.

Nutqni ixchamlash funksiyasi. Iboralarning ayrimlari ma'noni ixchamlashtirish (lakonizatsiyalash) xususiyati bilan ajralib turadi. Bunday holatni taniqli o'zbek shoiri Erkin Vohidov she'riyatida qo'llangan iboralarga doir olib borilgan kuzatishlar ham to'la tasdiqlaydi. Masalan, adabiy tilda "*ko'p gapirmoq*", "*vaysaqalik qilmoq*" ma'nolarini ixcham tarzda "gap sotishga usta bo'lmoq" iborasi bilan ifodalanadi. "tosh otishga usta bo'lmoq" iborasi "*yomonlik, dushmanlik hatti-harakatlarini qilmoq*" ma'nosini anglatadi.

Obrazli ifodalash funksiyasi. Badiiy nutqda, ayniqsa, she'riyatda qo'shma iboralar konkret, ko'rgazmali tasvir uchun xizmat qiladi, shaxs, predmet, voqea-hodisaning obrazli ifodasi bo'lib keladi. Masalan, "*tishini tishiga qo'ymoq*" iborasi "Istanbul fojiasi" she'riy dramasi bilan olingan quyidagi parchada "*toqat bilan chidamoq*", "*chidash bermoq*" ma'nolarini obrazli tarzda ifodalashga xizmat qiladi:

Tasavvur qil qanday holga tushar xaloyiq

Tishni tishga qo'ydim.

Yig'in tamom bo'ldiyu, biz shiyponga borib yetdik.

Umuman, baho funksiyali iboralar badiiy matnlarda, jumladan Erkin Vohidov she'riyatida xarakterlovchi vositalardan biri sanaladi. Ular yordamida turli voqea-hodisalarga, predmetlarga bo'lgan lirik qahramon munosabati ifodalanadi, voqeband she'rlarda, dostonlarda esa bir personaj ikkinchisini xarakterlaydi:

Biz ayollarning to'liqida oqib,

U kunlar haqida to'qiyimiz doston,

Ammo o'lganlarga she'r, dostonidan ne naf

Ne foyda yig'lashdan qalb dardin aytib [12,96-99].

Emotsional funksiya. O'zbek tilidagi ko'pgina iboralarning ekspressiv-emotsional bo'yoqdorligi ajralmas xususiyati sanaladi. Masalan, tilimizdagi "*arpasini xom o'rmoq*" iborasi "*nima yomonlik qildi*" ma'nosini ifodalaydi. Bu iboraning kuchli ohang bilan talaffuz qilinishiyoq undagi emotsionallikning kuchliligidan dalolat beradi.

Ekspressiv funksiya. Umuman ibora tarkibidagi fonetik, leksik va ayrim grammatik o'zgarishlar undagi ekspressivlik darajasining kuchayishiga olib keladi:

a) ibora tarkibidagi fonetik o'zgarish tufayli ekspressivlik darajasining kuchayishi: *tepa sochi tikka bo'ldi* – *tepa sochi tip-tikka bo'ldi*, *ko'ngli qora* – *ko'ngli qop-qora*, *ko'ngli toza* – *ko'ngli top-toza*.

b) grammatik o'zgarish tufayli: *nafasi ichiga tushib ketdi* – *nafaslari ichiga tushib ketdi*, *ko'zi qiymaydi* – *ko'zlari qiymaydi*.

c) leksik o'zgarish tufayli: *narvonga minmoq* – *ilm narvoniga minmoq*, *etagini tutmoq* – *ilhom etagini tutmoq*, *jilovini tutmoq* – *ish jilovini tutmoq*.

Frazeologizmlar tarkibidagi so'zlar boshqa oddiy birikmadagi so'zlarga shaklan o'xshab qolishi mumkin:

Qodirqul mingboshining bunaqangi ishlarga suyagi yo'q. – *Bu go'shtning suyagi yo'q.*

Mirzakarimboyning qo'li uzun, *bu ishlarni uddalaydi.* – *Basketbolchining qo'li uzun edi.*

Bunday hollarda frazeologik ma'no kontekstga qarab aniqlanadi. O'zbek frazeologizmlarining grammatik tabiati haqida so'z borganda, ularning ichki sintaktik qurilishi, paradigmatic shakllari, iboralarning sintaktik qurshovi va ularda variantlanish hodisalarini tahlil qilish kerak bo'ladi. Frazeologik iboralarga grammatik nuqtai nazardan qaraganda, bunday iboralarning bir xil so'zga teng kelib, nisbiy tugal fikrni bildiradi. Mana shu xususiyatlarga qarab, frazeologik iboralarni grammatik tomondan dastlab uchga bo'lish mumkin: [13,45].

1. So'zga teng kelgan frazeologik iboralar: *qo'li ochiq* (saxiy), *qo'li qattiq* (xasis), *qattiq qo'l* (talabchan), *ko'zi yo'lingda* (intizor), *ko'zi tushdi* (ko'rdi), *ko'z qorachig'i* (farzandi) kabilar.

2. So'z birikmasiga teng kelgan frazeologik iboralar: *ko'nglidagini ochib tashladi* (sirini aytdi), *o'zlarining aka eskilarini taka deb yurdi* (yalanib-yolvorib yurdi), *ko'zini shira bosgan* (muvaqqafiyatlardan esankiragan).

3. Gapga teng kelgan frazeologik iboralar: *kengashli to'y tarqamas* (har bir ish maslahat bilan bo'lsa yaxshi), *oyni etak bilan yopib bo'lmas* (ayb-nuqsonlarni yashirib bo'lmaydi), *qolgan ishga qor yog'ar* (har bir ish o'z vaqtida bo'lishi durust) [14,78].

So'zga teng kelgan frazeologik iboralarga morfologik jihatdan qaraganda, bunday iboralardan kelib chiqadigan ko'chma ma'no fe'l, sifat, ot va ravish so'z turkumlariga teng kelishi mumkin. Shunga ko'ra so'zga teng morfologik iboralarni morfologik tomondan asosan 4 ga bo'lish mumkin.

1. Fe'l frazeologik iboralar: *ko'zi yetdi* (biladi, tushunadi), *ichi kuydi* (qayg'urdi), *ko'ngil qo'ydi* (sevdi).

2. Sifat frazeologik iboralar: *terisi qalin* (be'am, beparvo), *oq ko'ngil* (vijdonli), *dunyoni suv bossa to'pig'iga chiqmaydi* (beparvo, beg'am).

3. Ot frazeologik iboralar: *ko'z qorachig'i* (farzand), *umr bahori* (yoshlik), *aql chirog'i* (ilm), *ko'z bo'yamachilik* (aldash) [15,78-88].

4. Ravish frazeologik iboralar: *bir yoqadan bosh chiqarib* (do'stona, birgalikda), *yeng shimarib* (astoyidil), *bosh ko'tarmay* (tinmay).

Frazeologik iboralar har qanday bo'lak bo'lib keladi:

- a) ega vazifasida kelgan frazeologik ibora;
- b) kesim vazifasida kelgan frazeologik ibora;
- c) aniqllovchi vazifasida kelgan frazeologik ibora;
- d) to'ldiruvchi vazifasida kelgan frazeologik ibora;
- e) hol vazifasida kelgan frazeologik ibora [16,98].

Frazeologik iboralar tuzilishi jihatdan so'z birikmasi, sodda va qo'shma gap shakllarida keladi:

1. So'z birikmasi shaklidagi frazeologik ibora.
2. Sodda gap shaklidagi frazeologik ibora.
3. Qo'shma gap shaklidagi frazeologik ibora.

Ingliz tilida grammatik jihatdan tasniflangan iboralar.

Go the wrong end of the stick (misunderstand) – verb+object

Pulla fast one (trick, deceive smb) – verb+object

Poke your nose into (interfere) – verb+object

Be over the moon (extremely happy) – verb+prepositional phrase

Feel down in the dumps (depressed) – verb+prepositional phrase

Be in the red (have a negative bank balance) – verb+prepositional phrase [17,65].

Frazeologik iboralarning ifoda plani sifatida kamida ikkita mustaqil so'z qatnashadi. O'zaro sintaktik bog'langan bu so'zlar mohiyatga ko'ra birikmaga yoki gapga teng bo'ladi.1

Frazeologizm tarkibida qatnashgan so'zlar orasidagi sintaktik bog'lanish o'z kuchini saqlaydi, faqat ichki bo'ladi. Iboralarning paradigmatic shakllari (turlanishlari, tuslanishlari kabilar) dastavval ularning qaysi turkumga mansub ekanligi bilan belgilanadi. Iboralarning asosiy qismini fe'l frazeologik birliklar tashkil etadi. O'zbek tilidagi iboralarning leksik va grammatik shakllari mavjud. Leksik variantlar quyidagi turlarga bo'linadi:

- a) leksik almashtirish: og'ziga talqin solmoq – og'ziga so'k solmoq;
- b) leksik tanlash: daryodan bir tomchi – daryodan tomchi;
- c) leksik qo'shish: esini tanimoq – es-hushini tanimoq [18,58].

Bu variantlar orasida leksik almashtirish murakkab hisoblanadi. Leksik so'z qo'shish esa eng kam uchraydi. Grammatik variantlanish ham xuddi leksik variantlanish bo'lganidek asosan ibora tarkibidagi biror grammatik qismni almashtirish, tanlash yoki unga qo'shish voqe bo'ladi. Grammatik variantlanishda o'ziga xos hodisa – so'z komponentlarning joylashish tartibi asosida yuzaga keldigan variantlanish ham bor:

1. Almashtirish asosida paydo bo'ladigan variantlanish: o'tirgani joy topolmasli – o'tirishga joy topolmaslik.

2. Qo'shish asosida paydo bo'ladigan variantlanish: holdan toymoq – holdan toydirmoq.

3. Tashlash asosida paydo bo'ladigan variantlanish: ko'zi ilindi – ko'z ilindi.

4. Tartib o'zgartirish asosida paydo bo'ladigan variantlashish: bog'dan kelsa– bog'dan kelmoq [19,73].

Frazeologik qo'shilma va uning turlari. Frazeologik qo'shilma ko'pincha ikki so'zdan ba'zan undan ortiq so'zdan ham tarkib topadi. Frazeologik qo'shilma tarkibidagi bir yoki ikki so'z ko'chma ma'noda qo'llanadi, boshqasi o'z leksik ma'nosini saqlagan bo'ladi. Ko'chma ma'noni ifoda etgan element yolg'iz o'zi kelganda ko'chma ma'nolik xususiyatini yo'qotib, o'z asl ma'nosini bildiradi. Shuning uchun ham frazeologik qo'shilma tarkibidagi bir elementning ko'chma ma'no ifoda etishi uchun ikkinchi elementi o'sha ma'nosida kelgan so'z bo'lishi shart. Bundan ma'lum bo'ladiki, frazeologik qo'shilmadagi bir elementdan anglashiladigan ko'chma ma'no butun bog'lanmadagi so'zlarda bog'langan ma'nodan yuzaga keladi. Shunday qilib tarkibidagi so'zlardan biri yoki ikkitasidan ko'chma ma'noga asoslangan va bog'lanmadagi barcha so'zlardagi xos mustaqil ma'no markazlarini saqlab qolgan iboralar frazeologik qo'shilma deb aytiladi. Frazeologik qo'shilma tarkibidagi erkin element bu iboraning erkin so'zlar bog'lanmasi va sintaktik bog'lanmalarga o'xshashlik tomonini ko'rsatadi, ammo frazeologik qo'shilmalarni sintaktik bog'lanmadan farqlay bilish kerak. Bu farqni quyidagi misollar bilan ko'rish mumkin:

Achchiq choydan bo'lsin.

Bunday achchiq gaplardan endi biz ham benasib qolmadik [21,89-90].

Birinchi misoldagi *achchiq choy* iborasi sintaktik ibora bo'lib, har bir so'z leksik ma'nosida qo'llanmoqda, ikkinchi misoldagi *achchiq gap* iborasi frazeologik qo'shilma hisoblanadi, chunki bunda *gap* so'zi o'z ma'nosida, *achchiq* so'zi esa ko'chma ma'noda (koyituvchi, ranjituvchi ma'nolarida) ishlatilgan.

Xulosa. Frazelogizmlarni milliy tadqiq qilishda tilshunoslikda keng tarqalgan **distributiv metoddan** foydalanish mumkin. Frazelogizmlarning nutqda ishlatilish xususiyatlarining distributiv metod yordamida o'rganish orqali ularning struktural-semantik belgilari chuqurroq aniqlanadi. Undan tashqari, frazeologizmlarni o'rganishda ularning semantik-struktural belgilarini tilning mamun rejasi bilan uning ifoda rejasini munosabati borasida qaramoq zarur. Frazelogizmlarning tarkibini tekshirishda uning komponentlari o'rtasidagi birikish turlarini birikuvchi so'zlarning tabiatini **valentlik metodi** asosida qaramoq zarur [22,59]. Frazelogizmlarning strukturasi va ma'nolari bir-biriga qarama-qarshi qo'yish (opozitsiya) aniqliklarga olib keladi. Frazelogizmlarning grammatik tomonlarini ham hisobga olish zarur. Chunki frazeologizmlarning komponentlari o'rtasidagi sintaktik aloqalar, ularga qo'shiluvchi affikslar muhim rol o'ynaydi. Frazelogizmlarning xususiyati shundaki, ularning ma'nolarini so'zma-so'z, aynan tushunish mumkin emas, balki uning "ostida yotgan" ma'nosini anglash zarur. Masalan, "*bu odamning ko'ngliga qo'limni solib ko'rsam, niyati buzuq ekan*", jumlasidagi ko'ngliga qo'limni solib ko'rsam so'zlari aynan tushunilsa, hech qanday ma'no chiqmaydi, bu yerda uning nima niyatda ekanini surishtirib ko'rsam degan ma'no bor. Frazelogizmlarning bir-birlari o'rnini ishlatila olish xususiyati substansiya metodi yordamida, ularning turg'un va almashtiruvchi komponentlari o'rtasidagi bog'lanishlar transformatsiya metodi yordamida chuqurroq ochiladi. Frazelogizmlarning struktural-sintaktik metodida har bir so'z ham mustaqil ma'noga ega bo'lmaydi. Frazelogizmlarning komponentlari ikki va undan ortiq bo'lishi mumkin. Ko'p komponentli frazeologizmlar ko'proq maqollarda uchraydi.

Xulosa qilib aytganda, frazeologik birliklar tilda alohida sistemani tashkil etadi. Ular semantik-grammatik jihatdan shakllangan iboralardir. Ular o'ziga xos morfologik va sintaktik tuzilishga ega. Frazelogizmlar tarkibidagi so'zlar grammatik va semantik jihatdan bir-biri bilan uzviy bog'liq holda bir butun ma'no anglatadi. Frazelogizmlar ko'chma ma'noda, obrazli ifodalarda qo'llaniladi. Ularning tarixiy qo'llanish me'yorlari, usullari muayyan nutq jarayonida oydinlashadi, chunki ular to'liq yoki qisman ko'chma ma'noga ega bo'lgan turg'un so'z birikmalaridir.

ADABIYOTLAR:

1. Abdullayev A. Frazelogizmlarning ekspressivlik xususiyati. – T.: O'TA. 1976. 5-son.
2. Abdullayev A. O'zbek tilida ekspressivlikning ifodalanishi. – T.: Fan. 1983.
3. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. – М. 1963. -С.46-49.
4. Ахманова А. С. Словарь лингвистических терминов. – М.: СЭ. 1966. -С.17-21.
5. Antrushina G.V. English Lexicology. – М. 1985.
6. Bafoyeva M. Badiiy nutqda frazeologik sinonimlardan foydalanish. – T.: O'TA. 2003. 2-son. -B.43-45.
7. Doniyorov X. Yo'ldoshev B. Adabiy til va badiiy stil. – T.: Fan. 1988.
8. Федулёнова Т.Н. Английская фразеология. – Архангельск, 2000. 132с.
9. Gizburug G.V. A Course in Modern English Lexicology. – М. 1966.
10. Haydarov A., Choriyeva Z. Ingliz tilida frazeologik birliklarning semantik-grammatik va uslubiy xususiyatlari. Tilning leksik-semantik tizimi va qiyosiy tipologik izlanishlar: sinxroniya, dioxroniya materiallar to'plami. – T.: Muharrir. 2012. –B.8-10.
11. Haydarov A., Jo'raqulova G. Frazelogik iboralar tarjimasida. Tilning leksik-semantik va qiyosiy tipologik izlanishlar: sinxroniya, dioxroniya materiallar to'plami. – T.: Muharrir. 2012. –B.10-13.
12. Hojiyeva Z. Выявление национально-культурной специфики фразеологических единиц: Современные подходы. // BuxDU Ilmiy Axboroti. 2012. № 3 (47). –B.96-99.
13. Jann Huizenga "Stories and idioms for real life" Oxford University Press. 2000.
14. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – М. 1986.
15. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. – М. 1967.
16. Mamatov A.E. O'zbek tili frazeologizmlarining shakllanishi. – T. 1997.
17. Mamatov A. E. O'zbek tilida frazeologizmlarning shakllanishi masalalari. – T.: O'TA. 2001. 3-son.
18. Mamatov A. Almamatova Sh. Frazelogik transpozitsiya va uni o'rganish haqida. Uslubshunoslik va frazeologizmning dolzarb mummolari. Ilmiy-nazariy konferensiya materiallari. – Samarqand. 2007. -B.68-70.
19. Mamatov A. E. "Frazelogik stilistika masalalari" T; 1992.
20. Mamatov A. "Hozirgi o'zbek adabiy tilida leksik va grammatik norma muammolari" T; 1991.
21. Narimonova Z. Frazelogik iboralarning tarjimasida. -T.: O'zMU to'plami. 2007.
22. Niyazmetova D. Ingliz tilida oziq-ovqat komponentli frazeologizmlarning lingvistik tadqiqi (Bibliya materiallari asosida). // BuxDU ilmiy axboroti. 2012. 4-son.

OT VA SIFAT TURKUMIDAGI ORALIQ SO'ZLARNING AYRIM FUNKSIONAL-SEMANTIK TABIATI XUSUSIDA

Asadov To'liqin Hamroyevich,
Buxoro davlat universiteti
O'zbek tilshunosligi va jurnalistika
kafedrası dotsenti, f.f.n.
t.h.asadov@buxdu.uz

Annotatsiya. Mazkur maqolada so'z turkumlari borasida tadqiqotlar olib borgan olimlar e'tirof etilib, ikki va undan ortiq so'z turkumida ham tadqiq etiladigan oraliq so'zlar, jumladan, ot-sifat so'zlarning funksional-semantik tabiati, ushbu so'zlarning "O'zbek tilining izohli lug'ati" dagi ifodasi, ot-sifat orasidagi so'zlarning turkumlilikka munosabati borasida fikr-mulohazalar bayon etilgan. Keltirilgan nazariy ma'lumotlar lug'atdan olingan misollar bilan izohlangan.

Kalit so'zlar: so'z turkumi, semantik, morfologik, sintaktik mezon, oraliq so'z, ot-sifat so'z, predmetlik va belgi-xususiyat, ko'pma'nolilik, polifuksiyanallik, omonimiya.

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКОЙ ПРИРОДЫ ПРОМЕЖУТОЧНЫХ СЛОВ В КАТЕГОРИЯХ ИМЕНИ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО И ИМЕНИ ПРИЛАГАТЕЛЬНОГО

Аннотация. В данной статье отмечаются учёные, проводившие исследования в области частей речи, и высказываются мнения о промежуточных словах, исследуемых в двух и более частях речи, включая функционально-семантическую природу существительных-прилагательных, выражение этих слов в «Толковом словаре узбекского языка» и отношение слов, находящихся между существительными и прилагательными, к категории частей речи. Приведённые теоретические сведения поясняются примерами из словаря.

Ключевые слова: часть речи, семантический, морфологический, синтаксический критерий, промежуточное слово, существительное-прилагательное, предметность и признак-свойство, многозначность, полифункциональность, омонимия.

ON SOME FEATURES OF THE FUNCTIONAL-SEMANTIC NATURE OF INTERMEDIATE WORDS IN THE CATEGORIES OF NOUN AND ADJECTIVE

Abstract. This article acknowledges scholars who have conducted research on parts of speech and discusses intermediate words that are studied across two or more word classes, particularly focusing on noun-adjective words. It explores the functional-semantic nature of these words, their representation in the "Explanatory Dictionary of the Uzbek Language," and the relationship of noun-adjective words to word class categorization. The theoretical information presented is supported by examples from the dictionary.

Keywords: part of speech, semantic, morphological, syntactic criterion, intermediate word, noun-adjective word, objectness and attribute-characteristic, polysemy, polyfunctionality, homonymy.

Kirish. Barcha tillar so'zlari o'zining grammatik tabiati, semantik xususiyatiga qarab turlicha guruhlarga (kategoriyalarga) bo'linadi. Grammatik qurilishi har xil bo'lgan tillardagi so'zlar semantik, grammatik, qo'llanish doirasi, o'zaro birikishi doim ham uyg'un bo'lavermasligi tabiiy. Asosiysi, so'zlarni turkumlarga ajratishda tillar uchun umumiy sanalgan yagona bir qonuniyat ham mavjud emas. Muayyan bir tilda so'zlarni turkumlash shu tildagi so'zlarning o'ziga xos ma'nosi, grammatik xususiyati, so'z yasash tizimi va so'zlarning o'zaro birikish qobiliyati asosida ishlab chiqilishi lozimki, hatto qardosh tillar oilasida ham so'zlarni turkumlashda qandaydir farqlanishlar sezilishi mumkin holat sanaladi[1,5].

Adabiyotlar sharhi. XX asr davomida o'zbek tilshunosligida so'z turkumlari va ular bilan bog'liq hodisalar A.Fitrat, U.Tursunov, F.Kamol, A.G'ulomov, S.Fuzailov,

G'.Abdurahmonov, Sh.Shoabdurahmonov, R.Qong'urov, A.Muxtorov, M.Mirtojiyev, M.Sodiqova, A.Hojiyev, H.Ne'matov, A.Nurmonov, N.Mahmudov, G'.Zikrillayev, O.Bozorov, R.Rasulovlarning tadqiqotlarini; XX asr oxiri XIX asr boshlarida esa I.Madrahimov, J.Eltazarov, B.Mengliyev, Sh.Shahobiddinova, Z.Isoqov, A.Pardayev va boshqa olimlar izlanishlarini alohida ta'kidlash mumkin.

Shuningdek, bugungi kunda ham nomlari zikr etilgan olimlarning izdoshlari, yangi avlod vakillari soʻz turkumlari va ular bilan bogʻliq nazariy masalalar tadqiq borasida ilmiy izlanishlarni davom ettirib kelmoqda.

Oʻzbek tilshunosligida soʻz turkumi va uning tashkil etuvchisini taʼriflash, soʻz turkumlarini ajratishning mantiqiy, lisoniy mezonlarini aniqlash boʻyicha katta yutuqlar qoʻlga kiritildi. Har bir soʻz turkumining turkona lisoniy talqini, boshqa luGʻaviy hamda grammatik kategoriyalar bilan semantik-funksional oʻxshashligi va farqlari boʻyicha asosli yechimlarga kelindi.

Tilshunoslikda ot (predmetlik) va sifat (belgi-xususiyat) maʼnolarining oʻzaro munosabati substantivatsiya, adyektivatsiya, pronominalizatsiya, adverbializatsiya hodisalari nuqtayi nazardan ancha oʻrganilgan. Maʼlumki, borliq va tabiatga, til va tafakkurda ham predmetlik va belgi-xususiyat doimo uygʻun (sinkret) yashaydi, doimo biri ikkinchisini eslatib turadi. Sharq va gʻarb faylasuflarining qarashlariga koʻra predmetlik va belgi-xususiyat doimo yonma-yon holda mavjud boʻlib, hech vaqt ayro-ayro tadqiq etilmaganligi (yaʼni: predmetlik – “majmuayi asmo va sifot”, sifat – “mavjudotning bir tomoni, qirrasi, belgi-xususiyati”) taʼkidlanib kelinadi. Tilshunos olim H.Gʻ.Neʼmatov ilmiy rahbarligida amalga oshirilgan N.Shirinovaning “Oʻzbek tilida predmetlik va belgi-xususiyat maʼnolarini farqlash vositalari” nomli tadqiqotida xuddi shu masala borasida fikr yuritilgan. Ishda borliq va tilda, ong va tafakkurda predmetlik va belgi-xususiyat tushunchalari hamda predmetlik va belgi-xususiyat tushunchalarining leksik, leksik-semantik, leksik-derivatsion, morfologik, sintaktik usullari, predmetlik va belgi-xususiyatlarni oʻzaro farqlovchi vositalar tadqiq etilgan[14]. Tadqiqotchi bu borada, yaʼni soʻz turkumlarida sinkret holda keladigan predmetlik va belgi-xususiyat maʼnosi haqida shunday yozadi: “Hozirgi oʻzbek tilshunosligida soʻz turkumlari hamda soʻz/forma yasashning sintetik usullari tasnif va tavsiflaridagi qator munozaralar lisoniy birliklarda predmetlik va belgi-xususiyat maʼnolari farqlanishining gradual munosabatlarda turganligini hisobga olmaslik natijasida ularni sirasidan uzib, talqin-u tahlil etish oqibatidir[14,18].”

Maʼlumki, tilshunoslik nazariyasida soʻzlarni turkumlashtirish (kategoriyalashtirish) da semantik, morfologik, sintaktik mezonga amal qilish ommalashgan. Jahon tilshunosligi, turkologiya, oʻzbek tilshunosligida soʻzlarni turkumlashda ayrim tilshunoslar soʻzning leksik maʼnosini yetakchi qilib olsa, boshqalari soʻzning shakli va oʻzgarishini yoki soʻzning gap tarkibidagi vazifasini yetakchi omil sifatida baholashadi. Taʼkidlash oʻrinliki, soʻz turkumlarini belgilashda antik tilshunoslikda, asosan, semantik mezonga tayanib ish koʻrilgan. Morfologik va sintaktik xususiyatlar esa qoʻshimcha – ikkilamchi, yaʼni soʻzning maʼno xususiyatidan kelib chiqadigan belgi sifatida qabul qilingan[3;5;6].

Professor J.Eltazarov rahbarligida yuzaga kelgan A.Botirovaning “Oʻzbek tilida soʻz turkumlarining birlamchi va ikkilamchi vazifasining funksional-sintaktik tahlili” nomli dissertatsiyasida lugʻat qatlamidagi ayrim soʻzlarning ikki paradigma (soʻz turkumi)dan ham oʻrin egallay olishi (oralik soʻz ekanligi) soʻzlarni turkumlashda uch asosli mezonga soya solishi haqida haqli shunday fikr kuzatiladi: “Bu mezonlar tilning paydo boʻlishi, shakllanishi va taraqqiyoti kesimida soʻzning rivoji muammosi bilan bir tomondan, soʻzlarning polifunksionallik xususiyatlari bilan ikkinchi tomondan bogʻlanib ketadi. Boshqacha aytganda, diaxronik jihatdan ayrim soʻzlarning oʻz turkumlarini tark etib, boshqa turkumlarga koʻchishi hodisasi bilan birga, tilning muayyan bir sinxronik holatida kamida ikki paradigmaga kirish imkoniyatining saqlanib turishi bu mezonlarning har doim ham birday amal qila olmasligini koʻrsatadi. Chunki til dalillari soʻzni turkumlarga aratishning semantik, sintaktik, morfologik mezonini istalgan soʻzni biror turkumga kiritish uchun yetarli boʻlarmaydi”[2,7]. Bundan xulosa chiqadiki, soʻz turkumlari va ularni farqlash bilan boGʻliq muammolarning yuzaga kela borishiga baʼzida tilning ijtimoiyligi ham sabab boʻladi. Umuman, tining ijtimoiyligi evazi oʻlaroq ayrim soʻzlar polifunksionallik kasb eta boradi. Bu esa ularda ikki va undan ortiq paradigmada ham oʻrin topa olish imkoniyatini yuzaga keltiradi. Lekin soʻzdagi polifunksionallik doim ham bir turkumdagi soʻzni boshqa turkumga oʻtib ketishiga yoʻl ochavermaydi.

Muhokama. Polifunksionallik, yaʼni bu kabi soʻzlarning soʻz turkumlariga munosabati masalasida fanda uzoq yillardan beri ikki xil qarash mavjud. Ayrim tadqiqotchilar bu borada: “Bir soʻz turkumi vazifasida ikkinchisining kelishi bu soʻzning bora-bora tamoman boshqasiga oʻtib olishi, yaʼni boshqa turkumga aylanishi bilan tugashi”ni taʼkidlasalar [4,27], boshqa tadqiqotchilar fikriga koʻra “barcha soʻzlarning gapda funksional oʻzgarish jarayoni doimo bir soʻz turkumining, albatta, boshqasiga aylanishi bilan tugallanganda edi soʻz turkumlari oʻz barqarorligini allaqachon yoʻqotgan boʻlib, bugungi kunda tilshunoslikda soʻz turkumlari tushunchasi va u bilan bogʻliq terminlar ham boʻlmas edi[7,210]”. Keyingi fikrga qoʻshilgan holda ayta olamizki, albatta, nutqiy kontekst soʻzlarni turkumlash uchun asos boʻla olmaydi, yaʼni til sathi qonuniyatlari bilan hisoblashish soʻzlarni turkumlashdagi chalkashliklarga bir qadar yechim boʻla oladi. Toʻgʻri, ayrim soʻzlarning polifunksionallik xususiyati bu soʻzda bora-bora ikki va undan ortiq paradigmada ham oʻrin topa olish imkoniyatini yaratgan.

Kuzatishlar koʻrsatadiki, “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da morfologik belgisi ham ot, ham sifat tarzida koʻrsatilgan bir qator soʻzlar uchraydi[9;10;11;12;13]. Bunday soʻzlarni ikkiga boʻlib tasniflash

mumkin: Birinchi guruh soʻzlari: *alamat, aqiq, aravakash, aybdor, aylana, asl, barxit, baxmal, bejama, biofizik, boʻGʻdor, brezent, buqalamun, buyurtma, dabba (I), detektiv, dilbar, doʻng, dolzarb, dono, elektrik, haqiq, ganchkor, gulnor, ideal, intellektual, issiq, ittifoq, jonon, jul, kasal, katolik, metin, nam, nasroniy, odamiy, omixta, oval, pana, patak, pakar, par, pardozchi, paytavaquloq, qabohat, qadim, qavariq, qiltiriq, qiya, qoʻshni, quroq, quyi, rohatbadan, rohatijon, royish, savagʻich (II), savsar, saxtiyon, sement, sovuq, sur (III), tirishiq, titroq, tomizgʻi, vayrona, vertikal, xaroba, xushxat, yoqut, yosh (II), zargʻaldoq, zarhal, zenit, zoʻr, shamshir, shodiyona, chamberak, chandiq, charchoq, chillaki, chin (I), chiqiq. Ikkinchi guruh soʻzlari: binafsha, boʻlak, boʻrtma, boʻz, dildor, diqqat, gajak, hayot, mangulik, namat, nayza, paxta, paxtakor, qaltiroq, qum, talab, zaxob, oʻrta, charm, choʻyan.*

Birinchi guruh soʻzlari lugʻatda dastlabki maʼno (birlamchi vazifa) da ot, undan keyingi maʼno (ikkilamchi vazifa) da sifat (sft.) tarzida keltiriladi va izohlanadi. Ikkinchi guruh soʻzlari lugʻatda dastlabki maʼnoda predmetlik tabiatiga koʻra izohlansa-da, turkumlik belgisi (ot) koʻrsatilmaydi, ikkinchi va undan keyingi izohlardagina sifat (sft.) eknligi boʻrttirilib izohlanadi.

Tadqiqotimiz obyekti birinchi guruh soʻzari boʻlgani bois shu soʻzlardan ayrim misollar keltirib oʻtamiz:

BUYURTMA 1 ot Bir narsa yasab, tayyorlab, ishlab berish haqidagi topshiriq, talab. Buyurtma bermoq. Buyurtma qabul qilmoq. *Toshkentda katta konsert zalining foyesini bezashda katta buyurtma ham unga topshirildi. “Yoshlik”. Ofitsiantka buyurtma olgani keldi. P.Qodirov, Uch ildiz.*

2 sft. Topshiriq asosida tayyorlanadigan; buyurtirilgan. Buyurtma etik. *Qunduzning onasi azondan turib, nari-beri hovlilarni supurib, buyurtma toppilarni tikishga oʻtirdi. Oydin, Bechora.*

DOʻNG 1 ot Yerning yoki biror narsaning birmuncha baland koʻtarilgan joyi; tepalik. *Oʻgʻri – tun oshguncha, boʻri – doʻng oshguncha. (Maqol) U doʻngga, bu doʻngga chiqib qaradi, ukasining qaysi tarafga ketganini bilmadi. “Qunduz bilan Yulduz”.*

2. sft. Boʻrtib chiqqan, koʻtarilgan, doʻmpaygan, qappaygan. Doʻng yer, Doʻng joy. Doʻng peshona, Doʻng qishloq. *Qoʻchqor boʻlar qozining peshonasi doʻng boʻlar. (Maqol) Doʻng yerga oʻtirib, odatdagidek yana daryoga tikildi. Mirmuhsin, Temur Malik.*

Ot-sifat oraligʻidagi soʻzlarning lugʻatdagi turkumlik belgisini koʻrsatishda luGʻat tuzuvchilar, odatda, semantik hamda sintaktik tamoyilga asoslanilganligiga guvoh boʻlamiz. Mazkur holat ot-sifat oraligʻida tasniflanadigan bir qator birliklarda uchraydi. Kuzatamiz:

AQIQ [a. – qizil rangli qimmatbaho tosh] 1 ot Turli rangli qimmatbaho tosh; haqiq (Zeb-ziynat buyumlariga ishlatiladi). *Qozikalon sandiqlarni ochib koʻrsatdi: baʼzida olmos, yoqut, aqiq, zumrad va marvarid.. baʼzilarida zeb-ziynatlar toʻla edi. Ayniy, Doxunda.*

2 kochma sft. Shu tosh rangiga oʻxshash rangli. *Xolingga mahliyo koʻp, koʻrgach aqiq labingni. Sh.Shomammedov, Odam borki.*

TITROQ. 1 ot Sovuqdan, qoʻrquvdan hayajondan yoki darmonsizlik, kasallik va sh.k. dan yuzaga keladigan gʻayrihuuriy harakat, qaltiroq. *[Siddiqjonning] telegramma qogʻozini tutib turgan qoʻli titradi. Bu titroq asta-sekin butun vujudini qamrab oldi. E.Usmonov, Koʻngil.*

2 sft. Titrab, qaltirab turdigan, titraydigan, titroqli; qaltiroq. Titroq qoʻl. Titroq oyoq. *Muhammadjon uning titroq lablariga suqlanib qaradi-yu, lekin jurʼat etolmay, qoʻlidan choʻpillatib oʻpdi. P.Qodirov, “Uch ildiz”.*

Natijalar. Bundan koʻrinadiki, soʻzda qoʻshimcha maʼnoning yuzaga kela borishi (aqiq soʻzi misolida) shu soʻzning semantik-funksional taraqqiyoti (polifunksionallik)ka olib borsa, polifunksionallik esa (titroq soʻzi misolida) omonimlikka yoʻl ochadi.

Koʻpgina ishlarda predmet-belgi maʼnoli oraliq soʻzlardagi bu kabi maʼno-ifoda ulardagi mazkur maʼnoning “tugʻma” yoki “orttirilganlig”i bilan bogʻliq holda tasnif etiladi. Biri (masalan, predmetlik) ning pasayishi ikkinchisi (belgi-xususiyat) ning kuchayishiga sharoit tugʻdiradi. Baʼzida buning teskarisi ham namoyon boʻladi.

Aytish mumkinki, predmetlik va belgi-xususiyat maʼnolarining farqlanishi (muayyan bir soʻzning ot yoki sifatga tegishliligi) da leksik (semantik) va sintaktik tamoyillar ustunlik qiladi[14,18], albatta. Bu OʻTILdagi ot-sifat oraliq soʻzlari tasnifida ham yaqqol koʻrinadi.

Xullas, ot-sifat oraliq soʻzlarning lugʻatdagi ifodasi, ot hamda sifatlikka munosabati borasida quyidagi fikrlarni aytish mumkin:

a) oʻzbek tilshunosligida oraliq soʻz turkumlari va ular bilan bogʻliq nazariy fikrlar yetarlicha aytilgan boʻlsa-da, oraliq soʻzlarning lugʻatlardagi ifodasi, lugʻatda soʻz turkumlikka munosabati masalasi boʻyicha oz fikrlar mavjud.

b) oʻzbek tilshunosligida ot (predmetlik) va sifat (belgi-xususiyat) maʼnolarining oʻzaro munosabati otlashish, sifatlashish, ravishlashish va h.k. doirasida ancha oʻrganildi, lekin soʻzlarni

turkumlash/kategoriyalashda til va nutq hodisasini farqlash (lisoniy birliklardan nutqiy birliklarni farqlash)ga doim ham tadrijiy ahamiyat qaratilmadi, shu bois soʻzlarni turkumlashda bir qator ziddiyatlar, bir-birini inkor etuvchi fikrlar paydo boʻldi.

d) oʻzbek tilshunosligida soʻzlarning polifunksionaligi, omonimligi, bular natijasida soʻz maʼnosi yoki maʼnolaridan biri bilan bir turkumdan ikkinchisiga oʻtish hollari, soʻz turkumlarining bir-biri vazifasini bajarib turishi va h.k.lar soʻzlarni turkumlashda mushkulliklar tugʻdirishi mumkin, bu esa tadqiqotchilardan alohida kuzatuvni talab etadi.

ADABIYOTLAR:

1. Асадов Т.Х. Сўз туркумлари тизимида равиш. Монография. –Т.: Муҳаррир, 2010.
2. Ботирова А.Э. Ўзбек тилида сўз туркумларининг бирламчи ва иккиламчи вазифасининг функционал-синтактик таҳлили: Филол.фанлари номзоди... дис. –Қариш, 2018.
3. Элтазаров Ж.Д. Сўз туркумлари ҳақида лингвистик назариялар. Монография. – Самарқанд, 1996.
4. Фузаилов С. Ўзбек тилида равиш ва унинг сифат билан муносабати // Совет мактаби. – Тошкент, 1956. №1. – Б. 25-29.
5. Потенбня А.А. Из записей по русской грамматике. Об изменении значения и заменах существительного. Т. III. – М.: Просвещение, 1968.
6. Суник О.П. Общая теория частей речи. –М. –Л., 1968.
7. 7.Хўжаев Т. "Яхши" типдаги сўзларнинг гапда ҳол вазифасида қўлланишига доир// А.Навоий номидаги Самарқанд давлат университетининг асарлари. Янги серия. - № 102. – Самарқанд, 1960.
8. Ўзбек тили грамматикаси. I том. –Т.: Фан, 1975.
9. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 1-жилд. – Т.: Ўз.мил.энц., 2006.
10. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 2-жилд. – Т.: Ўз.мил.энц., 2006.
11. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 3-жилд. – Т.: Ўз.мил.энц., 2007.
12. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 4-жилд. – Т.: Ўз.мил.энц., 2008.
13. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5-жилд. – Т.: Ўз.мил.энц., 2008.
14. Ширинова Н. Ўзбек тилида предметлик ва белги-хусусият маъноларини фарқлаш воситалар: Фил. фан. номз...дис. автореф. – Т., 2010.

GRADUONIMLAR TADQIQI

Yuldasheva Dilorom Nigmatovna,

Buxoro davlat universiteti professori, f.f.d. (DSc)

yuldasheva21dilorom@gmail.com

ORCID ID ORSID 0000-0003-1976-5575

Asadova Shahlo Akmal qizi,

Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti

asadova90shakhlo@gmail.com

Annotatsiya. Tilshunoslikda muayyan lingvistik tushunchaning tadqiqiy taraqqiyoti uning kommunikativ-pragmatik funksiyasiga bog‘liqligi aksiomatik xarakterga ega ekanligini rad etib bo‘lmaydi. Zero, lingvistik tushunchaning leksik-semantik maydondagi o‘rni qanchalik keng bo‘lsa, bu uning yashovchanligini oshirishga olib keladi. O‘zbek an‘anaviy tilshunosligida ko‘p yillar so‘zlararo va nutqda ular bilan teng barobarda ishlatiladigan frazemalarda ma‘naviy munosabatlar manodoshlik, shakldoshlik va zid ma‘nolilikni o‘rganish bilan cheklanib qoldi. Substansial tilshunoslik bu xil munosabatlar doirasini giponimik, partonimik, graduonimik munosabatlarni ajratish bilan kengaytirdi. Graduonimik munosabat lisoniy tizim birliklariga ham, nutqiy bosqich hosilalariga ham xosligi aniqlandi.

Kalit so‘zlar: graduonimiya, gradatsiya, frazemalarda ma‘naviy munosabatlar, frazeologik graduonimiya.

АНАЛИЗ ГРАДУОНИМОВ

Аннотация. Нельзя отрицать, что исследовательское развитие того или иного языкового понятия в лингвистике зависит от его коммуникативно-прагматической функции, имеющей аксиоматический характер. Ведь чем шире место языкового понятия в лексико-семантическом поле, тем больше его жизнеспособность. На протяжении многих лет в традиционном узбекском языкознании изучение семантических отношений между словами и словосочетаниями, употребляющимися наравне с ними в речи, ограничивалось изучением значения, формы и противоположного значения. Субстанциальная лингвистика расширила сферу таких отношений, выделив гипонимические, партонимические, градуонимические отношения. Установлено, что градуонимические отношения характерны как для единиц языковой системы, так и для производных речевого этапа.

Ключевые слова: градуонимия, градация, семантические отношения во фразеологии, фразеологическая градуонимия.

ANALYSIS OF GRADUONIM

Abstract. It cannot be denied that the research development of a particular linguistic concept in linguistics depends on its communicative-pragmatic function, which has an axiomatic nature. After all, the wider the place of a linguistic concept in the lexical-semantic field, the greater its viability. For many years in traditional Uzbek linguistics, the study of semantic relationships between words and phrases used equally with them in speech was limited to the study of meaning, form and opposite meaning. Substantial linguistics has expanded the scope of such relations, highlighting hyponymic, partonymic, and graduonymic relations. It has been established that graduonymic relations are characteristic of both units of the language system and derivatives of the speech stage.

Keywords: graduonymy, gradation, semantic relations in phraseology, phraseological graduonymy.

Kirish. Tilning leksik-semantik tizimida u yoki bu denotat nomining alohida-alohida lug‘aviy birliklari yordamida ifodalanishi mazkur so‘zlar ifodalab kelgan denotatlarning shu xalqning hayoti, turmush tarzi, xo‘jaligi, ijtimoiy ishlab chiqarishda qanday ahamiyatga ega ekanligi bilan belgilanadi. Chunonchi, o‘zbek tilining lug‘at qatlamidan kivi, ananas, banan; abajur, shlyapa, sharf, delfin so‘zlarining o‘zbekcha ifodasini izlash befoydali.

Chunki mazkur so‘zlarni ifodalab kelgan denotatlar o‘zbek xalqining hayoti, madaniyati va turmush tarzi bilan bevosita bog‘liq emas. Shuning uchun ham o‘zbek tili bu so‘zlarning o‘zbekcha ifodasiga hech

qanday ehtiyoj sezmaydi. Ayni bir xalqning ijtimoiy hayoti va turmush tarzini, madaniy saviyasini o'rganishda shu xalq tilidagi lug'aviy birliklarni, mazkur tilning lug'at qatlamini chuqur o'rganish katta ahamiyatga ega. Shu ma'noda u yoki bu tarzda munosabat turini, shu jumladan, darajalanish (graduonimik) munosabatlarning ham tildagi mustaqil lug'aviy birliklar, ya'ni leksemalar yoki frazemalar yordamida ifodalanishini o'rganish o'ziga xos amaliy va nazariy ahamiyatga ega.

“Graduonimiya” “gradatsiya”, “graduallik” tushunchalarini fanga fransuz tabiatshunosi J.B.Lamark olib kirdi. Bu atamalar lotin tilidagi *gradation* (asta sekin ortib borish) ma'nosini bildirib, u gradus – bosqich, daraja so'zidan kelib chiqqan. J.B.Lamarkning evolyutsion nazariyasiga ko'ra gradatsiya jonli mavjudodlarning filogogenez jarayonida bosqichma-bosqich mukammallashib borishini bildiradi. Graduallik tushunchasi tilshunoslikka ilk bor N.S.Trubetskoy tomonidan fonologiyada oppozitiv munosabatlarni o'rganish bilan bog'liq tarzda kiritildi, bunda ma'lum bir belgining har xil darajada namoyon bo'lish xususiyatlari nazarda tutildi. Ta'kidlash kerakki, ko'plab tilshunoslar graduallikni semantik kategoriya sifatida o'rganishgan. Bundan tashqari, graduallik mantiqiy-semantik, leksik-semantik va leksik-sintaktik kategoriya sifatida tadqiq etilgan, shuningdek, kuchaytirishning kommunikativ-pragmatik kategoriyasi sifatida ham o'rganilgan[1;4].

Adabiyotlar sharhi. Tilga nisbatan kognitiv yondashuv bilimlarni tizimlash jarayonlari va ularni verballashtirishni nazarda tutadi. Y.S.Kubryakovaning o'rinli ta'kidlashicha, “til dunyoni inson ongi tomonidan qanday ko'rilgan va tushunilganligini, tafakkur tomonidan qanday talqin etilib, toifalashtirilganini aniqlaydi va obyektlarga bo'lish orqali aks ettiradi. Har bir lisoniy birlik va, ayniqsa, har bir lisoniy kategoriya kognitiv jarayonlarning namoyishi va ularning natijalari sifatida ko'rib chiqilishi mumkin” [5,19]. Bu jarayonlarda inson va unga xos bo'lgan atrof dunyo haqidagi axborotni gradatsiya (darajalash) hodisasi orqali ochib berish dolzarb hisoblanadi. Shunisi quvonarliki, bugungi kunda qiyosiy aspektda graduonimiya (darajalanish)ga doir tadqiqotlar ommalashib bormoqda.

Darajalanish hodisasiga E.Sepir birinchilardan bo'lib e'tibor qaratib uni ma'lum bir shkalaga asoslanib, tartiblanish sifatida tasniflaydi va u mazkur hodisani tadqiq qilishning asosiy yo'nalishlarini belgilaydi. E.Sepir darajalanishning mantiqiy, psixologik va lingvistik jihatlarini, shuningdek gradatsiyaning belgilarga izoh berilishi miqyosini ajratdi (eksplitsit, implitsit va potentsial darajalanish); gradatsiyaning kontseptual apparatini belgiladi; o'lehov bilan darajalanishning va hissiy baho bilan kvantifikatsiyaning aloqasini ko'rib chiqdi; gradatsiyaga oid mulohazalar turlarini ajratdi. Modomiki gradatsiya – boshqa lisoniy birliklar bilan aloqani aniqlovchi ko'p bosqichli hodisa ekan, uning alohida jihatlarini tilshunoslikning boshqa masalalarini ko'rib chiqishda tadqiq qilinishi muhim.

Graduallik, ayniqsa, leksik-semantik tizimlar miqyosidagi miqdoriy tushunchalarni tadqiq qilish jarayonida aniqlanadi. S.A.Shvachko monografik tadqiqotida miqdorni ifodalashning turli gradatsiyadagi vositalari ingliz, rus va ukrain tillarini qiyoslash orqali ko'rib chiqiladi [9,19].

Mazkur tadqiqotlar natijasida mazmuniy jihatdan miqdor tushunchasi bilan gradatsiyaning o'zaro aloqasi aniqlandi: miqdor ma'nosiga ega bo'lgan leksikaning ma'lum bir qismi darajalanish imkoniyati bilan xarakterlanadi: masalan quvvat, to'plam va miqdor o'lehovlari kabi mikrotizimlardan tashkil topgan so'zlar, katta o'lehovlar qatoridagi iboralar guruhi. Bundan tashqari, keltirilgan ishlarda miqdor tushunchasi asos va periferiya qismlariga ega ierarxik tashkil qilingan funksional-semantik maydon sifatida ko'rib chiqiladi [13].

Gradatsiyaning o'ziga xos bo'lgan turli jihatlarini rus, ingliz, nemis, fransuz tillaridagi materiallarda keltirilgan intensivlik tushunchasiga bag'ishlangan tadqiqotlarda ham kuzatish mumkin. Unda turli til gradatsiya birliklarini intensivifikatsiyalash vositasi, leksik kuchaytirgichlarni kelib chiqish manbalari, turli nutq birliklari bilan intensivifikatorlarni uyg'unlashtirish xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Bunda xorij tadqiqotlaridan D.Bolindjer ishini qayd etish mumkin bo'lib, unda intensivifikatorlarning semantik xususiyatlari va ular bilan birgalikdagi leksik birliklar o'rganiladi [2].

Shuningdek, E.M. Volfning “Функциональная семантика оценки (Москва: Наука, 1985. 229 с.)”, N.D. Arutyunovanning “Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. (Москва: Наука, 1988. 341 с.)” kitoblarida, K.T. Realdinovning “Категория интенсивности признака в современном немецком языке” nomli nomzodlik ishida leksik darajalanish hodisasi bilvosita o'rganilgan bo'lsa, E.I. Sheygalning “Традиция в лексической семантике” (Куйбышев, 1990. 96 с.), S.M. Kolesnikovaning “Семантика градуальности и способы ее выражения в современном русском языке” (Москва: Наука, 1998. – 178 с.) kitoblarida bevosita tadqiq etildi.

Biz imkon darajasida kuzatgan xorijiy adabiyotlarda darajalanish hodisasi, asosan, ikki yo'nalishda o'rganilgan:

- 1) daraja (belgi)ning me'yordan oshib borishi hamda
- 2) daraja (belgi)ning me'yordan kamayib borishi.

Ba'zi ishlarda graduallik semantik va struktural jihatdan ko'rib chiqilgan va gradatsiyaning semantikasi, turli usul va vositalar bilan darajalanishning yuzaga kelishi kabilar ham tadqiq etilgan.

E.S. Kubryakovaning "Язык и знание" (Москва: Наука, 2004) tadqiqotida graduallikni o'rganishga har ikki yondashuvning uyg'unlikda qo'llanilishi samarali natijalarni berishi ta'kidlangan. Zero, gradual belgilar tildan tashqari faoliyatda ham hamisha mavjud bo'ladi. Tashqi olamning predmet va hodisalari o'zgarish xususiyatiga ega belgilar bilan xarakterlanadi va turli darajalarda namoyon bo'ladi. Ma'lum predmet boshqasidan o'lchami, balandligi, kengligi boshqa bir predmet yana bir qator belgilarga ko'ra farqlanadi. Turli tabiiy hodisalar belgilarning o'zgarish jarayonini aks ettiradi, masalan, yil fasllarining almashishi, ob-havoning o'zgarishi, insonning ulg'ayishi va h. Turli jarayonlarda darajalanishning sodir bo'lish tezligi oshishi yoki kamayishi bilan aloqador ekanligi ma'lum.

Bitta umumiy belgining graduallik bilan birlashgan obyektiv reallikdagi bunday hodisalar ro'yxati cheksiz bo'lib, cheksizlik, ko'p o'lchovlilik, dinamiklik o'ziga xos bo'lgan faoliyatga tegishli ekanligi bilan e'tiborli. Muayyan tarzda inson ongli subyekt sifatida atrof-muhitdan ajraladi va gradual belgi-hodisalarni qabul qiladi. O'zbek tili lug'at boyligini muayyan lug'aviy ma'no guruhlariga ajratish so'zlararo ma'noviy munosabatlarni o'rganish bilan chambarchas bog'liq. XX asr 80-yillarining o'rtalarigacha o'zbek tilshunosligida so'zlararo ma'noviy munosabatlar tushunchasi ostida, asosan, sinonimik, omonimik va antonimik munosabatlab tushunilar edi.

O'zbek tilshunosligi Rohatoy Safarovaning ishi bilan so'zlararo ma'noviy munosabatlarning turlari mazkur ma'noviy munosabatlar bilan cheklanmasligi masalasi ko'tarildi va yangi zamonaviy munosabatlarning bir ko'rinishi gipo-geperonimik, ya'ni tur-jins ma'noviy munosabatlari hayvonot nomlari misolida tahlil etildi.

R.Safarova va E.Begmatov, H.Ne'matov, R.Rasulov "Leksik mikrosistema va uning tadqiq metodikasi" mualliflari lug'aviy guruh ma'nolarida sistemaviy munosabatlar sinonimik, antonimik, polisemantik, giponomik munosabatlar bilan cheklanmasligini ta'kidlab, so'zlararo bunday munosabatlar xilma-xil yangi ko'rinishlarga ega bo'la olishini ko'rsatish maqsadida graduonimik (darajalanish), partonimik (butun-bo'lak), funksionimik (vazifadoshlik) munosabatlarini eslatib o'tishgan edi. Zero, lug'aviy birliklarning o'zaro ma'noviy munosabatlarga ko'ra ma'lum bir darajalanish qatorlarini hosil etishi tilshunoslikda qadim qadimdan ma'lum.

Muhokama. Belgi xususiyatining turli darajalarini ifodalashga ko'ra so'zlarni ma'lum qatorlarga tizish tilshunoslik fani uchun tamoman yangilik emas, zero, ularni tasodifiyliklar sifatida qayd etish tilshunoslikda uzoq tarixga ega. Belgini darajalab keluvchi so'zlarni o'zaro birlashtirish tilshunoslikda uzoq tarixga ega. Jumladan, o'zbek tilshunosligida ma'nosi darajalanuvchi so'zlar qatorini alohida hodisa sifatida ajratishni biz Alisher Navoiyning "Muhokama-tul-lug'atayn" asarida uchratamiz. Bu asarda Navoiy "yig'i" holatini ifodalovchi quyidagi darajalanish qatorini ajratganini yana bir bor eslatib o'tamiz.

Yig'lamoq: *ingramoq~singramoq~yig'lamsinmoq~siqtamoq~yig'lamoq~ siqtamoq~ o'kurmak~hoy-hoy yig'lamoq*

Buyuk mutafakkir bu so'zlarning barchasini bir umumiy ma'no – iztirob chekib, uni ifodalash ma'nosi atrofiga birlashishini va "inkirmak" (ya'ni iztirob chekib juda past ovoz chiqarib, ich-ichidan yig'lamoq)dan "hoy-hoy yig'lamoq" (baland ovoz bilan oshkora va uzoq yig'lamoq) so'ziga tomon belgi darajasining o'sib borishini ta'kidlaydi. Buni yorqin misollar bilan dalillaydi:

1) *Charx zulmidaki, bo'g'zimni qirib yig'larmen,*

Igurur charx kibi inchkirib yig'larmen. (Mazmuni: Charx (taqdir) zulmidan bo'g'zimni qirib yig'layman, ingrayotgan charxga o'xshab ich-ichimdan yig'layman.)

2) *Istasam davr ahlidin ishqingni pinhon aylamak,*

Kechalar gah ingramakdur odatim, gah singramak. (Mazmuni: Odamlardan ishqimni yashirishni istayman, shuning uchun odatim goh ingramoq, goh singramoq.)

3) *Zohid ishqin desaki, qilg'ayfosh*

Yig'lamsinuru ko'ziga kelmas yosh. (Mazmuni: Zohid o'z ishqini izhor qilganda yig'lamsiraydi-yu, lekin ko'ziga yosh kelmaydi. Demakki, uning sevgisi chin emas.)

4) *Ul oyki kula-kula qirog'latti meni,*

Yig'latti demayki, siqtatti meni. (Mazmuni: Ul oy yuzli kulgisi bilan meni asir etdi, meni nafaqat ko'z yosh to'ktirdi, balki yurakdan yig'latdi.)

5) *Ishim tog' uzra har yon ashk selobini surmakdur*

Firoq oshibudin har dam budud yanglig' o'kirmakdur. (Mazmuni: Uning ishqida mening ishim ko'zdan qon yoshlarni oquzmoq, ayriliq azobida har dam budud kabi o'kirib yig'lamoqdur.)

6) *Navoiy, ul gul uchun hoy-hoy yig'lama ko'p,*

Ki ha deguncha ne gulbun, ne g'uncha, ne gul bor (Mazmuni: Ey, Navoiy bu bevafo gul uchun ko'p hoy-hoy yig'lama, chunki ha deguncha na gulbuta, na g'uncha, na gul qoladi) [6,13].

Bu so'zlar orasidagi ma'noviy farqni izohlash maqsadida keltirilgan misollar o'zining mukammalligi bilan diqqatga sazovor. Keltirilgan misollardan shu narsa yaqqol ko'rinib turibdiki, "o'kirmak", "hoy-hoy yig'lamoq" so'zlari yig'I holatining kuchli darajasini ko'rsatmoqda.

Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinadiki, Alisher Navoiy ongli ravishda yetti guruh so'zlarni ma'no darajalanish asosida birlashishini ko'rsatadi. Bu buyuk so'z san'atkorining faqat "Muhokama-tul- lug'atayn" asarida maxsus ajratgan so'zlardan birgina misol edi. Agar o'zbek she'riyati sultoni g'azallarini ma'noviy darajalanish nuqtayi nazaridan o'rganishni oldimizga maqsad qilib qo'ysak, bunday so'zlar qatori bir necha yuzga yetishi va shoir ongli ravishda darajalanuvchi so'zlarni ishlatib, mubolag'a sohasida maxsus badiiy san'at yaratganining guvohi bo'lishimiz aniq. Demak, Alisher Navoiy asarlarida darajalanuvchi so'zlardan foydalanish san'ati mavzu jihatidan qator tadqiqotlar manbayi bo'la oladi.

So'zlar orasidagi ma'noviy darajalanishni boshqa tilshunoslar ham qayd etishgan. Bu tilshunoslar fikrlari M.Fayzullayevning ishida ancha mufassal tahlil etilgan. Tilshunos olim M. Fayzullayev ishida so'zlarda ma'no darajalanish xususida J.Lokk, L.N Tolstoy, E. Sepir, D. Bolinjer, R. Safarova va boshqa tadqiqotchilarning lug'aviy ma'noda darajalanish xususidagi mulohazalari atroflicha tahlilga tortilgan. So'zlarda semantik darajalanish alohida muammo ekanligi R.Jabborova, S.G'iyosov va M.Narziyeva ishlarida ko'rilgan.

Natijalar. Graduonimik qatordagi so'zlar qandaydir bir sema bilangina emas, balki bir-biriga aloqador bo'lgan bir necha semalar va uslubiy bo'yoqlar bilan ham darajalana oladi. Graduonimik qatorda belgini darajalanib, oshib, kamayib borishida miqdoriy o'zgarishlarning sifat o'zgarishlariga o'tish qonuniyati takror-takror voqelanaveradi. Graduonimik zanjirning ikki chekka uchi ma'lum bir belgining tasdig'i bilan birga bir-birini inkor etishida esa, inkorni inkor qonuni namoyon bo'ladi.

Graduallik termini dastlab graduonomiya sifatida fanga kirib keldi. Bu termin fonologik "gradual oppozitsiya" atamasidagi "gradus" grekcha daraja va sinonimiya, omonimiya, antonomiya so'zlaridagi – *nomiya* tarkibiy qismi asosida hosil qilindi.

Keyinchalik graduonimiya (darajalanish) atamasi M. Narziyeva, S.Saidov, G.Ne'matova, O.Bozorov ishlarida keng qo'llanildi. Hamid Ne'matov, Ravshanxo'ja Rasulov, Malika Narziyevalarning o'quv qo'llanmalarida darajalanish, darajalanish qatorlari (graduonimiya, gradual oppozitsiya) kabi tilshunoslik atamalarini ishlatish bilan bu tushuncha o'zbek tilshunosligida mustahkam o'rnatilib oldi, deyish mumkin.

Bugungi tilshunoslik fanimizda graduonimiya va uning o'zbekcha ma'nodoshi darajalanish atamalari so'zlararo ma'noviy munosabatlarning bir ko'rinishini atovchi ilmiy tushuncha sifatida ommalashmoqda.

O'zbek tilida darajalanish graduonimik qatorlar haqida Shoiri Orifjonova ham bevosita ish olib borgan, u o'zining "O'zbek tilida lug'aviy graduonimiya" kitobida bu mavzuga keng to'xtaladi, graduonimiyaning sinonim, anonimlar bilan aloqasini, shuningdek, gradual oppozitsiyalar haqida ham to'xtaladi. U graduonimik qatorlar haqida gapirar ekan shunday deydi: "Graduonimik qatorlar hozirgi o'zbek tilida umuman ajratilmagan va bu bob o'zbek tilshunosligida ilk tajriba sanalishi mumkin. Shuning uchun oldindan aytib qo'yimoqchimizki, birinchidan, biz hech qachon o'zbek tilidagi graduonimik qatorlarning to'liq ro'yxatini berish niyatida emasmiz va bu ishni nafaqat, bir, balki on- o'n besh kishi amalga oshirishi ham qiyin. Shunga qaramay, bu sohada ayrim juz'iy masalalarni ochishga harakat qilamiz.

Graduonimik qatorlarning ikki xususiyatiga tayangan holda ular ikki turga ajratadi: 1) so'z turkumlarida graduonimik qatorlar va 2) umumlashtiruvchi semaga ega graduonimik qatorlar.

Sh.Orifjonova o'z nomzodlik desertatsiyasida darajalanish qatorlari, umuman, darajalanish haqida aniq ma'lumotlar bergan. U birinchi turda so'z turkumlarining har birini graduonimik qatorlarga qo'yib o'z mulohazalarini aniq faktlar asosida bayon qilgan. Bir so'z turkumining graduonimik qatorini tuzishda u graduonimik qatorlarda sinonim antonim qatorlarini ham ko'rsatib misollar bilan asoslab bergan.

Xulosa. Sh.Orifjonova yoqlagan nomzodlik dissertatsiyasini boshqa tilshunos olimlarimiz to'xtalib shu mavzu haqida xabar berib o'tgan ma'lumotlarning umumlashmasi deyishimiz mumkin. A. Hojiyev ham graduonimik qatorlarga to'xtalib o'zining qimmatli mulohazalarini bayon qilgan. Olmoshlarning graduonimik qatori haqida U. Tursunov, J.Muxtorov, Sh. Rahmatullayevlar mulohazalari ham mavjud. Ular: "Ko'rsatish olmoshlari so'zlovchi bilan ko'rsatilgan predmet orasidagi masofaning uzoq-yaqinligiga, voqea sodir bo'lgan vaqtga qarab qo'llanadi. Bu olmoshi so'zlovchiga ancha ayon bo'lgan, yaqindagina eslatilgan predmet, voqeani yoki, umuman, predmetlarni ta'kidlab ko'rsatish uchun ishlatiladi", deb yozadilar "Hozirgi o'zbek adabiy tili" kitoblarida [8,118]. Qadimdan to hozirgacha tilshunos olimlarimiz yaratgan ishlar ayni bugun uchun juda qimmatli manba bo'lib kelmoqda. Biz ularni o'qib graduonimik qatorlarning hali o'rganilishi zarur bo'lgan juda ko'p jihatlari borligi va ular hamon o'z yechimini kutayotganligiga yana bir bora amin bo'lamiz.

Xuddi shuningdek frazeologik birliklar graduonimiyasi ham ochilmagan qo'riq darajasidagi mavzu deyishga haqlimiz.

ADABIYOTLAR:

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека / Н.Д. Арутюнова. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
2. Bolinger D. Degree words. – The Hague – Paris: Mouton, 1972. – 324 p.
3. Джумабаева Ж. Ўзбек ва инглиз тилларида лексик ҳамда стилистик градуонимия: Филол.фанлари д-ри ... дисс. автореф. –Тошкент, 2016.– 25 б.
4. Федорова И.Р. Модальность возможности в современном русском языке. учеб. пособие. – Калининград: Калинингр. ун-т., 2000. – 85 с.
5. Кубрякова Е.С. Язык и знание (на пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения, роль языка в познании мира). – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
6. Орифжонова Ш. Ўзбек тилида лугавий градуонимия: Филол.фанлари номзоди ... дисс. автореф. –Тошкент, 2016.– 23 б.
7. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Raupova L., Qurbonova M., Abuzalova M., Yuldasheva D. Hozirgi o'zbek tili. Darslik. – Buxoro: Durdona, 2021.–555 b.
8. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили.–Тошкент: Ўзбекистон, 1993.– 400 б.
9. Yuldasheva D.N., Asadova Sh.A. O'zbek tilida frazeologik graduonimiya. Monografiya. – Germaniya: Globe Edit international Publishing Group.– 2021.– 85 p.
10. Yuldasheva D.N., Asadova Sh.A. Graduonimiya hodisasi va uning tadqiqi xususida // Ayniy vorislari, 2024. – Buxoro, 2-son (5-chiqish). – 106-110-b.
11. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилдли. 1-жилд. А-Д. – Тошкент: ЎзМЭ, 2006.–680 б.
12. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилдли. 5-жилд. Ш-Х.– Тошкент: ЎзМЭ, 2008.–592 б.
13. Швачко С.А. Языковые средства выражения количества в современном английском, русском и украинском языках. – Киев: Вища школа, 1981. – 143 с.

O'ZBEK VA INGLIZ BADIY ADABIYOTIDA ANTONIMIK TUZILMALARNING LEKSIK-SEMANTIK VA PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Haydarov Anvar Askarovich,

Buxoro davlat universiteti professori

Barnoyeva Madinabonu Akbarovna,

Buxoro davlat universiteti II bosqich magistranti

Annotatsiya. Tadqiqotning maqsadi o'zbek va ingliz badiiy matnlaridagi antonimik tuzilmalarning funksional-semantik va pragmatik xususiyatlarini aniqlash, shuningdek, ularning badiiy tasvir yaratish va milliy-madaniy xususiyatlarni aks ettirishdagi rolini belgilashdan iborat. Tadqiqotda o'zbek adiblari Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, G'afur G'ulom, ingliz adiblari Uilki Kollinz, Tomas Xardi, Uilyam Shekspir va boshqalarning asarlari kontekstual-semantik va qiyosiy tahlilga asoslangan. Tadqiqotda o'zbek adabiyotida antonimlar ko'pincha Sharq falsafiy an'alarini aks ettiruvchi qarama-qarshiliklarni uyg'unlashtirish vositasi bo'lib xizmat qilishi, ingliz adabiyotida esa ular ziddiyat va axloqiy dilemmalarni ta'kidlashi aniqlandi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, har ikki an'anadagi antonimik tuzilmalar nafaqat leksik vositalar, balki matn poetikasining muhim tarkibiy qismlari bo'lib, syujet dinamikasiga va o'quvchilarning hissiy idrokiga ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqotning yangiligi qiyosiy yondashuvdan iborat bo'lib, u antonimlardan badiiy vosita sifatida foydalanishning madaniy o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Ushbu topilmalar madaniyatlararo stilistika va adabiy semantika nazariyasini rivojlantirishga hissa qo'shishi mumkin.

Kalit so'zlar: antonimiya, badiiy tasvir, kontrast, o'zbek adabiyoti, ingliz adabiyoti, adabiy semantika, matn poetikasi, pragmatika.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ И ПРАГМАТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА АНТОНИМИЧЕСКИХ СТРУКТУР В УЗБЕКСКОЙ И АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. Целью исследования является выявление функционально-семантических и прагматических особенностей антонимических структур в узбекских и английских художественных текстах, а также определение их роли в создании художественного образа и отражении национально-культурных особенностей. В рамках исследования проведён контекстуально-семантический и сравнительный анализ произведений узбекских писателей Абдуллы Кадыри, Чулпона, Гафура Гуляма, а также английских авторов Уилки Коллинза, Томаса Харди, Уильяма Шекспира и других. Установлено, что в узбекской литературе антонимы часто служат средством гармонизации противоположностей, отражающих философские традиции Востока, тогда как в английской литературе они подчёркивают противоречия и моральные дилеммы. Результаты исследования показывают, что антонимические структуры в обеих литературных традициях являются не только лексическими средствами, но и важными составляющими текстовой поэтики, влияющими на динамику сюжета и эмоциональное восприятие читателей. Новизна исследования заключается в сравнительном подходе, который позволяет выявить культурные особенности использования антонимов в качестве художественного средства. Данные выводы могут способствовать развитию межкультурной стилистики и теории литературной семантики.

Ключевые слова: антонимия, художественный образ, контраст, узбекская литература, английская литература, литературная семантика, текстовая поэтика, прагматика.

LEXICAL-SEMANTIC AND PRAGMATIC CHARACTERISTICS OF ANTONYMIC STRUCTURES IN UZBEK AND ENGLISH LITERATURE

Abstract. The aim of the study is to identify the functional-semantic and pragmatic features of antonymic structures in Uzbek and English literary texts, as well as to determine their role in creating artistic imagery and reflecting national and cultural characteristics. The research is based on a contextual-semantic and comparative analysis of the works of Uzbek writers Abdulla Qodiriy, Cholpon, G'afur G'ulom, and English authors Wilkie Collins, Thomas Hardy, William Shakespeare, among others. It has been established that in Uzbek literature, antonyms often serve as a means of harmonizing opposites, reflecting

Eastern philosophical traditions, while in English literature, they emphasize contradictions and moral dilemmas. The study results demonstrate that antonymic structures in both literary traditions function not only as lexical devices but also as essential components of textual poetics, influencing plot dynamics and readers' emotional perception. The novelty of the research lies in its comparative approach, which allows for the identification of cultural peculiarities in the artistic use of antonyms. These findings may contribute to the development of intercultural stylistics and the theory of literary semantics.

Keywords: *antonymy, artistic imagery, contrast, Uzbek literature, English literature, literary semantics, textual poetics, pragmatics.*

Kirish. Badiiy matnlarda antonimik tuzilmalarning qo'llanilishi uzoq yillardan beri tilshunoslar, adabiyotshunoslar va semantiklar diqqat markazida bo'lib kelmoqda. Antonimlar leksik birliklarning qarama-qarshi ma'noga ega turi sifatida matnda stilistik, semantik va pragmatik yukni oladi. Biroq, badiiy asarlar kontekstida, ayniqsa, qiyosiy tahlil nuqtayi nazaridan, antonimiyaga bag'ishlangan tadqiqotlar hali ham fragmentar xarakterga ega.

Adabiyotlar sharhi. Antonimiya nazariy jihatdan Jon Layons (1977) [5], M.A.K. Xollidey (2004) [4] va S. Krir (1986) [3] kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Layons antonimiyani kontrar, komplementar va konversiv juftliklar orqali binar oppozitsiya sifatida talqin qiladi, biroq uning yondashuvi asosan til tizimi darajasida qoladi [5]. Xollidey antonimlarni matnning semantik uyg'unligini ta'minlovchi vosita sifatida ko'rib, tizimli-funksional tilshunoslik doirasida tahlil qiladi [4]. S. Krir esa antonimik juftliklarning baholovchi va emotsional funksiyalarini tadqiq etgan, lekin Sharq adabiy an'analariga e'tibor qaratmagan [3].

Rus leksik-semantikasida N.D. Arutyunova (1990) [1] antonimlarning modal ma'nolarni ifodalash va matn hosil qilishdagi rolini ta'kidlagan. V.G. Gak (1998) esa antonimik juftliklarning kontekstga bog'liq holda o'zgaruvchanligini o'rgangan [2].

Shunga qaramay, badiiy matnlarda antonimik tuzilmalarning tadqiqotida muammolar mavjud. Tadqiqotlar asosan leksik-semantik xususiyatlarga qaratilgan bo'lib, ularning badiiy matndagi funksional-pragmatik roli yetarlicha yoritilmagan. O'zbek adabiyotida antonimik tuzilmalarning milliy-madaniy o'ziga xosligi fragmentar o'rganilgan, G'arb adabiyoti bilan qiyosiy tadqiqotlar esa deyarli yo'q. Antonimlarning janrga bog'liq funksiyalari (she'riyat, drama, epos) yetarlicha tahlil qilinmagan. Empirik tadqiqotlar yetishmaydi: antonimlarning chastotasi, funksional xilma-xilligi va semantik variativligi chuqur o'rganilmagan.

Tadqiqot o'zbek va ingliz badiiy adabiyotida antonimik tuzilmalarning funksional-semantik xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan. Ilk bor o'zbek va ingliz badiiy matnlarida antonimiyaga kompleks qiyosiy yondashuv taklif etiladi. Tadqiqotning yangiligi shundaki, o'zbek va ingliz adabiyotida antonimiyadan foydalanishdagi madaniy farqlar aniqlangan. Kontekstual-semantik, funksional-pragmatik va qiyosiy-tipologik tahlil usullari uyg'unlashtirilgan. Antonimlarning badiiy matndagi stilistik va pragmatik funksiyalari ochib berilgan. O'zbek adabiyotida antonimlar uyg'unlikni ifodalash, ingliz adabiyotida esa ziddiyat va drammatizmni kuchaytirish vositasi sifatida xizmat qilishi aniqlangan.

Tadqiqotda quyidagi muhim savollar o'rganiladi: o'zbek va ingliz adabiyotida qaysi antonimik tuzilmalar keng tarqalgan? Ularning turli janrlarda asosiy semantik va stilistik funksiyalari qanday? Antonimiyaga madaniy-milliy omillar qanchalik ta'sir ko'rsatadi? Ular badiiy obrazlilik va falsafiy konsepsiyani shakllantirishda qanday rol o'ynaydi?

Tadqiqotning asosiy maqsadi – o'zbek va ingliz adabiyotida antonimik tuzilmalarning matn poetikasidagi o'rnini ochib berishdan iborat. Shu maqsadda o'zbek va ingliz badiiy adabiyotida antonimik tuzilmalarning tipologiyasini aniqlash, antonimik juftliklarning kontekstual ma'nolarini tadqiq qilish, ularning badiiy ifoda vositasi sifatidagi pragmatik funksiyalarini belgilash, antonimik tuzilmalarning qiyosiy-tipologik tahlilini o'tkazish va madaniy-milliy farqlarni aniqlash kabi vazifalar amalga oshiriladi.

Tadqiqot quyidagi tarkibiy qismlardan iborat. "Materiallar va metodlar" bo'limida kontekstual-semantik, deskriptiv va qiyosiy-tipologik tahlil usullari yoritilgan. "Natijalar" bo'limida o'zbek va ingliz mualliflari asarlaridan antonimik tuzilmalarning aniq misollari keltirilgan. "Munozara" bo'limida olingan natijalar ilgari o'rganilgan ilmiy manbalar bilan taqqoslanadi va madaniy farqlar tahlil qilinadi. "Xulosa" esa tadqiqot natijalari va istiqbollari o'z ichiga oladi.

Materiallar va metodlar. Mazkur tadqiqot o'zbek va ingliz adabiyotidagi antonimik tuzilmalarning semantik, stilistik va pragmatik funksiyalarini fanlararo yondashuv asosida o'rganadi. Tadqiqot lingvopoetika, kognitiv semantika, matn tahlili va adabiyotshunoslik metodlarini uyg'unlashtirgan holda amalga oshirilgan bo'lib, antonimiyaning universal va milliy xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan.

Tadqiqotning maqsadi o'zbek va ingliz badiiy matnlarida antonimik tuzilmalarning funksional yukini tahlil qilish, ularning semantik va pragmatik jihatlaridagi farqlarni aniqlashdan iborat. E'tibor antonimlar orqali semantik dominantlarning shakllanishiga, ularning milliy-madaniy kontekst bilan bog'liqligiga qaratildi.

Tahlil kontekstual-semantik yondashuv asosida olib borilib, antonimlar matnning semantik tuzilishidagi tarkibiy element sifatida ko'rib chiqildi. Masalan, **Abdulla Qodiriyning** *O'tkan kunlar* romanidagi **"Ona tirik, faqat ko'ngli o'lgan"** iborasi hayot-o'lim oppozitsiyasining kontekstual transformatsiyasini ochib beradi. Ingliz adabiyotida esa antonimlar dramatik keskinlik yaratish uchun qo'llanadi, masalan, **Vilki Kollinzning** *Oq kiyimli ayol* asarida yorug'lik-qorong'ilik kontrasti gotik tusni kuchaytiradi.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatdiki, o'zbek adabiyotida qarama-qarshiliklar uyg'unligi falsafasiga urg'u beriladi, ingliz adabiyotida esa antagonistik kuchlarning ziddiyati aks etadi. Masalan, **Tomas Xardining** *Tess of the d'Urbervilles* romanida **aybsizlik – tajriba** antonimik juftligi Viktoriya jamiyatining axloqiy repressiyasini ochib beradi, *O'tkan kunlar* romanida esa **eski – yangi** oppozitsiyasi an'ana va modernizatsiya o'rtasidagi ekzistensial tanlovni ifodalaydi.

Empirik bazani **Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, G'afur G'ulom, Vilki Kollinz, Tomas Xardi va Uilyam Shekspir** asarlari tashkil etib, jami **600 sahifa matn tahlil qilindi, 140 antonimik juftlik aniqlanib, 86 tasi chuqur tadqiq etildi.**

Tadqiqotning muhim natijalari shuni ko'rsatdiki, o'zbek va ingliz badiiy matnlaridagi antonimik tuzilmalarning funksional va semantik xususiyatlari madaniy kodlar asosida shakllanib, milliy adabiy an'analar bilan belgilanadi. Kontekstual va qiyosiy metodlarning uyg'unligi antonimiyaning lingvistik va madaniy-belgilangan pragmatik funksiyasini chuqur o'rganish imkonini beradi.

Natijalar. O'zbek va ingliz badiiy matnlari tahlili asosida olib borilgan tadqiqot antonimik tuzilmalar badiiy obraz yaratish, muallif pozitsiyasini ifodalash va asarlarning chuqur ma'nolarini ochib berishning yetakchi vositalaridan biri ekanligini aniqlashga imkon berdi. Ular yuqori leksik-semantik moslashuvchanlikka ega bo'lib, matnning kompozitsion yaxlitligini, uning emotsional-ekspressiv fonini va talqin ko'pma'noligini shakllantirishda muhim pragmatik vazifani bajaradi.

O'zbek badiiy nasri, she'riyati, shuningdek, dramaturgiyasida qo'llangan antonimlar an'anaviy dunyoqarash ko'rsatmalari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, Sharq qarama-qarshiliklar uyg'unligi falsafasini aks ettiradi. Ingliz adabiyoti uchun boshqacha tendensiya xos: antonimik tuzilmalar ko'pincha qarama-qarshilik, ziddiyat yaratish, ma'naviy-axloqiy muammolarni ifodalash vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Ikki madaniy modelni bunday qarama-qarshi qo'yish antonimlarning vazifalari xilma-xilligini va ularning pragmatik qo'llanilishining o'ziga xosligini ko'rsatadi.

Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida "hayot - o'lim" antonimik juftligi borliqning ekzistensial masalalarini aks ettirish, inson umrining mo'rtligi, o'tkinchiligini ta'kidlash uchun qayta-qayta qo'llangan. Asar qahramoni Otabek yaqinlarini yo'qotish muqarrarligini anglagan sahnada muallif shunday yozadi: "Ona tirik, faqat ko'ngli o'lgan." Bu yerda antonimik tuzilma vaziyatning fojiaivligini kuchaytiradi, jismoniy mavjudlik va ma'naviy halokat o'rtasidagi qarama-qarshilikni yaratadi.

Cho'lpon asarida "tun - tong" obrazli antonimik qurilmasi iztirobdan umidga, chorasizlikdan uyg'onishga o'tishni anglatadi. Shoir "Tun yurakni muzlatdi, tong esa yana umid uyg'otdi" misralaridan foydalanadi. Bu qarama-qarshilik lirik qahramonning ruhiy kechinmalarini ochib beradi, uning ma'naviy yangilanishini ifodalaydi.

Uilki Kollinzning "Oq kiyimdagi ayol" romanida "yorug'lik - zulmat" antonimik oppozitsiyasi gotik xavotir va yashirin tahdid muhitini yaratadi. Asosiy sahnalardan biri quyidagicha tasvirlangan: "The soft moonlight soothed, and the wide expanse without gave a sense of freedom which refreshed me" ("Oyning mayin nuri meni tinchlantirdi, cheksiz kenglik esa meni tetiklashtiradigan erkinlik hissini berdi"). Ammo keyingi gapda ziddlik yuzaga keladi: "Yet the shadows were dark and deep as those of winter" ("Ammo soyalar qishdagidek qorong'i va chuqur edi"). Ushbu antonimik juftlik xavfsizlik va tahdid, tinchlik va tartibsizlik o'rtasidagi beqaror muvozanat tuyg'usini shakllantiradi.

Antonimlar ijtimoiy va falsafiy ziddiyatlarni ifodalash vositasi sifatida namoyon bo'ladi. O'zbek adabiyotida antonimik tuzilmalar orqali ko'pincha an'ana va novatorlik o'rtasidagi muvozanat g'oyasi ifodalanadi. "O'tkan kunlar" romanida "eski - yangi" juftligi patriarxal asoslarning modernizatsiya oqimlari bilan to'qnashuvi ramzi sifatida qayta-qayta ta'kidlanadi: "Men kecha bilan bugunning farqini anglay olmas edim." Bu qarama-qarshilik qahramonning ichki shubhalarini, ijtimoiy o'zgarishlar sharoitida o'zligini izlashini ko'rsatadi.

Tomas Xardining "Tess of the d'Urbervilles" romanida "innocence - experience" ("begunohlik - tajriba") antonimlari axloqiy poklikning yo'qolishi va individual va ijtimoiy to'qnashuv mavzusini ochib

berishda muhim ahamiyatga ega. Tessga nisbatan zoʻravonlik sahnasida muallif shunday deydi: "Poorly dressed innocence is more vulnerable than armor-clad experience" ("Yomon kiyingan begunohlik zirhli tajribadan koʻra zaifroq"). Kontrast ijtimoiy tuzumning adolatsizligini taʼkidlaydi, bu yerda himoyasiz tozalik magʻlubiyatga mahkum boʻladi.

Antonimik tuzilmalar qahramonning ichki ziddiyatini aks ettirib, uning ruhiy iztiroblarini taʼkidlaydi. Gʻafur Gʻulom sheʼriyatida "umid - noumidlik" antonimik oppozitsiyasi kambagʻallik holatiga tushib qolgan inson holatini ifodalaydi: Hayotim qora kundu, lekin yuragimda umid nuridan bir uchqun bor.

Uilyam Shekspirning "Makbet" dramasida "yorugʻlik - zulmat" antonimik tuzilmasi ezgulik va yovuzlik, haqiqat va adashish oʻrtasidagi kurash ramziga aylanadi. Qirol Dunkanning oʻldirilishi sahnasida Makbet shunday deydi: "Yulduzlar, olovlarigizni yashiring; let not light see my black and deep desires" ("Yulduzlar, nuringizni yashiring, yorugʻlik mening qora va chuqur istaklarimni koʻrmasin"). Antonimlar bu yerda qahramonning ichki kurashini ochishning poetik shaklini yaratadi.

Antonimik juftliklar davrning qadriyat yoʻnalishlarini aks ettiradi. Ingliz viktorian nasrida, masalan, Charlz Dikkensning "Ikki shahar haqida ertak" romanida "best - worst" ("eng yaxshi - eng yomon") antonimlari ijtimoiy adolatsizlikning qarama-qarshiligini koʻrsatadi: "It was the best of times, it was the worst of times" ("Bu eng yaxshi vaqt edi, bu eng yomon vaqt edi").

"Alpomish" dostonida "kuch - zaiflik" antonimik juftligi qahramonlik, matonat gʻoyasini ifodalaydi: "Yosh kuchli boʻlsa, zaiflarni qoʻllasin."

1-jadval.

Antonimik tuzilmalar kontrast vositasi sifatida

Antonimik juftlik	Asar	Badiiy vazifa	Matndan namuna
hayot – oʻlim	Oʻtkan kunlar	Ekzistensial maʼno	Ona tirik, faqat koʻngli oʻlgan
light – darkness	The Woman in White	Gotika muhitini yaratish	The shadows were dark and deep as those of winter
eski – yangi	Oʻtkan kunlar	Ijtimoiy nizo	Men kecha bilan bugunning farqini anglay olmas edim
innocence – experience	Tess of the d'Urbervilles	Ijtimoiy nizo	Poorly dressed innocence is more vulnerable than armor-clad experience

2-jadval.

Qahramonlarning ichki kurashi kontekstida antonimik tuzilmalar

Antonimik juftlik	Asar	Badiiy vazifa	Matndan namuna
umid – noumidlik	Gʻafur Gʻulom	Emotsional holatni uzatish	Yuragimda umid nuridan bir uchqun bor
light – darkness	Macbeth	Ichki ziddiyat	Let not light see my black and deep desires
kuch – zaiflik	Alpomish	Qahramonlik obrazi	Yosh kuchli boʻlsa, zaiflarni qoʻllasin
best – worst	A Tale of Two Cities	Ijtimoiy tanqid	It was the best of times, it was the worst of times

Antonimlar nafaqat leksik-semantik birliklar, balki madaniy, ijtimoiy va falsafiy tagmaʼno tashuvchi koʻp qatlamli konseptlar sifatida namoyon boʻladi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, antonimik tuzilmalarning funksional va semantik yuklamasi oʻzbek hamda ingliz adabiyotlarida turlicha namoyon boʻladi. Ular nafaqat rasmiy-semantik qarama-qarshilikni ifodalaydi, balki qahramonlarning ichki dunyosi va ijtimoiy-falsafiy kontekstni ochib beruvchi muhim stilistik vositadir. A. Hojiyev antonimik munosabatlarining leksik, frazeologik va grammatik darajada shakllanishini universal hodisa sifatida izohlaydi. Biroq, oʻzbek matnlarida kontekstual antonimiya yetakchi oʻrin egallab, falsafiy uygʻunlikni taʼkidlaydi.

Ingliz adabiyotida antonimlar dramatik ziddiyat vositasi boʻlib xizmat qiladi. Masalan, Uilki Kollinzning *Oq kiyimli ayol* romanida yorugʻlik – zulmat oppozitsiyasi gotik muhitni shakllantiradi, Tomas Xardining *Tess of the d'Urbervilles* romanida esa maʼsumlik – tajriba oppozitsiyasi axloqiy fojialarni yoritadi. Shekspir asarlarida yorugʻlik va zulmat oppozitsiyasi axloqiy-psixologik yuklamaga ega boʻlib, *Makbet* tragediyasida ezgulik va yovuzlik ramzi sifatida namoyon boʻladi.

Oʻzbek adabiyotida antonimik juftliklar koʻproq falsafiy yaxlitlikni aks ettiradi. *Oʻtkan kunlar* romanida hayot – oʻlim oppozitsiyasi ruhiy-majoziy darajada koʻrinadi. *Alpomish* dostonida yoshlik –

qarilik, kuch – zaiflik oppozitsiyalari vorisiylik g'oyasini mustahkamlaydi. Cho'lpon she'riyatida tun – tong antonimlari qahramonning ichki qayta tug'ilishini aks ettiradi, G'afur G'ulom asarlarida umid – noumidlik oppozitsiyasi ijtimoiy-psixologik holatni ifodalaydi.

Xulosa shuki, antonimik tuzilmalarning qo'llanilishi madaniy kodlarga bog'liq ravishda farqlanadi: ingliz adabiyotida ular dramatik keskinlik yaratadi, o'zbek adabiyotida esa falsafiy uyg'unlikni ta'kidlaydi. Bu holat Hojiyev, Leech va boshqa tadqiqotchilarning yondashuvlari bilan uyg'un bo'lib, madaniyatlararo farqlarni chuqurroq ochib beradi.

Xulosa. Tadqiqot o'zbek va ingliz badiiy adabiyotida antonimik tuzilmalarning nafaqat qarama-qarshilik ifodalash, balki qahramonlarning ichki dunyosini ochib berish, falsafiy-ijtimoiy qatlamlarni yoritishdagi rolini aniqlashga qaratildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, antonimik tuzilmalar badiiy matnning semantik dominantlarini shakllantirish, hissiy kechinmalarni ochish va ijtimoiy-falsafiy ziddiyatlarni ifodalashda muhim vosita hisoblanadi. O'zbek adabiyotida ular hayotiy davriylik va qarama-qarshiliklarning uyg'unligi ramzi bo'lsa, ingliz adabiyotida dramatik konflikt yaratish, ijtimoiy adolatsizlik va mavjudlik xavotirini yoritishga xizmat qiladi.

O'zbek adabiyotida, xususan, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, G'afur G'ulom ijodida uchraydigan **"hayot – o'lim", "tun – tong", "eski – yangi"** kabi antonimik juftliklar Sharq falsafasiga xos uyg'unlik g'oyasini aks ettiradi. Masalan, *O'tkan kunlar* asaridagi **"Ona tirik, faqat ko'ngli o'lgan"** iborasi hayot va o'limning nafaqat jismoniy, balki ruhiy tushuncha sifatida mavjudligini ifodalaydi. Ingliz adabiyotida esa antonimlar keskin dramatik kontrast yaratib, qahramonlarning ichki ziddiyatlarini ochish va axloqiy qarama-qarshiliklarni yoritish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Masalan, *Oq kiyimdagi ayol* romanida yorug'lik va zulmat o'rtasidagi antonimik bog'lanish gotik muhitni kuchaytirish bilan birga, haqiqat va yolg'on, xavfsizlik va tahdid o'rtasidagi ziddiyatni ham ifodalaydi.

Madaniy tafovutlarga qaramay, barcha badiiy matnlarda antonimik tuzilmalar hikoya tuzilishi, dinamika va hissiy keskinlikni yaratishda muhim rol o'ynaydi. Antonimiyadan foydalanishning milliy xususiyatlari tegishli madaniyatlarning dunyoqarashi bilan bog'liq: o'zbek adabiyoti qarama-qarshiliklarni uyg'unlashtirishga moyil bo'lsa, ingliz adabiyoti ijtimoiy ziddiyat va axloqiy qarama-qarshilikni ifodalashga yo'naltirilgan. Tadqiqot natijalari filologiya, qiyosiy adabiyotshunoslik va badiiy tarjima amaliyoti uchun muhim bo'lib, antonimik tuzilmalarning kontekstual ma'nolarini aniq ifodalash asarning semantik yaxlitligini saqlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Kelgusida zamonaviy o'zbek va ingliz adabiyotidagi antonimik tuzilmalarni, shuningdek, rus, turk va fors adabiyotlaridagi qiyosiy tahlillarni tadqiqotga kiritish maqsadga muvofiq. Dramaturgiya va folklordagi antonimik tuzilmalarning o'rganilishi turli janr va uslublarda antonimlarning qo'llanish xususiyatlarini aniqlashga xizmat qiladi. Tadqiqot badiiy matndagi antonimik tuzilmalarning nafaqat kontrast, balki ko'p qatlamli ma'no yaratish vositasi ekanligini tasdiqlab, qiyosiy adabiyotshunoslik sohasida qo'shimcha tadqiqotlar uchun keng imkoniyatlar ochib beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Арутюнова, Н. Д. (1990). *Дискурс. Логический анализ языка*. Москва: Наука.
2. Гак, В. Г. (1998). *Языковые преобразования*. Москва: Языки русской культуры.
3. Cruse, D. A. (1986). *Lexical semantics*. Cambridge University Press.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511800323>
4. Halliday, M. A. K. (2004). *An introduction to functional grammar* (3rd ed.). Arnold.
5. Lyons, J. (1977). *Semantics*. Cambridge University Press.
<https://doi.org/10.1017/CBO9781139165693>
6. Hojiyev A. (1985). *Lingvistik terminlarning izohli lug'ati*. Toshkent: Fan.
7. Азамова, Г. У. (2020). Антонимия как стилистический приём в художественных текстах. // *Вестник Таджикского национального университета*, (3), 98–103.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=42961452>
8. Баранова, И. А. (2019). Лексическая антонимия как средство экспрессивности художественного текста. // *Филологические науки. Вопросы теории и практики*, 12(3), 21–25.
<https://doi.org/10.30853/filnauki.2019.3.5>
9. Brdar, M. (2021). Cognitive linguistics and lexical opposition: Revisiting antonymy. // *Jezikoslovlje*, 22(1), 1–28. <https://doi.org/10.29162/jez2021.1>
10. Jones, S. (2012). *Antonymy: A corpus-based perspective*. Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9780203113785>

11. Пономарева, О. А. (2020). Антонимические пары как средство контраста в английской художественной прозе. // *Вестник Санкт-Петербургского государственного университета. Язык и литература*, 17(2), 175–189. <https://doi.org/10.21638/spbu09.2020.204>
12. Murphy, M. L. (2003). *Semantic relations and the lexicon: Antonymy, synonymy, and other paradigms*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511486497>
13. Petrovic, V. (2020). Antonymy as a discourse strategy in English fiction. // *Poznan Studies in Contemporary Linguistics*, 56(3), 359–381.
14. Кондратьева, Т. С. (2021). Антонимические структуры как средство выразительности в поэзии начала XX века. // *Известия Уральского федерального университета. Серия 2: Гуманитарные науки*, 23(2), 32–44.
15. Ravin, Y., & Leacock, C. (2000). *Polysemy: Theoretical and computational approaches*.
16. Лисовская, И. П. (2018). Антонимические оппозиции в художественном тексте как средство создания семантической напряжённости. // *Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология*, 10(4), 79–86.
17. Murphy, M. L., & Paradis, C. (2017). *Antonyms in English: Construals, constructions and canonicity*. Cambridge University Press.

A STUDY ON THE GRAMMATICAL FEATURES OF BEHAVIORAL VERBS IN ENGLISH AND UZBEK, INCLUDING DERIVATION, CLASSIFICATION, AND SYNTAX

Elchaev Zohidjon Akhmatovich,

Senior Lecturer in the Department of Foreign Languages
at the University of Economics and Pedagogy

elchaevzohidjon@gmail.com

Abstract. Behavioral verbs play a crucial role in linguistic systems as they express human emotions, mental states, and psychological conditions. This paper examines the grammatical characteristics of behavioral verbs in English and Uzbek, emphasizing derivation, morphological categories, and syntactic behavior. Using a comparative-typological approach, the study explores differences in word formation, inflectional paradigms, and syntactic constructions. Additionally, the paper incorporates corpus-based examples and discourse-pragmatic analysis to illustrate how these verbs function in different communicative contexts. The research is grounded in the works of linguistic scholars such as Halliday, Chomsky, Vinogradov, and Abdurahmonov, providing a comprehensive, cross-linguistic perspective.

Keywords: behavioral verbs, derivation, morphology, syntactic structures, typology, cognitive linguistics, Uzbek, English.

ИССЛЕДОВАНИЕ ГРАММАТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ГЛАГОЛОВ ПОВЕДЕНИЯ
В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ, ДЕРИВАЦИЯ, КАТЕГОРИИ И СИНТАКСИС

Аннотация. Поведенческие глаголы играют важную роль в языковых системах, поскольку выражают человеческие эмоции, психические состояния и психологические условия. В данной статье рассматриваются грамматические характеристики поведенческих глаголов в английском и узбекском языках, с акцентом на деривацию, морфологические категории и синтаксическое поведение. С использованием сравнительно-типологического подхода исследуется различие в образовании слов, парадигмах склонений и синтаксических конструкциях. Также в статье представлены примеры, основанные на корпусных данных, и дискурсивно-прагматический анализ, чтобы показать, как эти глаголы функционируют в разных коммуникативных контекстах. Исследование основывается на работах таких лингвистов, как Холлидей, Чомский, Виноградов и Абдурахмонов, предоставляя всесторонний кросс-языковой подход.

Ключевые слова: поведенческие глаголы, деривация, морфология, синтаксические структуры, типология, когнитивная лингвистика, узбекский язык, английский язык.

XULQ-ATVOR FE'LLARINING GRAMMATIK XUSUSIYATLARI: DERIVATSIYA,
KATEGORIYALAR VA SINTAKTIK VAZIFALAR

Annotatsiya. Xulq-atvor fe'llari til tizimlarida muhim rol o'ynaydi, chunki ular inson hissiyotlarini, aqliy holatlarni va psixologik shartlarni ifodalaydi. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi xulq-atvor fe'llarning grammatik xususiyatlari, xususan, derivatsiya, morfologik kategoriyalar va sintaktik xulqni tahlil qilishga bag'ishlangan. Qiyosiy-tipologik yondashuv yordamida so'z hosil qilish, grammatik paradigmalari va sintaktik konstruksiyalaridagi farqlar o'rganiladi. Shuningdek, maqolada korpusga asoslangan misollar va diskursiv-pragmatik tahlil keltirilgan bo'lib, bu fe'llarning turli kommunikativ kontekstlarda qanday ishlashini ko'rsatadi. Tadqiqot, xuddi Halliday, Chomskiy, Vinogradov va Abdurahmonov kabi tilshunos olimlarning ishlari asosida o'rganilgan bo'lib, keng qamrovli, tillararo yondashuvni taqdim etadi.

Kalit so'zlar: xulq-atvor fe'llari, derivatsiya, morfologiya, sintaktik tuzilmalar, tipologiya, kognitiv lingvistika, o'zbek tili, ingliz tili.

Introduction. Linguists classify verbs into various functional groups based on their meaning and grammatical behavior. Behavioral verbs differ from action verbs as they refer to internal states, emotions, cognitive processes, and psychological conditions rather than physical actions. Examples include:

- English: believe, think, admire, regret, wonder Uzbek: o'ylamoq, sevinmoq, hayratlanmoq, afsuslanmoq, ishonmoq

Researchers like Halliday (1994) and Levin (1993) view these verbs as mental and behavioral processes that shape human cognition, while Vinogradov (1972) emphasizes their role in forming evaluative and emotional expressions. In Uzbek linguistics, scholars like Abdurahmonov (2006) and Turniyozov N.K. (1990) describe behavioral verbs as morphologically flexible, with extensive affixation and productive derivation patterns.

This paper presents a detailed comparative study of behavioral verbs in English and Uzbek, focusing on their:

- Morphological derivation patterns
- Grammatical categories (tense, aspect, mood, and voice)
- Syntactic distribution and relationships
- Pragmatic and discourse functions

The research utilizes corpus data, real-world examples, and theoretical frameworks from generative grammar, cognitive linguistics, and typology.

Research Methodology. This study adopts a comparative-descriptive approach to examine linguistic data from various sources, including monolingual corpora, literary works, and scholarly publications. The research is organized into three key methodological stages, each focusing on different aspects of behavioral verbs in English and Uzbek:

1. **Morphological Analysis:** This stage explores the processes involved in word formation, specifically looking at affixation, compounding, and conversion. It aims to uncover the ways in which behavioral verbs are derived in both languages, examining their morphological structures and the role of affixes in creating new forms and meanings. The study also compares the morphological flexibility of these verbs across English and Uzbek.

2. **Syntactic Examination:** In this phase, the research delves into the syntactic properties of behavioral verbs, identifying the sentence structures in which they appear and the argument structures they select. The focus is on understanding how these verbs interact with other elements of a sentence, such as subjects, objects, and complements, and how their syntactic behavior differs between the two languages. This examination aims to clarify the syntactic rules governing their use and distribution in both English and Uzbek.

3. **Pragmatic and Discourse Study:** The final stage investigates the role of behavioral verbs in shaping communication through politeness strategies, emotional expressions, and conversational implicatures. This part of the study explores how these verbs are used to convey speaker intent, manage interpersonal relationships, and express subtle meanings beyond their literal interpretation. It also examines how the pragmatic use of behavioral verbs contributes to discourse and varies across different social and cultural contexts in English and Uzbek.

Each of these stages contributes to a comprehensive understanding of the linguistic characteristics of behavioral verbs, offering insights into their structure, function, and use in real-world communication.

Analysis and Discussion. 1. Derivation of Behavioral Verbs. Derivational processes in English and Uzbek differ significantly due to their typological structures. English (analytic language) relies heavily on conversion and compounding, while Uzbek (agglutinative language) depends on affixation and verb serialization.

1.1. English Derivation Patterns

English behavioral verbs emerge through:

1. **Affixation** (prefixation and suffixation):

Happy → *Happ(en)*

Stable → *Stabil(ize)*

Doubt → *Doubt(ful)*

2. **Compounding** (creating phrasal and lexical verbs):

Daydream (noun) → *Daydreaming* (verb)

Overthink (excessive thinking)

3. **Conversion** (zero derivation):

Hope (noun) → *Hope* (verb)

Fear (noun) → *Fear* (verb)

Levin (1993) states that English behavioral verbs allow free functional shift, making derivation a dynamic process.

1.2. Uzbek Derivation Patterns

Uzbek features extensive affixation for behavioral verb formation:

1. **Suffixation:**

O'ylamoq (to think) → O'ylab topmoq (to invent)

Sevmoq (to love) → Sevinmoq (to be delighted)

2. Verb Serialization:

Qo'rqib ketmoq (to become suddenly scared)

Afsus qilib aytmoq (to say regretfully)

According to Turniyozov N.K.(1990), Uzbek employs reflexive and causative affixes extensively (-n, -t, -dir), leading to nuanced semantic and syntactic variations.

2. Morphological Categories of Behavioral Verbs.

Both languages share core grammatical categories, yet their morphological realization differs.

Category	English Example	Uzbek Example
Tense	<i>She regretted it.</i>	<i>U afsuslandi.</i>
Aspect	<i>She has regretted it.</i>	<i>U afsuslanib bo'ldi.</i>
Mood	<i>She might regret it.</i>	<i>U afsuslansa kerak.</i>
Voice	<i>It was admired.</i>	<i>Ko'pchilik hayratlandi.</i>

Uzbek uses aspectual affixes (e.g., -ib, -gan) and voice markers (-il-, -dir-), whereas English relies on auxiliaries (*has regretted, will admire*).

2.3. Syntactic Functions of Behavioral Verbs

Behavioral verbs serve distinct syntactic roles in each language.

2.3.1. English Structures

- **Finite structures:** *She admires her mentor.*
- **Gerund complements:** *She enjoys thinking about it.*
- **Infinitive complements:** *She wants to admire great artists.*

As per Huddleston & Pullum (2002), English verbs require specific complementation patterns, usually gerunds or infinitives.

2.3.2. Uzbek Structures

- **Finite structures:** *U o'z ustozini hurmat qiladi.*
- **Gerund-based clauses:** *U o'ylashni yaxshi ko'radi.*
- **Causative/reflexive forms:** *U hayratlandi. (He was amazed.) → U hayratlantirdi. (He amazed others.)*

Uzbek employs rich affixation and verb serialization, whereas English structures rely more on word order and auxiliary verbs.

This study highlights key findings:

1. **Derivation:** English favors conversion and compounding, while Uzbek prioritizes affixation and serialization.

2. **Morphology:** Uzbek uses reflexive and causative markers, whereas English relies on auxiliary structures.

3. **Syntax:** English gerund/infinitive complement structures contrast with Uzbek's affix-based aspectual distinctions.

Future research should explore pragmatic, cognitive, and historical aspects of behavioral verbs across languages.

Conclusion. In both English and Uzbek, behavioral verbs play a crucial role in expressing actions related to human behavior and psychological states. Through the analysis of their derivation, classification, and syntactic structures, it becomes clear that while there are similarities between the two languages, each has its own unique system for forming and categorizing these verbs. In English, behavioral verbs are often derived through specific affixes or compound structures, while Uzbek uses a variety of suffixes to convey nuanced meanings related to behavior. Additionally, the syntactic positioning of these verbs differs in each language, reflecting the distinct grammatical rules that govern sentence construction. Overall, the study highlights the complexity of behavioral verbs in both languages and provides insight into how language shapes our understanding of human behavior and mental processes.

REFERENCES:

1. Abdurahmonov, G'. (2006). *O'zbek tilida fe'l va uning grammatikasi*. Toshkent: Fan nashriyoti.
2. Chomsky, N. (1957). *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton.
3. Comrie, B. (1985). *Tense*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Halliday, M. A. K. (1994). *An Introduction to Functional Grammar* (2nd ed.). London: Edward Arnold.
5. Huddleston, R., & Pullum, G. (2002). *The Cambridge Grammar of the English Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Turniyozov N.K. (1990). "Introduction to the derivation syntax of the Uzbek language. Samarkand-1990. Page 5.
7. Langacker, R. W. (1987). *Foundations of Cognitive Grammar: Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
8. Levin, B. (1993). *English Verb Classes and Alternations: A Preliminary Investigation*. Chicago: University of Chicago Press.
9. Talmy, L. (2000). *Toward a Cognitive Semantics: Typology and Process in Concept Structuring*. Cambridge: MIT Press.
10. Виноградов, В. В. (1972). *Русский язык: Грамматика и лексика*. Москва: Наука.
11. Hodjiev A. "Uzbek language word formation system", a guide for teachers and students of philological faculties of higher educational institutions. Teacher Publishing House. Tashkent - 2007. p. 6.
12. Sapayev K. "Modern Uzbek language" (morphemics, word formation and morphology) Textbook. Tashkent - 2009. page 36.
13. Elchayev Z. "Behavioral Verbs: Their Word Classes and Role in the Language System." // Tamaddun Nuri, Scientific, Social-Philosophical, Cultural-Educational, Literary-Artistic Journal, pages 53-62, 2023.

BADIIY MATNDA QO‘LLANGAN TIBBIY BIRLIKLAR BADIYYATI

Islomova Shahnoza Iskandar qizi,

Buxoro davlat universiteti O‘zbek tilshunosligi
va jurnalistika kafedrası tayanch doktoranti

islomovas98@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada nazmiy tibbiyotning inson salomatligiga ta’siri, badiiy matnning keng ko‘lamligi, badiiy matnda qo‘llangan tibbiy birliklar badiyyati haqida so‘z yuritiladi. She’riy asarlarning o‘ziga xos til xususiyatlari tahlilga tortilib, nazmiy matnning badiiy qiymatini oshiruvchi birliklar tahlil qilinadi. Badiiy matnning tarkibiy qismlari, badiiy matnda qo‘llangan tibbiy birliklar lingvistik tahlili ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: tibbiy she’riyat, she’r terapiyasi, tibbiy birliklar, tibbiyot tili, tabobat tarixi, tibbiy metaforalar, tibbiy troplar, tibbiy frazemalar.

ХУДОЖЕСТВЕННОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАННЫХ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ
МЕДИЦИНСКИХ ЕДИНИЦ

Аннотация. В статье рассматривается влияние поэтической медицины на здоровье человека, широта художественного текста и художественность медицинских терминов, используемых в литературных произведениях. Анализируются специфические языковые особенности поэтических произведений, а также единицы, повышающие художественную ценность поэтического текста. Раскрываются компоненты художественного текста, и проводится лингвистический анализ медицинских терминов, используемых в художественной литературе.

Ключевые слова: медицинская поэзия, поэтическая терапия, медицинские термины, язык медицины, история медицины, медицинские метафоры, медицинские тропы, медицинские фразеологизмы.

THE ARTISTICITY OF MEDICAL UNITS USED IN THE ARTISTIC TEXT

Abstract. The article examines the influence of poetic medicine on human health, the breadth of literary text, and the artistry of medical terms used in literary works. It analyzes specific linguistic features of poetic works, as well as elements that enhance the artistic value of poetic text. The components of literary text are explored, and a linguistic analysis of medical terms used in fiction is conducted.

Keywords: medical poetry, poetry therapy, medical terms, language of medicine, history of medicine, medical metaphors, medical tropes, medical phraseological units.

Kirish. Badiiy adabiyot, badiiy matn haqida fikr yuritganda dastlab jahonda yuzaga kelgan eng birinchi adabiyot nazariyasi Arastuning “Poetika” asariga yuzlanamiz. Bu asarda barcha adabiy birliklar, nazariyalar, adabiy turlar mukammal tarzda bayon etilgan. Arastu barcha san’at turlarini poeziya deb ataydi. Uning poeziyasi asosida hayot turadi. Ijodkorlar bo‘lib o‘tgan, bo‘layotgan va bo‘lishi mumkin bo‘lgan hodisalarni aks ettiradi.[1] Adabiyotning quroli so‘zdir. Badiiy matnning qiymatini oshiruvchi so‘zlar va ulardan o‘rinli foydalanish ijodkorning mahorati hisoblanadi. G.Siritsaning ta’kidlashicha, “badiiy matn chegaralaridagi til birliklarini tanlash va tartibga solishda yozuvchi dunyoning mavjud lingvistik rasmiga tayanadi, o‘zining dominant va periferik ma’nolar tizimini quradi”. [2] So‘z tanlash masalasida Aristotel quyidagi fikrlarni keltirgan: “Tuban bo‘lmagan, tushunarli nutq qimmatli nutqdir. Eng tushunarlisi hamma ishlatadigan so‘zlardan tuzilgan nutqdir. Ammo bunday nutq tuban bo‘ladi. Tuban nutqdan qochish uchun nutqqa ko‘rk beradigan *metaforalar*, *ko‘chma so‘zlardan* foydalanish badiiy matnning badiyyatini oshiradi. Masalan, Qalqon bilan insonni olov-la biriktirgan erni ko‘rdim men” [1]. Ko‘chma so‘zlar, metaforalar, turli adabiy tasvir vositalari nutqni bir tomondan tuban bo‘lishdan va siyqasi chiqishidan saqlasa, boshqa tomondan ifodaning aniq, ravshan va estetik jozibasini taminlaydi. Bunda badiiy matn turli mazmundagi axborotni tashishi mumkin. Masalan, tibbiy mazmundagi quyidagi Esxil “Filoktet”ida “Oyog‘im suyagin yara yeydi *abadiy*”— deya “yara yeydi *abadiy*” ko‘chma ma’noli birlik orqali jumla badiyyatini oshirgan bo‘lsa, Evripid xuddi shu jumlagi “yara yeydi *abadiy*” birikmasi o‘rniga “yara mazza qilib yeydi” birligini qo‘yadi. Metaforik, evfimik, perifrazik birliklar va badiiy san’atlarning badiiy matnda ishlatilishi matnga

sayqallik baxsh etadi. Aristoteldan boshlab metafora, eng avvalo, lisoniy hodisa, nutq shakli, bir obyektning xususiyatlarini ikkinchisiga ko'chirishga asoslangan lingvistik usul sifatida o'rganilgan. Tilshunoslik, ritorika va adabiyotshunoslik doirasida ishlab chiqilgan an'anaviy yo'nalish doirasida til metaforasining asosiy vazifalari va xususiyatlari aniqlangan.[3]

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Insoniyat tarixidagi eng insonparvar fanlardan biri—tibbiyot fanidir. Bu fan o'z tarixiga ega. Butun bashariyat tarixi davomida dunyo xalqlarining shifo, tabobat ilmi, tibbiy bilimlar, tibbiy faoliyat kabilar tibbiyot tarixida jamlangan. Tibbiyot o'z rivojlanishida uzoq yo'lni bosib o'tdi va har bir bosqichda inson tanasining tuzilishi va funksiyalari, inson kasalliklari va ularni aniqlash, oldini olish va davolash bo'yicha amaliy ko'nikmalar to'g'risida to'plangan va umumlashtirilgan tajriba va bilimlarni jamladi.[4] Tibbiyotning o'rganish doirasi hayotning barcha tarmoqlar-u jabhalari, jumladan inson sog'lig'iga ta'sir qilish bilan bog'liq barcha ijtimoiy, tabiiy omillar, mehnat faoliyatlarini qamrab oladi. Shu xususiyatiga ko'ra ham tibbiyot ijtimoiy, aniq, gumanitar fanlarning barchasi bilan birdek integratsiyaga kirishdi.

Hattoki, tib tarixini o'rganishda ham uning turli soha va fanlar bilan ilm maydonida aloqaga kirishganini ko'rishimiz mumkin. Masalan, tibbiyot tarixidan xabar beruvchi arxeologik topilmalar(bosh suyagi, suyaklar, tangalar, gerblar, muhrlar), etnografik manbalar(marosimlar, urf-odatlar, e'tiqodlar), xalq og'zaki ijod manbalari(qo'shiqlar, aytimlar, balladalar, afsonalar), lingvistik manbalar(yozma manbalar, papirus va loy ma'danlarga yozilgan chizmalar, rasmlar, badiiy adabiyotlar, shifokorlar, tarixchilar, faylasuflar, harbiy va davlat amaldorlarining bosma asarlari)ni fikrimiz isboti sifatida keltirishimiz mumkin, bu manbalarning har biri tibbiyot tarixi va tib ilmi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Tibbiyot tarixi haqida gap ketganda shuni aytish joizki, tibbiyot madaniyat darajasi bilan uzviy bog'liqligi sababli u dastavval madaniyat sivilizatsiyasi taraqqiy etgan nuqtalarda rivoj topdi. Qadimgi Yunoniston tib ilmi rivoj topgan makon sifatida ta'riflanadi. "Tib ilmining otasi" deya sharaflangan Gippokrat tib haqida: "Tibbiyot –bu odamga kasallik tufayli yo'qolgan go'zallikni qaytarish san'atidir"[5] deya tibbiyotni san'at darajasiga ko'targan

Tibbiy asarlar haqida fikr yuritilganda nasriy asarlar bilan bir qatorda nazmiy usulda bitilgan tibbiy asarlar ham mavjudligi diqqatni tortadi, sababi qadimdanoq tabiblik ilmidan xabari bor shoirlarimiz o'z asarlarini nazmiy usulda bitishgan. Nazmiy usuldagi sodda tilda bitilgan tibbiy she'riyat inson ongida tez xotirlanishi va bemor ongiga ta'sir qilib, so'z magiyasi orqali shifo vazifasini bajarishi nihoyatda ahamiyatlidir.

Arab va fors tillarida ijod qilgan shoirlarning ijodida "Tibbiyot" nomli maxsus janr bo'lib, unda shoirlar tabobatga oid narsalar haqida fikr yuritganlar. Islomdan avval fors tilida nazm bilan yozilgan birorta yaxlit asarning mavjud bo'lgani haqida ma'lumotlar yetib kelmagan[2]. Tabobatga oid fors tilida yozilgan birinchi nazmiy asar hakim Maysariyning (IX asr) "Donishnoma"si bo'lib, u 980-yilda kitobat qilingan. Ibn Sino tug'ilgan yili yozilgan bu asarda tabobatning nazariy va amaliy masalalari bayon qilingan.

Beruniyning yozishicha, hindlar ham o'z ilmiy asarlarini turli vaznlarda tizma she'r qilib yozganlar. Buning afzalligi ko'p bo'lib, boshqa kishilar bu tizma she'r ichiga ortiqcha narsa kiritolmaganlar, ma'nosini buza olmaganlar. Odatda kishining ko'ngli chiroyli narsaga talpinadi, tartibsiz, xunuk narsani ko'rganda nafratlanadi. She'rlar esa o'quvchiga lazzat va orom bag'ishlaydi. Abu Ali ibn Sino ham "Urjuza" nomli tibbiy she'riy asarida: "Tabib badanning shohi bo'lganidek, shoir tilning amiridir" deb yozgan edi.

Amir Xusrav Dehlaviy yozadi:

*Lavzina yoqimli tanaga jondur,
Ko'p yesang medaga biroq ziyondur.
Davodan naf topmas, illatga asir,
Hatto dardi qildi tabibga ta'sir.
Bedard kishi doim shod ila xandon,
Dardlilar holini bilmas hech qachon.*

Ushbu badiiy matnda tabobatga oid davo sirlari, dorivorlar haqida ma'lumot berilgan. Tib ilmiga bag'ishlangan ushbu nazmiy parchada ijodkor, inson ongiga ta'sir ko'rsatadiga, xotirada muhrlanib qoladigan, so'zga joziba baxsh etadigan tilimiz latofatini ko'rsata oladigan frazeologik, metaforik, evfimik, perefratik, sinonimik va antonimik birliklardan foydalangan. Jumladan, ***tanaga jondur, illatga asir, dard ta'sir qilmoq, bedard kishi, dardlilar holi.***

Tabobatga doir qimmatli fikrlarni obrazli tarzda o'z asarlarida bayon etgan buyuk shoirlardan biri Alisher Navoiydir.

*Agar hikmatga bo'lsa iltifoting,
Ki bo'lsun Nuh umricha hayoting.
Va lekin tibbu hikmat ham erur xo'p,*

Ki sihatdur kishi jismida matlub.

Alisher Navoiyning fikriga ko'ra tibbiyot fanlarning eng sarasi, shu ilmni bilmoq lozim, kishi tanasi salomatligini saqlash oliy maqsadlardan biridir. Ushbu parcha orqali XV asr til xususiyatlarini ham ko'rishimiz mumkin: olmoshlarning ishlatilishi(**ki** shaklida), jo'nalish kelishigining -qa tarzida. Ulug' ijodkor so'zning buyuk qudratini namoyon etib, kishi ongiga ta'sir qiladigan katta bir payg'ambar hayoti aks etgan hadisni(Nuh alayhissalom) bitta jumlagi tushira olgan, umring uzun bo'lishini xohlasang fikrini – “*Ki bo'lsun Nuh umricha hayoting*” birikmasi orqali bayon etgan. Bu bilan biz tibbiy she'riyatning inson psixik faoliyatiga ta'sirini ko'rishimiz mumion.

Alisher Navoiyning yozishicha, kishi salomat bo'lishi uchun, avvalo, to'g'ri taomlanish ilmini bilmog'i kerak, kishi zararli narsalarni yeyishdan tiyilmog'i lozim, shundagina kishi salomat bo'ladi:

Nekim bo'lsa muzir bo'lg'il harosan,

Ki bo'lg'ay tabinga mushkullar oson.

Alisher Navoiyning fikriga ko'ra, bemor kishida ishtaha bo'lsa, u tuzalib ketadi, ammo sog'lom odamda ishtaha bo'lmasa u yomon holat, tezda ishtahani qaytarish uchun harakat qilmoq lozim. Shu kabi axborotni nazmga solib, kitobxonga yetkazgan. Bemor kishi uchun **ishtahani(mushtohiy)—salomatlikning nishonasi(parafreza)** sifatida keltirib, baytga ko'rk taqdim etgan. Sog'lom kishini ifodalash uchun graduonomik qatordan badiiy yorqinligi kuchlisini tanlab(*sog'lom-dardsiz-bedard-tandurust-zabardast*), baytning badiiylilik qiymatini oshirgan:

Bemori mushtahiyga salomat nishondur,

Chun tandurust mushtahiy ermas-ziyondur.

Alisher Navoiyning fikriga ko'ra, kishi badanida to'rt xilt mavjud bo'lib, ular kishi tanasida oshib ketse, kasalliklar chiqishiga sabab bo'ladi. Bular: qon, saffro, savdo, balg'am. Tib va tabib mana shu xiltlarni me'yorga keltiribgina, kishiga salomatlikni qaytarib beradi.

Bo'lsa tab ichra xiltdan illat,

Moddiy bo'lsa har nechuk zahmat.

Bizga ishdur oni iloj etmak,

Tib ila sihati mijoz etmak.

Buyuk alloma fikriga ko'ra inson tanasi doimo sog' bo'lishi uchun tinimsiz harakat qilmog'i va mijoziga nima yoqish yoqmasligini aniq bilmog'i lozim:

Burun qil o'z mijozingga taammul,

Ne holi bor erkonin anga bilmul,

Mufid ashyog'a doim ishtig'ol et,

Vale bor ishda mayli e'tidol et.

Tib shunday bir ilmki, u bilan odam gavdasining ahvoli sog' va kasallik jihatidan o'rganilib, ularning mavjud sog'ligi saqlanadi, yo'qotilgani qaytariladi. Tib nazariy va amaliy bo'ladi. Tibning bir qismi o'rganishdan, ikkinchi qismi amaliy ish bilan shug'ullanishdan iborat, deb tushunmaslik kerak. Balki sen bundan boshqa bir narsani tushunishining lozim. U narsa shuki, tibning ikkala qismidan hech biri ilmdan boshqa narsa emas. Lekin ulardan biri tib qoidalarining ilmi bo'lib, ikkinchi ilm esa amaliy ishlarning qanday bo'lishidir[3,17]. Ibn Sino tibga ta'rif berar ekan, o'z hayot tajribalaridan kelib chiqqan holda fikr bildiradi.

Hindiston hakimlari badandagi qon,

Talxaga doxil deb qilurlar bayon,

Kasallik sababin deydilar uch xil,

Senga aytib beray hammasini bil.

Boldan, talxadanu xiltlardan erur,

Kishiga illatni shu narsa berur,

Bulardan bittasi bo'lsa gar ziyod,

Badanda kasallik aylagay bunyod.

Forsning hakimlari fikricha illat,

To'rt narsadan zoxir bo'lur hammavaqt.

Uchtasi aytili, to'rtinchisi qon,

Har birin birma bir qilurman bayon. (Hakimlar hikoyati)

Tibbiyotga oid ushbu parchalarda tibbiy ma'lumotlar obrazli qilib she'rga solingan. Berilayotgan ma'lumotlarni ta'sirchanligini oshirish uchun badiiy tasvir vositalaridan foydalanilgan.

Tibbiyot tarixi haqida gap ketganda aytish joizki, nasriy tabobat bilan bir qatorda kishiga estetik zavq bag'ishlaydigan, ruhiy barkamollikni ta'minlaydigan, inson ongiga ma'naviy ozuqa, bemorlarga magik davo baxsh etadigan **nazmiy tibbiyot** ham qadimdan mavjud. Buyuk hakim Abu Ali ibn Sino ta'kidlaganidek,

bemorni, avvalo, soʻz bilan davolamoq zarur, uning ruhini davolagandan keyin tanasini davolash lozim. Demak, tibbiyot va sheʼriyat mushtarakligi qadimdanoq mavjud boʻlgan va bu buyuk hakimlarimiz, shoirlarimiz tomonida isbotlangan. Bizga maʼlumki, qadimda koʻplab asarlar nazmda yozilgan va bu oʻsha davr uchun anʼana hisoblangan. Nazmda bitilgan koʻplab falsafiy qarashlar, matematik teoremlar, geografik bilimlar bilan birga tibbiy urjuzalar ham yaratilgan boʻlib, bu sheʼriyatning qator fanlar kabi tibbiyot bilan ham uygʻunligini namoyon etadi. Shu oʻrinda aytish joizki, tibbiyot va sheʼriyat mushtarakligi yangi davrda shakllangan hodisa emas. Jumladan, antik davrda “birinchi muallim” unvonini olgan Arastuning shogirdi Iskandar Zulqarnaynga **“Dah nasihat”** nomli salomatlik va tabobatga bagʻishlangan, pand-nasihat ruhidagi urjuzasida tibbiy sheʼriyatning goʻzal namunasini koʻrishimiz mumkin:

Birinchi nasihat

Birinchi buldurkim, meʼdanga taom,

Toʻ hazm boʻlmasdan barisi tamom

Ustidan hech narsa yema ziyondir,

Ranj-u gʻam yuz berur, ozori jondur.

Ovqating boʻlsa gar yengil-u latif,

Mijozing boʻlmagay hech qachon zaif.

Ushbu sheʼriy tibbiy parchada ortiqcha taom yemaslik, toʻgʻri ovqatlanish betakror tibbiy metaforik birliklar orqali bezatilgan (**ozori jon, yengil-u latif ovqat**), natijada, hakim kishiga tibbiy nasihat berish bilan birga estetik zavq, ong osti xotirjamlik baxsh etgan. Toʻgʻri, sheʼr orqali kishining oshqozoni tuzalib qolmaydi, yoki organizmdagi diabet miqdori normalashmaydi, ammo sheʼr orqali insonning ruhi barkamollikka erishadi, tanasi orom oladi, miya faoliyati normallashadi, nerv sistemasi barqaror harakatlanadi, asab tizimi meʼyorlashadi. Bejizga ulugʻ shoir Saʼdiy Sheroziy quyidagi jumlanı aytmagan:

Dunyoda insonga eng aziz neʼmat,

Biri tinchlik boʻlsa, boshqasi sihat!

Shifokorlar bemorlarni dori vositalari-yu turli muolajalar bilan tanasiga orom baxsh etsa, sheʼriyat orqali uning ruhiga ozuqa baxsh etadi. Natijada, bu usul kasallikni inson organizmidan tezda xolos etadi. Bu— sheʼriyat va tibbiyot uygʻunligini oʻzida ifoda etgan, **sheʼriyat terapiyasi** hisoblanadi. Tabiblarimiz davo sirlarini nazmiy usulda bayon qilishni afzal bilganlar, chunki, sheʼriy asarda ortiqcha birlik qoʻshish imkoni boʻlmaydi va sheʼr insonlarga maʼnaviy ozuqa tuhfa etadi. Badiiy asar matni, badiiy matn lingvopoetikasini, badiiy matn tili, badiiy matnlarning badiiyatini oʻrganish oʻziga xos tarixga ega. Sharq ilmida badiiy asar matnini oʻrganish borasida Abu Nasr Farobiyning asarlari muhim ahamiyatga kasb etadi. U oʻzining sheʼr sanʼati va shoirlarning sheʼr yozish sanʼati qonunlari haqidagi asarlarida lirik asarlar matni, uslubi va ularni badiiy-estetik nuqtayi nazardan tahlil qilish borasida qimmatli fikrlar bildirgan.[4] Bevosita turkiy adabiy yodgorliklar janri, vazni va boshqa poetik xususiyatlari hamda matn va badiiy til xususiyatlariga bagʻishlangan asarlardan Navoiyning “Mezon ul-avzon” va “Majolis un-nafois” risolalari alohida ahamiyat kasb etadi. Bobur oʻzining “Muxtasar” asarida eski oʻzbek va fors-tojik tillarida yaratilgan lirik asarlar adabiy, lisoniy va matn xususiyatlari haqida qimmatli fikrlarnı bayon etgan.

Tahlil va natijalar. Badiiy matn koʻp tomonlidir, unda insoniyat ibtidosidan to bugungi kunga qadar shaxs bilan bogʻliq barcha sohalar mujassam. U xoh iqtisod, xoh tarix, xoh tibbiyot barcha sohalarida yechimlar mavjud. Tilshunos Muhabbat Qurbonova va Maʼrufjon Yoʻldoshev badiiy matnning lisoniy tahlilini ochib berishda leksik tahlilga, yaʼni soʻzlar orqali turli tasvir vositalarini hosil qilishga alohida eʼtibor qaratgani tasvir vositalarining badiiy matn ohorini belgilashda oʻrni beqiyos ekanligini koʻrsatadi. Soʻz qudratli tasvir vositasidir, ayniqsa bu nutq muhim ahamiyat kasb etadigan tibbiyot fani uchun tengsizdir. Alisher Navoiy bu haqida shunday fikrlar bildirgan: “Xushmuomala va mehribon tabibning yuzi hastalar koʻnglida sevimlidir. Soʻzi esa bemorlar joniga yoqimlidir. Uning har bir nafasi bemorlarga davo, har bir qadami esa hastalarga shifodir”.[5] Badiiy matnlar tarkibida maxsus tibbiyot uchun yozilgan tibbiy asarlar va mavzusi turli jabhalardagi asarlar boʻlsa-da, tarkibida tibbiy birliklar namoyon boʻlgan klassik va zamonaviy badiiy matnlar mavjud. Bu matnlarning barchasi oʻziga xos tasvir vositalari bilan badiiyati goʻzallashgan. Jumladan, turkiy xalqlarning qomusiy asari Mahmud Qoshgʻariyning “Devonu lugʻati-t-turk” asari XI asrda nashr etilgan tilshunoslik sohasidagi salmoqli asar hisoblanib, unda barcha sohalar haqida maʼlumotlar, shuningdek turli tizimlarga tegishli til birliklarini uchratishimiz mumkin. Quyidagi keltirilgan parchada turkiy xalqlar madaniyati, tarixi haqida xabar beruvchi fikr ifodalangan boʻlib, shu bilan birga XI asrdagi tibbiy birliklar ham parchada oʻrin olgan.

Alp Er Toʻnga **oʻldimu?**

Esiz, ajun qaldimu?

Oʻzlak achin oldumu?

Emdi **yurak yirtilur**.[6]

Mahmud Qoshg'ariyning badiiy mahorati to'rt misraning har birida takrorlanmas badiiy san'atlardan foydalanganligidir. 1-misrada tarixiy shaxs Alp Er To'nga(Afrosiyob) badiiy timsoli o'z jilosi bilan she'riy parchaning rang-barangligi, matniy asoslanishi, asar mazmunini ochishdagi o'rni va ahamiyatini ko'rsatib bergan. Badiiy matnning badiiyatini belgilab beruvchi san'atlar muayyan badiiy tamoyillarga asoslanadi. Bu tamoyillarning eng muhimi badiiy san'atlarning asar mazmuni bilan uzviy bog'liqligi sanaladi. Turk xoqonligining asoschilaridan biri Alp Er To'nga atoqli nomning o'zida ham o'ziga xos milliy mazmun va ifoda semasi yashiringan. Devonu lug'oti-t- turk" kitobida "Alp" so'zini quyidagicha izohlanadi: "Alp – botir, qahramon". To'nga (tonga) so'zi esa devonda quyidagicha izohlanadi: "Tona – yo'lbars jinsidan bo'lgan bir xil hayvon. U filning kushandasidir. Bu so'zning asosiy ma'nosi shudir. Lekin bu so'z turklarda ma'nosi o'zgargan holda qo'llanadi. Bu so'z, ko'pincha, odamlarga laqab o'rnida ishlatiladi. Chunonchi, Tonaxon, Tona tegin va shuning kabilar. Turklarning ulug' xoni Afrosiyobni Tona Alp Er deb atar edilar. Yo'lbars kabi kuchli bahodir odam, demakdir"[6]. Mashhur tarixiy siymo Alp Er To'nga atoqli nomning lug'aviy ma'nosi "Yo'lbars kabi kuchli odam, botir va qahramon er" demakdir. Turkiy xalqlar tarixida botir sarkardalar va podshohlar nomiga "Alp" so'zi qo'shib ishlatilgan. Birinchi alp so'zini olgan inson turk xoqonligi asoschisi— Alp Er To'ngadir. Adabiyotimiz tarixida o'zbek xalq eposida to'qson alp bo'lganligi, so'nggi alp Alpomish ekanligi madh etilganligi "alp" leksemasi aynan turkiy xalqlar tili va madaniyatiga xos ekanligini ko'rsatib beradi. Birinchi misraning o'zidayoq tibbiy birlik "o'lmoq" leksemasini ko'rishimiz mumkin. Birinchi misradagi "o'ldimu" tibbiy birligi keyingi uch misrada oydinlashadi. Ya'ni, ikkinchi misrada "Esiz, ajun qaldimu?"(essiz, dunyo qoldimi?) ifodasi o'lgan insonning dunyoda bo'lmasligini anglatgan. Shu misraning o'zida vazn ixchamligini berish uchun tropning metanomiya turidan foydalangan: esiz, ajun (**Alp Er To'ngasiz**) qoldimu? Keyingi ikki misrada ham adib mohir iste'dod egasi ekanligini namoyon etib misralarga go'zallik baxsh etuvchi tibbiy metaforalardan ketma-ket foydalangan: o'zlak achin oldimu?(Zamin o'chini oldimi?), emdi yurak yirtilar(endi yurak yirtiladi). "Zamin" so'zi oraqli tashxis san'ati, "yurak yirtilar" tibbiy birligi orqali mubolag'a san'atini yuzaga keltirib, she'riy marsiya ohorini oshirgan.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytish joizki, tibbiyot va she'riyat mushtarakligi klassik ijodkorlarimiz asarlarida, ulug' tabiblarimiz hikmatlarida, payg'ambarimiz hadislarida mavjud edi va qadimdan shifokor-u bemorlarimizga kasalliklarni yengish uchun yordam berish bilan birga, bashariyatga tib ilmini sodda va tushunarli qilib yetkazish uchun xizmat qilgan. Tibbiyot va tilshunoslik bag'rida kamol topgan **tibbiy lingvistik**aning rivoji natijasida nazmiy asarlarda uchraydigan tibbiy birliklarning lingvistik xususiyatlari tadqiq qilinib, tibbiy birliklarning lisoniy imkoniyatlari ochib berildi, shu bilan birga tabobat va she'riyat integratsiyalashuvi natijada "she'r terapiyasi"ning shakllanishi va rivoj topishi ko'plab kasalliklarni inson tomonidan yengishga yordam berdi.

ADABIYOTLAR:

1. Арасту. Ахлоқи кабир. Таржимонлар Тўйчиев У. ва Маҳкам Маҳмуд.—Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2018.-352 б.
2. Syrica, G. Poëtika portreta v romanach F.M.Dostojevskogo. —Moskva. 2007.
3. Муртожиев М. Лингвистик метафоралар таснифи // Ўзбек тили ва адабиёти. —Т., 1973. — Б. 39
4. Форобий А. Фозил одамлар шаҳри.—Т.:1993. — 163 б.
5. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. Toshkent, "Fan"—1983. B.-25.
6. Қошғарий Маҳмуд. Девони лугати-т-турк. —Т.: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2017.—488 б.
7. Абу Али ибн Сино. Уржуза ёки 1326 байт таҳлили. Тошкент: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти-1999. -Б.160
8. Ҳамидулло Ҳикматиллоев. Шарҳ табобати. Тошкент:Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти- 1994.
9. Alisher Navoiy. Hikmatlar. "O'zbekiston". Toshkent, 2011.
10. Abuzalova M., Islomova Sh. Tilshunoslik va tibbiyot integratsiyasi: tabobatda davo bilan bog'liq paremiologik birliklar.—B.: Durdona, 2021.—B. 44.
11. Islomova SH. Tibbiy lingvistika taraqqiyoti va ravnaqi // Tafakkur va talqin to'plami. - Buxoro, 2021.— B. 346.
12. Islomova Sh. Tibbiyot tili va tibbiy matnlarning xususiyatlari // Международный научно-образовательный электронный журнал «Образование и наука в XXI веке». Выпуск №20 (том 3)
13. Islomova Sh. (2021) Tabobatda davo bilan bog'liq tibbiy paremiologik birliklar // Eurasian journal of academic research. Volume 1, Issue 1, Pages131-132. Zenodo.5752728
14. Фиёсиддин Жазоирӣ. Гиёҳлар тилга кирганда. Тошкент .- 2013. — Б. 44.

**O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI IJTIMOYIY TARMOQ MARKETINGI
TERMINLARINING SEMANTIK XUSUSIYATLARI**

Ismoilova Mamlakat Qurbonovna,
Osiyo texnologiyalar universiteti o'qituvchisi
Ismoilova_Mamlakat@mail.com

Annotatsiya. Istalgan sohaga doir terminlarni leksikadan ajratib olish, ularni tizimlashtirish, zarurat bo'lganda takomillashtirish muammosi har doim tilshunoslar, soha mutaxassislarini qiziqtirib kelgan. Mazkur masala terminologik leksikani jamlovchi tizim ahamiyati ularning ilmiy, nazariy, statistik omillarni hisobga olganda yanada aniqroq namoyon bo'ladi.

Kalit so'zlar: termin, terminologiya, ingliz tili, ijtimoiy tarmoq, so'z, o'zbek tili, birikma, lug'at, leksika, semantik, marketing.

**СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕРМИНОВ МАРКЕТИНГА СОЦИАЛЬНЫХ
СЕТЕЙ НА УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ**

Аннотация. Проблема выделения терминов из лексики любой области, их систематизации и, при необходимости, совершенствования всегда вызывала интерес у лингвистов и специалистов в соответствующих сферах. Значимость системы, объединяющей терминологическую лексику, становится ещё более очевидной при учёте научных, теоретических и статистических факторов.

Ключевые слова: термин, терминология, английский язык, социальная сеть, слово, узбекский язык, словосочетание, словарь, лексика, семантика, маркетинг.

**SEMANTIC CHARACTERISTICS OF SOCIAL NETWORK MARKETING TERMS IN
UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES**

Abstract. The problem of extracting terminology from the lexicon of any field, systematizing it, and improving it when necessary has always been of interest to linguists and field specialists. The importance of this issue in the system of compiling terminological vocabulary becomes even more evident when considering scientific, theoretical, and statistical factors.

Keywords: term, terminology, English language, social network, word, Uzbek language, phrase, dictionary, lexicon, semantic, marketing.

Kirish. Terminlarning hosil bo'lishi, ularning muayyan sohaga "bog'lanishi" murakkab jarayon hisoblanadi. Terminologiyada termin hosil qilish, ularni maxsus tizimga jamlashda quyidagi to'rt bosqich nihoyatda muhim amaliyot sifatida ajratiladi:

"1) ilm-fan va texnikaning har qanday sohasida tabiiy holda hosil bo'lgan leksik birliklarning termin sifatida jamlash bosqichi;

2) jamlangan terminlarni izohlash, leksikografik talqinini o'rganish, zarur o'rinlarda takomillashtirish, kichik maxsus lug'at yaratish bosqichi;

3) terminlarni muayyan asoslarda tartibga solish bosqichi;

4) terminologik ifodalarni me'yorlashtirish bosqichi"[1:4-8].

Termin yaratish va ajratishning sanalgan bosqichlari terminlarning semantik xususiyatlarini tahlilga tortmasadan amalga oshirib bo'lmaydigan faoliyatdir. Zero, til birliklarining har qanday tizimi ularning leksik-semantik xususiyatlarini chetlab o'tishi mumkin emas. Aslida turli sohalarga doir terminlarni ajratish, hosil qilish va tartiblashtirish jarayoni ko'p yillik tarixni qamrab oladi va bu jarayonda nafaqat tilshunoslar, balki terminologik birliklar mansub soha mutaxassislarining ham bevosita ishtiroki zarur bo'ladi. Yuqorida sanab o'tilgan terminlarning hosil bo'lishi, tizimlashtirilishi bilan bog'liq bosqichlar ijtimoiy tarmoq marketingi terminlariga ham taalluqli, albatta.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Qayd etish lozimki, termin sifatida ajratiladigan leksik birliklarning katta qismini, avvalo, so'zlar tashkil etadi. Semasiologiyada so'zning nominativ vazifasi (muayyan ma'no ifodalashi) muhimligi qayd etiladi. Aslida, tilshunoslikning eng muhim obyekti bo'lgan so'z semantik, semantik va vazifaviy jihatdan tadqiq qilinadi. So'zning struktur tahlili uning qanday birliklardan tashkil topganligini tahlilga tortadi. Bunda tovush, harf, bo'g'in kabilarning so'zni hosil

qilishdagi ahamiyati tekshiriladi. Soʻzning funksional tomoni tadqiq uning til va nutq tizimida bajaradigan vazifasini oʻrganadi. Semantik jihatdan u qanday tushuncha ifodalab kelishi tekshiriladi. Ijtimoiy tarmoq marketingi terminlari ham, avvalo, semantik jihatdan bir guruhga jamlanadi va yagona terminologik tizim hosil qilinadi. Ajratilgan bu terminlar guruhi, oʻz navbatida, umumiy terminlar tizimi tarkibiga kiradi. Umuman, terminlarning aynan ijtimoiy tarmoq marketingiga oid ekanligi ularning semantik tuzilishini, xususiyatlarini toʻliq aniqlashtirgandan keyingina maʼlum boʻladi.

Ijtimoiy tarmoq marketingi terminlari alohida tizim sifatida qaralishi ularning sistema qonuniyatlariga boʻysunishini anglatadi. Sistema tushunchasi adabiyotlarda quyidagicha izohlanadi: “ish-harakat, mehnat, texnik jarayonlar va shu kabilardagi qismlarning oʻzaro bogʻliqligidagi tartibot, tizim; narsa, hodisa, tushuncha va boshqalarning tasnifi; muayyan tarzda oʻzaro bogʻlangan va bir qadar yaxlitlikni tashkil etadigan elementlar majmui”[2:654]. Tadqiq obyektimiz boʻlgan terminlar ham ijtimoiy tarmoqda biznes yuritish, savdo-sotiq faoliyatini tashkil etishda faol qoʻllanadigan tushunchalarni ifodalovchi til birliklari sifatida bir sistemada jamlanadi. Sistema unsurlari kamida ikkitani tashkil etishi shart. Ijtimoiy tarmoq terminlari tizimi ham yuzlab aʼzolari jamlagan ochiq sistema hisoblanadi. Sistemaning ochiqligi ijtimoiy tarmoq marketingi terminlari tizimining eskirib, isteʼmoldan chiqib ketishi, yangi birliklar bilan boyishi mumkinligida namoyon boʻladi. Zero, ijtimoiy tarmoq platformalarining oʻzi eskirishi, ulardan foydalanuvchilar soni kamayishi, aksincha, yangi ijtimoiy tarmoq platformalari yaratilishi mumkin. Shuningdek, ijtimoiy tarmoqda savdo-sotiq yuritish usullari, meʼyorlari, auditoriyasi oʻzgarishi natijasida muloqot qilish vositalari ham oʻzgarishi tabiiy hol. Bularning hammasi ijtimoiy tarmoq marketingi terminologik tizimida oʻzgarishlarga sabab boʻladi. Aslida ijtimoiy tarmoq marketingi terminlari, sohaning oʻzi singari, nisbatan yangi ekanligini ham taʼkidlash lozim boʻladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Oʻzbek tilshunosligi, axborot texnologiyalari, media sohalarida ijtimoiy termin terminlari turli aspektlarda oʻrganilmoqda. Bunday yoʻnalishdagi tadqiqotlarning koʻpayishi ijtimoiy mediadagi marketing faoliyati ham tilimizga yangi leksemalarning paydo boʻlishiga sabab boʻlayotganligi bilan izohlash mumkin. Ammo aholining yosh qatlami ijtimoiy tarmoq bilan bogʻliq terminlarni yaxshi tushungani holda, katta avlod vakillarida bu masalada muammolar mavjudligi haqidagi fikrlar asossiz emas. Tilshunoslar va tarjimonlarning hamkorlikdagi faoliyati natijasida hosil boʻlgan leksikografik manbalarga talabning ortib borayotganligi ham fikrimizni dalillaydi. Sinergetika qoidalariga koʻra tartibsiz holdagi til hodisalari vaqt oʻtishi bilan muayyan tartib hosil qiladi. Leksikografiya sohasidagi bajarilishi kechikayotgan ijtimoiy tarmoq marketingi terminlarining tizimlashtirilishi masalasida ham sinergetika qoidalari ishlayotganligini koʻrishimiz mumkin. *Kun.uz* axborot sayti tomonidan avlodlar oʻrtasidagi muloqotda tushunmovchiliklarga sabab boʻlgan zamonaviy yoshlar lugʻatidagi ayrim soʻzlarning izohi haqida maʼlumot bergan maqola shunday ishlar sirasiga kiradi [3]. Umuman, iqtisodiyot, biznes va tijoratga doir terminlar yuzasidan oʻzbek tilida qator tadqiqotlar olib borilgan[4],[5],[6]. Ammo oʻzbekcha matnlarda tez-tez uchrab turadigan va bevosita yoki bilvosita ijtimoiy tarmoq marketingi termini sifatida qaralishi mumkin boʻlgan quyidagi kabi leksemalar tobora oʻzbek leksikasida oʻrinlasha boshladi:

kovorking (coworking) – yakka yoki guruh boʻlib idoraviy ishlar, startaplar, taʼlim uchun moʻljallangan, zamonaviy texnologiyalar bilan taʼminlangan bino;

vok (wok) – maxsus tovada tayyorlangan Osiyo taomlarining umumiy nomi;

gadjet (gadget) – cheklangan vazifalar doirasida asqotadigan texnik buyumlarning umumiy nomi;

klaster (cluster) – bir hududdagi bir necha korxona yoki tadbirkorlarning kreativ yechim uchun umumiy intilishi;

mastxev (must have) – kerakli va zarur buyum;

trend – mavsum uchun eng dolzarb, soʻnggi urf;

trendsetter – jamiyatga trend olib kiradigan innovator insonlar;

chellenj (challenge) – chaqiriq, bajarish lozim boʻlgan topshiriqqa chorlov;

kollobaratsiya (collaboration) – umumiy manfaatga birga erishish uchun ikki yoki undan koʻproq kishining sherikchiligi;

startap (startup) – yosh tadbirkorlar amalga oshirmoqchi, tezda muvaffaqiyatga erishish niyatida boʻlgan loyihalar;

xeyter (hater) – taniqli insonlar yoki oʻzi taniydigan, qaysidir jihati yoqmaydigan insonlarni ijtimoiy tarmoqlarda asossiz tanqid qiluvchi shaxslar;

frilanser (freelancer) – rasmiy va doimiy ish joyi boʻlmagan, masofadan buyurtmaga ishlaydigan erkin ijodkor.

Tahlil va natijalar. Tilimizga faol tarzda kirib kelayotgan bu kabi leksemalarning semantik koʻlamini aniqlash, til tizimidagi oʻrnini belgilash ularning nutqiy hosilalarda toʻgʻri qoʻllanishiga yordam beradi. Zero, globallashuv jarayoni muqarrar ekan, bu kabi baynalmilal leksika tilimizga kirib kelaveradi. Tilshunsolar esa

ularning ifoda semalarini aniqlashlari, leksikografik talqinini shakllantirishlari lozim bo'ladi. Bunda muayyan sohada faol qo'llanayotgan leksemaning donor tildagi definatsiyasidan foydalanish ham samarali bo'ladi. Albatta, bu jarayonda tarjimaning sifatiga e'tibor qaratish talab etiladi. Qayd etish lozimki, yuqorida keltirilgan leksemalarning aksariyati donor tilning o'zida ham neologizm sanaladi. Shu sababli ularning definatsiyasini shakllantirishda bosma lug'atlardan emas, elektron lug'atlardan, jumladan, turli korpus va tezarusalardan foydalanish maqsadga muvofiq. Masalan, yuqorida keltirilgan leksemalardan biri bo'lgan va o'zbekcha matnlarda tez-tez uchraydigan xeyter leksemasining ingliz tili korpusida berilgan ifoda semalari bilan tanishamiz. Chunki leksema etimologik jihardan ingliz tiliga mansubdir. Biz tahlil davomida murojaat qilgan tezarusimizda xeyter leksemasining uchta ma'nosi keltirilgan:

“1. One who hates

My book is not to villainize the villainizers, hate the haters, or to demonize the demonizers.

1. One who expresses unfounded or inappropriate hatred or dislike, particularly if motivated by envy (slang, derogatory).

2. A person who hates” [7].

Keltirilgan iqtibosdan ma'lum bo'ladiki, xeyter leksemasi boshqa bir shaxsni yomon ko'radigan insonni ifodalaydi. Odatda, xeyterning shaxsga bo'lgan yomon munosabati asossiz, hasad tufayli shakllangan bo'ladi. Tezarusda keltirilgan har uch ma'no o'zaro uslubiy, semantik jihatdan farqlanmaydi. Tezarus leksemaning turli lug'atlarda berilgan ma'lumotlarini jamlagan. Yuqorida keltirilgan uchta izoh ham turli lug'atlardan jamlangan (WordNet 3.1 © 2011 by Princeton University, Webster's Revised Unabridged Dictionary). Shu sababli birinchi va uchinchi ma'nolar orasida deyarli farq mavjud emas. Ammo birinchi izohni dalillash uchun illyustrativ misol ham keltirilgan bo'lib, u leksema semantik xususiyatlari haqida o'quvchida aniqroq tasavvur shakllanishiga xizmat qilgan: “Mening kitobim yomonlarni qoralash, hasadchilarni yomon ko'rsatish, yovuzlarni jazolashni maqsad qilmagan”.

Mazkur illyustrativ misolda xeyter leksemasida “hasadchi” semasi ham mavjud ekanligidan dalolat beradi. Maxsus illyustrativ misol lug'at maqolasining birinchi qismida berilishi aynan shu ma'no xeyter leksemasida asosiy ekanligini ko'rsatadi. Aslida, xeyter leksemasini o'zbek tiliga to'liq o'zlashgan, deb bo'lmaydi. Ammo ijtimoiy tarmoqlarda, xususan, ijtimoiy tarmoqda olib boriladigan savdo-sotiq munosabatlarida faol qo'llanishi uning o'zbek tili leksikasiga kelajakda kirib kelishi mumkinligi haqida taxmin qilishga imkon beradi. Tilshunoslikda kelajak kutilmalari haqida taxminiy lug'atlar yaratilishi leksikografiyada qo'llanib kelayotgan amaliyot hisoblanadi. Ehtimoliy derivatsion lug'atlar (kelajakda yaratilishi kutilayotgan so'zlar lug'ati) ham shunday lug'atlar sirasiga kiradi. Ijtimoiy tarmoq marketingi terminlari lug'atidan o'rin oluvchi ba'zi leksemalar ham o'zbek tilidagi shakl va so'z yasallishlari uchun asos bo'lishi mumkinligi nuqtayi nazaridan shunday turdagi lug'atlar yaratilishida manba vazifasini bajaradi. Ta'kidlash lozimki, tilning nutqiy voqelanishida lakonikligi qonuniyati monosemantik leksemalarning polisemantiklashishiga xizmat qiladi. Bu har qanday tilda leksemalar orasida polisemantik leksemalar salmoqdor ekanligida ham namoyon bo'ladi. Ijtimoiy tarmoq marketingi sohasida qo'llanadigan *shtrixkod*, *keshbek*, *promokod*, *brend*, *videoreklama*, *fedbek*, *kontent*, *xeshteg*, *trend*, *spam* kabi leksemalar monosemantikligi bilan ajralib turadi.

Qayd etilganidek, leksemalar termin sifatida yaratilishining yoki boshqa tilga kirib borishining dastlabki bosqichida monosemantik bo'lsa-da, tilning ijtimoiyligi ta'sirida ma'noviy transformatsiyaga uchrab boradi. Yuqorida sanalgan leksemalarning ba'zilar nafaqat onlayn savdoda, balki bevosita savdo-sotiqda ham qo'llanishida ham bu fikr dalilini kuzatamiz. Masalan, *keshbek*, *brend* kabi leksemalarning semantik xususiyatlari va qo'llanish doirasi orqali fikrimizni davom ettiramiz. Jumladan, ingliz tili korpusi ma'lumotlariga ko'ra *keshbek* (cashback) leksemasining ingliz tilida *credit*, *discount*, *kickback*, *partial refund*, *rakeback*, *have money back*, *kick-back*, *claim*, *compensation*, *payment*, *payback*, *rebate*, *recovery*, *redemption*, *refund*, *reimbursement* kabi yigirmadan ortiq sinonimlari keltirilgan. Sanalgan sinonim leksemalardan faqat *keshbek* leksik birligi o'zbekcha matnlarda, reklamalarda faol qo'llanib kelinmoqda. Bu leksema qandaydir ma'noda o'zbek xalqi tasavvurida muayyan tushuncha bilan bog'lanadi ham. Boshqacha aytganda, bu leksemani o'zbek tilda muloqot qiluvchilarning katta qismi tushunadi va o'qiganda yoki eshitganda ularning tasavvurda muayyan tushuncha paydo bo'ladi. *Keshbek* leksemasining o'zbek tilidagi muqobili mavjud emasligi uning semantik xususiyatlari ham ingliz tili asosida shakllanishiga sabab bo'lgan, deyishga yetarlicha asos bor.

O'zbek xalqi bozor iqtisodiyotiga o'tganligiga u darajada ko'p vaqt bo'lmaganligi, *keshbek* tushunchasi iqtisodiyotning shu turida xaridorlar va xizmatdan foydalanuvchilarni rag'batlantiruvchi vosita bo'lib namoyon bo'lishida ham bu namoyon bo'ladi. Ya'ni tahlil qilayotgan birligimiz o'zbek tiliga, o'zbek olamining lisoniy manzarasiga tushuncha sifatida ham, so'z sifatida ham yaqindan boshlab kirib kela boshladi. Shu tufayli bu leksemaning ingliz tilidagi definatsiyasiga (“xaridor yoki foydalanuvchi tomonidan

sotib olingan mahsulot, xizmat to'lovining bir qismini rag'batlantirish sifatida naqd / kredit kartochkasiga qaytarib olishi jarayoni") tayanish lozim bo'ladi. Zamonaviy o'zbek marketingida, xususan, ijtimoiy tarmoq marketingida xuddi shunday ma'noda qo'llanmoqda.

Til birliklariga semasiologik yondashish jarayonida taqiq til birligidan boshlanishi shubhasiz. Bu ijtimoiy tarmoq marketingi terminlariga ham aloqador, albatta. Deylik, *brend* so'zining borliqda nimani ifodalashi, qanday semalardan tashkil topganligi, semalarning so'z ifodalagan tushunchaga aloqadorligi kabi masalalar semasiologiyaning o'rganish obyektlaridir. Semasiologiya til birliklarining ma'no tomonini o'rganuvchi tilshunoslik sathi deyishimiz mumkin. Derivatsion jarayonlarning terminlar hosil qilinishidagi ahamiyati so'z yasovchi qo'shimchalarning faol qo'llanishi bilangina kifoyalanib qolmaydi. Chunki termin nafaqat oddiy til birligining muqobili, balki o'ziga xos belgilariga ega bo'lgan maxsus so'z sifatida tan olinadi.

Yangi terminlarning terminologiyaga kirib kelishi leksikada o'zgarish qilganligi kabi, tildagi so'z yasash qonuniyatlari ham terminologiyaga ta'sir qiladi. Ijtimoiy tarmoq marketingi terminologik tizimida muhim o'rin tutadigan *chegirma*, *buyurtma* kabi leksemalar o'zbek tilida yasama leksemalar sirasiga kiradi. Zero, sanalgan leksemalar *-ma* ot yasovchisi yordamida *buyurmoq*, *chegirmoq* fe'llaridan hosil qilinganligi ortiqcha dalil talab qilmaydi. O'zbek tilining morfemik tarkibini tekshirgan mutaxassislar *-ma* derivatsion affiksi fe'llardan ot va sifatlar hosil qilishini qayd etadilar. Shu o'rinda derivatsion birliklar ijtimoiy tarmoq marketingi terminlarining nafaqat o'zbek tilidagi birliklarida, balki ingliz tilidagi qismida ham uchrashini qayd etib o'tish lozim. Ingliz tilidagi yasama ijtimoiy tarmoq marketingi terminlari sirasiga *timeline*, *retargeting*, *follower* kabilarni kiritish mumkin. Bunday leksemalarning bir qismi ingliz tilidagi derivatsion qoliplar asosida hosil bo'lib, keyin o'zbek tiliga o'tgan. Masalan, o'zbek tilida hozir qo'llanish chastotasi bir-biriga yaqin bo'lgan va ko'p hollarda sinonim leksemalar sifatida qo'llanadigan *follower* va *kuzatuvchi* leksemalari orasida shunday semantik bog'liqlikni ko'rish mumkin. Negaki har ikkala leksema fe'ldan yasalgan otlar sanaladi. Boshqacha aytganda, *kuzatuvchi* leksemasi ijtimoiy tarmoqda biror shaxsга yoki tashkilotga doir tarmoqni obuna bo'lib kuzatib boruvchi shaxsni ifodalovchi leksema bo'lib, u ingliz tilidagi *follower* leksemasini kalkalash orqali hosil qilingan.

Xulosa va takliflar. Semasiologiya "til birliklarining hissiy idrok qilinadigan tomoniga, tovush, akustik yoki grafik ko'rinishiga qarshi qo'yiladigan ma'noviy tomonini o'rganadigan tilshunoslik bo'limi" [8:288] hisoblanadi. Shu tufayli til birliklarining leksik tarkibi bunda asosiy o'rinni tutadi. Til birligining mazmuni lug'aviy ma'no va ma'no bo'yoqlaridan tashkil topadi. Ijtimoiy tarmoq marketingi sohasi qamrab oluvchi leksik birliklar terminlik maqomi nuqtayi nazaridan ham, aksariyat hollarda birma'noli bo'ladi. Zero, umumiy so'z jumla, ba'zan birikmalarning terminlarga o'tishi jarayonda monosemantiklik xususiyati bilan ajralib turishi, ekspressivlik, emotsionallik xususiyatlarini yo'qotishi tabiiy holdir. Boshqacha aytganda, termin dastlabki hosil qilinish jarayonida monosemantik xarakterga ega bo'ladi. Ya'ni yangi leksema termin sifatida leksikaga kiritilar ekan, u faqatgina bir ma'no – terminologik ma'no ifodalaydi. Yuqorida tahlil qilingan *xeyter* leksemasi ham o'zbek tili lisoniy manzarasida monosemantiklik xususiyatiga ega. Ya'ni *xeyter* leksemasi ijtimoiy tarmoqlarda mashhur bo'lgan shaxslar haqida o'z asosiga ega bo'lmagan tanqid yog'diruvchilarnigina ifodalaydi. O'zbek leksikasida bu leksema boshqa ma'noni ifodalashda qo'llanmaydi. Ijtimoiy tarmoq marketingi sohasida bu termin savdo-sotiq qiluvchi shaxslar va ularning faoliyatini, savdo mahsulotini tanqid qiluvchilarni ifodalaydi. Albatta, bunda tanqid jarayoni asosli bo'lishi, ko'rsatilgan xizmat yoki sotilgan mahsulot darhaqiqat sifatsiz bo'lishi mumkin. Ammo *xeyter* leksemasi ijtimoiy tarmoqda savdo-sotiq bilan shug'ullanuvchi shaxslar tomonidan o'z faoliyatlarini tanqid qilgan shaxslarga nisbatan qo'llanadi (ta'kidlanganidek, bu tanqidlarning ba'zilari o'rinli bo'lishi ham mumkin). Ma'lum bo'ladiki, *xeyter* leksemasi o'zbekcha matnlarda hozirgi kunda monosemantik leksema sifatida qo'llanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Шчербин В.К. Асноўныя этапы тэрмінатворчай дзейнасці // Тэрміналагічны зборнік «89-90». – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – С.4-8.
2. Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 12 жилдлик, 7-жилд, – Тошкент: ЎЗМЭ, 2004. – 704 б.
3. <https://kun.uz/50507032?q=%2Fuz%2F50507032> [Elektron manba:] Murojaat sanasi: 20.12.2024.
4. Nasriyeva D., Jurayeva M. Biznes va tijorat terminlari va ularning o'ziga xos xususiyatlari // Society and innovations. 2021. №2. – B.297-300.
5. <https://inscience.uz/index.php/socinov/index>;
6. Husanov N., Mirahmedova Z. Iqtisodiy atamalar va ish yuritish. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2005. – 123 b.
7. <https://www.powerthesaurus.org/hater/definitions> [Elektron manba:] Murojaat sanasi: 20.12.2024.
8. Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 12 жилдлик, 7-жилд, – Тошкент: ЎЗМЭ, 2004. – 704 б.

MILLIY KONSEPTOSFERALAR TADQIQINING LINGVOMADANIYATSHUNOSLIKKA DOIR ASPEKTLARI

Jalolova Feruza Normurodovna,

O'zbekiston milliy universiteti

Xorijiy til va adabiyot kafedrasida katta o'qituvchisi

missjalolova@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada lingvomadaniyatshunoslik fanining umumiy tushunchalari va uning asosiy vazifalari, uning tarixi va jamiyatimizga kirib kelishi ko'rib chiqilgan. Xalqlar madaniyati kishilar o'rtasidagi munosabatlarning muayyan bir shakli sifatida tadqiq qilinayotgan yangi yo'nalish, ya'ni lingvomadaniyatshunoslik bugungi kunda tilshunoslikning jadal rivojlanayotgan, tilda o'z ifodasini topayotgan va barqarorlashayotgan sohasi sifatida talqin qilinishi mumkin. Lingvomadaniyatshunoslik sohasida til nafaqat kommunikatsiya vositasi sifatida, balki madaniyat, ijtimoiy munosabatlar, mentalitet va tarixiy jarayonlarni aks ettiruvchi element sifatida ham ko'rib chiqiladi. Maqolada keltirilgan ilmiy atamalar va nazariyalar, lingvomadaniyatshunoslikning o'zbek tilshunosligidagi o'rni va uning jamiyatimizga ta'siri haqida yanada kengroq tushuncha hosil qilishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: lingvomadaniyatshunoslik, konseptologiya, konseptosfera, konsept, konseptual maydon, olam manzarasi.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ КОНЦЕПТОСФЕР

Аннотация. В данной статье рассматриваются общие понятия лингвокультурологии и её основные задачи, её история и внедрение в наше общество. Новое направление, изучающее культуру народов как определённую форму отношений между людьми, а именно лингвокультурологию, сегодня можно интерпретировать как быстро развивающуюся область языкознания, которая находит своё выражение в языке и стабилизируется. В области лингвокультурологии язык рассматривается не только как средство коммуникации, но и как элемент, отражающий культуру, социальные отношения, менталитет и исторические процессы. Научные термины и теории, представленные в статье, помогают получить более широкое представление о роли лингвокультурологии в узбекском языкознании и её влиянии на наше общество.

Ключевые слова: лингвокультурология, концептология, концептосфера, концепт, концептуальное поле, картина мира.

LINGUOCULTURAL ASPECTS OF RESEARCHING NATIONAL CONCEPTOSPHERES

Abstract. This article examines the general concepts of linguoculturology and its main objectives, its history, and its integration into our society. Linguoculturology, a new direction that studies the culture of peoples as a specific form of relations between individuals, can today be interpreted as a rapidly developing field of linguistics that finds its expression in language and is becoming established. In the field of linguoculturology, language is considered not only as a means of communication but also as an element reflecting culture, social relations, mentality, and historical processes. The scientific terms and theories presented in the article help to gain a broader understanding of the role of linguoculturology in Uzbek linguistics and its impact on our society.

Keywords: linguoculturology, conceptology, conceptosphere, concept, conceptual field, worldview.

Kirish. Har qanday jamiyatning tili o'sha jamiyat madaniyatining tarkibiy qismi sanaladi, til va madaniyat o'zaro chambarchas bog'liqdir, madaniyatning rivojlanishisiz tilning rivojlanishini tasavvur qilish mumkin emas. E.Sepir fikri bilan aytganda "ma'lum bir jamiyatning nima qilayotgani va nimani o'ylayotganiga ko'ra madaniyati aniqlanadi, til esa, qanday o'ylayotganini aks ettiradi..." [11:37]. Jamiyatdagi moddiy va madaniy qiymatlarning tarixiy o'zgarishi bilan bir qatorda, albatta, tilda ham o'zgarishlar sodir bo'ladi va bu o'zgarishlar tilning barcha qatlamlarida, eng avvalo, leksik qatlamda kuzatiladi. Til, ko'pgina yetakchi mutaxassislar e'tirof etgandek, kishilik jamiyati taraqqiyotining muayyan

bir bosqichida tadrijiy ravishda semiotik tizim sifatida vujudga kelib, belgilar sistemasida polifunksional xususiyatga ega hodisa sifatida rivojlangan tizimdir.

Tilshunoslik ham boshqa fanlar singari har bir davrda inson ongidagi o'zgarishlarga va taraqqiyotga guvoh bo'lmoqda. Agar XIX asr qiyosiy-tarixiy tilshunoslik asri bo'lib tarixda qolgan bo'lsa, XX asr tilshunoslikda strukturalizm davri deb nom qoldirdi, qayta tiklanish davri sifatida boshlangan XXI asrda esa antroposentrik paradigma yetakchilik qila boshladi. Shuni ta'kidlash lozimki, lingvomadaniyatshunoslikka oid bir qator tadqiqotlarda tilga antroposentrik yondashuv nemis tilshunosi V.fon Gumboldt tomonidan ilgari surilganligi haqida qaydlar mavjud. Shu g'oyaga ergashgan holda, tilshunoslarning diqqat markazida muayyan madaniyat vakili hisoblanmish til sohiblari, ya'ni inson ustuvor o'rinda talqin qilina boshlandi [7:247].

Butun borliqdagi narsa-hodisalarni nomlash ularning sifati, harakatlarining til egalari tomonidan his qilinishi va o'ziga xos idroki tarzidan kelib chiqadi. Ushbu jarayon asosida aynan inson turganligi uchun ham ushbu obyektiv bo'lgan hodisalarning mohiyatini insondan ajratib izohlash mantiqqa ziddir. Demak, aytish mumkinki, antroposentrik paradigmada til – inson shaxsini tarkib toptiruvchi asosiy unsur hisoblanadi. Ijtimoiy ongning shakllanish omillarini tahlil qilish turli madaniyatlarning o'zaro munosabatlarini va o'zaro tushunish mexanizmlarini tadqiq qilish imkoniyatlarini vujudga keltirdi. Bu esa, o'z navbatida, tilshunoslikda til va madaniyat munosabatlarining tadqiq qilinishiga asoslangan yangi tadqiqotlarning paydo bo'lishiga turtki bo'ldi. Tilda lisoniy ong va madaniy qadriyatlar obyektiv olam tasvirining mental modellari ko'rinishida aks etadi va ifodalanadi. Shu asosda, tilda madaniy an'analar kontekstiga tayanilgan holda olamni milliy idrok qilish va tushunish kategoriyalari shakllanadi.

Adabiyotlar sharhi. Dunyo tilshunosligida xalqlar madaniyati kishilar o'rtasidagi munosabatlarning muayyan bir shakli sifatida tadqiq qilinayotgan yo'nalish – lingvomadaniyatshunoslik bugungi kunda jadal rivojlanayotgan, tilda o'z ifodasini topayotgan va barqarorlashayotgan soha sifatida talqin qilish mumkin. Maqolaning asosiy mazmunini yoritishda va tahlil jarayonida V.A. Maslova, V.N. Teliya, A.E.Mamatov, D.U.Ashurovalarning ilmiy manbalardan foydalanildi.

Konseptologiyada konsept atamasi lisoniy birlik sifatida qo'llaniladi, konseptlar to'plami xalqning va shu xalq iste'molida bo'lgan tilning olamning lisoniy manzarasiga bog'liq bo'lgan konseptosferasini tashkil etishi yoritildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Lingvomadaniyatshunoslik ilmiy va o'quv fani sifatida tilshunoslikda XX asrning 90-yillari o'rtalarida tilga madaniy xazina sifatida e'tiborning kuchayishi natijasida hayotga tatbiq etildi, bu jarayonga Y.D. Apresyan, N.D. Arutyunova, A. Vejbiskaya, V.V. Vorobyov, V.A. Maslova, E. Sepir, Y.S. Stepanov, V.N. Teliya, N.I. Tolstoy kabi rus tilshunoslari, ingliz olimlaridan J.Lakoff, M.Jonson, E.Sepir, B.Uorf, shuningdek, o'zbek tilshunoslari Sh.S.Safarov, A.Hojiyev, O'.Q.Yusupov, A.E.Mamatov, D.U.Ashurova, M.R.Galiyeva, M.M.Mirtojiyev, A.Nurmonov, N.Mahmudov, G.H.Boqiyeva, Sh.S.Sirojiddinovlar o'z hissalarini qo'shdilar.

L.Vitgenshteyn tomonidan bu yangi ilmiy paradigma shakllanishi jarayoniga "Olam narsalarning emas, balki faktlarning yig'indisidan iborat" deya ta'rif berildi [2:71]. M.Xaydegger, M.Veber, G.Fransev, N.Chavchavadze esa bu – eng oliy insoniy fazilatlar orqali oliy qadriyatlarni amalga oshirishdir, degan ta'rifni keltirib o'tadilar [1:373].

Lingvomadaniyatshunoslikning etnolingvistik yo'nalishi haqida gapiradigan bo'lsak, uning ildizlari Yevropada V.Gumboldtga, Amerikada esa – F.Boas, E.Sepir, B.Uorflarga borib taqaladi.

Bu jarayonga taniqli o'zbek tilshunos olimi N.M.Mahmudov quyidagicha fikr bildiradi: "lingvokulturologiya tilni madaniyat hodisasi sifatida o'rganadi. Bu dunyoni milliy til prizmasi orqali o'ziga xos tarzda ko'rish bo'lib, bunda til alohida milliy mentallikning ifodachisi sifatida ishtirok etadi. Bugun lingvokulturologiya rus va boshqa xorijiy tilshunosliklarda alohida lingvistik yo'nalish sifatida shakllandi va rivojlanib bormoqda. Vazifasi til va madaniyat, til va etnos, til va mentalitet o'rtasidagi o'zaro munosabatni tavsiyalash va o'rganishdan iborat bo'lgan bu yo'nalish o'zbek tilshunosligida ko'proq qiyosiy aspektidagi izlanishlarda endi-endi boshlanmoqda" [10:51].

Milliy xarakter asosida kommunikativ xulq-atvor xususiyatlari yotadi, bu xususiyatlar, o'z navbatida, madaniyat turi, shuningdek, ijtimoiy-madaniy munosabatlar va qadriyatlarga ko'ra aniqlanadi. Masalan, inglizlarga vazminlik, sovuqqonlik, boshqalarning ishiga aralashmaslik, o'zini hurmat qilish, bosiqlik, xushmuomalalik, toqatlilik, sertakallufilik, seriltifotlilik, hushyorlik va chidamlilik kabi milliy xususiyatlar xos bo'lsa, o'zbek xalqi mehmondo'stlik, toqatlilik, xushmuomalalik, sertakallufilik, seriltifotlilik, bag'rikenglik va chidamlilik kabi xususiyatlarga egadir. Demak, ikki xalqqa xos xususiyatlarning ba'zilar bir-biri bilan kesishadi, ba'zilar esa mutlaqo bir-biridan yiroq bo'lsada, ular o'z navbatida, o'zlari tegishli bo'lgan xalqning milliy mentaliteti haqida ma'lumot beradilar.

Konseptologiyada konsept atamasi lisoniy birlik sifatida qoʻllaniladi, uning yordamida olimlar milliy ong kognitiv modelini idrok etishga va yaratishga harakat qiladilar. Va bu model konseptosfera deb yuritiladi. Til va madaniyat oʻrtasidagi munosabat bir butun tushuncha boʻlib, bu tushunchaning har ikkala komponenti bir-biriga oʻzaro taʼsir koʻrsatadi. Til “madaniyat” tushunchasining bir elementi sifatida boshqa belgilar tizimlari qatorida uni aks ettiradi va ifodalaydi. Til belgilarining mazmuni – bu faqatgina insonlar faoliyati davomida yuzaga keladigan madaniyatga taalluqli tushuncha; madaniyat matnlar orqali mavjuddir va demakki, u til orqali amalga oshadi.

Lingvomadaniyatshunoslik milliy konseptosferaning oʻziga xos xususiyatlarini madaniyatdan onga oʻtish jarayonida tadqiq qiladi. Bu borada ilmiy izlanishlar olib borgan rus olimlarning taʼlimotlarida olamni bilish asnosida yuzaga keladigan mental axborotlar, voqelik konseptual idrokini taʼminlaydigan konseptlar yotishi haqida bir xil qarashlar mavjud. Konseptosferani oʻrganishda uning maydon modeli shakllantiriladi, bu maydon yadro va sarhaddan iborat boʻladi. Tilshunoslikning lingvomadaniyatshunoslik yoʻnalishi orqali muayyan bir xalqning turmush tajribalari, olam haqidagi tasavvurlari va olamni bilishdagi his-tuygʻulari lisoniy birliklarda oʻz aksini topadi va avloddan avlodga oʻtadi. “Xalqning hayotiy lugʻatlari” (Vocabularies of Public Life) nomli kitobining kirish qismida sotsiolog olim R.Uatnou quyidagilarni yozadi: “Bizning asrimizda, madaniyatni tahlil qilish ehtimol barcha boshqa davrlardagiga nisbatan koʻproq inson haqidagi fanlarning markazida turibdi” [4:2]. Bunday tadqiqotlarning muhim xususiyatlaridan biri ularning fanlararo xarakterga ega ekanligidir. Antropologiya, adabiy tanqid, siyosiy falsafa, dinlarni oʻrganish, madaniyat tarixi va kognitiv psixologiya bu borada boy manbalarga, xulosalarga ega va ulardan yangi gʻoyalarni izlab topish mumkin. Madaniyatning tilda aks etishi bilan bogʻliq boʻlgan masalalar madaniyat mahsuli va shu bilan birga uning mavjudligi vositasi sifatida yana bir zamonaviy ilmiy yoʻnalish – lingvomadaniyatshunoslik doirasida hal etiladi. “Kommunikativ darajada u yoki bu jamoaga xos lisoniy va madaniy anʼanalar yordamida oʻzaro muloqot qilish darajasining natijasi bu – insonlar oʻrtasidagi murosas va bir-birini tushunishdir”.

Professor V.V.Vorobyov lisoniy madaniyatga quyidagicha taʼrif beradi: “bugungi kunda lingvomadaniyatshunoslikni filologik fan deyish mumkin. U muayyan darajada tanlab olingan madaniy qadriyatlar majmuini oʻrganadi, nutqning vujudga kelishi va idrok qilinishidagi jonli kommunikativ jarayonni tadqiq qiladi, lisoniy olam tasavvurining tizimli bayonini yoritadi va taʼlimning taʼlimiy, tarbiyaviy va intellektual vazifalarini ado etadi” [6:325].

Shunday qilib, lingvomadaniyatshunoslik majmuaviy yoʻnalish boʻlib, madaniyat va tilning oʻzaro munosabatlarga kirishuvini, oʻzaro bir-birlariga taʼsiri jarayonini, funksional xususiyatini oʻrganadi, bu jarayonni tizimli ravishda zamonaviy metodlarga asoslangan holda tadqiq qiladi. “Konsept” atamasi tilshunoslikda olimlar tomonidan turlicha ilmiy talqin qilingan boʻlib, V.A.Maslova tomonidan aytilgan taʼrif ushbu atama mohiyatini aniqroq aks ettirgan: “konsept lingvomadaniy oʻziga xoslikka ega boʻlgan maʼlum bir etnomadaniyat vakillarini u yoki bu tarzda tavsiflovchi semantik tuzilmadir” [9:50]. Konsept markazi har doim eng muhim sanalgan tushunchadan tashkil topadi, chunki konsept madaniyatni tadqiq qilishga xizmat qiladi, madaniyat asosida esa aynan qadriyatlar tamoyili yotadi. Konsept, oʻz oʻrnida, inson tafakkurining mahsuli hisoblanadi. Konsept tushunchasi oʻzida mantiqshunoslik, psixologiya, tilshunoslik va falsafa fanlarining oʻzaro bogʻliqligi, hamkorligini aks ettiradi.

Konseptlar majmui konseptosferani tashkil qiladi. Konseptosfera tushunchasi esa koʻp qatlamli boʻlib, u oʻz ichiga individual, guruh va milliy konseptosferalarni oladi. Turlicha konseptosferalarning oʻzaro aloqasi bir-biri bilan bogʻliq xarakterga ega. Konseptosfera atamasi asosan chogʻishtirma tadqiqotlar uchun muhim sanaladi, chunki bu yoʻnalishdagi tahlillarda konseptosferaning milliy xususiyatlari asosiy obyekt sifatida olinadi; asosiy obyekt boʻlgach esa konseptosferalar har bir til sathida turlicha berilishi bilan izohlanadi. Bunda soʻz, soʻz maʼnosi, shu maʼnolarning konseptlari oʻz holicha emas, aksincha, insonning “fikrlar qatlam”ida muayyan bir shaklda paydo boʻlishi bilan izohlanadi. Lingvomadaniy konseptlar turli asoslarga koʻra tasnif qilinishi mumkin. Tanlab olingan turli xil mavzular nuqtai nazaridan konseptlar, masalan, emotsional, taʼlimiy, kontekstual va boshqa konseptosferalarga boʻlinishi ham mumkin. Maʼlum bir tilda gaplashuvchi odamlarga nisbatan tasniflanadigan konseptlar esa individual, mikroguruh, makroguruh, milliy, umuminsoniy konseptosferalarni hosil qiladi. Tilning milliy konseptosferasi milliy madaniyat bilan bogʻliq boʻlib, tarixiy va diniy tajribalar bilan aloqada boʻladi.

Individual konseptosferalar oila, jamiyat bilan bogʻliq holda oʻrganiladi. Yuqorida keltirilgan fikrlardan kelib chiqadigan boʻlsak, til faqatgina muloqot quroli emas, balki u madaniyatning koʻzgusidir, chunki har bir tilni milliy va madaniy konseptosferalarda koʻramiz. Turli tadqiqotlar jarayonida u yoki bu diskursda pedagogik, diniy, siyosiy, falsafiy, tibbiyotga doir va boshqa funksiyaga kirishuvchi konseptlarni ham ajratish mumkin. Agar D.S.Lixachev taʼbiri bilan aytadigan boʻlsak, konseptosfera – bu alohida shaxsning lugʻat boyligida, xuddi oʻsha jamiyatda mavjud boʻlgan tildagi singari, ochiladigan

imkoniyatlarning barchasidir. Lingvomadaniyatshunoslik uchun konseptning invariantligi, mazmunan to'liq bo'lishi xosdir (konsept inson faoliyati natijalarini aks ettiradi). Konsept lug'atlarda qayd etilgan ma'nolaridan farqli o'laroq individual ma'no sifatida talqin etiladi. Konseptlar to'plami ma'lum bir xalqning va shu xalq iste'molida bo'lgan ma'lum bir tilning konseptosferasini tashkil etadiki, bu bevosita olamning lisoniy manzarasiga bog'liqdir. Konseptlar guruhini D.S.Lixachev konseptosferalar yoki bo'lmasa, ideosferalar deb atashni taklif qiladi: "Umuman olganda, individual shaxsning so'z boyligida, shuningdek, butun tilda kashf etilgan jami tushunchalar yig'indisini konseptosfera deb atashimiz mumkin". Shunday qilib, D.S. Lixachev konseptosferani verbal hudud bilan o'zaro bog'laydi, ammo shu bilan birga konseptosferaning mazmuni milliy madaniyatning rivojlanish darajasi bilan belgilanishini ta'kidlaydi, u konseptosferalarning ko'pligi haqida fikr bildiradi, millat, oila, ijtimoiy jamoalar ideosferasi va shu bilan birga, inson ongida konseptosferalar bir-biriga ta'sir o'tkazgan holda mavjud bo'lishi mumkin, degan ta'rifni beradi: "Konseptlar o'rtasida odamning madaniyat darajasi, uning ma'lum bir jamoaga mansubligi, shaxsiyati bilan belgilanadigan bog'liqlik mavjud. Bir konseptosfera boshqasi bilan birikishi mumkin, aytaylik, bir tilning umumiy olingan konseptosferasi, lekin unda muhandis, oila konseptosferasi, shuningdek, individual konseptosferalar mavjud bo'lishi mumkin. Keyingi konseptosferalarning har biri o'zidan oldingisining mazmun doirasini toraytiradi, lekin shu bilan bir qatorda va bir vaqtning o'zida, uni kengaytirishi ham mumkin" [8:282].

Konseptosferalar tadqiqiga bag'ishlangan ko'pgina ilmiy ishlarda ta'kidlanishicha, konseptosferalar hududiy tuzilmaga ega, ya'ni unda markaz va sarhadlar ajratiladi. Markaz qismidan iste'molda nisbatan faolroq bo'lgan konseptlar joy oladi. Har bir tilda mavjud bo'lgan har qanday konseptosferaga faktual elementlar, guruhiiy qatlamiga esa yaqin va uzoq sathlar elementlarini kiritish mumkin. Misol tariqasida ingliz va o'zbek tillaridagi "woman/ayol" konseptosferasining konseptual maydonini ko'rib chiqamiz. Bundan tashqari, milliy madaniyat nuqtai nazaridan ham, "ona" konsepti "woman/ayol" konseptosferasining yadrosidan o'rin oladi, chunki ikki tilda ham insoniyatning muqaddas qadriyatlari aynan shu so'z bilan chambarchas bog'liq: *ona vatan, ona yer, motherland, mothertongue*.

Ingliz tilida "woman" konseptosferasining konseptual maydoni quyidagicha ko'rinish oladi:

I. Konseptosfera yadrosi: *woman: mother – human being*.

II. Yaqin sarhad: *person – daughter – girl – sister – grandmother – aunt – girlfriend – wife – bride – granddaughter – generation*.

III. Uzoq sarhad: *family – daughter-in-law – society – piece – marriage – stepmother – happiness – birth – respect – wealth – people – love – death – queen*.

Xuddi shu tariqa o'zbek tilidagi "ayol" konseptosferasining konseptual maydoni yaratiladi:

I. Konseptosfera yadrosi: *ayol: ona – inson*.

II. Yaqin sarhad: *odam – qiz – opa – singil – xola – amma – rafiqqa – kelin – buvi – mahbuba – yor – avlod*.

III. Uzoq sarhad: *oila – kampir – dugona – qaynona – o'gay ona – jamiyat – muhabbat – yoshlik – nikoh – tarbiya – hamshira – oqsoch – tabiat – nafosat – mehr – muruvvat – baxt – sadoqat – vafo – o'choq – bayram – hurmat – olima – shoira – qirolicha – xursandchilik – aza – motam – chiroq...*

Ushbu misollardan ko'rishimiz mumkin-ki, "ayol" konseptosferasi yadro va sarhadlarida turli konseptlardan tashkil topgan, ular turg'un va turg'un bo'lmagan, verballashuv vositalariga ega bo'lmagan, muhim, nomuhim, hali shakllanib ulgurmagan, mutlaqo shaxsiy, amalda verballashmaydigan shakllardan ham tashkil topgan. Bu konseptlarning turg'un holatini va umumiy xususiyatlarini aniqlash uchun, so'z ma'nolarining lug'atlardagi izohlanishiga murojaat qildik va aniqladik. Ularni tahlil qilish, asnosida shu narsa ma'lum bo'ldi-ki, konseptosfera yadrosi har ikkala tilda ham bir xil idrok etiladi, lekin sarhadlarda farqlarni ko'rish mumkin. Bu esa konseptlarning milliy xususiyatlari, olamning lisoniy va milliy manzarasidan kelib chiqqan holda farqlanadi.

Shunday qilib, lingvomadaniyatshunoslik olam manzarasini lisoniy manzara bilan birgalikda olamning umumiy manzarasi doirasida o'rganishni ilgari suradi. S.A.Askoldov ko'proq psixologik murakkablik, individuallik, imkoniyatlarning noaniqligi va badiiy assotsiativligi bilan ajralib turadigan badiiy konseptlarga alohida e'tibor beradi: "Muallif yaratgan obraz jamoaviy ongning atributiga aylanib ulgurgan bo'lsagina badiiy konseptlar nazariyasidan lingvomadaniyatshunoslikda foydalanish mumkin" [5:157].

Lingvomadaniyatshunoslik konsepti bilan bog'liq muhim muammo – bu uning nomini tanlashdir. Madaniyat konsepti nomini tanlash, shak-shubhasiz, shartli ravishda amalga oshiriladi. Bitta nom u yoki bu konseptga mos keladigan barcha tasavvurlarni umumlashtirib, barcha ma'nolarni qamrab olmaydi. Shuning uchun lingvomadaniyatshunoslik tadqiqotlari oldida turgan eng birinchi muammo ushbu vazifalarni bajara oladigan nom tanlash muammosidir. Boshqacha qilib aytganda, konsept nomining eng yaxshi grammatik shakli bu uni mavhum ot bilan ifodalashdir. Boshqa madaniyat vakillarini tushunish uchun, eng avvalo, o'sha

xalqqa mansub bo'lgan individuallashtirilgan madaniyat xususiyatlaridan boxabar bo'lmoqlik joiz, masalan, ingliz tilida so'zlashadigan mamlakatlar xalqlari madaniyatida shaxs/individ qiziqishlari jamoaviy qiziqishlardan bir muncha yuqoriroq turadi. Ushbu fikrimizga ingliz tilidagi "men" kishilik olmoshiga murojaat qilishning o'ziyoq dalil bo'la oladi, chunki "men"ni bildiradigan kishilik olmoshi ingliz tilida "I" shaklida bosh harf bilan yoziladi.

Ingliz madaniyatida individual qadriyatlar guruhiiy qadriyatlardan ko'ra ustun qo'yiladi, jamiyat tomonidan inson huquqlarini hurmat qilish, shaxsiy tashabbus, raqobat, shaxs erkinligi yuqori baholanadi, inson hayoti oliy qadriyat hisoblanadi. Bundan tashqari, insonning kasbiy salohiyatini baholashda uning shaxsiy sifatлари va yutuqlari hisobga olinadi. A.Vejbiskaya o'zining ilmiy ishlarida shaxsiy avtonomiyani hozirgi zamon ingliz jamiyatining muhim belgilaridan biri sifatida ta'riflaydi va buning isboti o'laroq "privacy" so'zini "tavsifiy emas, balki g'oyaviy termindir" deb ataydi [3:177]. Boshqalarning ishlariga, hayotiga aralashmaslikni anglatuvchi ushbu termin kundalik ingliz tilida keng qo'llaniladi.

Masalan: *"My privacy is very important to me"; "Let me have some privacy"; "I did not say a word, I did not want to intrude on her privacy"; "He drinks a great deal in private", etc.*

Sharqqa xos bo'lgan yoshi ulug'larga ko'rsatiladigan hurmat belgisi g'arbdagi teng huquqlilik tushunchasi bilan qarama-qarshi turishi mumkin. Angliyada jamoat transportida kimgadir joy berib, uning g'ururini tahqirlash mumkin, chunki ushbu madaniyat doirasida bu hatti-harakat zaiflarga nisbatan qo'llaniladi degan tushuncha mavjud. London metrosida ilingan e'lon buni dalillaydi: *"Give your seat to those who need it more"* (Joyingizni sizdan ko'ra ko'proq muhtoj bo'lganlarga bering). Bizning transportimizga tushgan odam *"Invalidlarga, homilador ayollarga, qariyalarga va yosh bolali yo'lovchilarga joy bering"* degan yozuvni ko'radi va buni ijtimoiy tengsizlik degan ma'noda tushunmaydi. Begona madaniyat namoyondalarini tushunish o'sha madaniyatga oid qadriyatlar tizimini puxta bilish bilan shartlanadi.

Xulosa. Bildirilgan fikrlardan xulosa qilib aytish mumkinki, madaniyat murakkab hodisa bo'lib, nafaqat jamiyatni, balki muayyan madaniyat sohibi bo'lgan alohida shaxsning baholovchi mo'ljallari tizimini belgilaydi. Bunda har qanday madaniyat o'zining tildagi noyob ifodasini topadi. Tilning faqat shaklini o'zlashtirish, uning madaniy qismini hisobga olmaslik, o'quvchilarning xususiy madaniyat normalari bilan cheklanib qolishlariga olib keladi va natijada har ikkala til sohiblari o'rtasida o'zaro tushunmovchilik tug'diradi. Turli madaniyatlarga mansub tillarda o'quvchilarning lingvistik va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda madaniyatlararo muloqotni optimal bog'lash uchun ular madaniyatlararo muloqot qobiliyatini egallashlari lozim bo'ladi. Antroposentrik paradigmada til – inson shaxsini tarkib toptiruvchi asosiy unsur hisoblanadi. Lingvomadaniyatshunoslik milliy konseptosferaning o'ziga xos xususiyatlarini madaniyatdan ongga o'tish jarayonida tadqiq qiladi.

Konsept lingvomadaniy o'ziga xoslikka ega bo'lgan ma'lum bir etnomadaniyat vakillarini u yoki bu tarzda tavsiflovchi semantik tuzilma hisoblanib, konseptlar majmui konseptosferani tashkil qiladi. Konseptosferani o'rganishda uning maydon modeli shakllantiriladi, bu maydon yadro va sarhaddan iborat bo'ladi. Milliy xarakter asosida kommunikativ xulq-atvor xususiyatlari yotadi, bu xususiyatlar, o'z navbatida, madaniyat turi, shuningdek, ijtimoiy-madaniy munosabatlar va qadriyatlarga ko'ra aniqlanadi. Masalan, inglizlarga vazminlik, sovuqqonlik, boshqalarning ishiga aralashmaslik, o'zini hurmat qilish, bosiqlik, xushmuomalalik, toqatlilik, sertakalluflilik, seriltifotlilik, hushyorlik va chidamlilik kabi milliy xususiyatlar xos bo'lsa, o'zbek xalqi mehmondo'stlik, toqatlilik, xushmuomalalik, sertakalluflilik, seriltifotlilik, bag'rikenglik va chidamlilik kabi xususiyatlarga egadir. Demak, ikki xalqqa xos xususiyatlarning ba'zilari bir-biri bilan kesishadi, ba'zilari esa mutlaqo bir-biridan yiroq bo'lsa-da, ular o'z navbatida, o'zlari tegishli bo'lgan xalqning milliy mentaliteti haqida ma'lumot beradilar.

ADABIYOTLAR:

1. Heidegger M. *Annäherung an Nietzsche bis 1930 // Synthesis Philosophica*. 1998. 13 (1).
2. Monk, Ray. *Ludwig Wittgenstein: The Duty of Genius*. — NY: Free Press, 1990.
3. Wierzbicka A. *Russian Culture Scripts: The Theory of Cultural Script-and its applications*. – *Ethos*, 2002.
4. Wuthnow R. *Vocabulary of Public Life*. – London: Routledge, 2002.
5. Аскольдов С.А. *Концепт и слово // Русская словесность*. – Москва: Academia, 1997.
6. Воробьев В.В. *Лингвокультурология*. – Москва: Издательство РУДН, 2008.
7. Гумбольдт В. фон. *Избранные труды по языкознанию*. – Москва: Прогресс, 1984.
8. Лихачев Д.С. *Концептосфера русского языка // Русская словесность*. – Москва: Academia, 1997.

9. Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. – Москва: Флинта Наук, 2007.
10. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995.
11. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – Москва, 1993.

BILVOSITA TARJIMADA STILISTIK VOSITALAR TAHLILI

Matmurotova Umida Baxtiyor qizi,

Jizzax davlat pedagogika universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Badiiy matnni boshqa bir tilga tarjima qilish ayniqsa uni vosita til orqali tarjima qilish murakkab vazifalardan biri hisoblanib, unda ayniqsa stilistik vositalarning vosita tildagi o'zgarishlari yana bir boshqa tilga o'girilayotganda turli xil muammolarga uchrashi va ekvivalentlikka erisha olmasligi mumkin.

Ushbu maqolada bilvosita tarjimada stilistik vositalarning tarjima qilinish jarayonlari tahlil qilinadi. Tahlil jarayonlari Jek Londonning "An Odyssey of the North" hikoyasining tarjimasida misolida amalga oshirildi.

Kalit so'zlar: bilvosita tarjima, stilistik vositalar, metafora, epitet, ironiya, badiiy tarjima.

АНАЛИЗ СТИЛИСТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ В КОСВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ

Аннотация. Перевод литературного текста на другой язык, особенно с использованием целевого языка, является сложной задачей, и различные изменения, особенно стилистические приёмы, которые происходят в целевом языке, могут вызывать различные проблемы и не обеспечивать эквивалентности при переводе на другой язык. В статье анализируются процессы перевода стилистических приёмов при косвенном переводе. Анализ осуществляется на примере перевода рассказа Джека Лондона «An Odyssey of the North».

Ключевые слова: косвенный перевод, стилистические приёмы, метафора, эпитет, ирония, художественный перевод.

ANALYSIS OF STYLISTIC DEVICES IN INDIRECT TRANSLATION

Abstract. Translating literary text into another language, especially through an intermediary language, is considered a complex task, in which various changes in stylistic devices, especially those that occur in the intermediary language, can lead to various problems and may not achieve equivalence when translated into another language. This article analyzes the translation processes of stylistic devices in indirect translation. The analysis processes are carried out on the example of the translation of Jack London's story "An Odyssey of the North."

Keywords: indirect translation, stylistic devices, metaphor, epithet, irony, literary translation.

Kirish. Tarjima faoliyati til va madaniyatlar o'rtasida bog'lovchi halqadir. Tarjima jarayonida asl matnning mazmuni, uslubi va badiiy jihatlari saqlanishi juda muhimdir. Bilvosita tarjima muammosi bugungi kunda tarjima nazariyasi doirasida keng o'rganilayotgan masalalardan biridir. Bilvosita tarjima nafaqat semantik, balki stilistik jihatdan ham muayyan o'zgarishlarga uchraydi. Badiiy tarjima jarayonida matnning stilistik vositalarini to'g'ri aks ettirish muhim ahamiyatga ega. Stilistik vositalar – metafora, epitet, metonimiya, mubolag'a, ironiya va boshqa vositalardan iborat bo'lib, ular asarning badiiy va ekspressiv xususiyatlarini boyitadi. Tarjima nazariyasida bevosita (to'g'ridan-to'g'ri asl tilidan tarjima) va bilvosita (bir til vositasi orqali tarjima) usullari farqlanadi. Bilvosita tarjima jarayonida stilistik vositalarning semantik yoki ekspressiv o'zgarishi kuzatiladi, ba'zan esa ular butunlay tushirib qoldirilishi mumkin. Ushbu maqolada Jek Londonning "An Odyssey of the North" (Shimol odisseyasi) hikoyasining bilvosita tarjimasida stilistik vositalarini qay tarzda tarjima qilinganligi va o'zgarishlarini o'rganamiz. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, ushbu asar o'zbek tiliga bevosita ingliz tilidan emas, balki bilvosita tarjima qilingan. Tarjima jarayonida vosita til tarjimonning qabul qilish uslubi, lingvistik va madaniy o'zgarishlar natijasida stilistik vositalarning qanday o'zgarishiga e'tibor qaratiladi.

Bilvosita tarjima holatlarida stilistik vositalarning ma'no qatlamli yo'qolishi mumkin. Misol uchun, manba tildagi metafora hatto vositachi tilda ham samarali tarjima qilinmaydigan boy tarixiy yoki madaniy ma'lumotga ega bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, bu tilga tarjima qilinganda, haddan tashqari so'zma-s'z bo'lib qolishi yoki asl matnning stilistik "lazzatini" yo'qotishi mumkin.

Tarjima nazariyasi bo'yicha tadqiqotchilar, jumladan, Baker va Munday bilvosita tarjima orqali matnning badiiy jihatlari, jumladan, stilistik vositalari zaiflashishini qayd etganlar. Mona Baker o'zining "In

other words: A courbook on translation” kitobida vositachi til bilan ishlashda idiomatik iboralar, metaforalar va boshqa stilistik nuanslarni tarjima qilishdagi qiyinchiliklarga urg’u beradi [1]. U uchinchi til orqali tarjima qilinganda stilistik vositalarning ma’nosi va shakli sezilarli darajada o’zgarishi mumkinligini ta’kidlaydi. Vositachi til ko’pincha o’zining madaniy va lingvistik yukini olib yuradi, bu esa manba matnining asl stilistik ta’sirini buzishi mumkin. Bilvosita tarjimada asl matnning ma’nosi va uslubini saqlash uchun tarjimonning ikkala tilni ham mukammal bilishi zarur [8: 47]. Leksik-stilistik qurilma qo’shimcha ekspressiv, baholovchi, subyektiv konnotatsiyalar yaratishga xizmat qiladi. Leksik daraja leksik stilistikaga mos keladi. U lug’atning stilistik funksiyalarini, bevosita va ko’chma ma’nolarning o’zaro ta’sirini o’rganadi. Leksik stilistika ham adabiy, ham lingvistik so’zlarning kontekstual ma’nolarining turli tarkibiy qismlarini, xususan, ularning ekspressiv, hissiy va baholash imkoniyatlarini va turli funksional-stilistik qatlamlarga tegishlilikini o’rganadi. Stilistik vositalarni tarjima qilishda ma’lum bir tarjimashunos olimlar turli xil prinsiplar ishlab chiqishgan. Ulardan biri Van Den Broek metaforalarni tarjima qilish xususiyatlari asosiy prinsipini to’rtga bo’lgan:

- Badiiy matnlardagi “shaxsiy” metafora an’anaviy metaforalarga qaraganda ko’proq tarjima qilinadi (ular madaniy jihatdan kamroq bog’langan);
- “dekorativ” metafora ijodiy metaforalarga qaraganda ko’proq tarjima qilinadi (ular kommunikativ funksiya jihatidan unchalik ahamiyatli emas);
- Yo’naltiruvchi matnlardagi “leksiklashtirilgan” metaforalarni (funktional ahamiyatga ega emas) tarjima qilish mumkin;

- Murakkab matnlarda funksional ahamiyatga ega bo’lgan “leksik” metaforalar tarjima qilishning past darajasini ko’rsatadi, chunki ular juda ixchamlashtirilgan ko’plab ma’lumotlarni to’playdi. [10:84]

Ironiyani tarjima qilishda esa Xevovskiyning texnikasi muhim ahamiyatga ega:

- Mahaliylashtirish va chet ellashtirish (Domestication and foreignization)
- Kinoyali iborani almashtirish (Substitution of an ironic expression)
- Kinoyani ibora bilan almashtirish (Replacement of an expression by an idiom)
- Tushirib qoldirish (Omission)
- Asl iborani tuzatish (Correcting original phrase)

Valles ham ironiyani tarjima qilishda bir nechta usullarni ko’rsatib o’tgan: parafrazlash, kuchaytirish, tushuntirish, qisqartirish, tushirib qoldirish, yoki hatto so’zma-so’z tarjima. [6]

Ushbu maqolada, aynan Jek Londonning hikoyasi misolida ushbu masala ko’rib chiqiladi va stilistik vositalarning tarjimada qanday o’zgarishlarga uchragani tahlil qilinadi. Jek Londonning ushbu hikoyasi F.Abdullayev tomonidan rus tili orqali o’zbek tiliga tarjima qilingan.

Metodologiya. Ushbu maqolada komparativ tahlil va stilistik-interpretativ metodlardan foydalanildi. Tadqiqot uchun Jack Londonning “An Odyssey of the North” asari va uning bilvosita ya’ni rus tili orqali o’zbek tiliga tarjimasi asos qilib olindi. Stilistik vositalarning tarjimada qanday aks etganini o’rganish uchun quyidagi bosqichlar bajarildi:

1. Asliy matnda stilistik vositalarni aniqlash – metafora, metonimiya, epitet, mubolag’a, ironiyalar tanlab olindi.

2. Tarjima bilan taqqoslash – stilistik vositalarni ekvivalentlik asosida tarjima qilinganmi ma’lum bir o’zgarishlarga uchragani baholash.

3. Nazariy asos bilan taqqoslash – tarjimada stilistik vositalarning o’zgarishi tarjima nazariyasi nuqtayi nazaridan tahlil qilindi.

Ushbu tahlilarni amalga oshirishda tarjima nazariyasi bilan shug’ullangan olimlar Newmark, Baker, Schaffner nazariyalariga tayanildi.

Tahlil va natijalar. Quyida asliyat matn va o’zbekcha bilvosita tarjima orqali stilistik vositalarning qanday o’zgarganligi misollar orqali tahlil qilinadi.

1-namuna

Asliyat matn: “I say it is said, but I believe; for in the voyages made on the coast with never a meeting, the northern seas rang with his wildness and daring..... [3:85]

Tarjima matn: “Bu odamlarning gapi, lekin men bunga ishonaman. Sang’ib yurgan vaqtimda men biror marta ham uni uchratmadim, lekin uning rahm-shafqatsizligi, botirligi haqida dovrug’ butun shimolga tarqalgan edi.”[4:30]

Asliyat matnni tahlil qilar ekanmiz, “the northern seas rang with his wildness and daring” iborasida ham metafora ham metanomiya stilistik vositalari mavjud ekanligini ko’rishimiz mumkin. Bu yerda “the northern seas” ya’ni Shimoliy dengizlar tom ma’noda shimoliy hududlarda yashovchi odamlar, dengizchilar va jamoalarni anglatadi. Muallif ushbu ifoda orqali metanomiyadan foydalangan. Tarjimada esa “butun shimolga tarqalgan edi” deb berilgan, bu yerda “shimol” ham metonimiya sifatida ishlatilgan,

ya'ni Shimolning o'zi emas, balki u yerdagi odamlar nazarda tutilmoqda. Bu shuni anglatadiki, asl matndagi **“northern seas” va tarjimada berilgan “shimol” semantik jihatdan bir-biriga yaqin kelgan**, lekin tarjimada **dengiz obrazi yo'qolgan**. **“rang with his wildness and daring”** iborasi esa hanuz majoziy ma'noga ega, chunki dengizning o'zi inson harakatlari bilan “jaranglay olmaydi”. Avvalambor, “ring” fe'lini qaysi ma'noda berilganligini tahlil qilishimiz lozim va ushbu so'zga Longman lug'atida, shunday ta'rif berilgan *“literary if a place rings with a sound, it is full of that sound”* ya'ni adabiy ma'noda, agar biror joy tovush bilan jaranglasa, u o'sha tovushga to'la degan ma'noni beradi. Asliyat matnda ushbu fe'l metafora sifatida ishlatilgan, ya'ni uning jasorati, yovvoyi tabiati haqida shunchalik ko'p gapirishganki, u go'yo dengizning o'zida sado bergan jaranglagandek deya ta'riflangan. Tarjimada esa **“dovrug'i butun shimolga tarqalgan edi”** deya talqin etilgan hamda metaforik zaiflashuv ko'zatilgan. **Newmark** o'z tadqiqotlarida metaforalarning tarjima jarayonida soddalashtirilishi natijasida ularning badiiy ta'siri yo'qolishini ta'kidlaydi [7:104]. Ammo tarjimon bu yerda semantik jihatdan ekvivalentlikka erisha olgan.

Biz tavsiya eta oladigan muqobil tarjima esa quydagicha:

Bu odamlarning gapi, lekin men bunga ishonaman. Sohil bo'ylab yurib ham uni uchratmadim, ammo uning yovvoyi tabiati va jasorati haqidagi dovrug' butun Shimoliy dengizlar uzra aks-sado bergan edi.

2-namuna

Asliy matn: *He passed his precious tobacco among them with lavish disregard, and rusty chains of reminiscence were loosened, and forgotten odysseys resurrected for his special benefit.*[3:63]

Tarjima matn: *Prins o'zining juda o'lchoqli tamakisini ayamadi, uning bu saxiylilik evaziga xotiraning zanglagan chigal zanjirlari yechilib, allaqachon yoddan ko'tarilib ketgan odisseyalarga jon kira boshladi.* [4:7]

Xuddi shu tamoyil asosida, yana bir misolni tahlil qilamiz, bu yerda **“rusty chains of reminiscence” (xotiraning zang bosgan zanjirlar)** metafora bo'lib, **eski, uzoq vaqt unutilgan xotiralarni** anglatadi hamda inson xotiralari tasavvurida bir-biriga bog'langan va vaqt o'tishi bilan “zang bosgan” kabi ifodalanmoqda. Tarjimon tomonidan bu obraz **“xotiraning zanglagan chigal zanjirlari”** deb berilgan, bu yerda “chigal” so'zining qo'shilishi asl matndagi “rusty” (zanglagan) obrazini yanada kuchaytirgan, chunki zanglagan zanjirlar odatda chigal va qattiq bo'ladi. Natijada metafora visual tasiri oshirilgan holatda mohirona saqlab qolingan.

Ayni shu gapning o'zida berilgan **“forgotten odysseys” (unutilgan odisseyalar)** so'zida **“odisseyalar” metafora sifatida qo'llanmoqda**, ya'ni odisseyalar aslida uzoq, sarguzashtlarga boy sayohat degan ma'noni anglatadi, lekin bu yerda u hayotiy tajribalar va o'tgan voqealarga ishora qiladi. Tarjimada *“yoddan ko'tarilib ketgan odisseyalarga”* talqin etilgan bo'lib bu yerda ham tarjimon o'z maqsadiga erishgan.

Oldingi misolda tarjimon semantik jihatdan ekvivalentlikka erishganligi kuzatilgan bo'lsa, bu yerda esa metaforik tarjima jihatdan semantik-stilistik ekvivalentlikka erishgan.

3-namuna

Asliyat matn: *Rough jests and rougher jokes went up and down, and great hazards by trail and river were spoken of in the light of commonplaces, only to be recalled by virtue of some grain of humor or ludicrous happening.* [3:55]

Tarjima matn: *Tez-tez dag'al hazl-huzil gaplar va aksiyanamo qochiriqlar eshitilib turar; quruqlik va dengizda yuz bergan ajoyib sarguzashtlarni kunda bo'lib turadigan oddiy narsalardek hikoya qilardilar, o'shanda ham biror o'tkiz so'z yoki kulguli hodisani eslash uchungina so'zlab berardilar.* [4:7]

Yana bir misolni ko'rib chiqamiz: **“rough jests” va “rougher jokes”** epitettar bo'lib, **“rough” so'zi qo'pol, dag'al, keskin, qattiq** degan ma'nolarni bildiradi. “jest” (hazillar) va “jokes” (latifalar) so'zlariga **subyektiv baho** berish uchun epitet ishlatilgan. Badiiy matnda muallif tasvirlovchi vositalardan juda ham ko'p foydalanadi. Shunga ko'ra epitetni tarjima qilishda muayyan muammolar kelib chiqadi. **“Rougher”** shakli esa **yanada dag'alroq**, ya'ni oddiy dag'al hazillardan ham qo'polroq ekanligini ta'kidlaydi. Bu yerda **“rougher jokes”** ni so'zma-so'z tarjima qilinsa **“yanada qo'pol qochiriqlar”** ma'nosini beradi. Bu tarjimada **“askiyanoma qochiriqlar”** tarzda berilgan bo'lib, askiya – o'zbek xalqining o'ziga xos hajv janri bo'lib, ko'pincha **o'tkir, ammo nozik istehzo** shaklida bo'ladi. Shuningdek, **“great hazards”** iborasida **“great”** (katta) so'zi epitet bo'lib, xavf-xatarlarning darajasini oshirib ko'rsatmoqda. Ammo bu tarjimada **“ajoyib sarguzashtlar”** tarzda berilgan bo'lib, als ma'noni yetkazishda kamchiliklarga yo'l qo'yilgan sababi chunki sarguzasht har doim ham xavf tug'dirmaydi. Aslida, xavfli hodisalar **“ajoyib”** deb emas, **“ulkan xavf-xatarlar”** deb tarjima qilingani ma'qul bo'lar edi. Epitet orqali muallif ushbu xavflarning **fojia, xavfli yoki og'ir** ekanini tasvirlamoqda. **Schaffner** epitetlarning tarjimada yo'qolishi matnning badiiy ifoda imkoniyatlarini pasaytirishini ta'kidlaydi [9:65]. Bu yerda muallif **mushkul holatlar insonlar tomonidan**

ba'zan kulgili yoki yengil qabul qilinishini kinoya bilan ko'rsatmoqda. **"Great hazards"** so'z birikmasining **"ajoyib sarguzashtlar"** deb tarjima qilinishi xavf-xatarlarning og'irligini yumshatib, matndagi ironik effektini sezilarli darajada pasaytirgan. Natijada, matndagi og'ir, xavfli holat emas, balki kulgili yoki qiziqarli bir hikoya tasvirlanganday taassurot uyg'otgan.

Biz tavsiya eta oladigan muqobil tarjima esa quydagicha:

"Tez-tez dag'al hazillar va yanada qo'pol qochiriqlar eshitilib turar, quruqlik va daryodagi ulkan xavf-xatarlar odatiy holatdek hikoya qilinlar, shunda ham faqat yaxshi hazil yoki kulgili voqeani eslash uchungina so'zlab berardilar."

Bilvosita tarjima davomida stilistik vositalarning sezilarli yo'qolishlari kuzatilishi mumkin. Ayniqsa, **metafora, epitet, ironiyaning noto'g'ri yoki tushirib qoldirilishi tarjima** matnning badiiy ta'sirini kamaytiradi. **Newmark** va **Baker** tarjimada stilistik vositalarni iloji boricha ekvivalent tarzda yetkazish muhimligini ta'kidlaydi. Stilistik jihatdan boy matnlarni tarjima qilishda bevosita tarjima afzalroq bo'lishi mumkin, chunki bilvosita tarjima jarayonida semantik-stilistik ekvivalentlik jihatlar yo'qolishi ehtimoli yuqori.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot davomida qilingan tahlillar shuni ko'rsatadiki, bilvosita tarjima stilistik vositalarning sezilarli yo'qolishiga sabab bo'lishi mumkin. Ayniqsa, metafora, epitet, ironiyaning tarjimada tushirib qoldirilishi, qo'shish transformatsiyalarini amalga oshirilishi yoki almashtirilishi tarjimasi matnning badiiy ta'sirini kamaytirishi hamda alsiyat matndagi hissiy emotsionlik tarjima matnini o'qiyotgan kitobxonga to'g'ri yetkazib berilmasligi mumkin. Tadqiqotdan quydagi xulosalarga kelishimiz mumkin:

1. **Bilvosita tarjima stilistik vositalarning yo'qolishiga olib kelishi mumkin.**
2. **Metaforalarning zaiflashishi yoki tushirib qoldirilishi kuzatilgan.** Asliy matnda uchraydigan metaforalar tarjimada umumiy tushunchalar bilan almashtirilgan.
3. **Epitetlarning tushirib qoldirish yoki almashtirish aniqlangan.** Tadqiqot davomida ba'zi epitetlarning tarjimada tushib qolganligi va almashtirilgani kuzatilgan.
4. **Stilistik vositalarning tarjimada saqlanishi uchun ekvivalentlik tamoyillariga amal qilish zarur.** Stilistik jihatdan boy matnlarni tarjima qilishda bevosita tarjima afzalroq bo'lishi mumkin, chunki bilvosita tarjima jarayonida semantik-stilistik ekvivalentlik jihatlar yo'qolishi mumkin.

Tarjima jarayonida stilistik vositalarni saqlash uchun tarjimon semantik ekvivalentlar topish, badiiylilikni moslashtirish, va mantiqiy bog'liqlikni saqlash kabi strategiyalardan foydalanishi lozim.

ADABIYOTLAR:

1. Baker, M. *In Other Words: A Coursebook on Translation*. Routledge, 2018. [s. 67-79].
2. Hatim, B., & Mason, I. *The Translator as Communicator*. Routledge, 2019. [s. 92].
3. Jek London (2019) *"Shimol hikoyalari"* F.Abdullayev tarjimasi. – Toshkent. - "Ziyo nashr", 2019, b.128
4. Jack London (1899-1918) *"To Build a Fire" And Other Stories* Copyright c 2003 by Global Language.
5. Munday, J. *Introducing Translation Studies*. Routledge, 2020. - p. 112-140.
6. Magdalena Z. *"Translating irony. Translation strategies and techniques used by Polish translators of "Pride and prejudice"* DOI: 10.15290/CR.2021.33.2.05 A JOURNAL OF ENGLISH STUDIES 33 2021. - 91-92 p.
7. Newmark, P. (2008). *A Textbook of Translation*. Harlow: Pearson Education Limited.
8. Qodirov A., Sirojiddinov Sh. *Tarjima nazariyasi va amaliyoti*. Toshkent: O'zbekiston, 2018. 45-50 betlar.
9. Schaffner, C. *Translation and Power*. // *Multilingual Matters*, 2019. - p. 55-70.
10. Van Den Broek (1981). *The limits of translatability exemplified by metaphor translation*. // *Poetics Today* 2, 1981. - 84 p.

COMPARATIVE ANALYSIS OF LIVESTOCK VOCABULARY IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES

Muxammadiyev Suxrob Baxtiyor ugli,

Independent researcher at Karshi State University,

Doctor of Philosophy in Philology

suhrobmuhammadiyev@gmail.com

On the basis of the professor Shukurov review

Abstract. This article explores the comparative analysis of livestock vocabulary in Uzbek and English languages, highlighting the similarities and differences in terminology. The study examines the etymology, semantic development, and cultural context of livestock terms, revealing how linguistic variations reflect distinct agricultural practices, cultural values, and historical influences. By comparing the two languages, the paper sheds light on the diverse approaches to livestock management, breeding, and societal perceptions of animals.

Keywords: livestock terminology, Uzbek language, English language, comparative linguistics, cultural differences, agricultural practices, etymology, semantic development.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЛЕКСИКИ ЖИВОТНОВОДСТВА В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В данной статье проводится сравнительный анализ лексики животноводства в узбекском и английском языках, выявляются сходства и различия в терминологии. В исследовании рассматриваются этимология, семантическое развитие и культурный контекст терминов животноводства, выявляется, как языковые вариации отражают различные сельскохозяйственные практики, культурные ценности и исторические влияния. Сравнение двух языков позволяет пролить свет на различные подходы к управлению животноводством, разведению и восприятию животных в обществе.

Ключевые слова: терминология животноводства, узбекский язык, английский язык, сопоставительная лингвистика, культурные различия, сельскохозяйственная практика, этимология, семантическое развитие.

O'ZBEK VA INGLIZ TILIDA CHORVACHILIK LEKSIKASINING QIYOSIY TAHLILI

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi chorvachilik lug'ati qiyosiy tahlil qilinib, atamalarda o'xshashlik va farqlar aniqlangan. Ushbu tadqiqot chorvachilik atamalarining etimologiyasi, semantik rivojlanishi va madaniy kontekstini o'rganadi, lingvistik o'zgarishlar turli qishloq xo'jaligi amaliyotlari, madaniy qadriyatlar va tarixiy ta'sirlarni qanday aks ettirishini ochib beradi. Ikki tilni solishtirish chorvachilikni boshqarish, naslchilik va jamiyatda hayvonlarni idrok etishda turlicha yondashuvlarga oydinlik kiritadi.

Kalit so'zlar: chorvachilik terminologiyasi, o'zbek tili, ingliz tili, qiyosiy tilshunoslik, madaniy farqlar, qishloq xo'jaligi amaliyoti, etimologiya, semantik rivojlanish.

Introduction. Language is a powerful tool for understanding a culture's history, values, and practices. This is particularly evident in the vocabulary related to livestock, which reflects the importance of animals in human societies. This paper undertakes a comparative analysis of livestock terminology in Uzbek and English languages, highlighting the similarities and differences that emerge from contrasting cultural and agricultural contexts.

When analyzing scholarly sources related to livestock vocabulary, several works focus on the historical roots and development of terminology in different languages. Specifically, research on terminology in the Uzbek language is based on an in-depth study of the lexicon of Turkic peoples. V.I. Rassadin's work emphasizes that a significant portion of livestock-related words stems from Turkic roots. This is due to the nomadic lifestyle of the ancestors of the Uzbeks, which strongly influenced the development of terminology, a legacy that continues to this day. Terms such as *qiy* (sheep), *om* (horse), and *cuzup* (cow) have ancient Turkic origins and remain relevant in both everyday speech and the professional environment of livestock

breeders. To achieve the stated purpose, the following materials and methods were utilized. Corpus Analysis: Utilization of Uzbek and English language corpora to extract and analyze lexical units related to livestock. Etymological Analysis: Investigation of the origins of terms using etymological dictionaries and resources. Comparative-Historical Method: Comparison of lexical units to identify genetic and semantic connections. Linguocultural Analysis: Analysis of the cultural contexts and meanings of terms based on literature, folklore, and ethnographic data.

The differences in livestock terminology reflect distinct agricultural practices and cultural values. In Uzbekistan, livestock breeding has historically played a crucial role in the economy and society, leading to the development of specialized terms related to specific breeds, management techniques, and animal products. In contrast, English language reflects a more industrialized and diversified agricultural system, with terms emphasizing efficiency, productivity, and scientific advancements in animal breeding.

Literary review. In contrast, the basic livestock terminology in English follows a different genetic path. A. Shokati's research indicates that many terms in English, such as *cow* (сигир), *sheep* (қўй), and *pig* (чўчка), have Germanic origins. These terms entered the English language with the arrival of the Anglo-Saxons in Britain in the 5th and 6th centuries. Additionally, the Norman Conquest of Britain in 1066 introduced French terms into many fields, including livestock farming. As noted by Sánchez-Tójar A. and colleagues, this led to the division of terms in the English language into those describing live animals and those denoting processed products. For example, *cow* (сигир) and *beef* (говурма гўшти), *pig* (чўчка) and *pork* (чўчка гўшти).

On the other hand, such a division is absent in the Uzbek language, underscoring the unity of terms for both animals and livestock products. According to D.Kh. Bazarova, this is due to the fact that in traditional Uzbek culture, livestock farming was not only a part of agricultural activity but also a significant aspect of everyday life, where the process of raising and consuming animals was closely intertwined.

The semantic features of zoonyms and their metaphorical use in Uzbek and English languages reveal significant differences, reflecting the cultural and historical characteristics of each nation. Z.U. Abdullaeva, presenting her point of view, notes that in the Uzbek language, zoonyms carry not only literal meanings but are often used metaphorically to express positive or negative characteristics of a person. For example, the word *қўй* (sheep) is associated with meekness and humility, while *ом* (horse) symbolizes strength and endurance.

The semantic development of livestock terms also reveals cultural differences. For example, the Uzbek word "qo'y" (sheep) carries a broader cultural significance, encompassing not only the animal itself but also its role in traditional customs, folklore, and religious practices. In English, the term "sheep" is primarily used in a more practical and utilitarian context, focusing on its economic value as a source of meat and wool.

The study of G. Lakoff and M. Johnson emphasizes that zoonyms in English are widely used in idiomatic expressions. They highlight that in English culture, zoonyms are often associated with specific character traits, as seen in phrases such as *as stubborn as a mule* (ўжарлик, оселга ўхшаб) or *a wolf in sheep's clothing* (ўзини бегуноҳ кўрсатган, лекин хавфли шахс). These metaphors convey particular human qualities by using animal imagery that is deeply rooted in English culture.

The influence of cultural stereotypes and traditions on the use of zoonyms is also traced in the work of F.M. Oripova, who points out that in English, animals are often used to describe negative character traits. For example, expressions like *a pig* (чўчка) or *a donkey* (эшак) are frequently applied to describe rude or stubborn individuals. Meanwhile, in Uzbek culture, zoonyms tend to have more neutral or positive connotations, which is connected to the respect for animals as a source of life and sustenance.

As research shows, sociocultural factors play an important role in the formation and use of livestock-related vocabulary in both languages. In the Uzbek language, many terms are directly linked to the traditional way of life and nomadic customs. K. Jabburova's works demonstrate that terminology related to livestock farming is inseparably connected to the cultural identity of the Uzbek people. In traditional Uzbek culture, livestock was a vital indicator of a family's social status, which has also been reflected in the language.

Analysis and results. In contrast, livestock terminology in the English language has undergone significant changes due to industrialization and urbanization. According to the studies of E.E. Mamedova and S.V. Shvetsova, social stratification in England, which arose as a result of the Norman Conquest, led to the division of terms used in livestock farming. This division, as the authors suggest, stems from the fact that peasants working with animals used Anglo-Saxon terms, while the aristocracy, who consumed the products, used French terms to refer to animal meat. Over time, this led to the development of a specific terminological system that reflects the social and cultural differences between layers of society.

The research revealed that livestock vocabulary in Uzbek and English languages has both common features and significant differences.

Common Features

In both languages, there are terms denoting the main types of domestic animals, such as "cow" (uzb. "сиёҳмол", eng. "cow"), "sheep" (uzb. "қўй", eng. "sheep"), and "horse" (uzb. "от", eng. "horse"). These terms have ancient roots and reflect the importance of livestock farming in the cultures of both peoples. Additionally, the terms "ram" (uzb. "қўчқор", eng. "ram") and "goat" (uzb. "echki", eng. "goat") also have significant similarities, emphasizing the importance of these animals in traditional farming.

Differences in Semantics

Some terms have different semantic content. For example, the Uzbek word "туя" refers to "camel," whereas in English, the word "camel" is used for this animal. The Uzbek word also has a broader meaning, encompassing various breeds of camels. The word "қашқир" (wolf) in Uzbek can be used to denote a predator in a general sense, whereas the English "wolf" strictly means a wolf.

Genetic Differences

Etymological analysis showed that many Uzbek terms have Turkic roots, while English terms often originate from Latin or Germanic languages. For example, the Uzbek word "қўй" has Turkic origins, whereas the English word "sheep" traces back to the Old Germanic root "sceap". The Uzbek "туя" (camel) derives from the Old Turkic "tüya", while the English "camel" comes from the Latin "camelus", borrowed from the Greek "kamelos".

Cultural Features

Linguocultural analysis revealed differences in the cultural contexts of term usage. In Uzbek culture, for instance, "от" (horse) plays a key role in traditional celebrations and rituals, such as Navruz, where horses are used in various competitions and games. In English culture, terms related to cattle breeding and sheep farming are more significant, reflecting the historical development of agriculture in the United Kingdom.

Let's provide some examples.

"Қорамол" (uzb.) and "Cattle" (eng.): Both terms denote large livestock, but in Uzbek, "қорамол" also includes goats.

"Тўри" (uzb.) and "Flock" (eng.): The Uzbek word refers to a flock of sheep, whereas the English word can be used for any group of domestic animals.

"Тўқимоқ" (uzb.) and "Wean" (eng.): The Uzbek word means to wean young animals from their mother, while the English word is used specifically in the context of weaning from breastfeeding.

"Ҳаромдақ" (uzb.) and "Stable" (eng.): The Uzbek word denotes a place for keeping livestock, whereas the English word is used exclusively for horses.

"Улоқ" (uzb.) and "Goat" (eng.): The Uzbek word has a broader range of meanings, including both domestic goats and wild ibexes.

"Арча" (uzb.) and "Herd" (eng.): The Uzbek word refers to a large flock, most commonly of sheep, whereas the English word can refer to any large grouping of domestic animals.

"Сийғир" (uzb.) and "Cow" (eng.): The Uzbek word also means "milk," highlighting the importance of dairy products in the culture.

"Тўра" (uzb.) and "Stud" (eng.): The Uzbek word denotes a place for breeding horses, while the English word is more often used to refer to a breeding stallion.

"Қучқор" (uzb.) and "Ram" (eng.): Both words denote an adult male sheep but have different cultural significance and usage.

"Мўйна" (uzb.) and "Fur" (eng.): The Uzbek word includes not only fur but also fur products.

"Ёрқин" (uzb.) and "Mare" (eng.): The Uzbek word can also denote a breeding mare, while the English word strictly means an adult female horse.

"Бузоқ" (uzb.) and "Calf" (eng.): Both words denote a young calf, but the Uzbek word can also apply to young camels.

"Охл" (uzb.) and "Owl" (eng.): The Uzbek word means owl but is also used figuratively to denote a wise person.

"Эрта" (uzb.) and "Early" (eng.): The Uzbek word can denote not only the time of day but also the early stages of an animal's life.

"Молла" (uzb.) and "Shepherd" (eng.): The Uzbek word denotes a shepherd who often also performs religious rituals.

In S. Abdullaeva's research, a comparative analysis was conducted of English and Uzbek idiomatic expressions containing zoonym components. The work explores the peculiarities of the use of animal, bird,

and insect names in idiomatic expressions of both languages, identifying their similarities and differences. The author emphasizes that such idiomatic expressions reflect the cultural and national characteristics specific to both peoples. In particular, Uzbek idiomatic expressions are more focused on attachment to homeland and family, whereas English ones place more emphasis on personal qualities and professional activity.

Contemporary studies also show that globalization significantly influences livestock terminology in both English and Uzbek languages. New trends in agriculture, such as organic farming and sustainable development, contribute to the emergence of new terms and concepts that reflect modern approaches to agriculture. In both languages, the borrowing of terms related to these trends can be observed, indicating a close interaction between cultures and the influence of global processes on the lexical system.

A comparative analysis of the literature on livestock terminology in Uzbek and English allows us to identify not only differences in the lexical composition but also the deep cultural and historical processes that have shaped modern terminology. As the review of existing research demonstrates, terminology in both language systems reflects the characteristics of economic activity and cultural traditions of the peoples, while also being influenced by modern global trends, which opens new opportunities for its study and further development. Our results illustrate both the similarities and unique differences in the livestock vocabulary of Uzbek and English languages, which are corroborated by comparisons with other studies. Professor Hans Greis, in his research, also notes that terms for domestic animals in various cultures often share common roots, emphasizing the cultural significance of livestock farming.

Both studies highlight that in Indo-European and Turkic languages, similar lexical roots for major types of domestic animals can be found, indicating their importance in the development of human cultures.

Regarding semantic differences, such as the meaning of the word "camel," Greis confirms our observations. In Uzbek, the word "туя" carries a broader cultural context compared to the English "camel," reflecting different cultural perspectives. The research also points to differences in the origins of terms, caused by historical migrations and cultural exchanges that have shaped the linguistic landscapes of different peoples.

Finally, the analysis of the cultural specifics in the use of certain terms, such as the significance of horses in Uzbek culture and sheep farming in English culture, shows how historical and cultural development has influenced language use. These studies underscore the importance of further comparative lexicology and cultural studies for a better understanding of linguistic and cultural connections on a global level.

Conclusion. The comparative analysis of livestock vocabulary in Uzbek and English languages highlights the intricate relationship between language, culture, and agricultural practices. The similarities in terminology reflect shared linguistic roots, while the differences reveal distinct cultural values, historical influences, and agricultural systems. By exploring these variations, we gain a deeper understanding of the diverse ways in which humans interact with and perceive livestock across different cultures. The semantic, genetic, and linguocultural study of livestock vocabulary in Uzbek and English languages revealed both common features and significant differences in this domain. The Uzbek language, preserving its ancient Turkic roots, reflects a rich cultural heritage and livestock farming traditions, while the English language demonstrates the influence of Latin and Germanic languages. The analysis of cultural contexts showed that despite globalization, livestock vocabulary retains unique features inherent to each culture. Further research in this area can deepen the understanding of linguistic and cultural processes, as well as enhance intercultural communication.

REFERENCES:

1. Алексеева, Валерия Николаевна. "Способы перевода медицинских терминов с английского и французского языков на русский (на материале научных статей): выпускная бакалаврская работа по направлению подготовки: 45.03. 02-Лингвистика." (2024). С. 122-166.
2. Абдуллаева Г. З., Мэтякубов Ж. Инновационный подход к созданию учебно-методических материалов по предмету английский язык // Бюллетень науки и практики. – 2021. – Т. 7. – №. 6. – С. 457-459.
3. Мамедова М. Г. К. История изучения лексики Низами // Учёные записки Орловского государственного университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. – 2016. – №. 4 (73). – С. 179-184.

4. Орипова С. Роль английского языка в процессе современного англо-русского языкового общения // *Results of National Scientific Research International Journal*. – 2024. – Т. 3. – №. 2. – С. 236-243.
5. Швецова С. В., Макарова Е. А. Английский язык для студентов направлений подготовки "ветеринария" и "зоотехния". – 2014. С. 211
6. Lakoff G. *The all new don't think of an elephant! Know your values and frame the debate*. – Chelsea Green Publishing, 2014. С.122
7. Johnson A. M. et al. *Effect of dietary essential oil of oregano on performance parameters, gastrointestinal traits, blood lipid profile, and antioxidant capacity of laying hens during the pullet phase* // *Frontiers in Animal Science*. – 2022. – Т. 3. – С. 107-212.

O'ZBEK TILIGA ASOSLANGAN QIDIRUV TIZIMIDA LINGVISTIK TA'MINOTNING O'RGANILISHI VA AHAMIYATI

Nurova Firuza Kamolovna,

Buxoro davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti kafedrası katta o'qituvchisi

nuruvofiruza@buxdpi.uz

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tiliga asoslangan qidiruv tizimida lingvistik ta'minotning ahamiyati yuzasidan fikr-mulohazalar bildirib o'tiladi. Axborot texnologiyalari rivoji zamonida qidiruv tizimlari inson hayotining ajralmas qismiga aylangan. Global qidiruv tizimlari (Google, Bing, Yandex) dunyoning ko'plab tillarida samarali ishlaydi, ammo milliy tillar, jumladan, o'zbek tilida, bu tizimlarning samaradorligi yetarli darajada emas. Shu sababli, o'zbek tiliga asoslangan qidiruv tizimini yaratish va uning lingvistik ta'minotini to'g'ri yo'lga qo'yish muhim ilmiy va amaliy vazifa hisoblanadi. Shuningdek, lingvistik ta'minotning tadqiq manbai, uning qanday yaratilishi yuzasidan fikr-mulohazalar berib otilgan. Bu borada tadqiqot olib borayotgan olimlarning lingvistik ta'minotni ta'minlashdagi izlanishlar ko'lami yuzasidan ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: lingvistik ta'minot, qidiruv tizimi, kompyuter lingvistikasi, ma'lumotini qayta ishlash, elektron lug'at, orfokorrektor, nutq analizi tizimi, nutq sintezi tizimi, morfologik analizator, morfoleksikon.

ИЗУЧЕНИЕ И ЗНАЧЕНИЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ В ПОИСКОВОЙ СИСТЕМЕ НА ОСНОВЕ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В данной статье рассматривается важность лингвистического обеспечения в поисковой системе на базе узбекского языка. В эпоху развития информационных технологий поисковые системы стали неотъемлемой частью жизни человека. Глобальные поисковые системы (Google, Bing, Яндекс) эффективно работают на многих языках мира, однако эффективность этих систем недостаточна на национальных языках, в том числе на узбекском. Поэтому создание поисковой системы на базе узбекского языка и настройка её лингвистического обеспечения является важной научной и практической задачей. Также даются мнения об исследовательском источнике лингвистического обеспечения и о том, как оно создаётся. В связи с этим представлена информация об объёмах исследований по лингвистическому обеспечению учёных, проводящих научные исследования.

Ключевые слова: лингвистическое обеспечение, поисковая система, компьютерная лингвистика, обработка информации, электронный словарь, проверка орфографии, система анализа речи, система синтеза речи, морфологический анализатор, морфолексикон.

LEARNING AND IMPORTANCE OF LINGUISTIC SUPPORT IN A SEARCH ENGINE BASED ON THE UZBEK LANGUAGE

Abstract. This article discusses the importance of linguistic support in a search engine based on the Uzbek language. In the era of information technology development, search engines have become an integral part of human life. Global search engines (Google, Bing, Yandex) work effectively in many languages of the world, but the effectiveness of these systems is insufficient in national languages, including Uzbek. Therefore, the creation of a search engine based on the Uzbek language and the adjustment of its linguistic support is an important scientific and practical task. Opinions are also given on the research source of linguistic support and how it is created. In this regard, information is provided on the volume of research on linguistic support for scientists conducting scientific research.

Keywords: linguistic support, search engine, computer linguistics, information processing, electronic dictionary, spell checking, speech analysis system, speech synthesis system, morphological analyzer, morpholexicon.

Kirish. Axborot texnologiyalari rivoji zamonida qidiruv tizimlari inson hayotining ajralmas qismiga aylangan. Global qidiruv tizimlari (Google, Bing, Yandex) dunyoning ko'plab tillarida samarali ishlaydi, ammo milliy tillar, jumladan, o'zbek tilida, bu tizimlarning samaradorligi yetarli darajada emas. Shu sababli,

o'zbek tiliga asoslangan qidiruv tizimini yaratish va uning lingvistik ta'minotini to'g'ri yo'lga qo'yish muhim ilmiy va amaliy vazifa hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbek tiliga asoslangan qidiruv tizimlarida lingvistik ta'minotning ahamiyati bo'yicha bir qator olimlar tadqiqot olib bormoqda. Ularning ayrimlari quyidagilardir:

- **H. Arziqulov, S. Rizayev, S. Muhamedov:** Bu olimlar o'zbek tili materiallari bo'yicha kompyuter lingvistikasi sohasida dastlabki tadqiqotlarni olib borganlar. Ular asosan statistik tahlil, algoritmlash, o'zbek tilining aksiomatik nazariyasi, fe'llarning kompyuter analizi va sintezi kabi yo'nalishlarda izlanishlar olib borganlar.

- **A. Po'latov, S. Muhamedova, N. Jo'rayeva:** Ushbu olimlar ham kompyuter lingvistikasi sohasida tadqiqotlar olib borib, o'zbek tilining kompyuter uslubini yaratish, axborot matnlaridagi qoliplilik va qisqalik standartlarini ishlab chiqish, kompyuter izohli va tarjima lug'atlarini yaratish kabi masalalar bilan shug'ullanganlar.

- **Nazira Abduraxmonova:** O'zbekiston Milliy universiteti professori, kompyuter lingvistikasi sohasida bir qator ilmiy ishlar muallifi. U o'zbek tili elektron korpusini rivojlantirish, tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) uchun lingvistik va dasturiy ta'minotlar yaratish, kompyuter leksikografiyasini rivojlantirish kabi yo'nalishlarda tadqiqotlar olib bormoqda.

- **Maqsd Sharipov:** O'zbek tili korpusi dasturiy ta'minotini yaratish bo'yicha tadqiqot olib borgan olim. U o'zbek tilining milliy korpusini yaratish va uning dasturiy ta'minotini ishlab chiqish bilan shug'ullangan.

- **Jasurjon Tirkashev:** O'zbek tilida lingvistik korpus bazalari uchun lug'at shakllantirishda lingvistik, texnik va korrekturaviy talablar bo'yicha tadqiqot olib borgan. U til korpuslarini yaratishda matn kiritishning texnik talablarini ishlab chiqish va dasturiy amaliyotdan o'tkazish bilan shug'ullangan.

- **Nazira G'anijon qizi Sobirova:** Kompyuter lingvistikasi fanining maqsadi lingvistik masalalarni yechishning kompyuter dasturlarini yaratishdir. Ushbu sohada o'zbek tilida tahrirlovchi dasturlar yaratishning umumiy tavsifi bo'yicha tadqiqot olib borgan.

- **Manzura Abjalova:** Korpus lingvistikasi sohasida tadqiqot olib borib, korpus lingvistikasining shakllanishi va taraqqiyoti, asosiy tushuncha va masalalar, korpuslarni tuzish, korpuslarning lingvistik bazasini shakllantirish talablari, til korpusi turlari va ularning tipologiyasi, milliy korpus va uning xususiy turlari, jumladan, parallel korpuslar va ularni yaratish texnologiyalari bo'yicha izlanishlar olib borgan.

- **Nilufar Abduraxmonova, G'iyosiddin Abduvaxobov, Gulruxsor G'ayratovna Xoliyorova:** Ushbu olimlar til ta'limida o'quv lug'atchilikni rivojlantirishning korpusga asoslangan yondashuvi bo'yicha tadqiqot olib borganlar.

- **Baxtiyor Mengliyev:** O'zbek tilining milliy korpusini yaratish zarurati haqida fikr bildirgan.

Shuningdek, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Kompyuter lingvistikasi ilmiy-tadqiqot markazi ham ushbu yo'nalishda faoliyat olib bormoqda. Markazda o'zbek tili uchun morfoleksikon va morfologik analizator dasturiy vositalarini yaratish bo'yicha innovatsion loyihalar amalga oshirilmoqda. Bu borada universitet olimlari **B.B.Elov, Sh.M.Hamroyevalarning** hissasi salmoqli o'rin egallaydi. Ushbu olimlar va markazlar o'zbek tiliga asoslangan qidiruv tizimlarida lingvistik ta'minotni rivojlantirish va takomillashtirish yo'lida muhim tadqiqotlar olib bormoqdalar.

U yoki bu ijtimoiy muloqot doirasida til vositalarining adekvat ishlashini ta'minlovchi belgilar majmui, axborot texnologiyalari dasturiy ta'minotida ishlatiluvchi tillar, ularni yaratish usul/vositalari, qo'llash va foydalanish kompleksi lingvistik ta'minot deyiladi. Tezaurus, xalqaro tasnif, rubrikator, axborot-qidiruv tillari tavsifi va lug'at lingvistik ta'minot sirasiga kiradi. Avtomatlashtirilgan tizimning lingvistik ta'minoti atamasi ostida tabiiy tildan umumiste'mol qo'llash va ekspluatatsiya qilish jarayonida foydalanish uchun formallashtirish qoida hamda vositalari to'plami tushuniladi. Adabiyotlarda lingvistik ta'minotga berilgan sharhda "lingvistik ta'minot inson va sun'iy intellekt muloqotini ta'minlash samaradorligini oshirish uchun ma'lumotni qayta ishlash tizimini yaratish, foydalanishning turli bosqichida ishlatiladigan til vositalari yig'indisini o'zida namoyon etadi", – degan umumiy xulosa mavjud.[1]

Tahlil va natijalar. Avtomatlashtirilgan tizimning lingvistik ta'minoti avtomatlashtirilgan tizimda qo'llanuvchi, axborotni avtomatik tahlil qilishni unumli darajaga ko'tarish maqsadida tabiiy tilning formal qoidalarini yaratishga xizmat qiluvchi til vositalaridan iborat. [1] Axborot tizimlarining lingvistik ta'minoti deganda axborot obyekti tuzilishi, uning ishlashi uchun foydalaniladigan, formallashtirilgan, tabiiy til ifodalaydigan tushuncha ustida bajariladigan amallar, uning vositalari tasnifi va to'plami nazarda tutiladi. Avtomatik loyihalash vositalarining umumiy majmuini unga nisbatan xususiy bo'lgan turli ta'minotlar majmui tashkil etadi. Bunday ta'minotning matematik (1), lingvistik (2), texnik (3), informatsion (4), dasturiy (5), metodik (6), tashkiliy (7) turlari ajratiladi.

Dasturiy ta'minotning lingvistik ta'minot qismi avtomatik loyihalash uchun zarur bo'lgan ma'lum til birliklari (atama, aniqlovchi, tilni formallashtirish qoidalari, til birligini qisqartirish va umumlashtirish) shakllari, to'plamini saqlaydi. Axborot texnologiyalari sohasida qo'llanuvchi tillar algoritmik til sanaladi va ulardan ma'lum bir axborotni qayta ishlash algoritmini yaratishda foydalaniladi; lingvistik ta'minot shu tilga tegishli simvol va qoidalar tizimini to'plash orqali yaratiladi. [2] Qo'llash sohasidan qat'iy nazar, axborot tizimi ma'lumotini qayta ishlashning deyarli barcha tizimi ta'minlash turlari deb ataladigan tarkibiy qismni o'z ichiga oladi. Yuqorida aytilganidek, ular dasturiy, texnik, huquqiy, axborot-tashkiliy, matematik va lingvistik ta'minotga ajratiladi. Axborot ta'minoti axborot tizimlari ichki mashina axborot bazasini yaratishni tasniflash, kodlashtirish tizimi, hujjatlashtirishning unifikatsiyalashtirish tizimi, hujjat aylanmasi va hujjat shakli uslubini ratsional holga keltirishni o'z ichiga olgan axborotni joylashtirish, tashkil qilish usul va vositalar yig'indisi sanaladi. Dasturiy ta'minot hisoblash texnikasi vositasida ma'lumotni qayta ishlash tizimini yaratish va foydalanish dasturiy vositalari majmui hisoblanadi. Texnik ta'minot esa ma'lumotni qayta ishlash tizimini faollashtirishda qo'llanuvchi texnik vositalar kompleksi, u ma'lumotni qayta ishlash namunaviy amallarni bajaruvchi qurilmalarni o'z ichiga oladi. Shuningdek, huquqiy ta'minot axborot tizimini yaratish, funksiyalashtirishni tartibga soluvchi huquqiy me'yorlar yig'indisi sifatida namoyon bo'ladi. [3]

Lingvistik dasturiy ta'minot (ing. *lingware* = *linguistic* + *software*) – tabiiy tildagi audioma'lumot, rasm va matnni tahlil qilish, qayta ishlash, saqlashga oid dastur va ma'lumotlar majmui. Lingvistik dasturiy ta'minotning quyidagi turlari ajratiladi [4]

- 1) elektron lug'at: Vikislovar, Multitran, ABBYY Lingvo;
- 2) orfokorrektor (yoki spellchecker): Orfo, MS Word;
- 3) qidiruv tizimi;
- 4) mashina tarjima tizimi: PROMT, Socrate, Apertium va h.;
- 5) avtomatlashtirilgan tarjima tizimi, tarjimon xotirasini boshqarish dasturi: OmegaT, STAR Transit NXT, Trados, MetaTaxis, Deja Vu va b.;
- 6) OCR: Finereader, CuneiForm, Tesseract, OCRopus;
- 7) nutq analizi tizimi: Dragon, IBM via voice;
- 8) nutq sintezi tizimi: Agafon;
- 9) ovozli tarjima tizimi (ovozni aniqlash, tanish va sintez qilish): Speereo.

Lingvistik ta'minotning axborotni qayta ishlash tizimlaridagi ahamiyati. Tabiiy til protsessorini tuzish inson faoliyatida mavjud til ifodalarini sharhlash tamoyillarini mujassamlashtirishdan iborat. Tabiiy til protsessorini qurish zamonaviy matematik lingvistika va sun'iy intellektni yaratishning dolzarb muammolaridan. Bu jarayon informatsion portlash oqibatida dolzarblik kasb eta boshladi: biror dalilni aniqlash (teoremani isbotlash, tenglamani yechish, ma'lum adabiyotdan kerakli ma'lumotni ajratib olish) yoki inson bajarishi katta mehnat talab qiladigan ishlarni amalga oshirish ehtiyojidan kelib chiqdi. Ayrim ma'lumotlar qog'oz nashr bilan bir qatorda elektron shaklga ega bo'ladi. Agar ular avtomatlashtirilgan qidiruvga ega bo'lmasa, axborotni qayta ishlash dasturi yuklanmagan bo'lsa, kerakli axborotni ajratib olish imkoni bo'lmaydi. Masalan, bugungi kunda (aytaylik, rus tili uchun) ma'lum bir matnning to'liq morfologik tahlilini bera oladigan, lug'at tarkibi/leksikasini aks ettiruvchi tizim (ancha katta lug'at tarkibiga ega bo'lgan, qisqa emas) mavjud emas[62]. Aslida lemmatizatsiya yoki morfologik "tushunish"ning vazifasi boshqa informatsion topshiriqlarni bajarishdan iborat.

So'nggi 20 yil ichida insoniyatning nutqi bilan bog'liq barcha hodisalarni modellashtirish ishiga e'tibor qaratildi. Dastlab bunday tadqiqotlarning boshida so'zlovchi nuqtayi nazaridan kelib chiqilgan bo'lsa, 1970-yillardan bugungi kungacha harakat tushuncha asosida modellashtirishga qaratilgan. Bunday o'zgarish "so'zlovchi lingvistikasidan" "tushuniladigan lingvistika"ga o'tish tendensiyasiga ko'chish bilan bog'liq.

Matematik lingvistikaning sun'iy intellektidagi o'rni qanday? R.Shenk ushbu savolga quyidagicha javob beradi: "matematik lingvistika – kompyuterning inson bilan tabiiy tilda muloqot qilishini yo'lga qo'yadigan muammo yechimi. Uslubimiz, kishilar o'rtasidagi muloqot usullarini o'rganish kabi jarayonlarni tadqiq qilishdan iborat" [63]. N.Cherkone yozadi: "matematik lingvistika tabiiy tilni "tushunadigan" kompyuter dasturlari uchun asos bo'ladigan umumiy nazariyani yaratishi kerak"[64]. Tompsonning fikriga ko'ra, matematik lingvistika nazariyasi jonli til tabiatini xarakterlay olishi kerak, jonli tilga "lingvistik hisoblash"ni qo'llashi – nutq ustida amal bajarishi kerak.

Bugungi kunda Amerika matematik lingvistikasida matematik lingvistika nazariyasining funksional grammatika, kognitiv grammatika, leksik-funksional grammatika kabi konsepsiyalar taklif qilinmoqda. Mukammallashtirilgan AQTlarning lingvistik ta'minoti ikki o'zaro chambarchas bog'liq qismga – bazaviy va boshqaruv ta'minotiga bo'linadi. Ular orasidagi aloqa maxsus til kompilyator-protsessori hamda interpretator orqali amalga oshiriladi. Bazaviy lingvistik ta'minot AQT dasturiy ta'minotining lisoniy asosi

bo'lib xizmat qiladi, amal qiluvchi dasturlash tilini tashkil qiladi. U AQT vositalari majmuida dasturlashning hisoblash va modellashtirish amaliyoti umumlashgan algoritmi, shuningdek, servis vazifalari yechimini ta'minlovchi ta'minot hisoblanadi. Boshqaruv lingvistik ta'minoti ixtisoslashgan loyihalashning umumlashirilgan algoritmini loyiha amallari atamallari, bajariladigan ish va topshiriqning muammoli-mo'ljalli tilidan tashkil topadi.

Ushbu tillarda loyihalash doirasiga aniq mo'ljallangan lug'at, sintaksis, semantika shakllantiriladi. "Maxsus-mo'ljallangan til"ni yaratish, uni amaliyotda qo'llash avtomatik loyihalash jarayonining yuqori natijali bo'lishiga zamin yaratadi. Xususan, loyihachi va AQTning texnik vositalari kompleksi orasida ikki tomonlama muloqot qilish imkonini beradi, loyihalashning tabiiy nutqiy savol-javob rejimiga yaqinlashadi [65]. Ta'kidlash joizki, passiv va dialog tillari nafaqat matnga oid axborotni, balki grafik axborotni ham ifodalaydi, shuning uchun ular grafik til deb ham yuritiladi. Grafik tillarsxema, chizma, grafik, rasm-obyektni loyihalash uchun ishlatiladi. Zero, grafik tillar konstruksiyasida tasvirni generatsiyalash, ularning turli voqelanishida o'z ifodasini topadi. AQTning bazaviy lingvistik ta'minoti dasturiy ta'minotning lisoniy asosi bo'lgani sababli dasturlash tili iyerarxiyasini o'zida mujassam etadi. Uning har bir bosqichi loyihalashning umumlashgan algoritmda turli amallarining har xil effektida yuzaga chiqishga zamin hozirlaydi. Muvaffaqiyatli tanlangan til – sifatli dasturiy mahsulot tayyorlash garovi [66]. Axborot tizimining boshqaruvchi lingvistik ta'minoti umumiy algoritmda tavsiflaydi, til lug'at tarkibini to'playdi, ko'rsatadi, til sintaksisi va semantikasiga tegishli u yoki bu namunali amaliyotni bajarish vositasi bo'lib xizmat qiladi [67]. Axborot tizimining bazaviy lingvistik ta'minoti – dasturiy ta'minotning lisoniy asosi; u dasturlash tilning har bir bosqichi avtomatik amal oshuvchi umumlashtiruvchi loyihalash algoritmining iyerarxiyasini hosil qiladi. Mukammal lingvistik ta'minot muvaffaqiyatli dasturiy mahsulot garovi sanaladi. Bunda dastur va dasturiy majmuaning asosiy xususiyati ularning ishonchliligi, effektiv, yetarlicha kompakt va tezkor mashina dasturlari, modifikatsiya va mobillikka egaligi bilan xarakterlanadi.

Xulosa. O'zbek tiliga asoslangan qidiruv tizimining lingvistik ta'minoti – bu ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb masala bo'lib, tilimizning raqamli muhitdagi mavqeyini oshirish uchun xizmat qiladi. To'g'ri yo'lga qo'yilgan morfologik, sintaktik va semantik tahlil nafaqat qidiruv natijalarining aniqligini, balki foydalanuvchilarning umumiy qoniqishini ham oshiradi. Shuningdek, o'zbek tilshunosligining jahon standartlariga moslashishida lingvistik ta'minot muhim ahamiyat kasb etadi. Kelgusida bu yo'nalishda milliy va xalqaro ilmiy hamkorliklarni rivojlantirish, texnologik vositalarni joriy etish tadqiqotchilarning muhim vazifalaridan biri sanaladi.

ADABIYOTLAR:

1. *Ахборотлар тизимлари ва технологиялари (С.С.Фуломовнинг умумий тахрири остида).* – Тошкент: Шарқ, 2000. – Б. 56
2. Митрофанов В.Г., Калачев О.Н., Схирладзе А.Г. и др. *САПР в технологии машиностроения. Учеб. пособие.* – Ярославль: Ярослав. гос. техн. ун-т, 1995. – 298 с.
3. Хамроева, Ш. (2018). *Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) ... дисс. Бухоро, 2018.*–250 б.
4. Абжалова М. *Матнларга автолингвистик ишлов бериш тизимлари // Шестая Международная конференция по компьютерной обработке тюркских языков «TurkLang-2018».* (Труды конференции) – Ташкент, 2018. – 320 с.
5. Абдурахмонова Н. *Моделирование грамматических категорий и аналитических глаголов узбекского языка как этап морфологического анализа в машинном переводе // V Международная конференция по компьютерной обработке тюркских языков «TurkLang 2017».* – Труды конференции. В 2-х томах. Т 2. – Казань: Академия наук, 2017. – 327 с.
6. Пўлатов А. *Компьютер лингвистикаси.* – Тошкент: Akademnashr, 2011. –156 б.
7. Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш., Искандарова Ш., Набиева Д. *Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология.* – Тошкент: Янги аср авлоди, 2001. – 256 б.
8. Khamrayeva, S. M. (2018). *Morphological markup ang linguistic model.* // *American Journal of Research*, 9-10.
9. Норов А. *Компьютер лингвистикаси асослари.* – Қариш, - 2017. – 136 б.
10. Mengliyev B., Xoliyrov O., Abdurahmonova N. *O'zbek tilidan universal qo'llanma. (Qayta ishlangan 3-nashri).* – Toshkent: Akademnashr, 2014. – 389 b.
11. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9B>

**O'ZBEK TILINING UMUMIY IZOHLI LUG'ATLARIDA XULQ-ATVOR FE'LLARINING
STATISTIK TAVSIFI**

Ochilova Sanobar Narzullayevna,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM,

O'zbek tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi

ochilovasanobar76@gmail.com

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti dotsenti, Sh. Z. Rahmatullayeva taqrizi ostida

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada o'zbek tilidagi xulq-atvorni ifodalovchi fe'llar tahlil qilinib, ularning statistik tavsifi berilgan. Tadqiqot o'zbek tilining umumiy izohli lug'atlarida uchraydigan xulq-atvor fe'llarini aniqlash, ularning qo'llanish chastotasi va semantik jihatdan turkumlanishini o'rganishni o'z ichiga oladi. Ishda xulq-atvor fe'llarining so'z birikmalari va uslubiy xususiyatlariga alohida e'tibor qaratilib, lug'atlarda ularning ifoda qilingan ma'no ko'lamlari va ularning o'zbek tilidagi ahamiyati ochib beriladi. Statistik tahlillar yordamida ushbu fe'llarning lug'atlardagi o'rni va ularning qo'llanish xususiyatlari, shuningdek, o'zbek tilidagi xulq-atvorni aks ettiruvchi asosiy til birliklari sifatidagi o'rni yoritiladi. Natijalar xulq-atvor fe'llarining o'zbek tili lug'atidagi mavqeyini yanada aniqlashtirishga xizmat qiladi va tilshunoslikda yangi yo'nalishlarni ochib berishda qo'llanilishi mumkin.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, xulq-atvor fe'llari, izohli lug'at, tilshunoslik, statistik tahlil, fe'l kategoriyasi, o'zbek tilining lug'at boyligi, semantik tahlil, o'zbek tili grammatikasi, fe'l ma'nolari tizimi, xulq-atvor mazmuni.

**СТАТИСТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ГЛАГОЛОВ, ВЫРАЖАЮЩИХ ПОВЕДЕНИЕ, В
ОБЩИХ ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЯХ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА**

Аннотация. В данном исследовании анализируются глаголы, описывающие поведение, в узбекском языке, и приводится их статистическое описание. Работа включает выявление глаголов поведения в общих толковых словарях узбекского языка, изучение частоты их использования и их семантическую классификацию. Особое внимание уделено словосочетаниям и стилистическим особенностям этих глаголов, а также анализу их значений и значимости в узбекском языке. Статистический анализ позволяет определить положение данных глаголов в словарях, особенности их употребления и их роль как основных языковых единиц, отражающих поведение в узбекском языке. Результаты исследования направлены на уточнение статуса глаголов поведения в узбекских словарях и могут способствовать развитию новых направлений в лингвистике.

Ключевые слова: узбекский язык, глаголы поведения, толковый словарь, лингвистика, статистический анализ, категория глагола, лексическое богатство узбекского языка, семантический анализ, грамматика узбекского языка, система значений глаголов.

**STATISTICAL DESCRIPTION OF BEHAVIORAL VERBS IN GENERAL EXPLANATORY
DICTIONARIES OF THE UZBEK LANGUAGE**

Abstract. This research focuses on analyzing Uzbek behavioral verbs, providing their statistical description. It involves identifying behavioral verbs in general explanatory dictionaries of the Uzbek language, studying their frequency of use, and categorizing them semantically. Special attention is given to the combinations and stylistic features of these verbs, examining their meanings and significance within the Uzbek language. Through statistical analysis, the study highlights the position of these verbs in dictionaries and their specific usage characteristics, as well as their role as primary language units representing behavior in Uzbek. The findings aim to clarify the standing of behavioral verbs in Uzbek dictionaries and contribute to opening new directions in linguistics.

Keywords: Uzbek language, behavioral verbs, explanatory dictionary, linguistics, statistical analysis, verb category, lexical richness of the Uzbek language, semantic analysis, Uzbek language grammar, system of verb meanings, behavioral content.

Kirish. O'zbek tili milliy madaniyat va o'ziga xos tafakkur tarzini aks ettiruvchi boy va rang-barang til hisoblanadi. Har bir millat tili o'sha xalqning dunyoqarashi, qadriyatlarini va madaniyati bilan uzviy bog'liq

bo'lib, til birliklari orqali ularning hayot tarzi, turmush yo'llari va xulq-atvor me'yorlari namoyon bo'ladi. Shu jihatdan, tilshunoslikdagi xulq-atvor fe'llarini tadqiq qilish masalasi o'zbek tilining semantik boyligi va uslubiy imkoniyatlarini yanada chuqurroq o'rganishga xizmat qiladi.

O'zbek tilida xulq-atvorni ifodalovchi fe'llar lug'at tarkibida muhim o'rin tutadi. Bu fe'llar insonning kundalik hayotidagi muomala-munosabatlari, ijtimoiy va madaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi asosiy birliklardan biridir. Biroq, ushbu fe'llarning o'zbek tilidagi qo'llanish xususiyatlarini aniq statistik tahlil qilish va ularning lug'atlardagi o'rnini o'rganish masalasi hali yetarlicha o'rganilmagan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mazkur maqolada o'zbek tilining umumiy izohli lug'atlarida uchraydigan xulq-atvor fe'llarini statistik tahlil qilish, ularning qo'llanish chastotasi, leksik-semantik guruhlar va uslubiy imkoniyatlarini o'rganish ko'zda tutilgan. Shu bilan birga, xulq-atvor fe'llarining so'z birikmalaridagi va kontekstlardagi roliga e'tibor qaratiladi. Ushbu tadqiqot natijalari o'zbek tili lug'at tarkibini boyitish va tilshunoslikka yangi ilmiy yo'nalishlar kiritish imkoniyatlarini ochib berishga xizmat qiladi.

1. Xulq-atvor fe'llarining tahlili va tasnifi.

Xulq-atvor fe'llari insonning harakatlari, his-tuyg'ulari va munosabatlarini ifodalovchi so'zlar to'plamidir. Ular quyidagi asosiy guruhlariga ajratilishi mumkin:

a) Hissiy tuyg'uni anglatuvchi fe'llar (masalan: sevmoq, yoqtirmoq, qizg'anmoq) – inson his-tuyg'ularini ifodalaydi. Quyida misollar keltiramiz:

1) Sevmoq: *Onasi bolalarini juda sevaredi.* [1]

Men bolaligidan o'z shahrimni sevaman. [2]

2) Yoqtirmoq: *U yangi ish muhitini yoqtirmadi.* [3]

Farhod matematikani yoqtiradi, shuning uchun bu fanni o'qishga kirishdi. [4]

3) Qizg'anmoq: *Dilnoza opa-singillarini boshqa birovdan qizg'anadi.* [5]

U do'stini boshqalardan qizg'anib turardi. [6]

b) Xulqqa oid fe'llar (masalan: qo'rqmoq, ishonmoq, e'tirof etmoq) – shaxsiy fazilat va munosabatlarni bildiradi. Quyida misollar keltiramiz:

1) Qo'rqmoq: *Bolalar kechasi qorong'ulikdan qo'rqishadi.* [7]

U mushkul vaziyatga tushib qolishdan juda qo'rqardi. [8]

2) Ishonmoq: *Do'stlar bir-biriga har doim ishonadi.* [9]

Ushbu xabarga hech kim ishonmadi. [10]

3) E'tirof etmoq: *Muhokamada qatnashganlarning hammasi uning bilimdonligini e'tirof etdi.* [11]

U o'zining xatosini ochiqchasiga e'tirof etdi. [12]

c) Harakatni bildiruvchi fe'llar (masalan: urishmoq, kurashmoq, qochmoq) – xatti-harakatlarga ishora qiladi. Quyida misollar keltiramiz:

1) Urishmoq: *Bolalar maydonchada o'yin paytida kichik nizolar tufayli tez-tez urishibqolishadi.* [13]

Ikki jamoa o'yin oxirida g'alaba uchun qattiq urishdi. [14]

2) Kurashmoq: *Sportchilar musobaqada chempionlik uchun kurashmoqda.* [15]

Hayotda omon qolish uchun u har kun muammolar bilan kurashadi. [16]

3) Qochmoq: *Uy hayvonlari yomg'ir yog'ishni sezib, tezda boshpana tomon qochdi.* [17]

Jinoyatchi politsiya xodimlarini ko'rib, darhol qochib ketdi. [18]

O'zbek tilining izohli lug'atida mazkur fe'llarning turli ma'nolari berilgan, bunda ma'lum bir fe'lning ko'p ma'noli xususiyati yoki ma'nolarining kengayishi ko'zga tashlanadi.

2. Statistik tavsif va fe'llarning qo'llanilishi.

O'zbek tilining izohli lug'atlari asosida olingan statistik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, xulq-atvor fe'llarining ma'lum qismi ko'p ma'noli so'zlar sifatida qayd etiladi. Bu fe'llarning lug'atda qayd etilishi va qo'llanilish chastotasi haqida quyidagi faktlarga asoslanib fikr bildirish mumkin:

a) Eng ko'p ishlatiladigan xulq-atvor fe'llari: -sevmoq, -yoqtirmoq, -qo'rqmoq, -ishonmoq kabi fe'llar tilning kundalik so'zlashuvida keng uchraydi. Lug'atlarda bu fe'llarning asosiy va kengaytirilgan ma'nolari, o'xshatish va metaforik qo'llanilishlari alohida ta'kidlanadi. Quyida mazkur fe'llarning asosiy, kengaytirilgan, o'xshatish va metaforik ma'nolarida qanday qo'llanilishini tushuntiruvchi misollarni keltiramiz:

1) Sevmoq.

▪ **Asosiy ma'no:** Muhabbat yoki kuchli ijobiy his bilan kimnidir yoki nimanidir yoqtirish.

Masalan: Farhod Shirinani chin dildan sevar edi.

▪ **Kengaytirilgan ma'no:** Biror narsaga qiziqish bildirish, yaxshi ko'rish.

Masalan: U tabiat qo'ynida dam olishni sevadi.

- **O‘xshatish:** Biror narsaga yoki kishiga bo‘lgan kuchli bog‘liqlikni ta’kidlash uchun ishlatiladi.

*Masalan: U ona yurtini ona kabi **sevar** edi.*

- **Metaforik qo‘llanish:** Biror narsa yoki hodisaga nisbatan o‘ta ijobiy munosabatni ifodalash.

*Masalan: U odamlar bilan ishlashni **sevar**, shu sababdan o‘z ishida muvaffaqiyatga erishdi.*

2) Yoqtirmoq.

- **Asosiy ma’no:** Biror narsani yoki kishini yaxshi deb bilish, qiziqish bildirish.

*Masalan: U yangi o‘quv dasturini juda **yoqtirdi**.*

- **Kengaytirilgan ma’no:** Xush ko‘rish yoki muvofiqligini his qilish.

*Masalan: Men bu joyning ob-havosini **yoqtirdim**.*

- **O‘xshatish:** Kishining biror narsaga bo‘lgan qiziqishini ta’kidlash uchun.

*Masalan: U bu ishni bola kabi **yoqtirdi**.*

- **Metaforik qo‘llanish:** Kuchli ijobiy munosabatni ifodalash.

*Masalan: Rahbar yangi g‘oyalarni har doim **yoqtiradi**, bu esa jamoaning rivojiga katta hissa qo‘shadi.*

3) Qo‘rqmoq

- **Asosiy ma’no:** Biror narsadan xavfsirash yoki qo‘rquv his qilish.

*Masalan: Qorong‘ulikdan **qo‘rqishadi**.*

- **Kengaytirilgan ma’no:** Muammoli yoki noqulay vaziyatlardan xavfsirash.

*Masalan: Ota-onalar farzandlarining kelajagi uchun **qo‘rqishadi**.*

- **O‘xshatish:** Katta xavotir yoki ishonchsizlikni ifodalash uchun.

*Masalan: U mas‘uliyatli ishlardan qo‘rqadi, go‘yoki bola kabi **qo‘rqadi**.*

- **Metaforik qo‘llanish:** Ishonchsizlik yoki noqulaylikni ifodalash.

*Masalan: U yangi imkoniyatlardan **qo‘rqadi**, natijada o‘zini rivojlantirish imkoniyatidan mahrum bo‘ladi.*

4) Ishonmoq

- **Asosiy ma’no:** Kimningdir so‘ziga yoki harakatiga ishonch hosil qilish, ishonish.

*Masalan: Do‘stlar bir-biriga har doim **ishonadi**.*

- **Kengaytirilgan ma’no:** Umuman ishonch ko‘rsatish yoki qattiq ishonch bilan harakat qilish.

*Masalan: U jamoasiga to‘liq **ishonadi** va ularga katta loyihalarni topshiradi.*

- **O‘xshatish:** Kimningdir ishonchini tasvirlash.

*Masalan: Onamga umid qilib ishonaman, go‘yoki tog‘ga **ishonaman**.*

- **Metaforik qo‘llanish:** Biror narsaga, masalan, omad yoki taqdirga ishonch bildirish.

*Masalan: U o‘z taqdiriga **ishonadi**, shuning uchun qiyinchiliklardan qo‘rqmaydi.*

b) Ko‘p ma’nolilik: “kurashmoq” fe’li jismoniy harakat va psixologik kuchanish ma’nolarida ishlatilishi mumkin, bu esa uning turli nutq vaziyatlarida qo‘llanilish chastotasiga ham ta’sir qiladi.

Tahlil va natijalar. Albatta, “kurashmoq” fe’li turli nutq vaziyatlarida qo‘llanilganda har xil ma’nolarni ifodalaydi. Bu fe’lning ko‘p ma’nolilik xususiyati tufayli u jismoniy harakat va psixologik kuchanish holatlarida keng ishlatiladi. Quyida ushbu ma’nolarni ko‘rsatib beruvchi misollar keltirilgan:

1) Jismoniy harakat ma’nosida

Bu holatda “**kurashmoq**” fe’li jismoniy kuch ishlatiladigan holatlarni ifodalaydi:

*Masalan: Sportchilar ringda chempionlik uchun **kurashmoqda**.*

(Bu yerda fe’l jismoniy bellashuv ma’nosida ishlatilgan.)

*Masalan: Polvonlar musobaqada o‘zaro **kurashishdi**.*

(Fe’lning bu yerda jismoniy va sport xarakteridagi kuch sinashuvni

ifodalashikuzatilmoqda.)

2) Psixologik kuchanish ma’nosida

Bu ma’noda “**kurashmoq**” fe’li biror muammoga qarshi kurashish yoki ruhiy chidamlilikni ifodalashda qo‘llaniladi:

*Masalan: U kasallik bilan uzoq vaqt **kurashdi**.*

Bu yerda fe’l sog‘liq uchun qilingan ruhiy va jismoniy kuchanishni ifodalaydi.)

Masalan: O‘quvchi o‘z qo‘quvini yengish uchun ichki hissiyotlari bilan kurashmoqda.

(Fe’l psixologik kuchanish, ya’ni ichki kechinmalar bilan kurashish ma’nosida ishlatilgan.)

*Masalan: O‘zi bilan **kurashib**, yomon odatlarini tashlashga qaror qildi.*

(Bu yerda “kurashmoq” ichki konfliktini, ya’ni psixologik muammolar bilan bo‘lgan kurashni bildiradi.)

3) Ijtimoiy yoki hayotiy muammolar bilan kurashish ma’nosida

Bu holatda “kurashmoq” kengaytirilgan ma’noda ishlatilib, odamning ijtimoiy yoki hayotiy qiyinchiliklarga qarshi turishini ifodalaydi:

- *U hayotdagi barcha qiyinchiliklarga qaramay, o‘z orzulari uchun **kurashdi**.*
- *(Bu yerda fe’l hayotdagi sinov va mashaqqatlarga qarshi kuchanishni ifodalaydi.)*
- *Jamiyatda tenglik uchun hamma birgalikda **kurashmoqda**.*
- *(Fe’l bu yerda ijtimoiy adolat uchun qilinayotgan sa’y-harakatlarni anglatadi.)*

O‘zbek tilidagi yangi qo‘llanilishlar va zamonaviy talaffuzlar: ayrim xulq-atvor fe’llarining so‘ngi lug‘at nashrlarida yangi ma’nolar bilan boyitilishi kuzatilmoqda, bu esa ularning zamonaviy til va madaniyatdagi o‘rnini ko‘rsatadi.

O‘zbek tilida yangi qo‘llanilishlar va zamonaviy talaffuzlar doimiy ravishda yuz berib turadi. Ayrim xulq-atvor fe’llarining so‘ngi lug‘at nashrlarida yangi ma’nolar bilan boyitilishi, tilning rivojlanishi va madaniyatdagi o‘zgarishlarni aks ettiradi. Quyida bunday fe’llarga misol keltiramiz:

“**Like**”(layk)– Internet va ijtimoiy tarmoqlarda keng tarqalgan ushbu so‘z, o‘zbek tilida “yoqtirmoq” ma’nosida ishlatilmoqda. Bu fe’l, asosan, ijtimoiy tarmoqlarda post yoki rasmga baho berish jarayonida qo‘llaniladi.

“**Share**”(sher)– Bu so‘z “bo‘lishmoq” ma’nosida qo‘llanilib, ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlarda ma’lumot yoki kontentni boshqalar bilan ulashishda ishlatiladi.

“**Trend**”(trend)– O‘zbek tilida “tendentsiya” yoki “moda” ma’nosida ishlatiladi va bu so‘z zamonaviy madaniyat va ijtimoiy hodisalarni ifodalashda keng qo‘llanilmoqda.

“**Vlog**”(vlog)– Video blog ma’nosida ishlatiladi va bu yangi media shakli sifatida o‘zbek tilida ham o‘z o‘rnini topmoqda.

“**Blogger**”(blogger)– O‘zbek tilida “blog yozuvchi” ma’nosida qo‘llaniladi va internetda o‘z fikrlarini, tajribalarini yoki ma’lumotlarini baham ko‘radigan shaxslarni ifodalaydi.

Bu misollar zamonaviy til va madaniyatdagi o‘zgarishlarni ko‘rsatadi va o‘zbek tilining rivojlanish jarayonini aks ettiradi. Zamonaviy texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlar tilga yangi so‘zlar va ifodalarni kiritmoqda, bu esa tilning dinamikligini oshiradi.

3. Xulq-atvor fe’llarining semantikasi va psixologik tahlili

Xulq-atvor fe’llari faqatgina lingvistik ma’no bilan cheklanmay, balki inson psixologik holatlarini ham aks ettiradi. Masalan:

• **Sevmoq** fe’li, odatda, ijobiy munosabat va mehr-oqibatni ifodalaydi va o‘zining asosiy ma’nosidan tashqari, turli metaforik qo‘llanilishlarga ega.

• **Qo‘rqmoq** – qo‘rquv holatini ifodalaydi, ammo u psixologik holatni anglatuvchi boshqa so‘zlar bilan birikib, turli vaziyatlarda ishlatilishi mumkin, masalan, “qo‘rqib ketmoq”, “katta qo‘rqmoq”.

• **Ishonmoq** – ishon tirish va qabul qilish hissini bildiradi, bu fe’l o‘zbek tilida turli kontekstlarda ancha faol ishlatiladi.

4. Tilshunoslik va kognitiv yondashuvda xulq-atvor fe’llari

Xulq-atvor fe’llarining kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan o‘rganilishi ushbu fe’llarning semantik rivojlanishini va ular orqali o‘zbek xalqining dunyoqarashini tushunishga yordam beradi. Masalan, “ishonmoq” va “ishontirmoq” fe’llari orqali shaxslararo munosabatlar va jamiyatdagi ishonch tushunchasi ochib beriladi.

5. Xulq-atvor fe’llarining leksikografik tavsifi

Izohli lug‘atlarda har bir xulq-atvor fe’li uchun quyidagi axborot beriladi:

• **Ma’no va talqin:** har bir fe’lning aniq izohi va qanday ma’nolarga ega ekani ko‘rsatiladi;

• **Misollar:** bu fe’llarning qo‘llanilishiga oid misollar keltiriladi, masalan: “U yaxshi odamlarni yaxshi ko‘radi” yoki “Unga hech kim ishonmaydi”.

• **Sinonimlar va antonimlar:** o‘zbek tilida sinonimik qatorlar orqali xulq-atvor fe’llarining turli tusdagi ma’nolari ko‘rsatiladi, masalan, “yoqtirmoq” – “sevmoq”, “ishonmoq” – “ishontirmoq”.

Xulosa. O‘zbek tilidagi xulq-atvor fe’llari xalqning dunyoqarashi va turmush tarzini aks ettiradi. Izohli lug‘atlar esa ushbu fe’llarning ko‘p ma’noli va keng qo‘llaniladiganligini, semantik boyligini to‘liq aks ettirib, ularni o‘rganish uchun qimmatli manba hisoblanadi. Ushbu maqolada yoritilgan statistik va lingvistik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, xulq-atvor fe’llari O‘zbek tilida juda faol ishlatiladi va ularning har biri o‘ziga xos semantik xususiyatlarga ega. Kognitiv va psixologik tahlillar esa bu so‘zlarning o‘zbek xalqining ma’naviy va ijtimoiy xususiyatlarini ochib berishini ko‘rsatadi.

ADABIYOTLAR:

1. *O‘zbek tilining izohli lug‘ati.* (2006). Toshkent: O‘zME nashriyoti.

2. Axmedov, A. (1981). *O'zbek tilining morfologiyasi*. Toshkent: Fan nashriyoti.
3. Rahimov, S. (1993). *O'zbek tili grammatikasi: Sintaksis va morfologiya masalalari*. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti.
4. Boboyev, A. (2005). *Leksikologiya va stilistika asoslari*. Toshkent: Universitet.
5. Gulomov, H. (1997). *O'zbek tilida fe'llarning kategoriyalari*. Toshkent: O'zbekiston FA Til va adabiyot instituti.
6. Mamajonov, M. (2008). *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Toshkent: O'qituvchi.
7. Mahmudov, N. (2010). *O'zbek tili leksikologiyasi*. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.
8. Qosimova, M. (2004). *Leksik-semantik guruhlarining morfologik xususiyatlari*. Toshkent: Universitet.
9. Salomov, M. (1984). *Fe'l kategoriyalari va ularning semantik tarkibi*. Toshkent: Fan nashriyoti.
10. Xudoyberdiyeva, M. (2011). *O'zbek tili izohli lug'ati orqali xulq-atvor fe'llarining tavsifi*. Toshkent: Ilmiy adabiyot.
11. Karimov, A. (2012). *O'zbek tili stilistikasi*. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti.
12. O'rinboyev, S. (2018). *Zamonaviy o'zbek tilining izohli lug'atlaridagi leksik birliklar tahlili*. Toshkent: Universitet.

MATNLARNI PEREFRAZ QILISH MASALASINING TADQIQI

Omarova Durdona Tajatdin qizi,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti magistrantiomarovadurdona@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur tadqiqotda matnlarni perefraz qilish masalasining mohiyati va zamonaviy yondashuvlari tahlil qilingan. Matnni perefraz qilish – bir ma'noni turli xil so'zlar va tuzilmalardan foydalangan holda ifoda etish masalasi bo'lib, bu masala tabiiy tilga ishlov berish sohasining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Ushbu masala sun'iy intellekt, til texnologiyalari va avtomatik tarjima sohaslarida muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotda matnlarni perefraz qilish jarayonining lingvistik va semantik jihatlarini ko'rib chiqilib, turli algoritmlar va modellar, jumladan, qoidaga asoslangan usullar, mashinali o'qitish yondashuvlari va neyron tarmoq modellarining roli o'rganilgan. Shuningdek, perefraz qiluvchi tizimlar uchun ma'lumotlar to'plamlari, baholash mezonlari va ularning qo'llanilish sohalari muhokama qilingan. Ishda ushbu masalaning o'qituvchilar, tarjimonlar, akademiklar va sun'iy intellekt dasturchilari uchun amaliy ahamiyati alohida ta'kidlangan. Tadqiqot natijalari matnlarni qayta ishlashda yuqori samaradorlikka erishish bo'yicha yangi imkoniyatlarni ochib beradi. Hozirgi globallashuv va raqamli axborot asrida matnlarga ishlov berish va tahlil qilish muhim ilmiy va amaliy masala sifatida e'tirof etilmoqda. Ayniqsa, matnlarni perefraz qilish (ya'ni mazmunini saqlagan holda boshqa uslubda qayta ifodalash) texnologiyalar va xizmatlar uchun keng imkoniyatlar ochib beradi. Ushbu maqolada matnlarni perefraz qilish masalasining nazariy asoslari, asosiy usullari, muammolari va amaliy qo'llanilishi yoritiladi.

Kalit sozlar: matnni perefraz qilish, tabiiy tilga ishlov berish (NLP), avtomatik tarjima, matnni qayta ishlash tizimlari, perefraz qilish usullari, iboralarni perefraz qilish, so'zlarni perefraz qilish.

ИЗУЧЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕФРАЗИРОВАНИЯ ТЕКСТОВ

Аннотация. В данном исследовании проанализированы сущность и современные подходы к перефразированию текстов. Перефразирование текста — это выражение одного и того же смысла с использованием различных слов и структур, что является одной из актуальных задач обработки естественного языка. Эта проблема имеет важное значение в областях искусственного интеллекта, языковых технологий и автоматического перевода. В исследовании рассмотрены лингвистические и семантические аспекты процесса перефразирования, изучены различные алгоритмы и модели, включая основанные на правилах методы, подходы машинного обучения и роль нейронных сетей. Также обсуждаются наборы данных для систем перефразирования, критерии оценки и области их применения. В работе особо подчеркивается практическая значимость этой проблемы для преподавателей, переводчиков, академических исследователей и разработчиков систем искусственного интеллекта. Результаты исследования открывают новые возможности для достижения высокой эффективности обработки текстов и повышения уровня естественности языка. В условиях современной глобализации и цифровой эры обработка и анализ текстов признаются важной научной и практической задачей. В частности, перефразирование текстов (то есть повторное выражение их содержания в другом стиле) открывает широкие перспективы для развития технологий и сервисов. В данной статье освещаются теоретические основы, основные методы и практическое применение перефразирования текстов.

Ключевые слова: перефразирование текста, обработка естественного языка (NLP), автоматический перевод, системы обработки текста, методы перефразирования, перефразирование фраз, перефразирование слов.

STUDYING THE PROBLEM OF TEXT REFRAZATION

Abstract. This study analyzes the essence and modern approaches to paraphrasing texts. Text paraphrasing is the expression of the same meaning using different words and structures, which is one of the urgent tasks in natural language processing. This problem is of great importance in the fields of artificial intelligence, language technologies, and machine translation. The study examines the linguistic and semantic aspects of the paraphrasing process, explores various algorithms and models, including rule-based methods,

machine learning approaches, and the role of neural networks. Datasets for paraphrasing systems, evaluation criteria, and their application areas are also discussed. The work particularly emphasizes the practical significance of this problem for teachers, translators, academic researchers, and artificial intelligence system developers. The research results open up new possibilities for achieving high efficiency in text processing and improving the level of language naturalness. In the context of modern globalization and the digital age, the processing and analysis of texts is recognized as an important scientific and practical task. In particular, text paraphrasing (i.e., reformulating their content in a different style) opens up broad prospects for the development of technologies and services. This article covers the theoretical foundations, main methods, and practical applications of text paraphrasing.

Keywords: text paraphrasing, natural language processing (NLP), machine translation, text processing systems, paraphrasing methods, phrase paraphrasing, word paraphrasing.

Kirish. Matnlarni perefraz qilish masalasi tabiiy tilga ishlov berish (Natural Language Processing, NLP) sohasidagi muhim yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu masala matnni semantik mazmunini o'zgartirmasdan, uning turli shakllarda ifodalanishini ta'minlashni nazarda tutadi. Perefrazlash tabiiy tilga ishlov berish sohasining turli amaliyotlarida, jumladan, avtomatik tarjima, chatbotlar, hujjatlarni xulosa qilish va plagiatni aniqlash kabi sohalarda keng qo'llaniladi. Bu masalaning ahamiyati ortib borayotganiga qaramay, uni tadqiq qilishning nazariy va amaliy asoslari uzoq yillardan beri olimlar e'tiborida bo'lib kelgan. Perefrazlash masalasi XX asrning oxiri va XXI asr boshlarida, NLP sohasining rivojlanishi bilan birga, jiddiy tadqiqot obyekti sifatida shakllangan. Tadqiqotlar tarixi davomida bir qator muhim yondashuvlar va usullar ishlab chiqilgan. Klassik usullardan biri qoidalar asosidagi yondashuv bo'lib, bu yerda matnni qayta yozish uchun lingvistik qoidalar va andozalar qo'llanilgan. Bu usulning asoschilaridan biri sifatida R. Quirk va uning ingliz tilining grammatik qurilishi bo'yicha ilmiy ishlarini namuna sifatida keltirilishi mumkin [1]. Keyinchalik statistik yondashuvlar paydo bo'ldi. Masalan, Brown va boshqalar tomonidan ishlab chiqilgan "IBM Model" usuli matnlarni avtomatik tarjima qilishda statistik modellardan foydalanishni yo'lga qo'ydi va perefrazlashda ham qo'llanildi [5].

Hozirgi zamonaviy yondashuvlarda esa chuqur o'rganish (deep learning) va neyron tarmoqlar asosida perefrazlash masalasiga yondashilmoqda. Masalan, Sequence-to-Sequence (Seq2Seq) modellarning rivojlanishi ushbu yo'nalishda katta ijobiy o'zgarishlarni olib keldi. Transformer arxitekturasida esa perefrazlash uchun yanada kuchli vosita sifatida tanildi. GPT (Generative Pre-trained Transformer) va BERT (Bidirectional Encoder Representations from Transformers) kabi modellar perefrazlash masalasida yuqori sifatli natijalarga erishish imkonini beradi. Bundan tashqari, matnni perefraz qilish masalasini kontekstual tahlil, pragmatika va tilshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganish olimlar ham bor. Masalan, Givon va Levinson kontekstning ahamiyatini ta'kidlagan bo'lsa, Reiter va Dale avtomatik til ishlab chiqarish va perefrazlashni yaxlit tarzda ko'rib chiqqanlar [1, 8]. Ko'plab tadqiqotlar jarayonida mashina tarjimasida texnologiyalari katta yo'lni bosib o'tdi, ammo faqat 2014-2017- yillarda ushbu tizimlarning mukammalligi bo'yicha sifatli o'zgarish yuz berdi, bu esa lingvistik xizmatlar bozorini shu texnologiyalarni joriy etish va rivojlantirish soha rivojlanishining eng istiqbolli yo'nalishlaridan biri ekanligini tushunishga olib keldi. Zamonaviy mashina tarjimasida tizimlari yuqori sifat ko'rsatkichlariga erishdi va 2023- yilga kelib Rossiyaning lingvistik xizmatlar bozorining tuzilishini tubdan o'zgartirdi, tarjimonlarni siljitib post -muharrirlar va mashina tarjimasida tahrirchilari foydasiga hal qildi.

Adabiyotda mashina tarjimasida tizimlari va texnologiyalarining rivojlanish tarixining ko'plab jihatlari tavsiflangan. Ushbu mavzuda eng batafsil sharhlarni yozgan mualliflardan biri Jon Xatchins bo'lib, unda tizimlarning rivojlanishining asosiy bosqichlari, ularning afzalliklari va kamchiliklari va boshqa jihatlar batafsil tavsiflangan [7]. Ko'plab tadqiqotchilar mashina tarjimasida tarixini xronologik sharh sifatida bayon qilishadi, bu esa ushbu sohaga oid rivojlanish tarixini tasavvur qilishga yordam beradi. Boshqalar esa texnologiyalar rivojlanishining ijtimoiy jihatlarini koproq tasvirlaydilar. Shuningdek, adabiyotda mashina tarjimasida texnologiyalarining klassifikatsiyasi, foydalaniladigan usullar, o'qitish uchun zarur ma'lumotlar strukturalari va boshqalar bo'yicha turli xil variantlar keltirilgan. Masalan, Leyn Shvarts [9] mashina tarjimasida rivojlanishining tarixini, asosiy paradigmalarini va texnologiyalarni klassifikatsiyasini batafsil tavsiflab, mualliflar va ishlab chiquvchilarni ham eslatib o'tadi, shuningdek, ushbu mavzudagi adabiyot sharhini ham keltiradi.

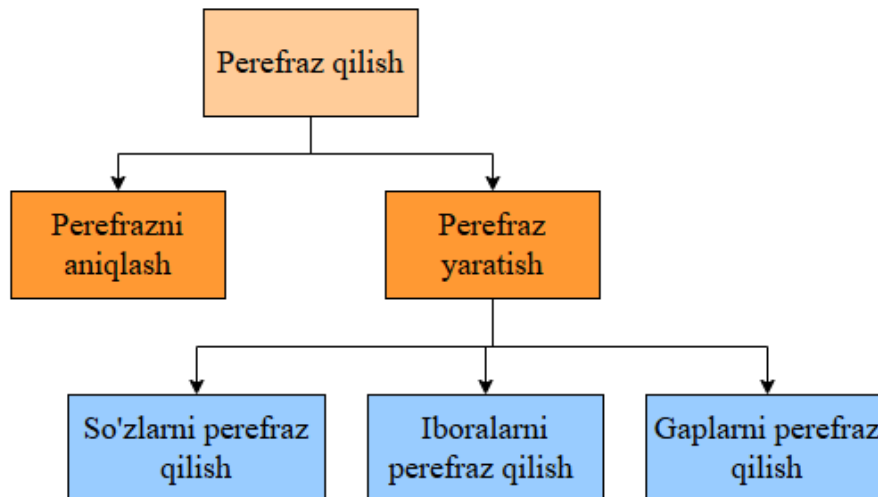
Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Matnlarni perefraz qilish masalasi sohasi rivojlanishi bilan bog'liq bir qancha muhim tadqiqotlar mavjud. Shulardan ba'zilari quyidagilar:

Xitoy olimlari Chao Li, Xin Jiang, Lifeng Shang va Hang Li tomonidan matnlarni perefraz qilishda zamonaviy yondashuvlardan foydalanish tavsiya qilingan [6]. Olimlarning fikriga ko'ra, berilgan jumla uchun perefrazlarni avtomatik yaratish tabiiy tilga ishlov berish sohasida muhim, ammo qiyin vazifadir.

Ushbu maqolada perefraz yaratish uchun *Chuqur o'qitish mustahkamlashni* yondashuvi taqdim etilgan. Xususan, vazifa uchun yangi asos taklif qilingan, u generator va baholovchidan iborat bo'lib, ikkalasi ham o'qitish ma'lumotlarini o'rganadi. Ketma-ket o'qitish modeli sifatida qurilgan generator berilgan jumla perefrazlarini ishlab chiqishi mumkin. Chuqur mos keladigan model sifatida tuzilgan baholovchi ikkita jumla bir-birining perefrazi yoki yo'qligini aniqlashi mumkin. Generator avval chuqur o'qitish orqali o'qitiladi, so'ngra natijani baholovchi tomonidan beriladigan mustahkamlovchi o'rganish orqali mustahkamlanadi. Baholovchini o'rganish uchun mavjud o'quv ma'lumotlarining turiga qarab, mos ravishda *nazorat ostida o'qitish va teskari mustahkamlash orqali o'qitishga asoslangan* ikkita usul taklif qilingan. Ikkita ma'lumotlar to'plami bo'yicha eksperimental natijalar taklif qilingan modellar (generatorlar) aniqroq perefrazlarni ishlab chiqarishi va avtomatik baholashda ham inson tomonidan baholashda ham perefraz yaratishning eng zamonaviy usullaridan ustunligi ko'rsatilgan.

Rus olimi A.A. Jivotova o'z tadqiqotlari davomida rus tilidan ingliz tiliga mashinaviy tarjimani yaxshilash uchun yangi metodika taklif etdi [1]. Bu metodika teskari tarjima qilish orqali o'quv ma'lumotlarini yig'ish va tarjima vazifasining murakkabligini baholash asosida optimallashtirishni nazarda tutadi. Tarjimonning malakasi, ixtisoslashuvi va boshlang'ich matn parametrlari asosida tarjima vazifasining murakkabligini baholashning ilk metodikasi taklif qilingan. Bu sifatsiz tarjimaning oldini olish imkonini beradi. Gradiyent pasayishini optimallashtirish usulini kengaytirish uchun noaniq mantiq elementlarini qo'llash orqali yangi algoritm ishlab chiqilgan va matnlarni perefraz qilishni rus va ingliz tillarida qaysi usullarni qo'llash orqali bajarganligi, ularning qaysilari samaraliligi haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Muhokama. Tabiiy tilda matnlarni perefraz qilish masalasi bir qator vazifalarni o'z ichiga oladi. (1-rasmga)

1-rasm. Perefraz qilishning vazifalari

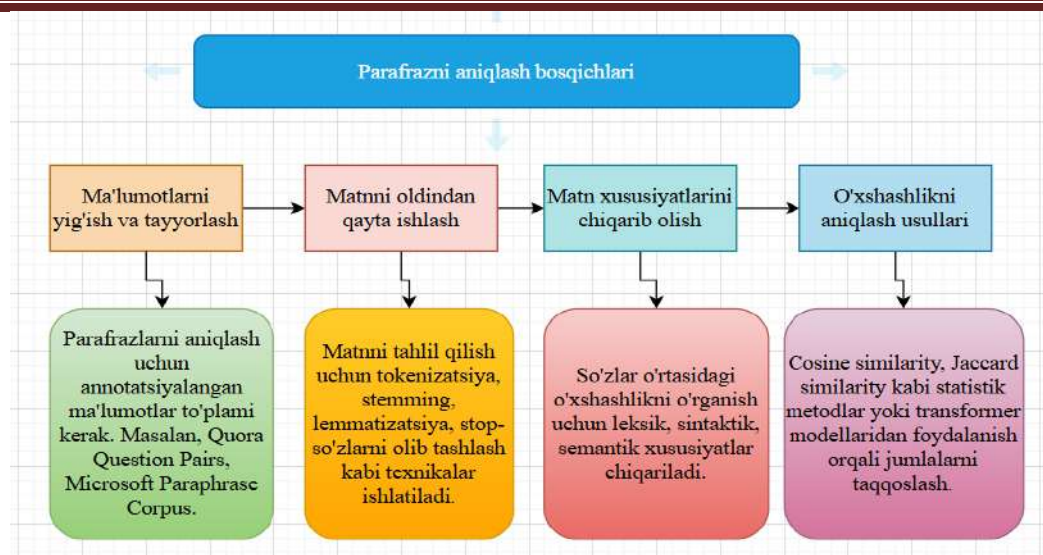
Matnlarni perefraz qilish vazifalarini tahlil qilamiz.

Perefrazni aniqlash masalasi - perefrazni aniqlash (Paraphrase Identification) – bu ikki matn yoki jumlaning ma'no jihatidan bir xil yoki o'xshash ekanligini aniqlash jarayoni.

Perefrazni aniqlashning asosiy maqsadi

- **Matnning turli ifodalarini tushunish** – insonlar bir xil g'oyani turli yo'llar bilan ifoda etishi mumkin, va tizim buni aniqlay olishi kerak.
- **Plagiatni aniqlash** – o'xshash matnlarni taqqoslab, akademik va ijodiy ishlarda nusxa ko'chirishni aniqlash.
- **Chatbotlar va virtual yordamchilar** – bir xil savollarga turli shakllarda javob berish imkoniyatini yaratish.
- **Mashina tarjimasi** – turli tillarda ifodalangan, ammo bir xil ma'noga ega bo'lgan jumalarni solishtirish.

Tahlil va natijalar. Perefrazlarni aniqlash bir nechta bosqichlarda amalga oshiriladi buni quyidagi rasmda ko'rib chiqamiz:

2-rasm. Perefrazni aniqlash bosqichlari ketma-ketligi.

Perefrazer axborot tizimini ishlab chiqish - u biror matn yoki jumlani o'zgartirish, lekin uning asl ma'nosini saqlab qolish jarayonidir. Perefraz yaratishda, matnning so'zlari, tuzilishi yoki uslubi o'zgartiriladi, ammo uning mazmuni va asosiy ma'nosi saqlanadi. Bu jarayon, asosan, matnni soddalashtirish, boshqacha shaklda ifodalash yoki ma'lum bir auditoriya uchun tushunarliroq qilish maqsadida amalga oshiriladi.

So'zlarni perefraz qilish — bu biror matn yoki jumladagi so'zlarni o'zgartirish, lekin asl ma'no va mazmunni saqlab qolish jarayonidir. So'zlarni perefraz qilishda asosan sinonimlar, so'zlar va iboralarning turli shakllari ishlatiladi, bu esa matnni soddalashtirish, tushunishni osonlashtirish yoki yangi kontekstda ifodalash imkonini beradi.

1-jadval.

So'zlarni perefraz qilish turlari.

Turlari	Izoh	Asl so'z	Perefraz
Sinonimlardan foydalanish	So'zlarni perefraz qilishning eng keng tarqalgan usuli bu sinonimlarni tanlashdir. Sinonimlar — bir-biriga yaqin ma'no ifodalovchi so'zlardir.	Mustaqil	Erkin
So'zning tuzilishini o'zgartirish	So'zlarning morfologik shakllarini o'zgartirish ham perefrazning bir usulidir. Bu so'zlarning turli shakllarini ishlatishni o'z ichiga oladi.	Kuchli	Kuchlilik yoki Kuchaytirish
Phrasal verblardan foydalanish:	Phrasal verblar (fe'l + qo'shimchalar)ni ishlatish orqali so'zlarning perefrazini yaratish mumkin.	Ishni boshlash	Ishga kirishish yoki Faollashish
Yuqori darajadagi so'zlar:	Ba'zan murakkab yoki akademik so'zlarni o'rnatilgan va oddiy so'zlar bilan almashtirish ham perefraz hisoblanadi.	Insoniyatning istiqboli	Odamlarning kelajagi

Iboralarni perefraz qilish — bu iboralarning ma'nosini saqlagan holda ulardan boshqa so'zlar yoki sinonim iboralar bilan ifodalash jarayonidir.

Bitta iborani ma'nosi o'xshash bo'lgan boshqa so'z yoki ibora bilan belgilanadi.

Misol:

Asl ibora: *Oltin bosh*

Perefraz: *aqlli odam*

Iboradagi so'zlarning tartibini o'zgartirib, yangi shaklda ifodalash.

Misol:

Asl ibora: *"Og'zidan chiqqanini qulog'i eshitmas"*

Perefraz: *"U shoshilib gapiradi va o'z so'zlarini nazorat qila olmaydi"*

Gaplarni perefraz qilish – bu biror jumlani boshqa so'zlar yoki grammatik tuzilmalardan foydalangan holda ifodalash, lekin uning asosiy ma'nosini saqlagan holda ifoda etish jarayonidir. Perefraz qilish orqali gapni soddalashtirish, aniqroq yoki yangi uslubda ifodalash mumkin. Gapdagi so'zlarning sinonimlarini qo'llab, asosiy mazmunini saqlagan holda perefraz qilish:

Misol:

Perefraz: *"U nihoyatda zukko va farosatli odam".*

Asl gap: *"U juda dono va aqlli inson".*

Gapdagi so'zlarning joylashuvini o'zgartirib, ma'noni saqlagan holda yangi tuzilmada perefraz qilish.

Misol:

Asl gap: *"Bu masalani hal qilish juda qiyin".*

Perefraz: *"Bu muammoni yechish oson emas".*

Gapni qisqartirish yoki kengaytirish orqali gapning ma'nosini saqlagan holda perefraz qilish:

Misol:

Asl gap: *"Sport bilan shug'ullanish sog'liq uchun juda foydalidir."* **Perefraz (qisqartirish):** *"Sport sog'liq uchun foydali."*

Perefraz (kengaytirish): *"Sport bilan muntazam shug'ullanish insonning jismoniy va ruhiy sog'lig'ini mustahkamlaydi".*

Yuqorida keltirilgan vazifalarni bajarishda turli yondashuvlardan foydalaniladi:

Qoidalariga asoslangan yondashuv

Sinonimlarni aniqlash – jumalardagi so'zlarning sinonim ekanligini tekshirish (masalan, WordNet yoki boshqa leksik bazalar orqali).

Grammatik o'zgarishlarni tekshirish – faol va majhul nisbatlar, fe'l zamonlari o'zgarishini hisobga olish.

Qoidaga asoslangan usullar (Rule-based methods) [10]

Qoidaga asoslangan usullar matnni perefraz qilish uchun aniq lingvistik qoidalar va strukturalardan foydalanishga asoslanadi. Bu usulda grammatik va sintaktik tuzilishlar, sinonimlar, antonimlar va ifodalarning turli shakllari asosida matn qayta ishlanadi. Qoidalariga asoslangan mashina tarjima tizimi ikki tilli lug'atlarni qo'lda tuzishga tayanadi va mutaxassislar tarjima bilimlari bazasini shakllantirish uchun turli darajadagi tarjimalarni o'zgartirish qoidalarini umumlashtiradi. Tarjima jarayonida kompyuter kiritilgan manba tilidagi jumalarni dekodlash va manba tildagi jumalarni maqsadli til jumalariga tarjima qilish uchun lug'atlar va tarjima qoidalaridan foydalaniladi.

Mashinali o'qitishga asoslangan usullar (Machine learning-based methods) [11]. Mashinali o'qitish usullari, ayniqsa, tizimlardan avtomatik ravishda matnlarni perefrazlashni o'rganish uchun qo'llaniladi. Bu usullarda keng ko'lamdagi ma'lumotlardan (datasetlar) foydalaniladi va algoritmlar o'zini o'rganib, turli xil perefrazlash namunalari va usullarini aniqlaydi.

Neyron tarmoqlari va chuqur o'qitish (Deep Learning and Neural Network) [12] Chuqur o'qitish metodlari matnlarni perefrazlashda eng murakkab va samarali usullardan biridir. Bunday modellarda, masalan, **Transformator** (Transformer) arxitekturasiga asoslangan GPT (Generative Pretrained Transformer) va BERT (Bidirectional Encoder Representations from Transformers) kabi neyron tarmoqlaridan foydalaniladi.

Kompyuter lingvistikasining vazifasi – tabiiy til matnlarini avtomatlashtirilgan qayta ishlash bo'yicha amaliy masalalar uchun lingvistik protsessorlarni yaratish usullari va vositalarini ishlab chiqishdir. Ma'lum bir amaliy masala uchun lingvistik protsessorni ishlab chiqish, ishlov berilayotgan matnning lingvistik xususiyatlarini formal tavsiflashni talab etadi, bu esa matn modeli (yoki til modeli) sifatida qaralishi mumkin.

Xulosa. Matnlarni perefraz qilish texnologiyasi ilmiy tadqiqotlar va amaliy qo'llanmalarda katta ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotga ko'ra, matnlarni perefraz qilish, materialning tushunarliqligini, balki uning mazmunini o'zgartirmasdan yangi ko'rinishda ko'rsata oladi. Tadqiqotda perefrazning turli metodlari, sinonimlar va jumla tuzilishini aniqlash usullari tahlil qilish, perefraz qilishning tilshunoslik, psixologiya va kommunikativ samaradorlikdagi ahamiyati ham o'rganildi. Umuman olganda, matnni perefraz qilish texnikasidagi muammolar jarayonini yaxshilaydi, balki o'quvchilar va tinglovchilar uchun matnni yanada

kengaytiradi. Zamonaviy sun'iy intellekt modellarining rivojlanishi bu sohada yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Shu bilan birga, sifat va mazmunni ta'minlash uchun algoritmik yondashuvlar takomillashtirilishi lozim. Keyingi tadqiqotlar matnlarni perefrash qilishning samaradorligini oshirish va yangi texnologik yechimlarni ishlab chiqishga qaratilishi kerak.

ADABIYOTLAR:

1. Животова Алена Анатольевна (2024) “Математическая модель, алгоритмы и программный комплекс для повышения качества машинного перевода узкоспециальных технических текстов на английский язык”. http://www.khfr.ru/assets/files/dissertaciya_zhivotova-aa.pdf
2. Canfora C., Ottmann A. Risks in neural machine translation // *Translation Spaces*. – 2020. – Т. 9. – №. 1. – С. 58-77.
3. Животова, А. А. Автоматизация предредактирования исходного текста для повышения качества машинного перевода / А. А. Животова, В. Д. Бердонос, И. А. Лошманова // *Наука, инновации и технологии: от идей к внедрению: Материалы Международной научно-практической конференции молодых учёных, Комсомольск-на-Амуре, 14–18 ноября 2022 года, Том 1*. – Комсомольск-на-Амуре: Комсомольский-на-Амуре государственный университет, 2022. – С. 366-370.
– Yamada M. "The Mathematics of Statistical Machine Translation: Parameter Estimation, Computational Linguistics, 19 (2) (1993) 263-311. The impact of Google neural machine translation on post-editing by student translators // *The Journal of Specialised Translation*. – 2019. – Т. 31. – №. 1. – С. 87-106.
4. Paraphrase Generation with Deep Reinforcement Learning. <https://aclanthology.org/D18-1421/>
Zichao Li, Xin Jiang, Lifeng Shang va Hang Li. 2018. Chuqur o'rganish bilan parafrash avlodi. Tabiiy tilni qayta ishlashda empirik usullar bo'yicha 2018 yilgi konferensiya materiallarida, 3865–3878-betlar, Bryussel, Belgiya. Hisoblash tilshunosligi assotsiatsiyasi
5. W. John Hutchins Machine translation: A brief history <https://open.unive.it/hitrade/books/HutchinsMachine.pdf>
6. <https://aclanthology.org/W10-1302.pdf> Automatic generation of conversational utterances and narrative for Augmentative and Alternative Communication: a prototype system(2000)
7. <https://linguistics.illinois.edu/directory/profile/lanes> <https://www.library.illinois.edu/>
8. <https://www.pecan.ai/blog/rule-based-vs-machine-learning-ai-which-produces-better-results>
9. Machine learning-based methods <https://www.tableau.com/learn/articles/top-machine-learning-methods>
10. Deep Learning and Neural Network <https://www.ibm.com/think/topics/ai-vs-machine-learning-vs-deep-learning-vs-neural-networks>

XITOIY TILIDA MUZEYGA DOIR ATAMALAR TAHLILI

Qarshiboyeva Adiba Sanjar qizi,

Toshkent davlat Jahon tillari universiteti magistranti

Ilmiy rahbar Ziyamammedov Jasur taqrizi ostida

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek va xitoy tillarida muzeyga oid so‘zlarning tahliliga bag‘ishlanadi. Maqolada Pekin va Toshkentgagi muzey eksponatlariga doir so‘zlarning tahlili amalga oshirilgan. Bundan tashqari, muzey turlari va ularning tarixi haqida ham qisqacha ma‘lumotlar berib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: san‘at muzeyi, moddiy, yodgorlik, muzey xazinasi, muza, davr, qadimgi zamon, narsa, san‘at asarlari.

博物馆汉语术语分析

注解. 本文致力于乌孜别克语和汉语中与博物馆相关的词汇的分析。本文对北京和塔什干博物馆展品中的词语进行了分析。此外，还提供了有关博物馆类型及其历史的简要信息。

关键词：艺术博物馆、材料、纪念碑、博物馆珍宝、缪斯、时期、古代、起源、物品、艺术品。

ANALYSIS OF MUSEUM TERMS IN CHINESE

Abstract. This article is devoted to the analysis of museum-related words in Uzbek and Chinese. The article analyzes words related to museum exhibits in Beijing and Tashkent. In addition, brief information about the types of museums and their history is provided.

Keywords: art museum, material, monument, museum treasure, muse, period, antiquity, origin, object, works of art.

АНАЛИЗ МУЗЕЙНЫХ ТЕРМИНОВ В КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Статья посвящена анализу музейной лексики в узбекском и китайском языках. В статье анализируются высказывания о музейных экспонатах в Пекине и Ташкенте. Кроме того, дана краткая информация о типах музеев и их истории.

Ключевые слова: художественный музей, материал, памятник, музейное сокровище, муза, период, античность, происхождение, предмет, произведения искусства.

Kirish. Muzey (qadimgi yunoncha: μουσεῖον, musion — „muzalarga bag‘ishlangan joy“) — tarixiy, moddiy va ma‘naviy yodgorliklarni to‘plash, saqlash, o‘rganish va targ‘ib qilish ishlarini amalga oshiruvchi ilmiy, ilmiy-ma‘rifiy muassasa. Muzey xazinasida, asosan, moddiy va tasviriy narsalar, shuningdek, san‘at asarlari jamlanadi, shu bilan birga yozma manbalar (qadimdan hozirgi davrgacha bo‘lgan tarixiy qimmatga ega qo‘lyozmalar, bosma hujjatlar, kitoblar) saqlanadi.

博 Bó 物 Wù 馆 Guǎn. Bu alohida so‘zlarni tarjima qilsak ham alohida so‘zlarning ma‘nosini ko‘rib chiqish lozim. 博 Bó so‘zining o‘zbek tilidagi ma‘nosi 博学 O‘rgangan degan ma‘noni beradi, 物 Wù narsa, 物品 – narsalar ma‘nosini beradi, 馆 Guǎn joy biror bir joy nomini bildiradi. Xitoy tilida 博 Bó 物 Wù 馆 Guǎn – muzey kelib chiqadi, bundan bilishimiz mumkinki “oldinigi narsalarni o‘rganish” ya‘ni muzey so‘zi kelib chiqadi. 博物馆 bó wù guǎnning turlari bo‘lgan 颐和园 yí hé yuán, 天坛公园 tiān tán gōng yuán ham o‘ziga hos ochiq osmon osti muzeylariga kiradi.

颐和园 so‘ziga muzey nuqtai nazaridan qarab, semantik jihatdan tahlil qilinganimizda:

颐 yí sog‘lom bo‘lmoq;

和 hé ikki xil ma'noni anglatadi

1. barkamol, do'stona;

2. bog'lash, tinchlik o'rnatish;

园 yuán bog', park degan ma'nolarni anglatadi.

Bundan bilishimiz mumkinki “Sog'lom va barkamol bo'lish uchun ochiq osmon ostidagi dam oladigan bog'” ya'ni muzey so'zi kelib chiqadi.

O'zbek tili nuqtayi nazarida bog' so'zi qo'shilgan so'zlar muzey bo'la olmaydi. Lekin Xitoy tilida muzey bilan bog'liq ayrim terminlarda 园 yuán bog' so'zi ham mavjud. Bu turdagi muzeylar ochiq osmon ostidagi muzeylarga kiradi. Muzeyning o'ziga xos ilmiy ommaviy va tarbiyaviy shakllari — ekspozitsiya, ko'rgazmalar. Zamonaviy ilmiy tasnifda muzey tur va sohalar bo'yicha farqlanadi. Ijtimoiy vazifasiga ko'ra ilmiy tadqiqot-ma'rifat (muzeyning asosiy qismini tashkil etadi, ba'zan ular xalq muzeyi, ommaviy muzey deb ham ataladi), tadqiqot (ilmiy tadqiqot qinstitutlari qoshida o'ziga xos laboratoriya vazifasini o'tovchi) va o'quv muzeyiga bo'linadi. Sohalar bo'yicha tarix, qishloq xo'jaligi, tabiatshunoslik, san'atshunoslik, adabiyot, texnikaga oid va boshqa muzeylarga bo'linadi. Shuningdek, muzeyning memorial muzeylar, majmua o'lkashunoslik kabi turlari bor. Muzey katta ilmiy tadqiqiy va tarbiyaviy ishlarni olib boradi: to'plamlarni butlaydi va o'rganadi; ilmiy hujjatlarni tayyorlaydi, muzey ashyolarini saqlash va ta'mirlash tartibini yaratadi, monografiya, katalog, yo'l-ko'rsatkichlar nashr etadi; zamonaviy muzeyshunoslik ishlab chiqqan ilmiy usul va metodologiya asosida ekspozitsiyalarda ilmiy tashviqotlar olib boradi. Tomoshabinlar bilan ishlashning eng muhim shakli ekskursiyadir. Siyosiy, ilmiy, madaniy, iqtisodiy ehtiyojlarni qondiruvchi muzeyning paydo bo'lish tarixi uzoq qadimga borib taqaladi. Muzeyning o'tmishdoshlari tabiat va ijtimoiy hayotdan olingan asl buyumlarni xo'jalik maqsadlarida va moddiy boylik sifatida emas, balki memorial guvohnoma va estetik qimmatli asl narsalar sifatida saqlana boshlagan davrda yuzaga kelgan. Kritdagi Knos saroy xazinasi (miloddan avvalgi 16-asr), Vanlar saroyi va ink kohinlarining arxivi (miloddan avvalgi 13—12-asrlar, Xitoy), Nineviya saroy kutubxonasi (miloddan avvalgi 1-z.) va boshqa shular jumlasidan. Xususiy to'plamlarda (miloddan avvalgi 3-asrdan) asosan san'at asarlari jamlangan (Varres, Sulla galereyalari, Serviliy, Krase, Lukull, Pompei, Sezar va boshqa to'plamlari). Vizantiya sobor va monastirlarida, keyinroq Fransiya, Italiya, Germaniya va boshqa mamlakatlar soborlarida turli xil to'plamlar saqlangan. Yevropada ilmiy vazifalar yuklatilgan muzeyning paydo bo'lishi buyuk geografik kashfiyotlar, amalga oshayotgan davr — Uyg'onish davriga to'g'ri keladi; bu davrda xayvonot va o'simlik dunyosi namunalari, minerallar, geodeziya va astronomiya asboblari, etnografik ahamiyatga ega narsalar jamlangan; tabiiy, ilmiy, etnografiya va tarixiybadiiy noyob narsalar jamlangan saroy to'plamlari (kunstkameralar, myunskabinetlar va boshqa) shuxrat krzongan. Dastlab muzey va ular haqidagi dastlabki tavsiflar, shuningdek, muzeyshunoslik haqidagi nazariy asarlar ham shu davrda paydo bo'ldi. Florensiya (L. Medichi, 15-asr), Rim (Vatikan muzeyi, 16-asr), Drezden (Avgust Saksonskiy, 16-asr) va boshqa joylardagi antik davr yodgorliklari to'plamlari shu davrga mansub. 17—18-asrlarda keyinchalik ko'plari davlat milliy muzey negizini tashkil qilgan xususiy to'plamlar (tarixiy, arxeologik, tabiatshunoslik, san'atshunoslik) shakllandi.

Ta'lim-tarbiya va ilmiy vazifalarga ega bo'lgan muzey tizimi taraqqiyotiga obyektiv ehtiyojlar ortib bormoqda. AQSh, Italiya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Germaniya, Rossiya va boshqa mamlakatlar eng taraqqiy etgan muzey tizimiga ega.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Muzeyning xalqaro maydonga chiqishi bilan ularning ta'sir doirasi kengayib bormoqda. Bunda ko'rgazmalar ayirboshlash birinchi o'rinda turadi. Muzey jahonning turli mamlakatlariga o'z xazinalarini yuboradi, ayni paytda chet mamlakatlarning ko'rgazmalarini o'zlarida qabul qiladi va ko'rgazma hamda muzeyda namoyish etadi. Muzey xalqaro madaniy alokalarni kengaytirishga yordam bermoqda, milliy madaniyatlarning o'zaro boyishi va xalqlar o'rtasida hamfikrlikni rivojlantirishga katta hissa qo'shmoqda. Jahon muzeyi xalqaro tashkilotga birlashgan, UNESCO tarkibida „Muzeylar xalqaro kengashi“ (ICOM) mavjud, uning tarkibiga milliy muzeyning qo'mitalari kirgan.

Hozirgi kunda Xitoy Xalq Respublikasidagi Pekin shahrida muzeylar sarasiga 故宫 Gùgōng (Запретный город) 天安门 (Tian an men) maydonida ichida joylashgan. Bu tarixiy joy ham muzeylar sarasiga kiradi. Imperial saroyi Xitoyning Pekin shahrida joylashgan. Taqiqlangan shahar 720 000 kvadrat metr maydonni egallagan uchta asosiy zalda joylashgan bo'lib, 70 dan ortiq katta va kichik saroylar mavjud Shaharda jami 9999,5 xona mavjud bo'lib, 1973 yilda mutaxassislar tomonidan aniqlangan o'lchovlarga ko'ra, Taqiqlangan shaharda 8707 xona mavjud.

Taqiqlangan shaharning qurilishi Min sulolasi davridagi Yongle hukmronligining to'rtinchi yilida (1406) boshlangan, u Nankindagi taqiqlangan shahar asosida qurilgan, u Yonglening 18-yilida (1420) qurib bitkazilgan va yigirma to'rt imperatorning saroyiga aylangan. Ming va Qing sulolalari. Xitoy Respublikasining 14-yilligining milliy bayramida shahar devorining har to'rt burchagida nafis minora bor

edi. Bu murakkablikni tasvirlash uchun to'qqizta to'sin, o'n sakkizta ustun va etmish ikki tizma haqida xalq maqollari mavjud. uning tuzilishi ham murakkab tuzilgan. Bu yer Pekinda juda ham hozirgi kunda juda mashxur. Deyarli hamma chet ellik talabalar bu yerga borib tashrif buyuradilar. Undan tashqari Pekin shahrida Yiheyuan, Di tan Gong yuan ham 博物馆 muzeylar tarkibiga kiradi. Xitoy Xalq respublikasida muzey so'zini ham nima ma'no anglatishini ko'rib chiqishimiz kerak. 一般人归纳出博物馆所富有之功能为：典藏、研究、展示、教育四大项。博物馆服务于不同的对象，从研究人员、专家到公众。目前越来越多地转向为公众提供服务。传统的博物馆发展路线是搜藏->研究->教育->展示，多为以皇室贵族或富商收藏为基础的文史收藏型博物馆[1]。Ko'pchilik muzeylarning boy funktsiyalarini yig'ish, tadqiqot, ko'rgazma va ta'lim sifatida umumlashtiradi. Muzeylar tadqiqotchilar va mutaxassislardan tortib keng jamoatchilikka qadar turli auditoriyalarga xizmat qiladi. Aholiga xizmatlar ko'rsatish yo'nalishida tobora ortib bormoqda. Muzeylarning an'anaviy rivojlanish yo'nalishi kolleksiya-tadqiqot-ta'lim-ko'rgazma bo'lib, ularning ko'pchiligi qirol zodagonlari yoki badavlat tadbirkorlar kolleksiyalariga asoslangan madaniy-tarixiy kolleksiya muzeylaridir[2]. 类别包括：艺术、应用艺术、工艺、考古、人类学和民族学、历史、文化史、军事史、科学、技术、儿童博物馆、自然史、钱币、植物园与动物园，以及集邮。在这些类别之中，有许多博物馆更进一步分类，如当代艺术、地方史、航空史、农业或地质等等的博物馆。Turkumlarga quyidagilar kiradi: San'at, amaliy san'at, hunarmandchilik, arxeologiya, antropologiya va etnologiya, tarix, madaniyat tarixi, harbiy tarix, fan, texnologiya, bolalar muzeylari, tabiiy tarix, numizmatika, botanika bog'lari va hayvonot bog'lari, filateliya. Ushbu toifalar ichida zamonaviy san'at, o'lkashunoslik, aviatsiya tarixi, qishloq xo'jaligi yoki geologiya muzeylari va boshqalar kabi ko'plab muzeylar mavjud. Museum” (博物馆) 一词源于拉丁语，意为容纳具有艺术、文化、历史和科学重要性的物品。在古典古代，古希腊语里“mouseion”表示“缪斯的集合”，是一个哲学机构，一个用于沉思的场所。这些缪斯指的是希腊神话中的 9 位缪斯，艺术和科学的女神，以及知识的守护者。早期博物馆起源于豪门、个人或机构的私人收藏，展示在“奇珍异宝柜” (cabinetsof curiosities) 中，往往是寺庙和礼拜场所。尽管这些“收藏”是现代博物馆的前身，它们并不像我们今天看到的那样寻求合理分类和展示藏品。

从定义上看，现代博物馆是一个照料或展示众多具有文化、历史、科学或艺术重要性的文物的建筑或机构。通过永久和临时展览，大多数公共博物馆提供这些文物供人参观，并经常寻求保存和记录，以同时服务于研究以及公众。本质上，博物馆收藏有重要性的藏品，无论规模大小。

"Muzey" so'zi lotin tilidan olingan bo'lib, badiiy, madaniy, tarixiy va ilmiy ahamiyatga ega bo'lgan obyektlarni joylashtirishni anglatadi. Klassik antik davrda "sichqoncha" qadimgi yunoncha "musalar to'plami" nomini bildiradi, falsafiy muassasa va tafakkur uchun joy degan ma'nonisini anglatadi. Bu Musalar yunon mifologiyasidagi 9 ta muzaga bo'linadi, san'at va ilm-fan ma'budalari hamda bilim posbonlariga ishora qiladi. Ilk muzeylar badavlat oilalar, shaxslar yoki muassasalarning shaxsiy kolleksiyalaridan kelib chiqqan bo'lib, ular "qiziqishlar kabinetlari" (qiziqishlar kabinetlari), ko'pincha ibodatxonalar va ibodatxonalarda namoyish etilgan. Garchi bu "kolleksiyalar" zamonaviy muzeylarning kashshoflari bo'lsa-da, ular kolleksiyalarni biz ko'rib turganimizdek oqilona tasniflash va namoyish etishga intilmagan. Muzey soni hozirgi Xitoyda ham juda ko'p. Xitoy xalq respublikasidagi muzeylar juda qiziqarli va uzoq tarixga egadir.

1、中国国家博物馆

中国国家博物馆是世界上建筑面积最大的博物馆，基本陈列是《古代中国》和《复兴之路》。除此之外，这里还经常有各种精彩展览。众多国宝级文物的陈列，高规格的展陈，作为一位中国人，没有理由不去国家博物馆。

地址：北京市东城区东长安街 16 号天安门广场东侧

Xitoy milliy muzeyi.

Muhokama. Xitoy Milliy muzeyi qurilish maydoniga ega dunyodagi eng yirik muzeydir. Asosiy displeylar - "qadimgi Xitoy" va "yoshartirish yo'li" mavjud. Bundan tashqari, bu yerda ko'pincha turli xil ajoyib ko'rgazmalar mavjud. Ko'plab milliy xazina darajasidagi madaniy yodgorliklar va yuqori darajadagi ko'rgazmalar namoyish etilishi bilan xitoylik sifatida milliy muzeyga bormaslik uchun hech qanday sabab yo'q.

Manzil: Tiananmen maydonining Sharqiy tomoni, 16-Sharqiy Chang'an xiyoboni, Dongcheng tumani, Pekin. Bu muzeyda Xitoydagi o'rta asrlar davridagi qamoqlar ko'rinishi, ular qanday sharoitda yashaganlari va o'sha davrdagi idishlar, ular kiygan kiyimlar, o'sha davrda ular qanday qiynoqqa solinganlari va rasmlari bilan birgalikda hamma ma'lumotlar berilgan. Bu muzeyda o'rta asr davrlaridagi politsiyalar va ular qanday kiyimlarda yurgani, ularning hayot tarzi, ular qamoq jazolarida qanday choralar ko'rganligi va o'sha davrdagi sud jarayonlari qanday o'tganligi ham ma'lumot berilgan. Undan tashqari, Xitoy Xalq Respublikada Yiheyuan va Tian tang gong yuan ham aslida bog' ko'rinishida bo'lsa ham, hozirgi kunda ular ham muzeylar turlariga kirib ketadi. 931-yilda, Mukden voqeasidan ko'p o'tmay, Generalissimo Chan Kay-Shining millatchi hukumati muzeyning qimmatbaho buyumlari Yaponiya imperator armiyasi qo'lga tushib qolishining oldini olish maqsadida muzeyni shahar tashqarisiga evakuatsiya qilishga tayyorgarlik ko'rishni buyurdi. Natijada, 1933-yil 6-fevraldan 15-maygacha Saroy muzeyining 13491 ta qutilari va 6066 ta qutidan iborat qimmatbaho qadimiy ashyolar boshqarmasi, Yozgi saroy va Imperator Xanlin akademiyasi besh guruhga bo'lingan holda Shanxayga ko'chirildi. 1936-yilda Taoist monastiridagi Chaotian saroyida ombor qurilishi tugagandan so'ng, kolleksiya Nankinga ko'chirildi.[5] Yaponiya imperator armiyasi Ikkinchi Jahon urushi davridagi yirik to'qnashuvga Ikkinchi Xitoy-Yaponiya urushi vaqtida mamlakat ichiga chuqurroq kirganligi sababli, to'plam 1945-yilda Yaponiya taslim bo'lgunga qadar Anshun va Leshan kabi bir nechta hududlarga uchta yo'nalish orqali ko'chirildi. 1947-yilda u Nankindagi omborga joylashtirildi.[3]

Natijalar. Yangi muzey sayti XR asoschisi Sun Yatsen sharafiga „Chung-Shan muzeyi“ nomini oldi va birinchi marta Sun Yatsen tavalludining 100 yilligi munosabati bilan jamoatchilik uchun ochildi. O'shandan beri Taypeydagi muzey Xitoy milliy saroy muzeyi va Milliy markaziy muzeyning tayyorgarlik idorasi kolleksiyalarini namoyish etib kelmoqda.[4]

1960- va 1970-yillarda Milliy saroy muzeyi Gomindan tomonidan Xitoy Respublikasi butun Xitoyning yagona qonuniy hukumati ekanligi haqidagi da'vosini qo'llab-quvvatlash uchun foydalanildi. Chunki u ijtimoiy o'zgarishlar va madaniy o'zgarishlar sharoitida an'anaviy Xitoy madaniyatining yagona saqlovchisi bo'lib qolmoqda edi.[5]

Poytaxt muzeyi. Poytaxt muzeyi milliy birinchi darajali muzey bo'lib, u klassik va zamonaviy go'zallikni o'zida mujassam etgan me'moriy san'at asaridir. Pekinga tashrif buyurganingizda, tashrif buyurish Pekinning uzoq tarixini tushunishning eng tezkor va eng yaxshi usuli bo'lib, siz haqiqiy eski Pekin folklorini boshdan kechirishingiz mumkin. Agar siz yuqori darajadagi ko'rgazmaga yetib olsangiz, uni bir kunda tomosha qila olmaysiz. Taypeydagi Milliy saroy muzeyining asosiy binosi Huang Baoyu tomonidan loyihalashtirilgan va 1964-yilning martidan 1965-yilning avgustigacha qurilgan, 600 000 dan ortiq eksponatlarni namoyish qilish uchun joy yetarli emasligi sababli muzey 1967, 1970, 1984 va 1996-yillarda kengaytirilgan 2002-yilda muzey 21 million AQSh dollari hisobidan qayta ta'mirdan o'tkazilib, uni yanada kengaytirish va zamonaviy qilish uchun qayta qurib chiqildi. Ta'mirlash jarayonida muzey bo'limlarining taxminan uchdan ikki qismini yopib qo'yildi va muzey 2007-yil fevral oyida rasman qayta ochildi. Doimiy ravishda rasm va xattotlik ko'rgazmalari har uch oyda bir marta o'tkaziladi. Bir vaqtning o'zida muzey kolleksiyasining 3000 ga yaqin eksponatlarini ko'rish mumkin. Ushbu ko'rgazmalar qisqa bo'lsa-da, juda mashhur. 2014-yilda muzey dunyo bo'ylab eng ko'p tashrif buyurilgan uchta ko'rgazmani tashkil qildi, jumladan Tang Yinning rasmlari va xattotlik asarlari, shuningdek, zamonaviy rassomlar tomonidan qayta talqin qilingan Sin sulolasining Syanlun imperatori tasvirlari bor.

Xulosa. O'zbek va xitoy tilida muzey so'zini semantik jihatdan solishtirib tahlil qilganimizda ma'lum bir farqlar borligini aniqlashimiz mumkin. 博物馆 Bówùguǎn so'zi turli davrlarda ishlatilgan spol idishlar, qadimgi va o'rta asr kiyimlari, devor bo'laklari, jangda foydalanilgan qurollar, xuddi shunga o'xshash eksponatlar saqlanadigan joy yoki bog' deb tushuniladi. O'zbek tili tushunchasida muzey- bu qadimiy eksponatlar yoki tarixiy anjomlar saqlanadigan, hozirgi kunda inson o'ziga kerakli ma'lumotlar oladigan va turli xil kashfiyotlarni o'rganishga yordam beradigan joydir. Bundan ko'rinadiki maqolada o'zbek va xitoy tillarida muzey va muzey nomlari tahlili solishtirilib, ko'rib chiqilganida ikki so'zining ma'nosi bir-biriga yaqinligini aniqlashimiz mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Muzey>.
2. <https://news.rambler.ru/other/44201332-mezhdunarodnyy-den-muzeev-v-kitae/>.
3. ИКОМ-2010: Китайский музей. Шанхай, 2010. С. 268.
4. Белозерова В.Г. История музеев и реставрационного дела в КНР (до «культурной революции») // Художественное наследие: хранение, исследование, реставрация. М., 1980. Т. 6 (36). С. 160.
5. <https://www.tg-m.ru/articles/3-2017-56/nesmetnye>.

MAQOLLARDA RAQAMLAR TIMSOLI (RUS XALQ MAQOLLARI ASOSIDA)

Samandarova Gulnoz Yarashovna,
Buxoro davlat universiteti
O‘zbek tilshunosligi va jurnalistika
kafedrasi dotsenti, f.f.f.d. (PhD)
g.y.samandarova@buxdu.uz

Annotatsiya. Mazkur maqolada xalq og‘zaki ijodining namunasi hisoblangan maqol va matallarda ifodalangan raqamlarning turli ramziy ma‘nolari, sonlar orqali aks etgan konnotativ semalar tahlil qilingan. Raqamlar orqali shakllangan rus xalq maqollaridagi falsafiy, mifologik hamda ijtimoiy ramzlar ham yoritilgan.

Kalit so‘zlar: maqol, matal, xalq og‘zaki ijodi, ramz, timsol, raqamlar, natural son, birlik son, mifologiya, pentagramma.

СИМВОЛЫ ЧИСЕЛ В ПОСЛОВИЦАХ (НА ОСНОВЕ РУССКИХ НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦ)

Аннотация. В данной статье проанализированы различные символические значения чисел, выраженные в пословицах и поговорках, являющихся образцами устного народного творчества, коннотативные семы, выраженные через числа. Также освещаются философские, мифологические и социальные символы в русских народных пословицах, которые формируются через числа.

Ключевые слова: пословица, поговорка, устное творчество, символ, эмблема, числа, натуральное число, число единицы, мифология, пентаграмма.

SYMBOLISM OF NUMBERS IN PROVERBS (BASED ON RUSSIAN FOLK PROVERBS)

Abstract. This article analyzes the various symbolic meanings of numbers expressed in proverbs and sayings, which are examples of folk art, and the connotative semantics reflected through numbers. The philosophical, mythological and social symbols in Russian folk proverbs formed through numbers are also highlighted.

Keywords: proverb, saying, folk art, symbol, numbers, natural number, singular number, mythology, pentagram.

Kirish. Maqol va matallar xalq og‘zaki ijodining eng qadimiy janrlaridir. Ular dunyoning barcha xalqlariga, jumladan, eramizdan oldingi, (miloddan avvalgi) davrlarda yashagan qadimgi misrlilar, yunonlar, rimliklarga ham ma‘lum bo‘lgan. Maqol va matallar hamisha ibratli xususiyatga ega bo‘lib, xalqning muayyan ijtimoiy-tarixiy tajribasini umumlashtirgan.

Shunday maqol va matallar mavjudki, ular inson hayotining barcha jabhalarini o‘zida aks ettirgan. Bunga misol qilib matematika fanini olishimiz mumkin. Maqol va matallarda raqamlar, sonlar, uzunlik hamda vaqt o‘lchovlari ko‘p o‘rinlarni egallagan.

Natural son tushunchasi matematikaning asosiy tushunchalaridan biri bo‘lib, u inson amaliyotining ehtiyojlari bilan bog‘liq holda paydo bo‘lgan. Raqamli tasavvurlar xalq donoligining ajralmas qismini tashkil etadi, chunki ularsiz chuqur mantiqiy fikrlash, kuzatish, hushyorlik, boy tafakkur va aqliy qobiliyatlar mavjud emas.

Odamlar azaldan raqamlar haqida turli xil tasavvurga ega bo‘lishgan. O‘tmishda raqamlar haqida fikr yuritishning ba‘zi izlarini ular bilan bog‘liq bo‘lgan xurofiy qarashlarda topish mumkin. Bular xalq orasida og‘izdan og‘izga ko‘chib yuruvchi turli hikoya, afsona, maqol va matallarda o‘z aksini topgan. Odamlar nazdida, raqamlar orasida “omadli” hamda “omadsizlar”i bor. Masalan, toq sonlar, katta birliklar – erkaklik timsolini, juft raqamlar esa ayolni ifodalagan. 5 raqami – birinchi erkak va birinchi ayol raqamlarining yig‘indisi bo‘lib, nikoh yoki ittifoq ramzini ifodalaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Insonlar raqamlar timsolini (ularda ifodalangan ramziy tushunchalarni) yaxshi bilishgan va ulardan turli jabhalarda, xususan, amaliy san‘atda, xalq og‘zaki ijodida, maqol va matallarda keng foydalanishgan. Izlanishlarimiz natijasiga ko‘ra, raqamlarga munosabat, ularning ramziyligi va turli konnotativ ma‘nolarning ifodalanishi, qolaversa, insonlar tomonidan raqamlarning

ilohiylik xususiyatiga kuchli hayrat eng ko'p miqdorda, shuningdek, ta'sirli va yaqqol ifodalangan janrlar – bu maqol va matallardir.

Har bir xalqning o'ziga xos raqamli belgilar to'plami bo'lgani kabi rus tilida sonlarni o'z ichiga olgan maqol va matallar ham mavjud. Ularda xalqning donoligi, ularning kuzatish qobiliyati va atrofdagi dunyoga munosabatini qisqa va ixcham ifodalash qobiliyati o'z ifodasini topgan.

V. Firsov o'z kitobida sonlar sehri raqamlar bilan birga paydo bo'lganligini ta'kidlagan. Qadim zamonlarda odamlar xudoga qayta-qayta ibodat qilganlar va ularning ta'sirini kuchaytirish uchun esa muayyan miqdorda ushbu marosimlarni takrorlashgan. Shunday qilib, raqamlar atrof-muhitga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan muqaddas tushunchalarga aylangan.

Raqamlar ramziyligini Pifagor ixtiro etgan. **Pifagor** (taxm. mil. av. 580, Samos – 500, Metapont) – yunon matematigi, faylasuf, quldor aristokratiyaning g'oyaviy targ'ibotchisi. Uning falsafasida son barcha narsaning mohiyati, olam esa sonlar va ular orasidagi munosabatlarning garmonik sistemasi, koinotdagi barcha narsa raqamlar zahirida qurilgan, degan g'oyalar ilgari surilgan.

Aynan u “birlik” – yakdillik, hamjihatlik; “ikki” – noaniqlik; “uchlik” – mukammallik ramzini; “to'rtlik” – adolatni ifodalaydi, degan fikrlarni qayd etgan.

Pifagor va uning shogirdlari tomonidan juft va toq raqamlar ajratilgan. Ularning fikricha, toq sonlar yaxshi narsalarni, juft raqamlar esa yomonini ifodalaydi, degan qarashlar bo'lgan. Ammo bu kabi xulosalar tabiat va insolar faoliyatini kuzatmaslik natijasida hosil bo'lgan shunchaki “raqamlar o'yini” ekani olimlarning keyingi tadqiqotlarida o'z aksini topadi.

Birlik sonlar matematiklar ixtirosi bo'lib, hisob-kitob uchun zarur sanaladi. Raqamlarning ilohiyligi va turli ramziy ma'nolarni ifodalashi uchun birlik sonlar muhim ahamiyat kasb etmaydi. Qadimgi matnlarda matematikadagi “bir, birlik” soni kamdan-kam qo'llaniladi va u Xudo, Kosmos, Koinot kabi ma'nolarni anglatadi.

Ruslarda “birlik” birgalikda, hamjihatlikda, yakdillikda harakat qilishni anglatadi. Masalan, *«Один палец согнешь, все согнуться», «В одну дуду дудеть», «Плясать под одну дудку»*.

Sonlar ishtirok etgan rus xalq maqollarida xulosaga shoshilmaslik kerakligi haqida fikrlar mavjud. Chunki ayrim maqollar tarkibida “bir” soni yakkalik, ayirlik ma'nolarini ham ifodalab kelishi mumkin. Masalan, *«Одним факелом моря не нагреть», «Одним ударом дерева не свалишь»* va *«Одна рука лишь машет, много рук делают дело»*.

Qaldirg'och – bahor elchisi. Lekin ruslarda bitta qaldirg'ochning uchib kelishi bilan bahor keladi, degan xulosaga borish noto'g'riligi haqida quyidagi maqol ishlatiladi: *«Одна ласточка весны не делает»*.

Ikki – butunni qismlarga bo'lish, insonni dunyodan, tabiatdan va boshqa odamlardan ajratish, bir-biri bilan taqqoslash belgisidir. Shuningdek, ushbu raqam inson va uning atrofidagi olam bilan o'zaro aloqa va munosabatlar timsoli sifatida ham ifodalanadi.

Ikki raqami bir nechta vaziyatlarni anglatadi:

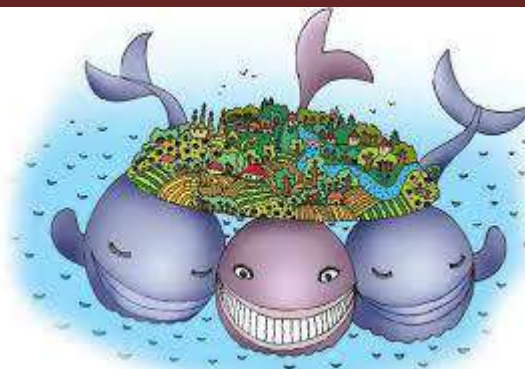
- butunning qismlarga bo'linishini;
- qismlarning birlashishi va butunning qismlari o'rtasidagi bog'liqligini;
- qiyos va qarama-qarshilik belgisini: jannat – do'zax, hayot – mamot, qattiq – yumshoq, quruq – ho'l, ruh – tana. Bunga quyidagi maqollar dalil bo'la oladi: *«Гоняться за двумя зайцами, ни одного не поймать», «Две головы лучше, чем одна», «Один и дома горюет, а двое и в поле воюет», «Вести двойную игру», «Сидеть на двух стульях», «Два сапога пара»*.

Uch raqami ruslar uchun sehrli hisoblanadi. Ular ushbu raqam bilan yangi narsa paydo bo'ladi, uch soni – narsalarning asosiy tuzilishi, deb hisoblaydi. Bunda vaqtning (zamon) uchga ajratilishi – o'tmish, hozir va kelajakni ifodalashi asos qilib olinadi. Shuningdek, makonni ham uchga ajratishadi – kenglik, uzunlik, balandlik.

Ko'p xalqlar orasida bo'lgani kabi ruslar uchun uch raqami muqaddasdir. Bibliya kitobida uch raqami – Uchlik (Троица), ya'ni Xudoni ifodalovchi uchlik: Xudo-ota, Xudo-o'g'il va Muqaddas ruh haqida so'z boradi. Shunga ko'ra, xalq orasida *“Бог любит троицу”* paremasi ham shakllangan.

Qolaversa, ruslar nazdida, borliq uchlik asosiga tayanadi, ya'ni boshlanish (ibtido), oraliq o'rtalik va oxir (intiho). Shunga mos ravishda yuqori, oraliq o'rtalik va past tarzidagi bo'linishlar mavjudligini qayd etishadi. Ular uchun uchlik – mukammallik ramzi hamdir.

Uch – dunyo modeli. Uch – bu doimiy harakatlanuvchi butunning qismlari bir-biri bilan yaxshi bog'langan dinamik yaxlitlikda mavjud bo'lgan olamning ramzidir. Rus mifologiyasiga ko'ra, qadim zamonlardan beri yer uchta kit ustida joylashgan, degan e'tiqodlar mavjud.

1-rasm. Rus afsonalariga ko‘ra, Yer 3 kit ustida

Tahlil va natijalar. Uch raqami ishtirokida bir qancha ruscha maqol va matallar mavjud. Mazkur raqam doimiy harakat va o‘ziga ishonchni ham ifodalab keladi. Masalan:

«И после смерти остается три дня дел»;

«У бездельника три больших дела: есть, спать да умело ругаться»;

«Помни три дела: молись, терпи, работай»;

«Хороший пес охраняет три деревни»;

«За три года и школьная собака научится стихами лаять»;

«Хорошему нужно учиться три года, а дурному – и одного утра довольно»;

«Про одни дрожжи не говорят трижды».

To‘rt ham rus xalqi uchun ramziy va sehrli raqamdir. U, asosan, diniy kitoblarda, masallarda, afsonalarda, maqol va matallarda uchraydi.

To‘rt raqami aniq ma’no va maqsadni anglatgan holda, kundalik ongga qat’iy “muhrlangan” va asosan, statiklik (Statika (grekcha: στατικός [ststike] – jismlarning og‘irligi va muvozanati haqidagi ta’limot) va to‘liqlik bilan bog‘liq holda qo‘llanadi.

To‘rt soni ma’lum bir yangilik, o‘zgarishlar yaratmasa-da, uning boshqa vazifalari bor, ya’ni u hozirgacha yaratilgan narsalarni saqlash xususiyatiga egadir.

To‘rt – puxtalik, o‘zgarmaslik, xavfsizlik, cheklangan makon va vaqt aylanishining belgisi hisoblanadi.

To‘rt insonlar bilan bog‘liq raqam. Insonda to‘rt a’zo bor, dunyoning to‘rt tomoniga sobit nuqtadan qaraladi, to‘rt devorli uyda yashaydilar. Ruslarning “xoch”i koinot mo‘ljali va ramzidir.

Ruslarning tasavvurida ma’budaning to‘rtta qo‘li – qonunlar bilan belgilangan doirada yashaydigan yaxlit dunyoning muhim ramzidir. Ma’budaning bir qo‘li beradi, ikkinchisi oladi, uchinchisi jazolaydi, to‘rtinchisi boshini silaydi.

2-rasm. Rus mifologiyasiga ko‘ra, 4 qo‘lli ma’buda

To‘rt – yopiq o‘zgaruvchan to‘rt faslning takroriy aylanmasi ramzi sifatida ham ifodalanadi. Bular kunning to‘rt qismi – ertalab, kunduzi, kechqurun, tun; yilning to‘rt fasli – bahor, yoz, kuz, qish.

Ruslarda to‘rt raqami ishtirokida *«Старый человек стоит четырех молодых»*; *«Без четырёх углов изба не рубится»*; *«Кошка всегда на четыре лапы падает»* kabi maqollar shakllangan.

Besh – bu harakat va erkinlik soni. Aynan mana shu xususiyatlari rus mifologiyasida uning mistik rolini hamda mazmun-mohiyatini belgilaydi.

Besh – bu katta salohiyatga ega bo'lgan dinamik keng qamrovli, energiya talab qiladigan raqam. Bu inson va koinot o'rtasidagi faol munosabatlar ramzi. Besh bir vaqtning o'zida insonni qurshab turgan olamni o'zgartirishga, uning barcha o'zgarishlariga javob berishga qaratilgan kuchdir.

Besh raqami rus xalqlari uchun tamoman “insoniy” son sifatida qabul qilingan. Insoniyat uchun mukammal ijodiy asbob – bu besh barmoq (inson qo'li). Besh – bu nafaqat beshta barmoq, balki pentagram (Pentagramma (yun. penta — besh va ...gramma) – har bir tomonga bir xil teng yonli uchburchaklar yasalgan muntazam beshburchak. Bu uchburchaklarning yon tomonlari qavariq bo'lmagan muntazam o'nburchak hosil qiladi. Muntazam beshburchakning diagonallari pentogrammani tashkil etadi), shuningdek, ushbu ramz beshta sezgi timsoli hamdir.

3-rasm. Pentagramma

Aytish mumkinki, beshlik – bu Uchlikda (Троица) aks etgan umumiy g'oyaning shaxssizlik nuqtayi nazaridan ifodalovchi varianti sanaladi. Ammo bu yo'qotish evaziga beshlik o'zida xarakter va dispozitsiyani olgan, ya'ni aql va yurak, his qilish va tajriba qilish qobiliyatiga ega bo'ldi.

Besh – bu to'rtlikning muntazamligi va odatiyligini rad etish, uning turg'unligiga qarshi norozilik, lekin u kattaroq aql va qobiliyatlari bilan uchning murosasizligidan farq qiladi.

Ijodkor va faol odam uchun besh yaxshi, shov-shuvni yoqtirmaydigan uchun yomon hisoblanadi. Pentagram ramziy ma'no jihatidan o'ylab topilgan xayoliy shakldir. Agar pentagram yulduzi yuqoriga qarasa, bu foydali timsol. Teskari pentagram esa qora sehr, yovuz kuchlar va shaytonning belgisini bildiradi. Shuningdek, besh soni azob-uqubat, kulfat keltiradi, lekin bir vaqtning o'zida u azobdan xalos qilish xususiyatiga ham ega, degan tasavvurlar mavjud.

4-rasm. Teskari pentagramma – shaytonning ramzi

Maqollar: «От пяти упавших в море собак вода не помутнеет», «Бог пять пальцев, и то сотворил не одинаковыми», «Вперед взглянешь один раз, оглянешься - пять раз», «Увидеть змею с пятью ногами», «Без пяти минут как», «Хвалил его пятёрком», «На словах зарезал пятерых, прорубил десятерых, а стемнело – боится во двор выйти», «Пятая мазь в картах».

Shuningdek, besh – hissiyotlar, ijodkorlik va ko'tarinkilik belgisi. Bu she'riyat, orzular va xayolparastlik parvozlari, ichki tug'yon va san'at, inson istaklari va ularga erishish imkoniyati. Bu ishonch, umid, sevgi.

Besh – bu erkinlik soni. Tashqi erkinlik, ichki erkinlik: yashash erkinligi, chuqur nafas olish va hech narsadan qo‘rqmaslik erkinligi.

Xans Biderman o‘zining “Ramzlar ensiklopediyasi” nomli kitobida olti ramziy ma’noda eng kam ahamiyatli raqamlardan biri ekanligini aytadi.

Olti insonlar kasbi va xizmatidagi muvaffaqiyatni kafolatlaydi, lekin kurash va mojarolarda mag‘lubiyatga uchrashini bildiradi. Olti raqami manbalarda kamroq tilga olinadi, ammo uning ramziy ma’nosi aniq va ravshan. Olti raqami odamlarni himoya qiladi.

Olti – mehnat va har qanday hunarmandchilikning asosiy soni.

“Olti” raqami orqali hissiyotlar ifodalanmaydi. Buni tabiiy ehtiyojlarni qondirish deb hisoblash mumkin. Bu oddiy inson baxti, salomatlik hissi va sog‘lom his-tuyg‘ular, tabiiy tajribalar belgisi sanaladi.

Yetti – dunyodagi eng “chalkash” raqam. Numerologlar tomonidan qilingan ko‘plab sharhlar bir-biriga zid keladi va bu uning umumiy aksini ko‘rishni yana-da qiyinlashtiradi.

Yetti – g‘ayrioddiy, g‘ayritabiiy qobiliyat va fazilatlarini ko‘rsatish uchun ishlatiladigan raqam. U oddiy idrokdan tashqariga chiqadigan, tushunarsiz, sirli ko‘rinadigan hodisalarni birlashtiradi.

«За семью печатями» (“Yeti muhr ortida”), shuningdek, «за семью замками» (“yetti qulf ortida”) iboralari ishonchli tarzda yashiringan, sir saqlanganligini anglatadi. Bugungi kunda yetti muhr orqasida yashiringan, erishib bo‘lmaydigan, sehrli himoya ostida va kundalik ma’noda bu sirni ochish yetti kishining rozilgisiz mumkin emasligini anglatadi.

Коту убить – семь лет ни в чем удачи не видать – Mushukni o‘ldirgan kishidan yetti yil omad yuz o‘giradi; *Увидеть сразу семь ржанок* – ko‘ngilsizlik belgisi; «*Семь свистунов*» – bu qushlarning qichqirig‘i, muammo, baxtsizlik va hatto o‘limni anglatadi.

Har yetti yilda bir marta ruh va tananing to‘liq yangilanishi sodir bo‘ladi, shuning uchun har yettinchi va to‘qqizinchi yil juda muhim degan fikrlar bor. Ertaklarda yetti aka-uka, yetti opa-singillar uchraydi. Moskva va Rim yetti tepalik ustida joylashgan, deyiladi.

5-rasm. Moskva 7 tepalik ustida

Xulosa. Yetti raqami rus xalq maqollarida ham juda ko‘p miqdorda ishtirok etgan. Jumladan: «Из семи печей хлеб едал», «Семь раз проверь, прежде чем усомниться в человеке», «Хоть семь шкур с волка спусти, а он все волком останется», «Кошка своих котят семь раз перепрячет» и «Не видались семь лет, а поговорить не о чем».

“Dunyoning yetti mo‘jizasi” – arxitektura, haykaltaroshlik va me‘morchilikning eng ajoyib va ulug‘vor asarlari ro‘yxati. Bu ham ushbu raqamga ulug‘vorlik va salobat bag‘ishlaydi.

Yeti – bu dunyoda o‘zini anglash bilan bog‘liq bo‘lgan katta kuch va tajriba ramzi hamdir.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, rus xalq maqollarida ishtirok etgan raqamlar shunchaki oddiy miqdorni emas, balki turli ramziy sema va konnotativ ma’nolarni ifodalash barobarida, ilohiylik, mo‘jizaviylik hamda mifologik xususiyatlarni ham o‘zida jamlab kelgan.

ADABIYOTLAR:

8. *Пословицы русского народа: сборник В.И. Даля.* - М.: Рус. Яз.- Медиа, 2004.
9. *Старинные русские пословицы и поговорки* - М.: Дет. Лит., 1984.
10. *Ушакова О.Д. Пословицы, поговорки и крылатые выражения.* — Санкт-Петербург: Литера, 2008г.

11. Bozorov Z.A *International scientific and practical conference "Modern psychology and pedagogy: problems and solutions"* // "Imperial College London" 2021-2022. 165-169 6.
12. Bozorov Z.A. *Essence, structure and functions of civil culture.* // *International engineering journal for research & development.* Published in Volume 6 Special Issue , January 2021 of IEJRD E-ISSN: 2349-0721 , Peer Reviewed & Referred Journal.
8. Bozorova G. *Formation of abbreviations in medical terminology in uzbek language* // *Центральноазиатский журнал образования и инноваций.* – 2024. – Т. 3. – №. 3. – С. 86-89.
9. Bozorova, G. (2023). *Лингвопрагматическая характеристика плеонастических единиц используемых в политической речи.* // *Центр научных публикаций (buxdu.Uz),* 34(34). извлечено от https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/9752
10. Samandarova G. Y. *Fundamentals of folk proverbs formed on the basis of the lexical-spiritual group of insects.* // *Current research journal of Philological Sciences,* 2 (05), 39–42. – 2021.
11. Samandarova G. Y. (2023). *Basis of the lexical sentence group "insect" in the form of a compound sentence.* // *International scientific conference "Innovative trends in science, practice and education",* 2(4), 59–67. Retrieved from <http://academicsresearch.ru/index.php/iscitspe/article/view/1493>
12. Bozorov Z. A. "Exceptional role of motives and needs within the formation process of civic culture in students' community." *Journal of Advanced Zoology* 44 (2023): 3236-3244. <https://jazindia.com/index.php/jaz/article/view/1595>
13. Ashurovich, Bozorov Zayniddin. "Great Oriental Intellectuals about Civil Culture." // *Web of Scholars: Multidimensional Research Journal* 2 (2023): 21-24. <https://innosci.org/wos/article/view/968>
14. Bozorov Z.A. *The role of motivation, needs and interests in the formation of civil culture of future medical workers.* // *Academicia an international multidisciplinary research journal.* ISSN: 2249-7137. Vol. 11, Issue 3, March 2021. Impact Factor: SJIF 2021 = 7.492 DOI: 10.5958/2249-7137.2021.00835.1
15. Samandarova G.Y., Yusupova A.Sh. *Specific characteristics of paremas formed on the basis of "Insect" LMG in a simple sentences* // *Best journal of innovation in science, research and development.* Volume 2 No 6 (Jun 2023). ISSN: 2835-3579 .(Impact factor: SJIF=9.1)
16. Samandarova G.Y. *Sodda gap ko'rinishidagi "hasharot" lug'aviy ma'no guruhlari asosida shakllangan paremalarning o'ziga xos xususiyatlari* // *Scientific reports of Bukhara State University.* 2023/1 (84). –B. 161-165.

FRAZEOLOGIK BIRLIK LINGVOMADANIYATNING BIR KO'RINISHI SIFATIDA

Sayfullayev Xurshid Jamolxonovich,

Samarqand davlat universiteti Urgut filiali o'qituvchisi

sayfullayevxurshid88@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada frazeologik birliklarning tilshunoslik, madaniy tadqiqotlar va lingvistik o'zaro bog'liqliklarini, til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqliklar, frazeologik birliklarning leksik-semantik, grammatik, semantik, xalq madaniyati va mentaliteti bilan aloqadorligini tahlil qilish, xalq madaniyatida aks ettirilgan obrazlarni va obrazli ma'nolarni tahlil qilish orqali lingvomadaniyatning tilshunoslikdagi o'rni va ahamiyatini ko'rsatish haqida misollar mushohada qilingan.

Kalit so'zlar: frazeologik birlik, lingvomadaniyat, leksik-semantik xususiyatlar, qiyosiy tahlil, lingvomadaniy komponentlar, mental, konnotativ.

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКАЯ ЕДИНИЦА КАК ПРОЯВЛЕНИЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРЫ

Аннотация. В данной статье рассматриваются примеры, демонстрирующие роль и значение лингвокультурологии в лингвистике путём анализа лингвистических и культурологических аспектов фразеологических единиц, взаимосвязей между языком и культурой, лексико-семантических, грамматических и семантических связей фразеологизмов с народной культурой и менталитетом, а также анализа образов и образных значений, отражённых в народной культуре.

Ключевые слова: фразеологическая единица, лингвокультурология, лексико-семантические особенности, сопоставительный анализ, лингвокультурные компоненты, ментальный, коннотативный.

A PHRASEOLOGICAL UNIT AS A FORM OF LINGUOCULTURE

Abstract. This article examines examples of the interrelationships between phraseological units in linguistics, cultural studies, and language. It explores the connections between language and culture, analyzing the links between phraseological units and lexico-semantic, grammatical, and semantic features, as well as folk culture and mentality. The article also demonstrates the role and significance of linguoculture in linguistics by analyzing images and figurative meanings reflected in folk culture.

Keywords: phraseological unit, linguoculture, lexico-semantic features, comparative analysis, linguocultural components, mental, connotative.

Kirish. Frazeologik birlik lingvomadaniyat sifatida mavzusi tilshunoslik, madaniy tadqiqotlar va lingvistik o'zaro bog'liqliklarni o'rganishga qaratilgan ilmiy-tadqiqot sohasidir. Frazeologik birliklar til tizimining muhim qismlaridan biri bo'lib, xalq madaniyati, an'analar, mentalitet va his-tuyg'ularni aks ettiruvchi o'ziga xos xususiyatlarga ega. Mazkur birliklar, o'z tarkibida semantik va grammatik jihatdan murakkab bo'lib, milliy madaniyat, mentalitet va urf-odatlarining ifodalovchisi hisoblanadi. Frazeologik birliklar tilning shakli va milliy xususiyatlarini ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Mazkur birliklarning lingvomadaniy jihatlari til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi va xalq madaniyatini aks ettiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Shu bois, frazeologik birliklarning lingvomadaniy ahamiyatini o'rganish tilshunoslik sohasida muhim yo'nalish hisoblanadi.

“Frazeologik birlik” va “lingvomadaniyat” tushunchalarining mohiyati va o'zaro aloqasi. Frazeologik birliklar tilshunoslikda iboralar, gap yoki nutq bo'laklari sifatida o'rganiladi. Ularning mohiyati ma'lum til birliklarining murakkab leksik-semantik tuzilishini qamrab oladi. Frazeologik birliklar ma'no jihatdan yagona butunlik bo'lib, alohida so'zlarning to'plamidan iborat bo'ladi. Masalan, “ko'z ochib yumguncha”, “boshi berk ko'chada” kabi frazeologik birliklar til nutqida ma'noli ifodalar sifatida ishlatiladi. Lingvomadaniyat esa til va madaniyatning o'zaro bog'liqligini o'rganadigan sohasidir. Lingvomadaniyat til o'rganuvchilar va tadqiqotchilar uchun madaniy voqelikni aks ettiruvchi tushunchalardan biri hisoblanadi. Frazeologik birliklarning lingvomadaniy jihati bu birliklarning tilda emas, balki madaniyatda saqlanib qolgan ma'no, mentalitet va qadriyatlarni aks ettirish qobiliyatidir. Demak, frazeologik birliklar til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlikni namoyon etuvchi vosita sifatida faoliyat ko'rsatadi. Lingvomadaniyat

nuqtayi nazaridan frazeologik birliklar xalq madaniyatining til orqali ifodalanuvchi soʻz birikmalaridir. Ular til orqali xalqning hayoti, urf-odatlar va madaniy qadriyatlarini aks ettiradi.

Frazeologik birliklarning nazariy asoslari. Frazeologik birliklarning nazariy asoslari ularning lingvistik tabiatini, leksik-semantik tarkibini, grammatik tuzilishini va til oʻzgarishlaridagi oʻrnini oʻrganishni qamrab oladi. Frazeologiya fani ushbu birliklarni oʻziga xos semantik va struktur xususiyatlarga ega boʻlgan til birliklari sifatida tadqiq qiladi. Frazeologik birliklar tahlilida bir qator lingvistik omillar (leksik, semantik, grammatik va pragmatik) hamda madaniy va ijtimoiy aspektlar hisobga olinadi.

Frazeologik birliklarning leksik-semantik xususiyatlari ularning tarkibidagi soʻzlar va ularning umumiy maʼnosi bilan belgilanadi.

Leksik komponentlar. Leksik komponentlar frazeologik birliklar tarkibida oʻzaro maʼno jihatdan birikib, koʻpincha yangi va obrazli maʼno hosil qiladi. Masalan, “koʻzni ochmoq” frazeologizmi bilish, tushunish yoki xabardorlikni ifodalaydi.

Semantik yaxlitlik. Frazeologik birliklar tarkibidagi soʻzlar oʻzaro bogʻlanib, maʼno jihatidan ajralmas birlikni tashkil etadi. Bu holat ularning individual soʻzlardan farqlanishini koʻrsatadi. Masalan, “tilga olish” iborasi maʼnosida individual soʻzlarning lugʻaviy maʼnosidan farqli ravishda eslash yoki qayd etishni ifodalaydi.

Konnotativ maʼno. Frazeologik birliklarda asosiy denotativ maʼnoga qoʻshimcha ravishda madaniy, ijtimoiy yoki obrazli konnotatsiyalar mavjud. Masalan, “oltin baliq” iborasi baxt, omad yoki kutilmagan yaxshilikni anglatadi.

Frazeologik birliklarning grammatik tuzilishi ularning lingvistik xususiyatlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Tarkibiy tuzilma. Frazeologik birliklar soʻz birikmasi, gap yoki alohida tuzilmalar sifatida shakllanadi. Masalan, “quruq gap” iborasi soʻz birikmasi sifatida koʻrinadi, “tongda ketib, kechqurun qaytib kelgan” esa gap shaklida boʻlishi mumkin. **(Alohidalik holatiga ham misol kerak)**

Grammatik kategoriyalar. Frazeologik birliklar tarkibida ot, feʼl, sifat va boshqa soʻz turkumlari ishtirok etadi, ammo ularning grammatik shakllari oʻz maʼnolarini oʻzgartirmaydi. Masalan, “qoʻli uzun” (muvaqqafiyatli yoki imkoniyatlari keng) iborasi ot+ravish shaklida koʻrinadi, lekin mustahkam maʼno birligiga ega.

Sintaktik bogʻlanish: Frazeologik birliklarning sintaktik tuzilishi mustahkam boʻlib, ularning tarkibiy qismlari alohida ishlatilganda oʻzining frazeologik maʼnosini yoʻqotadi. Masalan, “oyogʻi yerga tegmaslik” iborasi tarkibiy qismlarining oʻzaro bogʻlanishi orqali obrazli maʼnoni ifodalaydi.

Frazeologik birliklarni semantik tahlil qilish ularning asosiy va qoʻshimcha maʼnolarini, lingvomadaniy ahamiyatini ochib beradi.

Asosiy maʼno. Frazeologik birliklarning asosiy maʼnosi ular xalqning hayotiy tajribalarini aks ettirgan holatlarni ifodalaydi. Masalan, “choʻntagi quruq” iborasi insonning iqtisodiy holatini bildiradi.

Obrazli maʼno. Frazeologik birliklarda asosiy maʼno koʻpincha obrazlar orqali ifodalanadi. Masalan, “tilda asal, yurakda zahar” iborasi ikkiyuzlamachilikni obrazli ravishda koʻrsatadi.

Frazeologik birliklarning madaniy ahamiyati. Frazeologik birliklar xalqning tarixi, madaniyati, urf-odatlar va qadriyatlarini aks ettiruvchi til boyligi hisoblanadi. Ular xalqning hayotiy tajribalari, dunyoqarashi va mentalitetini ifodalashda muhim rol oʻynaydi.

Frazeologik birliklarning boshqa tillar bilan qiyosiy tahlili orqali ularning lingvistik va madaniy xususiyatlari ochib beriladi.

Frazeologik birliklarning til oʻrtasida qiyoslanishi. Oʻzbek tilidagi “tili shirin” iborasi rus tilidagi “сладкий язык” iborasi bilan qiyoslanganda, ikkala ibora ham yaxshi gapirish yoki samimiy munosabatni ifodalaydi. Ammo ularning ishlatilish doirasi madaniyatga bogʻliq holda oʻzgaradi.

Madaniy taʼsirlar. Frazeologik birliklarning maʼnosida milliy madaniyatning taʼsiri katta. Masalan, ingliz tilidagi “to kill two birds with one stone” iborasi pragmatizmni ifodalaydi, oʻzbek tilidagi “ikki ishni bir yoʻla qilish” iborasi esa unumli mehnatni urgʻulaydi.

Til oʻzgarishlarida frazeologik birliklarning roli. Til rivoji davomida frazeologik birliklarning ayrimlari eskiradi, yangilari esa zamonaviy voqeliklarga moslashadi. Masalan, “internet yoʻli bilan topmoq” kabi yangi frazeologik iboralar texnologik rivojlanish bilan bogʻliq holda tilga kirib kelmoqda.

Tadqiqotning maqsadi:

Frazeologik birliklarning lingvomadaniy jihatlaridagi oʻziga xos xususiyatlarini oʻrganish. Frazeologik birliklarning lingvomadaniy xususiyatlarini oʻrganish ularning til, madaniyat va xalq mentalitetidagi oʻrni va ahamiyatini aniqlashga qaratilgan.

Lingvomadaniy komponentlar. Frazeologik birliklar milliy madaniyat, urf-odatlar va qadriyatlarni ifodalovchi vosita sifatida xalq hayotining turli jihatlarini aks ettiradi. Misol sifatida “quyosh chiqmay turib”

(tez va shoshilinch harakat qilish) frazeologizmi milliy madaniyatdagi mehnatsevarlik va vaqtning qadrlanishi kabi qadriyatlarni ko'rsatadi.

O'ziga xoslik va universallik. Ba'zi frazeologik birliklar milliy madaniyatga xos bo'lsa, boshqalari universallikni aks ettiradi. Masalan, "oltin yurak" iborasi deyarli barcha madaniyatlarda yaxshi xulqni ifodalasa-da, o'zbek madaniyatida bu ibora mehmondo'stlik va samimiyatni ko'proq ta'kidlaydi.

Til va madaniyatning birligi. Frazeologik birliklar orqali til va madaniyatning ajralmas bog'liqligi ko'zga tashlanadi. Xususan, o'zbek tilida "cho'qqidan qarash" iborasi xalqning mashaqqatli mehnatni qadrlash an'analarini aks ettiradi.

Lingvistik nuqtayi nazardan frazeologik birliklarning xalq madaniyati va mentaliteti bilan aloqadorligini tahlil qilish. Frazeologik birliklarning lingvistik tahlili ularning xalq madaniyati va mentalitetidagi rolini aniqlashga imkon beradi.

Frazeologik birliklarning xalq mentalitetidagi o'rni. Frazeologik birliklar xalqning tarixi, ijtimoiy tajribasi va turmush tarzi bilan chambarchas bog'liqdir. Masalan, "osmondan tushgan" frazeologizmi kutilmagan hodisalarni ifodalaydi, bu xalqning hayot falsafasi bilan bog'liq.

Til orqali mentalitetni aks ettirish. Xalq mentaliteti va urf-odatlar frazeologik birliklar orqali tilga ko'chadi. Masalan, "suvga cho'mib olganday" iborasi xalq madaniyatida yangi boshlang'ich va sof holatni anglatadi.

Lingvistik strukturadagi madaniy komponentlar. Lingvistik tahlil orqali frazeologik birliklarning tarkibidagi madaniy elementlar, ularning semantik va pragmatik jihatlarini o'rganiladi.

Frazeologik birliklarning xalq hayotidagi ahamiyatini o'rganib, ulardagi madaniy, til va sotsiolingvistik o'zgarishlarni aniqlash. Frazeologik birliklar xalq hayotining ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy jihatlarini aks ettirish orqali ularning ahamiyatini belgilaydi.

Ijtimoiy voqelik va frazeologik birliklar. Frazeologik birliklar ijtimoiy voqelikni aks ettiruvchi vositalar sifatida xalq hayotidagi muhim jihatlarni ifodalaydi. Masalan, "qorong'u zamon" iborasi o'tgan davrlardagi og'ir ijtimoiy sharoitlarni ifodalaydi.

Madaniy o'zgarishlar. Zamon o'tishi bilan frazeologik birliklarning ba'zilar o'z ahamiyatini o'zgartiradi yoki yangi ma'nolar bilan boyiydi. Masalan, "oyog'iga bog'langan tosh" iborasi qadimda ijtimoiy majburiyatni bildirgan bo'lsa, zamonaviy kontekstda bu individual erkinlikning cheklanishini anglatadi.

Sotsiolingvistik o'zgarishlar. Frazeologik birliklar sotsiolingvistik jihatdan ham rivojlanadi. Ular xalq hayotidagi o'zgarishlar, yangi voqeliklar va ijtimoiy munosabatlarga moslashadi.

Frazeologik birliklarning xalq madaniyatida aks ettirilgan obrazlarni va obrazli ma'nolarni tahlil qilish orqali lingvomadaniyatning tilshunoslikdagi o'rni va ahamiyatini ko'rsatish. Frazeologik birliklar xalq madaniyatida obraz va ma'no tashuvchi vosita sifatida xalq hayotidagi muhim rollarni o'ynaydi.

Obrazlarning til va madaniyatdagi aks ettirilishi. Frazeologik birliklar xalqning hayotiy tajribalarini obrazli ravishda aks ettiradi. Masalan, "yurakni hovuchlab turmoq" iborasi hayajon va qo'rquvni obrazli ifodalashdir.

Obrazli ma'nolarni tahlil qilish. Frazeologik birliklardagi obrazlar milliy mentalitet va madaniyatning ifodasi sifatida ularning semantik tarkibini boyitadi. Bu obrazlar tilning kommunikativ vazifasini chuqurlashtiradi.

Lingvomadaniyatning tilshunoslikdagi o'rni. Frazeologik birliklarni tahlil qilish lingvomadaniyat tilshunoslikning muhim tarmoqlaridan biri ekanini ko'rsatadi. Bu tahlil orqali xalq madaniyatining til orqali qanday aks ettirilgani, uning milliy va universal xususiyatlari aniqlanadi.

Tadqiqotning vazifalari:

Frazeologik birliklarning til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqligini tahlil qilish. Frazeologik birliklar til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aks ettiruvchi muhim vositalardan biridir. Ularning tilshunoslikdagi o'rni va ahamiyati frazeologik birliklarning semantik va strukturaviy jihatdan qat'iyligi bilan bog'liq.

Til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlik. Frazeologik birliklar xalqning hayoti, urf-odatlar, mentaliteti va qadriyatlarini aks ettirishda muhim vosita hisoblanadi. Tilshunoslikda frazeologik birliklar xalqning madaniy qadriyatlarini saqlovchi vosita sifatida tahlil qilinadi. Masalan, xalq og'zaki ijodi, rivoyatlar va maqollar frazeologik birliklar orqali xalqning mentaliteti, tarixiy tajribasi va madaniy merosini o'zida mujassamlashtiradi.

Frazeologik birliklarning xalq hayotida ifodalanuvchi obrazlar. Frazeologik birliklar xalq hayoti, qadriyatlari va madaniyatini aks ettiruvchi ifodalar hisoblanadi. Masalan, o'tgan asr boshida yashagan xalqda "ko'z qamaq" frazeologik birligi qadimiy madaniyatdagi ko'z taqdiri va til o'rganish, ko'zga ko'rish tushunchalari bilan bog'liqdir.

Madaniyat o'rganishdagi til birikmalari. Til madaniyatining aks ettirish vositasi sifatida frazeologik birliklarning tahlilida til madaniyati va tarixiy tajribalar yotadi. Shu bois, frazeologik birliklarning milliy mentalitet, urf-odatlar va madaniyat bilan bog'liqligi o'rganiladi.

Frazeologik birliklarning xalq madaniyatida aks etgan obrazlarini o'rganish va tahlil qilish. Frazeologik birliklarning xalq madaniyatida aks etgan obrazlar xalq hayoti, qadriyatlar va mentalitetining aks ettirilgan ifodasi bo'lib, til o'rganishda muhim rol o'ynaydi.

Mentalitet va obrazlar. Frazeologik birliklar xalqning dunyoqarashi, urf-odatlar, qadriyatlarini aks ettiruvchi obrazlarni ifodalashda yordam beradi. Masalan, "boshi berk ko'chada" frazeologik birligi xalq madaniyatida xavfsizlikni yo'qotish va ijtimoiy izolyatsiyani ifodalashda ishlatiladi.

Xalq og'zaki ijodi. Frazeologik birliklar xalq og'zaki ijodida, rivoyatlarda, maqollar va ertaklarda keng qo'llanilgan. Bu birliklar xalq hayoti, urf-odatlar va ijtimoiy munosabatlar bilan bog'liq obrazlarni aks ettiradi. Masalan, "to'kilgan so'rg'ichning tortilishi" iborasi oilaviy nizolarni ifodalaydi.

Ritmik, semantik va figurativ elementlar. Frazeologik birliklarning xalq madaniyatida obrazlar orqali aks etishi ularning figurativ xususiyatlariga bog'liqdir. Bu birliklar xalq madaniyatidagi voqeliklarning tasavvurida bildirilgan obrazlarni ifodalaydi. Shunday ekan, frazeologik birliklarning obrazlar bilan bog'liq jihatlari til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro aloqani yanada chuqurlashtiradi.

Lingvomadaniyat nuqtayi nazaridan frazeologik birliklarning til, madaniyat va xalq ongidagi rolini aniqlash. Frazeologik birliklar lingvomadaniyat nuqtayi nazaridan xalq madaniyati, mentaliteti va til o'rganishda markaziy o'rin tutadi. Ularning tilshunoslikdagi ahamiyati xalq ongida saqlangan obrazlar, qadriyatlar va ma'naviy ifodalar bilan bog'liqdir.

Xalq madaniyati va frazeologik birliklar. Frazeologik birliklar xalq ongida saqlangan qadriyatlar, an'analar va urf-odatlar bilan aloqador bo'lib, xalq madaniyatini aks ettiruvchi vositalar hisoblanadi. Masalan, "so'nggi yasalgan do'ppidek yaxshi to'n bo'lmaydi" iborasi madaniyatdagi tajriba va qadriyatlarni ifodalaydi.

Til va xalq ongidagi frazeologik birliklar. Frazeologik birliklar xalq ongida saqlanib qolgan tajribalarni aks ettirish orqali til madaniyatining asosiy qismiga aylanadi. Ular xalq ongidagi o'zgarishlarni namoyon qiladi va til madaniyatidagi mental komponentlarni ifodalaydi.

Frazeologik birliklar mentalitetni aks ettirishda. Mentalitet frazeologik birliklar orqali ifodalangan xalq tajribasining markazida yotadi. Masalan, "mehmon kelganda, oyog'i qalin ko'chada bo'lar" iborasi mehmondo'stlikni, ijtimoiy munosabatlarni aks ettiradi. Frazeologik birliklar xalq madaniyati va mentalitetining bir qismini til orqali saqlab qolishadi.

Frazeologik birliklarning xalq urf-odatlar, mentaliteti va qadriyatlarini aks ettirishdagi o'rni va ahamiyatini tahlil qilish. Frazeologik birliklar xalqning urf-odatlar, mentaliteti va qadriyatlarini aks ettiruvchi til elementlari hisoblanadi. Bu birliklar xalqning turmush tarzi, ta'limoti va qadriyatlariga mos keladi.

Urf-odatlar va frazeologik birliklar. Frazeologik birliklar xalqning urf-odatlar, hayotiy tajribalari va an'analarini aks ettiradi. Masalan, "tovuqqa suyak chiqmaydi" iborasi mehnatkashlik, sabr-toqat va ishchanlikni aks ettiradi.

Frazeologik birliklarning mental komponentlari. Frazeologik birliklar xalq ongida saqlangan an'analar, mentalitet va qadriyatlarni ifodalaydi. Mental komponentlar xalq madaniyatidagi tajribalarni va ma'naviy qadriyatlarni aks ettirishda xizmat qiladi.

Frazeologik birliklarning milliy mentalitetdagi roli Mentalitet frazeologik birliklar orqali til va madaniyatda namoyon bo'lib, xalq madaniyatini aks ettirishda muhim ahamiyatga ega. Til madaniyatining frazeologik birliklar orqali ifodalangan qismlari mentalitetning o'zgarishi, qadriyatlarning o'zgarishlarini aks ettiradi.

Tadqiqotning metodologiyasi. Tahliliy metod - frazeologik birliklarning tilshunoslik va madaniyat o'rtasidagi bog'liqligini semantik va strukturaviy jihatdan tahlil qilish. Tahliliy metod frazeologik birliklarning tilshunoslik va madaniyat o'rtasidagi bog'liqligini chuqur tahlil qilishda qo'llaniladi. Mazkur metod semantik va strukturaviy jihatdan frazeologik birliklarning ma'nosini, tarkibiy qismlari, grammatik tuzilishi va lingvistik tabiatini o'rganishga imkon beradi.

Semantik tahlil - frazeologik birliklarning semantik tarkibi o'rganilayotganida, birliklarning umumiy ma'nosi, individual til birikmalaridagi mazmuni va madaniy kontekstda qanday ifodalanganligi aniqlanadi. Masalan, "ko'z ochib yumguncha" frazeologik birligi vaqtning tez o'tishini bildiradi, bu esa mental va madaniy o'zgarishlarni aks ettiradi.

Strukturaviy tahlil - strukturaviy jihatdan frazeologik birliklarning tarkibiy tuzilishi, grammatik va morfologik jihatlarning aniqlanishi tilshunoslik nuqtayi nazaridan muhimdir. Masalan, "so'nggi yasalgan

do'ppidek yaxshi to'n bo'lmaydi" frazeologik birligida grammatik tuzilish va morfologik elementlarning o'zaro munosabati xalq madaniyatining o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi.

Tipologik metod. Frazeologik birliklarning boshqa tillar bilan qiyosiy tahlili orqali frazeologik birliklarning lingvomadaniy jihatlarini o'rganish. Tipologik metod frazeologik birliklarning boshqa tillar bilan solishtirish orqali til madaniyatidagi o'ziga xos xususiyatlarni o'rganish imkonini beradi.

Frazeologik birliklarning taqqoslanishi. O'zbek tilidagi frazeologik birliklarni boshqa tillar, masalan, rus, ingliz, arab yoki turk tillari bilan solishtirish orqali frazeologik birliklarning lingvomadaniy jihatlarini aniqlanadi. Bunday tahlil frazeologik birliklarning tilga xos xususiyatlari va xalq madaniyatidagi umumiy yoki farqli jihatlarini aniqlashda muhimdir.

Lingvomadaniy jihatlar. Boshqa tillar bilan qiyosiy tahlil frazeologik birliklarning til madaniyatidagi rolini va xalq madaniyatidagi o'ziga xosligini ochib beradi. Masalan, "dil pichir" frazeologik birligi o'zbek tilida va boshqa turkiy tillarda o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lsa, uni qiyosiy tahlil orqali mentalitet va madaniyatdagi o'ziga xos xususiyatlarni ko'rsatish mumkin.

Sotsiolingvistik metod. Frazeologik birliklarning ijtimoiy voqelikdagi aks ettirilishlarini o'rganish. Sotsiolingvistik tahlil frazeologik birliklarning xalq hayotida qanday ijtimoiy munosabatlarni ifodalayotganligini o'rganishga yo'naltirilgan.

Frazeologik birliklar va ijtimoiy kontekst. Frazeologik birliklar xalqning ijtimoiy hayotidagi tajriba va munosabatlarni aks ettiradi. Masalan, "boshi berk ko'chada" frazeologik birligi jamiyatdagi xavfsizlik yo'qotilgan joylar yoki o'zgarishlarni ifodalovchi ijtimoiy matnlarda qo'llaniladi.

Frazeologik birliklarning ijtimoiy ahamiyati. Frazeologik birliklarning sotsiolingvistik tahlili xalq ongidagi o'zgarishlarni, madaniy-tarixiy tajribalarning aks ettirilishini aniqlash imkonini beradi. Bu birliklar milliy mentalitet, urf-odatlar va qadriyatlarining ijtimoiy aspektlarini ifodalovchi vositalar hisoblanadi.

Madaniy matnlarni tahlil qilish metodi. Xalq og'zaki ijodi, folklor va yozma matnlarda frazeologik birliklarning madaniy va mental jihatlarini tahlil qilish. Madaniy matnlarni tahlil qilish xalq og'zaki ijodi, rivoyat, maqollar, ertaklar, shuningdek, yozma adabiyotda frazeologik birliklarning madaniy va mental jihatlarini o'rganishga qaratilgan.

Xalq og'zaki ijodi. Folklor, maqollar, rivoyatlar, hikmatlar va ertaklarda frazeologik birliklar xalq madaniyati va mentalitetining aks ettiruvchi vositalaridir. Masalan, "o'tgan asr boshi og'zaki rivoyatlarida "ko'z qamaq" frazeologik birligi ko'pchilikda yaxshi ko'zlarning afzalliklarini ifodalaydi.

Madaniy ma'nolar. Madaniy matnlarda frazeologik birliklar xalq tajribalari, qadriyatlar, mentalitetning aks ettirish vositalari bo'lib xizmat qiladi. Masalan, o'tgan asr boshi madaniy matnlarda "boshi berk ko'chada" iborasi jamiyatdagi xavfsizlik yo'qotilishi va ijtimoiy izolyatsiyani ifodalagan.

Yozma matnlar. Frazeologik birliklar yozma adabiyotda, tarixiy asarlarda, maqolalarda xalq madaniyatining mental obrazlarini aks ettiradi. Bu matnlar xalq hayotidagi tajriba, urf-odat va qadriyatlarni tahlil qilishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Intertekstual metod. Frazeologik birliklarning til va madaniyatdagi boshqa matnlar bilan aloqadorligini o'rganish. Intertekstual tahlil frazeologik birliklarning boshqa matnlar, jumladan, rivoyatlar, maqollar, xalq og'zaki ijodi, adabiy matnlar va tarixiy voqealar bilan bog'liqligini o'rganishga yo'naltirilgan.

Frazeologik birliklarning intertekstual bog'lanishlari. Frazeologik birliklar boshqa matnlarda o'zgarib, turli madaniy kontekstlarda o'z ma'no-tashbehlarini saqlab qoladi. Masalan, "o'tgan asr boshida "boshi berk ko'chada" iborasi xalq rivoyatida ijtimoiy izolyatsiyani aks ettirgan bo'lsa, bugungi kunda ham bunday obrazlar o'z kuchini saqlab qolgan.

Matnlararo aloqadorlik. Frazeologik birliklarning intertekstual tahlili til va madaniyatdagi boshqa matnlar, jumladan, folklor, adabiyot, tarixiy hujjatlar, maqollar va rivoyatlar bilan qanday aloqadorligini o'rganadi. Bu birliklarning lingvomadaniy jihatlarini, xalq ongidagi ma'no va obrazlarni aks ettirishdagi o'rni va ahamiyatini ochib beradi.

Xulosa. Frazeologik birliklar til va madaniyatning birlashuvi sifatida xalqning hayoti, mentaliteti va madaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi boy til boyligidir. Frazeologik birliklarning semantik, leksik, grammatik va obrazli xususiyatlari ularning til va madaniyat o'rnatidagi o'zaro bog'liqlikni qanday aks ettirishini ochib berdi. Frazeologik birliklar nafaqat lingvistik birlik sifatida, balki xalq madaniyati va mentalitetining ko'zgusi sifatida ham ahamiyatlidir. Ular xalqning tarixiy tajribasi, an'analari va urf-odatlarini aks ettirib, til orqali madaniy merosni saqlash va yetkazishga xizmat qiladi. Milliy xususiyatlarni ifodalashda frazeologik birliklar muhim rol o'ynaydi, ularning xalq hayotida aks etgan obrazlari madaniy va ijtimoiy kontekstlarni yoritadi. Shuningdek, frazeologik birliklarning qiyosiy tahlili boshqa tillar va madaniyatlar bilan o'xshashlik va farqlarni aniqlash imkonini berdi. Bu esa lingvistik va madaniy xilma-xillikni anglashga yordam beradi. Tadqiqotning natijalari frazeologik birliklarning lingvomadaniyat nuqtayi nazaridan muhim vosita ekanini va ularning tilshunoslikda o'rganilishi dolzarb ekanini tasdiqladi. Kelgusida

frazeologik birliklarning xalq hayotida tutgan o'rni, yangi kontekstlarda ularning qo'llanilishi va zamonaviy til rivojida tutgan ahamiyatini yanada kengroq o'rganish muhim ahamiyatga ega. Shu orqali frazeologik birliklarning lingvomadaniy tadqiqotlarda yangi qirralarini ochish mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Виноградов, В. В. Фразеология и её лингвистическое исследование. Москва: Наука. 1977г.
2. Кунин, А. В. Курс фразеологии: теоретические и практические аспекты. Москва: Высшая школа. 1996г.
3. Арутюнова, Н. Д. Семантические аспекты языка и культуры. Москва: Наука. 1998г.
4. Mamatov, A. O'zbek tili tasviriy ifodalarining izohli lug'ati. Toshkent: O'zbekiston Milliy entsiklopediyasi nashriyoti. 2006-yil.
5. Mamatov, A. Frazеologik birliklarning lingvokulturologik tahlili. // O'zbek tili va adabiyoti jurnali №3, 2013-yil.
6. Mamatov, A. Frazеologik shakllanish masalalari. // Til va adabiyot, №4, 2018- yil.
7. Kramsch, C. Language and Culture. Oxford: Oxford University Press.1998.
8. Sayfullayev Xurshid. (2024). O'zbek tilining somatika frazeologik birliklarining milliy-madaniy xususiyatlari. // O'zMU yangiliklari , 1 (1.2.1), 331-334. <https://doi.org/10.69617/uzmu.v1i1.2.1.1257>
9. Sayfullayev X. (2023). Cultural study of gender stereotypes in the English and Uzbek phraseological units.// Журнал иностранных языков и лингвистики, 6(2). извлечено от <https://fl.jdpu.uz/index.php/fl/article/view/8594>
10. Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А.И. Молоткова. М., Русский язык. 1986.

BADIIY ASARLARDA BARQAROR BIRIKMALARNING TARJIMA QILISH USULLARI

Djuraeva Gavxar Normurotovna,

“IPAK YO‘LI” turizm va madaniy meros xalqaro universiteti,

Tillar va global tadqiqotlar kafedrası dotsenti v.b.,

pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Annotatsiya. Ushbu maqolada badiiy asarlarda qo‘llanuvchi barqaror birikmalar haqida ma‘lumot berilgan. Barqaror birikmalarning tilimizdagi o‘rni, ta‘siri haqida so‘z yuritilgan. Tilshunoslik termini bilan bir qatorda ilmiy adabiyotlarda lingvistika termini ham qo‘llaniladi. Til – nutq tuzib, fikr, his-tuyg‘u, istak kabilarni ifodalashda xizmat qiladigan fonetik, leksik va grammatik vositalar tizimi; kishilar orasida asosiy va eng muhim aloqa-aralashuv, fikrlashuv quroli bo‘lib xizmat qiladigan ijtimoiy hodisadir. Bundan ko‘rinadiki, til kishilik jamiyatidagi ikkilamchi yozuv va belgilar, signallar, imo-ishora, mimika kabi yordamchi aloqa vositalariga nisbatan eng muhim aloqa vositasi bo‘lib, jamiyat tomonidan yaratilgan hamda unga xizmat qiladi. Ushbu maqolada barqaror birikmalar, tilning lug‘at tarkibi va ularning tilshunoslikdagi ahamiyati haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: barqaror birikma, maqol, matal, aforizm, frazeologizm, tasviriy ifoda, parafraza, parema, frazema, tilning ijtimoiy tabiati, vazifasi, ichki tuzilishi, barqaror birikmalar, hikmatli so‘zlar, lug‘at tarkibi, tashqi manba, termin, terminologiya, ilmiy terminlar, kasbiy terminlar.

МЕТОДЫ ПЕРЕВОДА УСТОЙЧИВЫХ СОЕДИНЕНИЙ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Аннотация. В данной статье представлена информация об устойчивых сочетаниях, используемых в художественных произведениях. Обсуждается роль и влияние устойчивых словосочетаний в нашем языке. Наряду с термином «языкознание» в научной литературе также используется термин «лингвистика». Язык – это система фонетических, лексических и грамматических средств, которые служат для построения речи и выражения мыслей, чувств, желаний и т.д.; это социальное явление, которое служит основным и важнейшим средством общения и мышления между людьми. Из этого следует, что язык является важнейшим средством общения по сравнению с вспомогательными средствами коммуникации в человеческом обществе, такими как вторичная письменность, знаки, сигналы, жесты, мимика, созданными обществом и служащими ему. В данной статье рассматриваются устойчивые словосочетания, словарный состав языка и их значение в лингвистике.

Ключевые слова: устойчивое сочетание, пословица, поговорка, афоризм, фразеологизм, описательное выражение, парафраза, паремия, фразема, социальная природа языка, функция, внутренняя структура, устойчивые сочетания, мудрые слова, словарный состав, внешний источник, термин, терминология, научные термины, профессиональные термины.

METHODS OF TRANSLATION OF STABLE COMPOUNDS IN ARTISTIC WORKS

Abstract. This article provides information about fixed expressions used in literary works. The role and impact of fixed expressions in our language are discussed. Along with the term "tilshunoslik" (linguistics), the term "lingvistika" (linguistics) is also used in scientific literature. Language is a system of phonetic, lexical, and grammatical means that serve to construct speech and express thoughts, feelings, desires, and the like; it is a social phenomenon that serves as the primary and most important tool for communication and reasoning between people. It is evident that language is the most crucial means of communication in human society compared to secondary auxiliary means of communication such as writing, signs, signals, gestures, and facial expressions, created by society and serving it. This article discusses fixed expressions, the vocabulary of a language, and their significance in linguistics.

Keywords: fixed expression, proverb, saying, aphorism, phraseologism, figurative expression, paraphrase, paremia, phraseme, social nature of language, function, internal structure, fixed expressions, wise words, vocabulary composition, external source, term, terminology, scientific terms, professional terms.

Kirish. Ikki va undan ortiq soʻzlarning barqaror munosabatidan tashkil topgan, nutq jarayoniga tayyor olib kiriluvchi, til egalari xotirasida imkoniyat sifatida mavjud boʻlgan til birliklari barqaror birikmalar deyiladi. Barqaror birikmalar sirasiga frazeologizmlar, maqol va matallar, aforizmlar kiritiladi. Maqol, matal va aforizmlar paremlar deb ham yuritiladi. Paremiologiya frazeologiya bilan chambarchas bogʻliq sohadir.

Maqol, matal va aforizmlar – paremlar quyidagi lisoniy xususiyatlari bilan xarakterlanadi:

1. Tuzilishi va tarkibi barqaror, quyma, «qotib» qolgan holda boʻladi; 2. Maʼno butunligiga ega;
2. Nutqda oʻz va koʻchma maʼnolarda qoʻllanadi;
3. Tuzilishiga koʻra birikma va gap shaklida boʻladi;
4. Xalq donishmandligi, mantiqiy fikrlash mahsuli;
5. Nutq jarayoniga qadar tilda mavjud boʻlib, nutqqa tayyor holda olib kiriladi;
6. Fikran taʼsirchan. mazmunli, obrazli ifodalashga xizmat qiladi.
7. Soʻzlashuv, badiiy va publitsistik nutq uslublarida faol qoʻllanadi.

Grammatik jihatdan gap holida shakllangan, alohida ritmik-melodik xususiyatlarga ega, xalq donishmandligi mahsuli boʻlgan barqaror birikmalar maqol sanaladi. Masalan, Mehnat, mehnatning tagi rohat. Ilm koʻp-i, umr oz, keragini ol-u, toshga yoz. Ilm koʻp, umr oz. zarurini oʻqi. Ilm olish nina bilan quduq qazish kabidir.

Grammatik jihatdan gap holida shakllangan, hayotiy voqelikni ixcham, loʻnda, taʼsirchan ifodalovchi xalq donishmandligi mahsuli boʻlgan, koʻchma va oʻz maʼnosida qoʻllanuvchi barqaror birikmalar matal deyiladi. Masalan, tuyaning dumi yerga tekkanda, qizil qor yoqqannda kabi.

Hikmatli soʻzlar (aforizmlar) – grammatik jihatdan gap holida shakllangan, aniq, ixcham, chuqar mazmunli maʼlum shaxs tomonidan yaratilgan barqaror birikmalar. Masalan, Ilmning qudrati, ulugʻligi, foydasi haqidagi hikmatli soʻzlar:

Adabiyotlar sharhi. Ilm hikmatni keltirib chiqardi. Hikmat, falsafa esa ilm sirlarini butun dunyoga yoydi (Abdulqodir Bedil). Ilm insonlarning madori, hayoli, rahbari, najolidnr (Abdulla Avloniy). Alhosil, butun hayotimiz, salomatimiz, saodatimiz, sarvarimiz, maishatimiz, himmatimiz, gʻayratimiz, dunyo va oxiratimiz ilmga bogʻliqdir. Millatga ilm kerak, maʼrifat kerak (Abdulla Qodiriv). Ilm oʻqishga bogʻliq, faxr ishga, farovon hayot tirishqoqlikka, mukofot taqdirga (“Avesto” dan).

Ikki va undan ortiq soʻzning barqaror munosabatidan tashkil topgan, maʼnosi odatda bir soʻzga, baʼzan soʻz birikmasi, gapga teng keladigan nutqqa tayyor holda olib kiriluvchi, koʻchma maʼnoli barqaror (turgʻun) birikma ibora yoki frazeologizm deyiladi. Masalan, ilonning yogʻini yalagan odam. 2. Bizning orzularimiz koʻp edi, ammo peshonamizga yozilgani shu boʻldi.

3. Ikkita doʻst gapni bir joyga qoʻyib ish boshlashdi. Bu gaplarda ilonning yogʻini yalagan (mugʻombir), peshonamizga yozilgani (taqdir, qismat), gapni bir joyga qoʻymoq (ahdlashmoq, kelishmoq) iboralari qoʻllangan.

Frazeologizmlar tilshunoslikda frazema. frazeologik birikma, ibora deb ham ataladi. Frazeologizmlar adabiy tilning badiiy va soʻzlashuv uslubida keng, koʻproq qoʻllanadi va nutqni taʼsirchan, orazli ifodalashga xizmat qiladi

Qoʻling oʻrgilsin, yurak-bagʻri xun, parvoyi palak iboralari belgi bildiradi.

Qulogʻidan kın koʻrinadi iborasi juda ozgʻin maʼnosini anglatadi.

Frazemalar shakl va maʼno xususiyatiga koʻra quyidagi turlarga boʻlinadi:

Frazeologik sinonimlar. Bir xil umumiy maʼnoga ega, maʼno nozikligi, uslubiy boʻyogʻi va boshqa jihatlariga koʻra, farqlanuvchi frazeologik birliklar Masalan, doʻppisini osmonga otmoq, ogʻzi qulogʻida, ogʻzining tanobi qochmoq (xursand), yulduzni benarvon uradigan, tegirmondan butun chiqadigan (epchil); yoqasini ushlamoq, ogʻzi ochilib qolmoq (hayratlanmoq); tarvuzi qoʻltigʻidan tushdi, suv lekin (arzon) kabi

Frazeologik antonimlar. Zid maʼnoli frazeologik birliklar. Masalan, koʻkka koʻtarmoq - yerga urmoq, koʻngli oq, ichi qora kabi.

Frazeologik omonimlar. Talaffuzi va yozilishi bir xil, maʼnosi har xil birdan ortiq frazeologik birliklar Masalan, boshga koʻtarmoq iborasi toʻpolon qilmoq, hurmat qilmoq maʼnolarini anglatadi.

Frazeologizmlar bir butun, yaxlit holda bir soʻroqqa javob boʻladi, gapda bir gap boʻlagi vazifasida keladi: uning oyoq olishi bizga yoqmadi. Bu gapdagi oyoq olishi (yurishi) iborasi ega vazifasida qoʻllangan.

Frazeologizmlar koʻchma maʼno ifodalashi gapda butunicha bir sintaktik vazifada qoʻllanishiga koʻra oddiy soʻz birikmalaridan farqlanadi. Iboralarni maqol va matallardan ham farqlash lozim. Parafraza (grek. paraprasis tavsifiy ifoda, tasvir) narsa, voqea-hodisani oʻz nomi bilan emas, balki, ularning xarakterli belgi-xususiyatlari asosida tasviriy usul orqali ifodalash va shunday usul jarayonida yuzaga kelgan birlik. Ilmiy adabiyotlarda parafrazaning muqobili sifatida tasviriy ifoda termini ham qoʻllanadi.

Parafrazalar narsa, voqea-hodisalarimg oʻz nomi orqali yuzaga chiqmagan muhim xususiyatlarini tasvirlab, boʻrttirib, izohlab va toʻldirib koʻrsatadi, nomini taʼsirchan ifodalashga xizmat qiladi. Parafrazalar

ham frazeologizmlarning bir turi. Narsa, voqea-hodisaning o'z nomi bilan atamay, boshqa narsa va hodisaga o'xshatish orqali tasviriylifodalovchi birlik parafraza hisoblanadi.

Tahlil va metodologiya. Parafrazalar narsa va hodisalarning ikkinchi nomi. Parafrazalar morfologik jihatdan asosan ot, qisman sifat turkumiga mansub bo'ladi. Masalan, oq oltin paxta, kumush tola pilla, zangori olov gaz, o'rmon malikasi archa, mo'yqalam sohibi rassom, millionlar o'yini futbol, dala malikasi makkajo'xori, g'azal mulkingning sultoni Alisher Navoiy, qanotli do'stlar qushlar kabi.

Parafrazalar narsa va hodisalarning muhim belgi-xususiyatlarni obrazli, ta'sirchan, bo'rttirib ifodalaydi, asosan badiiy va publitsistik uslubda keng qo'llanadi.

Tildagi barqaror birikmalar: maqol, matal va aforizmlar (hikmatli so'zlar) paremiologiya (grek. paroimia – hikmat, logos – ta'limot), frazeologizmlar esa frazeologiya sohasida o'rganiladi. O'zbek frazeologiyasi Sh. Rahmatullayev, A. Mamatov, B. Yo'doshevlar tomonidan chuqur tadqiq etilgan.

Tildagi mavjud so'z va iboralar majnruhi tilning lug'at tarkibi deyiladi. Lug'at tarkibi termini o'rnida so'z boyligi, leksika, lug'at boyligi, lug'at sostavi kabi terminlar ham qo'llanadi. Tilning lug'at tarkibi doimo rivojlanib, boyib boradi. Bu jarayon ikki manba asosida amalga osbadi:

- a) ichki manba;
- b) tashqi manba.

Biz nutq jarayonida so'zlardan, gaplardan foydalanamiz. So'zlar bizga atrofimizdagi odamlarga o'z fikrimizni yetkazish, aloqa o'rnatish, o'z his-tuyg'ularimizni ifoda etish uchun muhim ahamiyatga ega. Xuddi shunday, nutqimizda gap va so'zlar bilan birgalikda tilimizga tayyor holda olib kirilgan birikmalardan ham foydalanamiz. Nutqimizga tayyor holda olib kiriluvchi, so'zlovchi nutqidan avval ma'lum xalq lug'at boyligida mavjud bo'lgan, ikki va undan ortiq so'zlarning o'zaro barqaror munosabatidan tashkil topgan bunday birikmalarga barqaror birikmalar deb ataladi.

Barqaror birikmalardan o'rinli foydalanish nutqqa estetik go'zallik bag'ishlaydi. Shu bois ham tilimizda barqaror birikmalar o'z o'rniga ega. Barqaror birikmalar ma'no butunligi nuqtayi nazaridan tasviriylifodalar, frazeologizmlar, maqol va matallar, aforizmlarni o'z ichiga oladi. Ular haqida fikr yuritsak, barqaror birikmalar sirasiga kiruvchi frazeologizmlar adabiyotlarda iboralar, frazeologik birlik, frazema, barqaror birikma, turg'un birikma nomlari bilan ataladi.

Natijalar. Tilshunos olim Shavkat Rahmatullayev esa unga "tuzma segment birlik" sifatida qaraydi. Frazemaga ta'rif berganda shuni unutmaslik joizki, u til xotirasidagi ramzga ishora qiladi. So'zlovchi ikki va undan ortiq so'zlarning semantik-sintaktik birlashuvi orqali tinglovchiga ma'lum bir tushunchani ishora qiladi. Natijada ifoda va mazmun jihatining butunligidan iborat bo'lgan frazema inson til xotirasidagi birgina so'zga yoki tushunchaga teng keladi. Masalan, qulog'iga quy-frazemasi qulog'iga leksemasining quy leksemasiga tobelanib kelgan to'ldiruvchili birikmaga teng.

Ushbu birikma til xotirasida tayyor holda saqlanadi va so'zlovchi nutq jarayonida kerakli zamon, mayl, shaxs, bo'lishli-bo'lishsizlik ko'rinishlarini tanlab bir butun birikma sifatida ishlatadi. Frazema tarkibidagi so'zlarning bog'lanishi so'z birikmasi yoki gap tarkibidagi so'zlarning bog'lanishidan farq qilmaydi. Frazemalar ham gap yoki erkin birikmalar singari tobe bog'lanadi. Biroq frazemalar gap va so'z birikmasidan so'zlar bog'lanishining nutq paytidan avval sodir bo'lganligi va yaxlitlanganligi, frazema tarkibidagi so'z va qo'shimchalarning turg'unligi bilan farq qiladi. Barqaror birikmalar safida paremlar deb ataluvchi birikmalar ham mavjud bo'lib, ularga maqol, ma'tal, aforizmlar kiradi. Paremlar boshqa barqaror birikmalar singari ma'no butunligiga ega, qotib qolgan holda saqlanuvchi, xalq donishmandligi mevasidir. Paremlar nutqda o'z va ko'chma ma'noda qo'llaniladi. Misol uchun, hayvonlarning majoziy obrazlari ifodalangan maqollarda aynan hayvonga emas ular orqali insonlarga murojaat qilinadi. Paremlar fikrni ta'sirchan, mazmunli, obrazli ifodalashga xizmat qiladi.

Shu jihati bilan paremlar oddiy gapdan ko'ra tinglovchiga kuchliroq ta'sir ko'rsatadi. Paremlar sirasiga kiruvchi maqol o'zga paremlardan alohida ritmik-melodik xususiyatga ega ekanligi bilan farq qiladi. Maqollarda Vatanni ulug'lash, do'stlik, ota-onaga mehr, oliyjanoblik, mehnatsevarlik, mardlik kabi insonni kamolotga yetaklovchi mavzular yetakchilik qiladi. Ular xalq donishmandligi mahsuli sifatida so'zlovchi nutqini bezaydi va tinglovchini mushohadaga undaydi. Shuning uchun ham paremlardan badiiy va publitsistik nutq uslublarida faol qo'llaniladi. Paremlar ko'p hollarda ulardan foydalanuvchilar tomonidan farqlari bir-biridan ajratilmaydi. Lekin ularning har birining alohida jihatlari mavjud. Masalan, maqol boshqa paremlarda bo'lmagan ritmik-melodik xususiyatga ega bo'lgani holda, ma'tal hayotiy voqelikni ixcham, lo'nda, ta'sirchan ifoda etadi. Aforizm esa ma'lum shaxs tomonidan yaratilganligi bilan boshqa paremlardan farq qiladi.

Har bir barqaror birikma fikrning ta'sirchan ifoda etilishiga xizmat qilgani holda tasviriylifoda ham ta'sirchanlik va ifodaviylik xususiyatlariga ega. Tasviriylifodalar ma'lum voqea-hodisa, narsa-buyum nomlarini o'z nomi bilan emas, balki ularning xarakterli belgilari orqali tasviriylifoda etilishidir. Ular

tilshunoslikda parafraza termini bilan ham yuritiladi. Parafrazalar ma'lum so'zning kishilar anglamagan biror xususiyatini bo'rttirib, to'ldirib, obrazli ifodalaydi. Ular badiiy va publitsistik nutq uslublarida fikrni go'zal ifodalash uchun xizmat qiladi.

Leksikografiyaning barqaror birikmalar muammolarini o'rganuvchi bo'limi paremiografiya deb ataladi. Paremiografiyada xalq maqol va matallari, aforizmlarni, tasviriy ifodalar ma'nolarini izohlab beruvchi lug'atlar tuzish bilan shug'ullaniladi. Tilshunos olimlar Sh. Rahmatullayev, A. Mamatov, B. Yo'ldoshevlar paremiologiya va frazeologiya sohasiga o'z hissalarini qo'shganlar va ularni batafsil o'rganganlar.

Xulosa qilib aytganda, barqaror birikmalar tilimizda allaqachon o'z o'rniga ega. Ular xalqimiz donoligi, tilimiz boyligi sifatida namoyon bo'ladi. Tilning kishilar o'rtasidagi oddiy aloqa almashish vositasi emas, balki insonlar qalbiga eltuvchi yo'l ekanligini eslatib turadi.

ADABIYOTLAR:

1. Mahmudov N., Sobirov A., Yusupova S. *Hozirgi o'zbek va adabiy tili*. Toshkent. ILM ZIYO, 2011.
2. Shomaqsudov Sh., Shorahmatov Sh., Ma'nolar maskani. Toshkent. - 2001.
3. Tojiboyev Sh. *Ilm hikmati*. Namangan. - 2011.
4. *Lingvistik terminlarning izohli lug'ati*. Toshkent: O'qituvchi. - 1985.
5. Rasulov K., Iminov I. *O'zbek tili tasviriy jumlarining izohli lug'ati*. Toshkent: O'qituvchi, 1997.
6. Sh. Rahmatullayev. *Hozirgi adabiy o'zbek tili*. – Toshkent. - 2006.
7. H. Jamolxonov. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. – Toshkent. - 2005.
8. Uloqov. *Tilshunoslik nazariyasi*. – Toshkent. - 2016.

CHET TILLARINI O'RGANISHDA NEMIS YOSHLARI JARGONI: XUSUSIYATLARI VA FUNKSIYALARI (YOUTUBE VIDEO MATERIALLARI ASOSIDA)

Mansurova Gulbahor Maxdiyevna,

Qarshi davlat texnika universiteti Chet tillar kafedrası dotsenti v.b.

gulbakhormansurova69@gmail.com

Annotatsiya. Hozirgi kunda zamonaviy yoshlarning hayotini internetdan tashqarida tasavvur etib bo'lmaydi. Ijtimoiy tarmoqlarning foyda va zarari haqida hozirda ko'plab munozarali fikrlar mavjud bo'lsa-da, ko'ngilochar platformalar yoshlarning nemis tilini o'rganish usullaridan biri bo'lishi mumkinligi, bu adabiy tilga xos bo'lmagan o'ziga xos xususiyatlarga ega va ma'lum ma'noda so'zlashuv tiliga, ya'ni umumiy til me'yoriga ta'sir qilishi bizni hayratda qoldirdi. Maqolada keltirilgan tadqiqotimiz materiali nemis tilidagi YouTube kanallaridagi videobloglarni tahlil qilishga asoslangan bo'lib, youtube video materiallaridan foydalanish orqali yoshlar jargon lug'ati chet tilni o'rganishda xizmat qilishi, nemis yoshlari jargoni xususiyatlari va funksiyalari misollar asosida keltirilgan.

Kalit so'zlar: yoshlar jargoni, jargonining vazifalari, video blog, stilistik vosita, lingvistik vositalar, chet tili, adabiy til, tahlil.

НЕМЕЦКИЙ МОЛОДЁЖНЫЙ ЖАРГОН В ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ: ОСОБЕННОСТИ И ФУНКЦИИ (НА ОСНОВЕ ВИДЕОМАТЕРИАЛОВ YOUTUBE)

Аннотация: В наши дни невозможно представить жизнь современной молодёжи без интернета. Несмотря на множество спорных мнений о пользе и вреде социальных сетей, нас удивило, что развлекательные платформы могут служить одним из способов изучения молодёжью немецкого языка. Этот язык обладает специфическими особенностями, не свойственными литературному языку, и в определённой степени влияет на разговорную речь, то есть на общую языковую норму. Материал нашего исследования, представленный в статье, основан на анализе видеоблогов на немецкоязычных YouTube-каналах. На примерах показано, как молодёжный жаргонный словарь способствует изучению иностранного языка через использование видеоматериалов YouTube, а также рассмотрены особенности и функции немецкого молодёжного жаргона.

Ключевые слова: молодёжный жаргон, функции жаргона, видеоблог, стилистическое средство, лингвистические средства, иностранный язык, литературный язык, анализ.

GERMAN YOUTH SLANG IN FOREIGN LANGUAGE LEARNING: CHARACTERISTICS AND FUNCTIONS (BASED ON YOUTUBE VIDEOS)

Abstract. In today's world, it's impossible to imagine the life of modern youth without the Internet. While there are currently many conflicting opinions about the benefits and drawbacks of social networks, we were surprised to find that entertainment platforms could be one of the ways young people learn German. These platforms have unique characteristics not inherent in the literary language and, to a certain extent, influence the spoken language, that is, the general language norm. The research presented in this article is based on the analysis of video blogs on German-language YouTube channels. It demonstrates how using YouTube video materials can help youth jargon vocabulary serve as a tool for learning a foreign language. The features and functions of German youth jargon are illustrated with examples.

Keywords: youth jargon, functions of jargon, video blog, stylistic device, linguistic devices, foreign language, literary language, analysis.

Kirish. Texnologiyalar kundalik hayotimizning ajralmas qismiga aylandiki, ko'pchiligimiz o'z hayotimizni kompyuter, telefon, internet va shunga o'xshash vositalarsiz tasavvur qila olmaymiz. Albatta, kompyuter texnologiyalarining rivojlanishi, yangi gadjetlarning ixtiro qilinishi va zamonaviy texnologiyalarning inson faoliyatining barcha sohalariga keng joriy etilishi inson hayotini ancha osonlashtiradi, vaqtni tejaydi, shuningdek, ulkan axborot oqimlarini tezroq idrok etish va qayta ishlash imkonini beradi. XXI asrda zamonaviy inson internet texnologiyalaridan nafaqat ishda, balki kundalik hayotda ham tobora ko'proq foydalanmoqda. Zamonaviy texnologiyalarning rivojlanishi va global internet

kompyuter tarmog'ining tarqalishi bilan aloqa makonining sezilarli darajada kengayishi kuzatilmoqda, buning natijasida aloqaning yangi dunyoning istalgan joyidagi turli odamlar bilan cheklovsiz muloqot qilish qobiliyati o'z-o'zini rivojlantirishga, yangi ufqlarni o'rganishga va o'z maqsadlariga erishishga intiladigan odamga ko'p afzalliklarni beradi.

Maqolada keltirilgan tadqiqot materiali nemis tilidagi YouTube kanallaridagi videobloglarga asoslangan bo'lib, u yerda bloggerlar ko'pincha zamonaviy jarangli iboralar va idiomalardan foydalanadilar. Ma'lum bo'lishicha, videoblog nafaqat ma'lumot uzatish vositasi, balki aloqa vositasi hamdir, chunki obunachilar videoni ko'rgandan so'ng unga fikr bildirishlari va video muallifi bilan muloqot qilishlari mumkin. Ko'ngilochar platformalar yoshlar orasida nemis tilini o'rganish usullaridan biri bo'lishi mumkinligini ta'kidlashga harakat qilindi, bu adabiy til uchun xos bo'lmagan o'ziga xos xususiyatlarga ega va ma'lum ma'noda nutq tiliga, shuning uchun umumiy til standartiga ta'sir qiladi. Turli mavzulardagi mashhur nemis tilidagi YouTube videolarini tahlil qilish asosida yoshlar jargonidan foydalanish, uning funksiyalarini amalga oshirish usullari aniqlangan va misollar taqdim etilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Jargonlardan foydalanish va til shakllarini modernizatsiya qilish tarafdorlari jargon nominatsiyalarini faqat so'nggi tadqiqotlar va nashrlarni tahlil qilishda aniq belgilangan funksiyalarni bajaradigan stilistik vosita sifatida qabul qilishadi. Zamonaviy tilshunoslikda yoshlar tilini o'rganishning turli usullari, uni qaysi til toifasiga kiritish kerakligi, u bajaradigan funksiyalar va hatto, uning yaxlit hodisa sifatida mavjudligi, ya'ni Jugendsprachening umumlashtiruvchi ta'rifi umuman kerakmi yoki yo'qligi haqida munozaralar davom etmoqda. Umuman olganda, nemis yoshlarining lingvistik xulq-atvorining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq muammolar tilshunoslarni ancha vaqtdan beri tashvishga solib kelmoqda. Xususan, S. Chornaning ta'kidlashicha, yoshlar jargonlari zamonaviy Germaniyada besh asr oldin, asosan, turli talaba jargonlari (Studentenjargons) sifatida mavjud bo'lib, nemis yoshlar jargonining rivojlanishiga turtki bo'lgan [1, b. 372]. Shu bilan birga, nemis Internet-blogosferasidagi zamonaviy yoshlar muloqotining nutq aktlarini tahlil qilish bilan bog'liq masalalar tadqiqotchilar e'tiboridan chetda qolmoqda. Maqolaning maqsadi tadqiqotning hozirgi bosqichida "yoshlar jargoni" tushunchasining ta'riflarini ko'rib chiqish va turli mavzulardagi mashhur nemis tilidagi YouTube video jurnallarini tahlil qilish, zamonaviy nemis yoshlar jargonidan foydalanish misollari, shuningdek, u bajaradigan funksiyalarni tahlil qilish asosida taqdim etishdir.

Umuman olganda, "jargon" tushunchasining ta'rifiga nisbatan ko'plab qarama-qarshi yondashuvlar va ta'riflar mavjud. O.Xomyakovning fikricha, jargon ma'lum davr uchun nisbatan barqaror, keng qo'llaniladigan va uslubiy jihatdan belgilab qo'yilgan leksik qatlam, shuningdek, adabiy til tarkibiga kiruvchi va tahqirlovchi sifatlarga ega bo'lgan ifodali so'zlashuv nutqining tarkibiy qismidir. Slangizmlar emotsional yuklangan lug'at bo'lib, ko'pincha og'zaki nutqda uchraydi va ifodaning o'ziga xos shakli – so'zning majoziy ma'noda qo'llanilishi, istehzodan tortib qo'pol yoki hatto qo'pollikgacha bo'lgan turli ohanglarga ega; shuningdek, iste'mol sohasiga qarab farqlanadi [7, b. 39]. Slenga o'xshash ta'rifni nemis tadqiqotchisi T. Shippanning ilmiy tadqiqotida ham uchratish mumkin, u jargonni "ma'lum bir guruhning o'ziga xos muloqot usuli, yuqori darajadagi ifodalilik va yengillik bilan ifodalangan, ba'zan vulgarizmga yetib boradi; "Slang – zamon bilan hamnafas bo'ladigan, jamiyat hayotidagi har qanday o'zgarishlarga munosabat bildiruvchi jonli va harakatchan til hodisasidir" [9].

Natija va muhokama. Yoshlar jargoni - bu doimiy ravishda o'zgarib turadigan, yoshlar o'rtasidagi muloqotda qo'llaniladigan, bir-biri bilan tanish, do'stona munosabatda bo'lgan va yoshlar o'rtasida guruh ichidagi muloqot vositasi bo'lgan yuqori ifoda kuchiga ega lingvistik vositalar majmuidir, chunki o'rganilayotgan lug'at tilning leksik-semantik tizimining tarkibiy qismidir. Ma'lumki, jargon leksemalarga ifodalilikning kuchayishi va me'yorning tushirilishi xarakterlidir. Ular yoshlarning atrofida dunyo haqidagi assotsiativ-majoziy tasvirini aks ettiradi, ular orqali taniqli tushunchalar takrorlanadi va o'zgartiriladi. So'z tilning leksik-semantik tizimining asosiy obyekti sifatida o'z mazmunini uchta tarkibiy yo'nalishda: paradigmatic, syntagmatic va epidigmatic jihatdan tartibga soladi. Paradigmatic o'q leksik-semantik maydonlarni hosil qiladi, syntagmatic o'q esa so'zning chiziqli, kontekstual bog'lanishlarida namoyon bo'ladi, epidigmatic o'q esa assotsiativ bog'lanishlar va inson tafakkurining obrazlilikiga asoslanadi [12, b. 144].

Zamonaviy nemis yoshlar jargon nutqidan foydalanish misollarini izlash uchun yoshlar muloqotining zamonaviy vositalarini o'rganishga qaror qilindi. Shu sababli, YouTube video bloglari biz uchun alohida qiziqish uyg'otdi, chunki YouTube foydalanuvchilarining aksariyati yoshlardir va shunga mos ravishda bu yerda yoshlar jargonidan foydalanish misollarini topish va lug'atlarga hali kirmagan eng "yangi" slangizmlarni aniqlash va ular bajaradigan funksiyalarni tahlil qilish imkoniyati mavjud. Misol uchun, Merriam-Webster lug'ati blogni "muallif tomonidan taqdim etilgan fikrlar, sharhlar va ko'pincha giperhavolalar bilan onlayn shaxsiy kundalikni o'z ichiga olgan veb-sayt" deb ta'riflaydi [14].

Vikipediyada biz blogning quyidagi ta'rifini topamiz - (inglizcha blog, veb jurnalidan - "onlayn jurnal yoki voqealar kundaligi") - veb-sayt bo'lib, uning asosiy mazmuniga muntazam ravishda yozuvlar, rasmlar yoki multimedia qo'shiladi. Ya'ni "blog" - bu teskari xronologik tartibda joylashtirilgan sana ko'rsatilgan multimedia yozuvlarini o'z ichiga olgan veb-sayt bo'lib, tomoshabinlar ularga sharh qoldirish imkoniyatiga ega. Blogning asosiy maqsadi foydalanuvchilarga o'zini-o'zi tanishtirish, taqdim etish vositasi, bilim va ko'nikmalarni keng auditoriya bilan almashish, suhbatdoshlar va hamfikrlarni topish, o'zaro ta'sir va ta'sir tarmoqlarini yaratish va h.k.. Videobloglar, o'z navbatida, veb-televideniyeining bir turi hisoblanadi. Uning postlari o'rnatilgan videolar yoki video havolalarni qo'llab-quvvatlovchi matn, tasvirlar va boshqa metama'lumotlar bilan birlashtiradi. Yozuvlar bitta blok shaklida tuzilishi yoki bir nechta qismlardan iborat bo'lishi mumkin [15, b. 153]. Biroq videoblog nafaqat ma'lumot uzatish vositasi, balki aloqa vositasi hamdir, chunki obunachilar videoni tomosha qilgandan so'ng uni sharhlashlari va video muallifi bilan muloqot qilishlari mumkin. Bloglar va videobloglar Internetda juda mashhur bo'lib, muloqot faoliyatining yetakchi turlaridan biri hisoblanadi. Ushbu formatdagi videolarni tarqatish bo'yicha asosiy xizmat - bu bizning illyustrativ materialimiz uchun asos bo'lib xizmat qiladigan YouTube platformasi. Zamonaviy nemis videobloggerlari o'z nutqlarida tez-tez jargonlardan foydalanadilar. Bunday lug'at kuchli hissiy rang beradi, so'zlovchining fe'l-atvori va madaniyatini yetkazishning asosiy vositasi bo'lib xizmat qiladi, chunki insonning tili uning ichki dunyosi, tarbiyasi, qadriyatlari va boshqalarni aks ettiradi. Shunday qilib, biz mashhur nemis tilidagi YouTube video-bloglar Kelly Misses, Sarazar, LionTV ni tahlil qildik.

O'tkazilgan tahlillarga asoslanib, biz nemis yoshlar jargonining funksiyalarini ajratamiz: nominativ (jargon tizimida turli xil nutq hodisalari ko'proq hissiy rangga ega bo'lgan yangi nomlarni oladi; so'zlar umumiy nutqda so'zlar mavjud bo'lmagan hodisalarni ifodalaydi), kognitiv (ko'pincha ma'lum bir holatni aniqlashga imkon beradigan hissiy va baholovchi). "begona odamlar" orasida) va "vaqtni tejash" funksiyasi (u adabiy tildagi iboralar, qisqartmalarni qisqartirish hisobiga ishlaydi). Yuqorida keltirilgan funksiyalarni amalga oshirishning aniq holatlarini misollar yordamida ko'rib chiqishni taklif qilamiz. Misol uchun, nominativ funksiyani amalga oshirish Kelly Misses video blogi misolida, qiz o'zining yangi kvartirasini ko'rsatib, tashrif buyurishga kelgan do'stlari bilan salomlashayotgan vaziyatda qayd etilgan: "Hallo, komm herein, was geht ab?" Bu yerda nominativ vazifa adabiy tilda "yaxshimisan?" deganda qo'llaniladigan was geht ab? iborasi yordamida amalga oshiriladi. Biroq, tasvirlangan vaziyatda bu ibora javobni talab qilmaydigan salomlashish sifatida ishlatilgan, ya'ni "was geht ab?" "Salom" degan ma'noni bildiradi [4].

Yoshlar jargonining ekspressiv vazifasi quyidagi lingvistik vositalar yordamida amalga oshiriladi: sau-, über-, mega-, voll-, super-, arsch- prefiksli sifatlar yoki qo'shimchalar; biror narsaga hayratni bildirish uchun qo'llaniladigan sifat va otlar (geil, krass, crassus, geil, hammer, der Knaller, laser, dufte, fetzig); hamdardlik va umidsizlik, zerikish yoki hatto jirkanish semantikasi bilan ifodalangan iboralar (im Arsch, arschwindig, heftig, grottenschlecht, antigeil, assig, beschueuert, dösig, laterert, krank) va boshqalar. Misol tariqasida Sarazar videoblogi bilan bog'liq vaziyatni taqdim etamiz: videolardan birida blogger Los-Anjeles shahri bo'ylab sayohat qilib, turli diqqatga sazovor joylarni ko'zdan kechiradi, ular orasida YouTube bloggerlari uchun suratga olish joyi ham bor edi – YouTube Space. O'z taassurotlari bilan o'rtoqlashar ekan, blogger shunday deydi: "YouTube Space in Los Angeles ist einfach der Knaller!" - eng yaxshilaridan biri!" Der Knaller nomi nemis tilining onlayn lug'atida "'etwas überraschend Gutes, das einen begeistert'" [5] deb talqin qilinadi. Ya'ni yoshlar jargonidagi ushbu leksik birlik hissiy ma'noga ega va har qanday obyekt yoki hodisani qandaydir maftunkor va aql bovar qilmaydigan deb ta'riflaydi va blogger tomonidan saytga tashrif buyurish ishtiyoqini bildirish uchun ishlatilgan.

Identifikatsiya funksiyasining amalga oshirilishini ko'rib chiqishga o'tishdan oldin, shuni ta'kidlash kerakki, u ma'lum bir guruh odamlarning nutqida o'z guruhini boshqalardan ajratish uchun ishlatiladi. Bunga geymerlar guruhini misol qilib keltirish mumkin, bunda identifikatsiya funksiyasi faqat geymerlar tomonidan qo'llaniladigan lingvistik vositalar (abrippen u bashen, zoken, suchen) orqali amalga oshiriladi. Keling, Sarazar video blogidagi video o'yinni ko'rib chiqish mavzusidagi videoda ushbu funksiyadan foydalanishni ko'rsatamiz. Ushbu sharhda blogger Destiny o'yini haqidagi taassurotlari bilan o'rtoqlashadi, o'yinchilarga maslahat beradi va uni baholaydi: "Und ich würde niemals sagen, dass Destiny ein schlechtes Spiel ist. Deswegen werde ich noch ein paar Folgen zocken, aber es dann wahrscheinlich einstellen". Sarazar bu leksemani "kompyuter o'yinlarini o'ynash" ma'nosida tushungan holda zocken so'zini ishlatadi.

Nemis yoshlar jargonining "vaqtni tejash" funksiyasiga qisqartmalar, lingvistik vositalar sifatida qaraladi.

(Ami – amerikacha), adabiy tildagi fe'l va otlar (fun – funktionary, Poli – Polizei, Proggi – Programm, telen – telefonierens last uns mal, musttu – du must, aso – ach so, was geht – what geht es dir?, auf keinsten – auf keinen Fall).

Biz ushbu funksiyani amalga oshirishni LionTV videoblogi misolida ko'rsatamiz, unda videoblogger o'zining amerikalik o'rtog'i bilan uchrashib, "Hey, mein Ami Freund, was geht?" deb salomlashadi. Nemis jargonining onlayn lug'atida biz Ami so'ziga quyidagi yondashuvni topamiz: "Abkürzung für Amerikaner" [5]. Shunday qilib, qisqartma tufayli ma'ruzachining vaqti tejaladi.

Xulosa. Demak, yuqoridagilar "yoshlar jargoni xususiyatlari va vazifalarini aniqlash imkonini berdi. Shunga ko'ra, yoshlar jargoni zamonaviy yoshlar nutqiga xos bo'lgan leksik birliklar va iboralar turkumi bo'lib, ular keng tarqalgan ishlatiladigan lug'at bilan o'zaro bog'langan va har bir yangi avlodning yangi shakllari bilan to'ldirilgan yoki mavjud leksik birliklarning o'ziga xos o'zgarishi bilan yangi ma'nolari bilan almashtirilgan va ma'lum vaqt davomida tilda ildiz otishi mumkin. Yoshlar jargoni o'z-o'zini aniqlash va boshqa ijtimoiy va yosh guruhlaridan ajratish va o'z turlarini birlashtirish maqsadida paydo bo'ladi va ko'ngilochar platformalar yoshlar orasida nemis tilini o'rganish usullaridan biri bo'lishi mumkin, bu adabiy tilga xos bo'lmagan o'ziga xos xususiyatlarga ega va ma'lum darajada og'zaki tilga, umumiy tilga ta'sir qiladi. O'ziga xoslik, o'zini anglash va o'zini isbotlash, o'ziga xos narsalarni yaratish istagi internet foydalanuvchilarini o'z an'analari va qoidalariga ega bo'lgan o'z submadaniyatini yaratishga ilhomlantiradi, bu har qanday til tizimi kabi butun tilning rivojlanishiga ta'sir qiladi, qidiruv tizimlari uchun yangi tadqiqot ufoqlarini ochadi.

ADABIYOTLAR:

1. Чорна С.С. Особенности молодёжного сленга в немецком языке. Педагогика формирования творческой личности в высшей и общеобразовательной школе. 2017. Вып. Пятьдесят третьей С. 372-379.
2. Википедия. URL: [https://de.wikipedia.org/wiki/Heinz_K%C3%BCpper_\(Sprachwissenschaftler\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Heinz_K%C3%BCpper_(Sprachwissenschaftler)).
3. Küpper H. Wörterbuch der deutschen Umgangssprache. 6 Bände. Hamburg, 1955–1970. (Band VI: Jugenddeutsch von A–Z. 1970.).
4. Das Deutsche Slang: Online Wörterbuch. URL: <http://superslang.de>.
5. Die Sprachnudel: Das Wörterbuch der Jetztsprache. URL: <http://www.sprachnudel.de/kategorie/jugendsprache>.
6. Новый словарь иностранных слов и выражений. Москва: АСТ, 2000.
7. Хомяков В.А. Нестандартная лексика в структуре английского языка национального периода: автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. Ленинград, 1980. 39 с.
8. Орлова Н.А. Сленг vs. жаргон: неувязка дефиниции. // Ярославский педагогический вестник. Ярославль, 2004. №3(40). С. 4–8.
9. Шунпан Т. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. Leipzig: Bibliographisches Institut, 1984. Aufl. Первый 307 S.
10. Левицкая Л.Я., Никита И.С. Немецкий молодёжный сленг и их лексико-семантические особенности. // Вестник ХНУ. 2013. №1052. С. 94-99.
11. Христенко А.С. Немецкий молодёжный сленг: лингвогнитивный и социолингвистический аспекты: автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04. Киев, 2009. 15 с.
12. Селиванова О.А. Современная лингвистика: терминологическая энциклопедия. Полтава: Окружающая среда-К, 2008. 144 с.
13. Ковтун О.В. Сленгизмы и жаргонизмы в современной украинской прозе в аспекте перевода. // Научные записки Национального университета "Острожская академия". Серия: «Филологическая». Острог, 2017. Вып. Шестьдесят восьмой С. 11–16.
14. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/blog>
15. Морозова О.Н. Особенности интернет-коммуникации: определение и свойства. // Вестник Ленинградского государственного университета имени А.С. Пушкина. 2010. № 5. С. 150–158.

METAFORALARNING O‘ZBEK VA INGLIZ TILSHUNOSLIGIDA O‘RGANILISHI

Suyarova Nargiza Yuldoshevna,
Qarshi davlat universiteti dotsenti
suyarovanargiza 567@gmail.com
Eshankulova Charos Najmiddinova,
Turon universiteti magistranti
eshankulovacharos 99@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek va ingliz tilshunosligida metaforalarning o‘rganilishi, ularning nazariy asoslari, tadqiqot yo‘nalishlari va qo‘llanish doiralari tahlil qilinadi. Metaforaning an‘anaviy va kognitiv yondashuvlari ko‘rib chiqilib, ularning tilshunoslikdagi o‘rni ochib beriladi. Shuningdek, metaforalarning lisoniy va nutqiy xususiyatlari, turli madaniyatlarda tutgan o‘rni va tarjima jarayonidagi ahamiyati haqida fikr yuritiladi. Tadqiqotda turli nazariy manbalar va olimlarning ilmiy ishlari asosida metaforalarning semantik, lingvokulturologik va kognitiv jihatlarini chuqur o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: metafora, an‘anaviy yondashuv, kognitiv lingvistika, semantik tahlil, lingvokulturologiya, nutqiy metafora, lisoniy struktura, tarjima, konseptual tizim, antropotsentrizm.

ИЗУЧЕНИЕ МЕТАФОР В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Аннотация. В данной статье анализируется изучение метафор в узбекском и английском языкознании, их теоретические основы, направления исследований и сферы применения. Рассматриваются традиционный и когнитивный подходы к метафоре, и раскрывается их роль в лингвистике. Также освещаются языковые и речевые особенности метафор, их место в различных культурах и значение в процессе перевода. В исследовании подробно изучены семантические, лингвокультурологические и когнитивные аспекты метафор на основе разнообразных теоретических источников и научных трудов ученых.

Ключевые слова: метафора, традиционный подход, когнитивная лингвистика, семантический анализ, лингвокультурология, речевая метафора, языковая структура, перевод, концептуальная система, антропоцентризм.

STUDY OF METAPHORS IN UZBEK AND ENGLISH LINGUISTICS

Abstract. This article analyzes the study of metaphors in Uzbek and English linguistics, examining their theoretical foundations, research directions, and areas of application. Both traditional and cognitive approaches to metaphor are considered, and their role in linguistics is elucidated. The article also discusses the linguistic and speech characteristics of metaphors, their significance in various cultures, and their importance in the translation process. Based on diverse theoretical sources and scholarly works, the study thoroughly explores the semantic, linguocultural, and cognitive aspects of metaphors.

Keywords: metaphor, traditional approach, cognitive linguistics, semantic analysis, linguoculturology, speech metaphor, linguistic structure, translation, conceptual system, anthropocentrism.

Kirish. Tilshunoslikda metafora – til va tafakkurning ajralmas qismi bo‘lib, u so‘z va iboralarni ma‘nosini kengaytirish, abstrakt tushunchalarni ifodalash hamda estetik ta‘sir yaratish vositasi sifatida o‘rganiladi. Metafora nafaqat adabiy san‘at vositasi, balki inson ongi, madaniyati va dunyoqarashi bilan bog‘liq murakkab semantik hodisa hisoblanadi. Shu sababli, metaforalarning tadqiqi lingvistika, psixologiya, madaniyatshunoslik va falsafa sohalarida ham dolzarb mavzulardan biri bo‘lib kelgan. O‘zbek va ingliz tilshunosligida metaforalarni o‘rganish ikki yo‘nalishda olib boriladi: an‘anaviy va kognitiv yondashuvlar asosida. An‘anaviy yondashuvda metafora, asosan, badiiy adabiyot va ritorika nuqtayi nazaridan o‘rganilib, uning badiiy-estetik funksiyasiga urg‘u beriladi. Kognitiv lingvistika esa metaforani inson tafakkurining asosiy mexanizmlaridan biri sifatida tahlil qilib, uni konseptual tizimlar orqali tushuntiradi. O‘zbek tilida metaforalar xalq og‘zaki ijodi, maqollar, topishmoqlar, badiiy adabiyot va ommaviy nutqda keng qo‘llaniladi. Ingliz tilida esa metaforalar nafaqat adabiyot, balki ilmiy nutq, biznes tili va hatto texnologik atamalarda ham muhim rol o‘ynaydi. Shuning uchun ham, bu ikki til va madaniyatdagi metaforalarning o‘xshashligi va farqlari, ularning nutqiy va semantik xususiyatlari tilshunoslik uchun ahamiyatli tadqiqot

yo'nalishlaridan biridir. Mazkur maqolada o'zbek va ingliz tilshunosligida metaforalarning o'rganilish tarixi, nazariy asoslari va qo'llanish doiralari tahlil qilinadi. Shuningdek, metaforalarning kognitiv xususiyatlari, ularning ikki til tizimidagi o'xshashlik va farqlari solishtirilib, metaforik tafakkurning umumiy tamoyillari ochib beriladi. Bu tadqiqot natijalari metaforalar orqali turli madaniyatlardagi dunyoqarashni anglash va tarjima jarayonida ularning o'rnini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Jahon tilshunosligida metaforalar qadimiy davrlardan buyon o'rganilib kelinadi. Arastu tomonidan metaforaning psixolingvistik tabiati va inson his-tuyg'ularining belgilarga aylanishi fiziologik omillar orqali asoslangan. Bugungi kunda esa zamonaviy tilshunoslikda ushbu fenomen turli jihatlarida tahlil qilinib, Y.D. Apresyan [2], N.D. Arutyunova [3], E. Kassirer [17], D. Lakoff [18] kabi olimlar tomonidan har xil nazariy yondashuvlar asosida o'rganilgan.

O'zbek tilshunosligida metaforalar tadqiqiga doir muhim qararashlar ko'plab olimlarni qiziqtirgan va ular o'zlarining turli fikrlarini turlicha keltirib o'tgan. Jumladan T. Aliqulov o'z tadqiqotlarida so'zlarning semantik strukturasi atroflicha yoritib bergan [1]. Adabiyotshunos olimlardan Izzat Sulton esa o'xshashlik fenomeni va unga asoslangan til birliklarining mohiyatini o'z ishlarida tahlil qiladi [4]. Metafora tadqiqotlari sohasida Suyarova Nargiza Yuldoshevnaning "Belgi" denotativ semali metaforalarning tasnifi, kognitiv strukturasi va leksikografik talqini mavzusidagi ilmiy tadqiqoti ham alohida ahamiyatga ega bo'lib, unda metaforaning yangi jihatlarini chuqur tahlil etilgan [11].

Tadqiqot metodologiyasi. O'zbek tilshunosligida so'z ma'nolarini tizimli o'rganish o'tgan asrning o'rtalarida boshlandi. So'zlarning semantik strukturasi, tarkibi, monosemiya va polisemiya hodisalari dunyo tilshunosligida ma'lum darajada o'rganilgan, O'zbek nazariy semasiologiyasining asoschilaridan bo'lgan tilshunos T. Aliqulov so'z semantik strukturasi tadqiqiga shu davrda kirishilganligini e'tirof etib shunday yozadi: "Polisemiya tilshunoslikning aktual masalalaridan biri hisoblanadi. Shuning uchun ham uning tildagi o'rnini belgilash, tarixiy rivojlanish etaplarini kuzatib qay usullar bilan vujudga kelish qonuniyatlarini o'rganish muhim ahamiyatga ega"[1].

Tilshunos T. Aliqulov o'zbek tilshunosligida metafora tadqiqining o'z an'anaviy doirasidan chiqib struktur bosqichiga ko'tarilganligi o'zbek metaforologiyasi shakllanishi va rivojlanishi uchun yangi uflarni ochdi.

Tillarning milliy-ma'naviy, etnokognitiv xususiyatlari, avvalo, turli shakl, tur va asoslarga ega bo'lgan murakkab mexanizimli metaforada o'ziga xos o'rin tutadi. Har qanday metafora til ishtirokchilarining yashash tarzi, madaniyati, muhiti, darajasi, diniy e'tiqodi kabi turli tashqi, shuningdek, tilning strukturasi, leksik zaxirasi, funksional uslublari va nutq shakllarining xususiyatlari kabi ichki omillarni hisobga olgan holda yaratiladi.

Bugungi kunda ham mumtoz poetikada metaforaning ekvivalenti bo'lgan istiora she'riy matn doirasidagi vazifasidan kelib chiqib, istioraviy-ramziy tasvir usuli va lafziy san'at turi deb o'rganib kelinmoqda. She'rshunos olim Yoqubjon Is'hoqov istiorani o'z xususiyatlariga ko'ra yopiq istiora va ochiq istiora turlariga ajratadi [11]. Ochiq istiorada o'xshatilayotgan narsa obyektiga tilga olinmay faqat istioralanuvchigina ko'rsatilsa, yopiq istiorada, aksincha, u –zikr etilmaydi, balki uning biror sifati, xulq atvori, uzv a'zosi izofat sifatida keltiriladi. Keyingi davrlarda metaforaga asosan o'zbek adabiyotida ko'chma ma'noda ishlatiladigan so'z deb qarab kelindi. Adabiyotshunos olim Izzat Sulton unda o'xshagan narsa tushirib qoldirilishi, o'xshatilgan narsa va o'xshagan narsaning sifatiga saqlanishini hisobga olib, uni qisqartirilgan, ixcham o'xshatish deb ataydi [4].

O'zbek tilshunosligida metafora badiiy uslub va badiiy tasvir vositalariga bag'ishlangan tadqiqotlar doirasida o'rganilib, ko'chimlarning bir turi sifatida qayd etiladi. Shuningdek, uni o'rganishda an'anaviy hamda poetik metaforalar ajratiladi.

O'zbek an'anaviy tilshunosligi metaforalarni lisoniy va nutqiy turlarga ajratdi, biroq tilshunoslik nutqiy hodisalarni umumlashtirish bosqichiga qadam qo'yayotgan bo'lganligi sababli lisoniylashgan metaforalarga e'tibor ko'proq qaratildi. O'zbek substansial tilshunosligi tilning lisoniy va nutqiy strukturasi farqlash, lisoniy struktura va lisoniy birliklarni, ularning imkoniyatlarini aniqlash borasida izchil tadqiqotlar olib borib tilning fonetik, leksik, morfologik, sintaktik lisoniy strukturalarini va birliklarini dialektik tadqiq metodologiyasi asosida tekshirishga kirishdi. Xususan, leksik ma'noda umumiy va xususiy ma'no, semema va sema, ko'chma ma'nolarda lisoniy va nutqiy jihatlarini ajratish bo'yicha jiddiy ishlar amalga oshirildi. Metaforani tadqiq qilishda ham shunday holatni kuzatish mumkin.

Yangi davrda zamonaviy talab va tamoyillar asosida yaratilgan tadqiqotlar mazmun jihatdan avvalgilaridan nazariy-metodologik jihatdan keskin farq qiladi.

Metaforologiya sohasida zamonaviy paradigmalar asosida tadqiqot olib borgan "tilshunos Z. Tohirov nutqiy metaforik ma'no, ular vujudga kelishining lisoniy va nolisoniy omillari xususida ko'plab yangi fikrlarni bayon etdi". "O'zbek tilida nutq jarayonida metafora sodir bo'lar ekan, bu hodisa hosila

sememadagi pragmatik sema hosil bo'lishi bilan xarakterlanadi. Masalan, **sher, burgut, lochin, ohu, qashqir** leksemalarining shaxs bildiruvchi semema, **la'l, charos, bodom, gul** leksemalarining kishi a'zosini bildiruvchi semema hosil qilishi metafora bo'lib, bunda hosila sememalar pragmatik ma'noga ega bo'ladi" [5].

Tilshunos G. Qobuljonovanning metafora talqiniga bag'ishlangan ishi o'zbek tilshunosligini yangi bosqichga ko'tardi. Olima nutqiy metaforani lingvistikaning o'rganish obyekti ekanligi haqidagi g'oyasini dadil ko'tarib chiqdi va poetik hamda nutqiy metafora bir hodisaning turli tomondan yondashish asosidagi har xil nomlari ekanligini, bundan narsaning serqirralik tamoyiliga tayanish lozimligini ta'kidlaydi [6].

"So'z ma'nosining ko'chishi bilan bog'liq lisoniy hodisalarni talqin etishda ana shu omillarga asoslangan tadqiqot tilshunos S. Hojiyev tomonidan yaratildi". S. Hojiyev ma'no ko'chishi faqat nominativ vazifa bajaribgina qolmaydi, balki ma'lum bir ijtimoiy ongda borliqning lisoniy tasvirini berishi vositasi sifatida talqin qilinadi [7].

Ma'lumki, tilshunoslik fani taraqqiyotining hozirgi bosqichi struktural-funksional izlanishlardan tilda inson omili va shunga aloqador masalalar, ya'ni: "tilning dunyoni bilishdagi roli va borliqning lisoniy manzarasini yaratish, dunyoni bilishda kognitiv modellarning milliy o'ziga xosligi kabi tushunchalarni talqin qilishga qaratilgan kognitiv-semantik, sotsiolingvistik va kulturologik yo'nalishlar tomoniga e'tiborning kuchayishi bilan xarakterlanadi". Bu borada tadqiqotchi Sh. Mahmaraimovanning "Olamning milliy lisoniy tasvirida teomorfik metaforaning kognitiv aspekti" nomli dissertatsiyasi o'zbek tilshunosligida yangi hodisa bo'ldi. Olamning milliy lisoniy manzarasida teomorfik metaforalar o'zining lingvokulturologik, lingvokognitiv xususiyatlari bilan boshqa turdagi metaforalardan alohida ajralib turuvchi, teomorfik metaforalarni lingvofalsafiy tomonidan o'rganilishi lozim bo'lgan jihatlarni ochib chiqdi. Masalan, **alvasti, devona, shayton, farishta** singari teomorf metaforalarning diskursiv yuqori qo'llanilish chastotasiga egaligini isbotladi [8].

"O'zbek tilshunosligida metaforik evfemizatsiya bo'yicha tadqiqotchi D. Rustamova tomonidan yaratilgan dissertatsiya metaforaning yangi bir qirrasini ochdi". Olima o'z ishida milliy dunyoqarash tilning metaforik tayanchlari bilan uyg'unligini, ikkilamchi nominatsiya mexanizmi va mahsuli bo'lgan holda evfemizmlar yetakchi o'rin egallashini ta'kidlaydi [9]. Muloqot madaniyati darajasi so'zlashuvchilarning ichki madaniyati, nutq odobiga rioya qilish asosida o'z kommunikativ maqsadiga erishish, tilning milliy muhit bilan bog'liq holda shakllanadigan va rivojlanadigan, dunyodagi barcha tillarda tasvirning latofatini ta'minlaydigan evfemik vositalardan unumli foydalanishida namoyon bo'lishi, evfemistik vosita tabu tufayli yangi qiymat kasb etishi, efemizmlar ijtimoiy-siyosiy xoslangan, har bir ijtimoiy tuzumda evfemizatsiya hodisasi muhit bilan bog'liq ravishda kechishi, muloqot madaniyati darajasi so'zlashuvchilarning ichki madaniyati, nutq odobiga rioya qilish asosida o'z kommunikativ maqsadiga erishish, tilning milliy muhit bilan bog'liq holda shakllanadigan va rivojlanadigan, dunyodagi barcha tillarda tasvirning latofatini ta'minlaydigan evfemik vositalardan unumli foydalanishida namoyon bo'lishi ta'kidlangan.

Nasrullayeva Gulshan antropotsentrik metaforaning lisoniy, kognitiv va lingvomadaniy aspektini, antropotsentrik metaforaning lisoniy xususiyatlarini yoritib berdi va antropotsentrik metafora talqini "olam insonda" va "inson olamda" kognitiv modeli asosida amalga oshirilishi, borliq hodisalarini konseptuallashtirish "inson" konseptining ayrim qirralarini inson tasavvurlarida yaqqollashtirishda, tartibga solishda faol ishtirok etishi, inson tana a'zolari, tashqi ko'rinishlari, xatti-harakatlari, holatini tasvirlashda borliq hodisalari ifodalari o'ziga xos kognitiv vazifa bajarishi tushuntirib yetakchi o'rin egallashini ta'kidladilar [10].

Suyarova Nargiza Yuldosheva "Belgi" denotativ semali metaforalarning tasnifi, kognitiv strukturasi va leksikografik talqini mavzusidagi tadqiqotida metaforaning yangi bir qirrasini ochdi" unda metaforik ma'noni konseptual o'rganish asoslari, olamning lisoniy tasviri va "belgi" denotativ semali metaforalarning shakllanishi, "belgi" tushunchasining kognitiv strukturasi haqida so'z yuritadi [11].

"O'zbek tilshunosligiga o'z hissasini qo'shgan yana bir tilshunosimiz Shodmonova Dildora Abdulla Oripov she'riyatining lingvopoetik xususiyatlari (metaforik hodisalar misolida) tadqiqotida Abdulla Oripovning poetik nutqini ilmiy o'rganish vazifasini belgilash va shoirning o'zbek tili lisoniy imkoniyatidan badiiy foydalanish mahoratini she'riyatining lingvopoetik xususiyati misolida tadqiq qildi va metaforaning lingvistik va kognitiv xususiyatlarini yoritib berdi [13].

Jahon tilshunosligida metaforalar Arastu davri metaforaning psixolingvistik tabiati, inson histuyg'ularining belgilarga aylanishini sof fiziologik omillar bilan asoslash) dan boshlab tadqiq qilingan, bugungi kunda zamonaviy tilshunoslik vakillaridan Y.D.Apresyan [2], N.D.Arutyunova [3], E.Kassirer [13], D.Lakoff [14], va boshqa ko'plab olimlar tomonidan har xil aspektida o'rganilgan.

Metaforaga munosabat tarixiy an'analar, har bir davrdagi yangicha qarashlar bilan boyib, qorishib, murakkab va keng tarmoqli ilmiy va amaliy, polifonik diskurs shakllandiki, bugungi kunda bu tarmoqlar

barcha ijtimoiy-gumanitar sohalarini qamrab olmoqda, hatto kompyuter lingvistikasi va korpus tahlili yo'nalishlariga ham jadal kirib bormoqda. Falsafa, mantiq, ruhshunoslik, matnshunoslik, adabiyotshunoslik, axloq, estetika, germevika va tilshunoslikning neyrolingvistika, semiotika, lingvokulturologiya, ritorika, lingvistik filosofiya kabi sof va qorishiq sohalarini serqirra va murakkab hodisa bo'lgan metaforaning turli tomonlarini nazariy yoki amaliy yo'sinda o'rganmoqdalar. Ularning barchasi zahirida yagona maqsad – inson tafakkuri va fikrlash jarayoni modeli hamda mexanizmi sirini ochish, sistemasini bilish hamda undan foydalanish samaradorligini ta'minlashga erishish yotadi.

Xulosa. Demak, metafora boshqa kommunikativ vositalardan tilni keskin farqlab turuvchi fikriy-mental vosita bo'lib tilning ijtimoiy-ruhiy hodisa ekanligini ko'rsatuvchi yorqin dalildir. Ammo bu mentallik yaqqol namoyon bo'lish, moddiy shaklda yuzaga chiqib turish xususiyati bilan xarakterlanadi.

Muloqotda so'zlovchi shaxsning intellektual sifati muhim rol o'ynaydi. O'z aqliy salohiyati natijasi o'laroq, u bir turdagi narsa va hodisalar bilan ikkinchi bir turdagi narsa va hodisalar orasidagi mutanosiblik va o'xshashlikni ko'radi. Ular orasidagi sifatiy monandlikni topadi.

Metafora tilning eng muhim va ajralmas qismidir. Unga qarab tilning shakllanishini, taraqqiyotini baholash mumkin. Til taraqqiyotining ma'lum bir bosqichlarida paydo bo'lgan fanning ilk davridan boshlab bugungi kundagi holatigacha uni metaforadan xoli tasavvur qilib bo'lmaydi. Aksariyat terminlarning kelib chiqishi metaforik asosdadir.

Shunday qilib, insoniy madaniyatning metaforalarda aks etishi turli- tuman tarz va ko'rinishlarda, shakllarda sodir bo'ladi. Insonning kayfiyati, maqsadi, jismoniy va ruhiy holati, intilishlari, orzu-maqsadlari kabi ichki, tabiiy-jo'g'rofiy, iqtisodiy, diniy yoki mifologik muhit esa tashqi mushtarak omillar sifatida uning ongida metaforik baholarning vujudga kelishini ta'minlaydi.

ADABIYOTLAR:

1. Аликулов Т. Полисемияларнинг ҳосил бўлиши ҳақида. // *Ўзбек тили ва адабиёти*. – Тошкент, 1963. – № 6. – Б.42.;
2. Апресян Ю.Д. *Метафора в семантическом представлении эмоций*. // *Вопросы языкознания*. 1995. – № 3. – С. 17 – 27;
3. Арутюнова Н.Д. *Типы языковых значений: Оценка. События. Факт*. – М.: Наука, 1988. – 388 с.;
4. Иззат Султон. *Адабиёт назарияси*. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – Б. 227.
5. Тоҳиров З. *Метафора лексема-семемасининг прагматик семаси*. // *Ўзбек тили ва адабиёти*. – Тошкент, 1983. – № 1. – Б.74-77.
6. Кабулжонов Г. *Метафоранинг системавий лингвистик талқини: Филол.фан.номз. ...дисс. автореф.* – Тошкент, 2000. – 24 б.
7. Hojiyev S. *So'z ma'nosining ko'chishi bilan bog'liq lingvistik hodisalar: Filol. fan. ... nomz. dis. avtoref.* – Toshkent, 2007.
8. Maxmaraimova Sh.T. *Olamning milliy lisoniy tasvirida teomorfik metaforaning kognitiv aspekti: F. f. d. (PhD) dis. avtoref.* – Qarshi, 2018.
9. Рустамова Д. *Метафорик эвфемизация: Филол. фан. д-ри. ... дисс.* – Андижон, 2013. – Б. 104-108.
10. Юлдашев А. *Идиоматик қўшма сўзларнинг лингвокогнитив аспекти (инглиз ва ўзбек тиллари мисолида): Филол. фан. фал. д-ри. ... дисс. автореф.* – Тошкент, 2017. – 47 б.
11. Nasrullayeva G. *Antropotsentrik metaforaning lisoniy, kognitiv va lingvomadaniy aspekti: Filol. fan. ... nomz. dis.* – Farg'ona, 2019.
12. Суярова Наргиза Юлдошевна *«Белги» денотатив семали метафораларнинг таснифи, когнитив структураси ва лексикографик талқини: Филол. фан. фал. д-ри. ... дисс. автореф.* – Қарши, 2021. – 47 б.;
13. Шодмонова Д.Э. Абдулла Орипов шеърятининг лингвопоэтик хусусиятлари / *Материалы VI Международной научно-практической интернет-конференции «Актуальные научные исследования в современном мире» (26-27 октября 2015 г.)* – Украина, Переяслав-Хмельницкий. – С. 132-137.
14. Кассирер Э. *Сила метафоры. Теория метафоры. Сборник статей* – М.: Прогресс, 1990. – 33 с.
15. Лакофф Д., Джонсон М. *Метафоры, которыми мы живем. Теория метафоры*. – М.: Прогресс, 2006. – С. 387 – 415.
16. Yoqubjon Is'hoqov, "O'zbek adabiyoti tarixi". *O'zbekiston Fanlar akademiyasining Adabiyot va san'at instituti tomonidan tayyorlangan va nashr etilgan*. 1977.

MEDIA LINGUISTICS AS A LINGUISTICAL RESEARCH OBJECT (ON THE EXAMPLE OF ENGLISH AND UZBEK STUDIES)

G'apporova Dilfuza Ikrom qizi,

Master's student at Turan University

under the supervision of Suyarova Nargiza, Associate Professor at Karshi State University

g'apporovadilfuza 9@gmail.com

Abstract. The article outlines the fundamental ideas of media linguistics, including its theory, methodology, and content organization. It provides a typological classification of literary products in the media, presents the primary categories and parameters for describing media texts, and lists the basic techniques for analyzing media texts. Features, advertising, commentary, and news are examples of the fundamental categories of media texts.

Keywords: media text, media linguistics, media discourse, types of media texts, linguoculturology, linguistics, media, medialogistics, media, mass communication, media-newspaper, magazine press, radio, television, internet.

МЕДИАЛИНГВИСТИКА КАК ОБЪЕКТ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ (НА ПРИМЕРЕ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ)

Аннотация. В статье излагаются фундаментальные идеи медиалингвистики, включая её теорию, методологию и организацию контента. Приводится типологическая классификация литературных произведений в СМИ, представлены основные категории и параметры для описания медиатекстов, а также перечислены основные методы анализа медиатекстов. Тематические материалы, реклама, комментарии и новости являются примерами основных категорий медиатекстов.

Ключевые слова: медиатекст, медиалингвистика, медиадискурс, типы медиатекстов, лингвокультурология, языкознание, медиа, медиалингвистика, массовая коммуникация, Медиа-газета, журнальная пресса, радио, телевидение, Интернет.

MEDIALINGVISTIKA LINGVISTIK TADQIQOTLAR OBYEKTI SIFATIDA (INGLIZ VA O'ZBEK TILLARINI O'RGANISH MISOLIDA)

Annotatsiya. Maqolada medialogvistikaning asosiy g'oyalari, shu jumladan uning nazariyasi, metodologiyasi va kontenti yoritilgan. Ommaviy axborot vositalarida adabiy asarlarning tipologik tasnifi keltirilgan, media matnlarini tavsiflashning asosiy tamoyillari va parametrlari keltirilgan, shuningdek media matnlarini tahlil qilishning asosiy usullari keltirilgan. Mavzu materiallari, reklama, sharhlar va yangiliklar media matnlarining asosiy toifalariga misoldir.

Kalit so'zlar: media matn, medialogvistika, media-diskurs, media matn turlari, lingvokulturologiya, tilshunoslik, media, medialogvistika, ommaviy kommunikatsiya, Media-gazeta, jurnal matbuoti, radio, televideniye, internet.

Introduction. Linguistics is a comprehensive science and, in turn, includes other branches such as sociolinguistics, pragma-linguistics, cognitive linguistics, ethno-linguistics, and pragma-linguistics. Of course, these branches differ from each other depending on the object of the study. The rapid development of mass media and new communication technologies over the past thirty years has had a huge impact on the functioning of language. The intensive growth of traditional mass media – the press, radio and especially television, the emergence and avalanche-like spread of the Internet have led to significant changes in the modern language situation. This new, dynamically developing field of research has attracted representatives from almost all branches of linguistics: social linguistics, psycholinguistics, cognitive linguistics, specialists in discourse analysis, etc. However, by about 2000, the general situation in the field of media language learning had created all the necessary prerequisites for the emergence of a new full-fledged branch of linguistics, that is, media linguistics, which incorporated all previous achievements in this field.

Currently, the global population's demand for media products is growing day by day. The improvement of media products, that is, the media, requires the study of speech in them and served as an

impetus for the emergence of another new branch in modern linguistics - “media linguistics”. Media linguistics is a modern branch of linguistics that focuses on the study of the special functionality of linguistic symbols in the media. The term “media linguistics” was formed by analogy with the entire set of similar terms used to denote new scientific disciplines formed at the junction of several fields of research, such as sociolinguistics, ethno-linguistics, media psychology, media economics, etc. As follows from the term itself, based on the combination of two key components “media” and “linguistics”, the subject of this new discipline is the study of the functioning of language in the field of mass communication. In other words, media linguistics is engaged in a general comprehensive study of a certain social sphere of language use – the production of speech in the media.

Research Methodology. It is not surprising that the sharp increase in the production of speech and texts in the field of mass communication in the second half of the 20th and early 21st centuries was accompanied by an increasing number of scientific studies on various aspects of the functioning of language in the media, from the specifics of news texts to specific details. When studying media linguistics, the main focus is on the use of language in the media. He examines the role of language in mass communication and studies the relationship between language and the public. This includes the study of traditional media (e.g. newspapers) and digital media (e.g. social media sites). Despite the fact that media linguistics is a new branch of science, it is considered both a scientific and academic term and is already widely studied both scientifically and academically. Media linguistics allows us to study the mechanism of interpretation of mass media, to analyze which linguistic technologies are used to create events and media images. The emergence of media linguistics as a new branch of linguistics is fully justified, given the crucial role that the media has played in society over the past 30 years. The rapid development of print and electronic media, the rapid growth of virtual communications and the Internet have fundamentally changed people's lives, giving impetus to the development of a number of theories of the information society. The objective prerequisites for the formation of media linguistics have been formed since the 1970s, when various publications specifically devoted to the functioning of language in mass communication began to appear regularly in Uzbekistan and Europe. Let's look at some scientific papers on the use of language in online blogs and social networks. The authors of these works analyzed media texts within the framework of various scientific traditions, including sociolinguistics, functional stylistics and pragmatics, discourse theory, content analysis, cognitive linguistics and rhetorical criticism.

Many linguists believe that media linguistics analyzes the theoretical basis of the concept of media language and studies a stable set of problems related to the use of language in the field of mass communication, such as:

- how mass communication affects the ratio of spoken and written speech;
- how does the popularity of the message affect;
- affects the movement of language norms;
- what is the language of the media in terms of functional and stylistic differentiation?;
- What are the criteria for the typological classification of media texts?
- What are the features of the languages of specific media-newspaper, magazine press, radio, television, Internet?

Another linguists evaluate the language in the media as having a positive impact on society. A critical approach to the media and an understanding of the language of the media allow people to keep abreast of social and political events taking place in society, approach them from their own point of view and learn critical thinking.

Media linguistics is a new branch of linguistics, it already has its own object of study, subject and, undoubtedly, a large audience of users. In the modern era of technology, mass media and communications, the study, analysis and implementation of media linguistics are still relevant.

In English linguistics, the term media linguistics can be found in the works of some British scientists, such as John Corner's article “The Structure of media linguistics”, presented as a paper at the British Association for Applied Linguistics conference in 1998 [9]. He examines the role of language in mass communication and studies the relationship between language and the public. This includes the study of traditional media (e.g. newspapers) and digital media (e.g. social media sites). Like any full-fledged academic field, it meets certain conditions and requirements, such as: 1) the existence of a carefully developed theory that would serve as a solid basis for further research in this field; 2) a more or less stable internal thematic structure; 3) methodology or set of methods, techniques and methods of analysis; 4) terminology. Taking into account the interaction of languages and cultures, familiarity with the concept of linguistic imperialism in the era of globalization expands the traditional scope of language learning. As you know, each branch of linguistics has its own object and subject of study, including media linguistics.

Attention was focused on a wide range of issues: from determining the status of the media language in terms of functional stylistics and methods of describing various types of media texts to the influence of socio-cultural factors and linguistic methods of media influence on mass and individual consciousness. The subject of media linguistics is the discursive analysis of the media, that is, the language of the media. The following well-known linguists have made a significant contribution to the formation of the foundations of media linguistics: S. Bernstein, D. Shmelev, V. Kostomarov, Y. Rozhdestvensky, G. Solganik, S. Treskova, I. Lysakova, B. Krivenko, A. Vasilyeva. The English-speaking tradition is represented by T. van Dyke, M. Montgomery, A. Bell, N. Fairclough, R. Fowler and others.

The study of the works of these scientists allows us to conclude that by the end of the twentieth century, all the necessary prerequisites had been formed for the transformation of existing knowledge and experience into a full-fledged separate academic discipline “media linguistics”. In other words, the total amount of research in the field of the functioning of the media language has reached its “critical mass”, which allowed us to bring research in this field to a new level of a separate discipline “media linguistics”, offering a systematic general approach to the analysis of language practices of the media. For example, Alan Bell, a well-known researcher of media language, writes in his book *Approaches to Media Discourse*: “Definitions of media texts have significantly moved away from the traditional idea of text as words printed in ink on sheets of paper, and have acquired a much broader definition, including speech, music, as well as sound effects, images, and so on.... Let’s look at each of the parameters in more detail. The first parameter, “authorship”, allows you to characterize any media text in terms of its authorship as individual or collective, depending on whether it was created by an individual or a group. In the linguistic practice of the media, the category of authorship acquires special significance: the use of subheadings identifying the journalist who prepared the text often becomes a distinctive feature of the style and quality of a particular publication. Today, after almost two decades, there is every reason to believe that media linguistics has firmly established itself and is widely recognized as a new, rapidly developing discipline attracting increasing attention from scientists.

Results and Discussions. Certain editions, such as “The Economist,” have made it their editorial policy to forgo bylines in order to highlight the publication's distinct analytical style, which sets it apart from other business and political journals. News texts and materials created by global information and news organizations like Reuters, the BBC, ITAR-TASS, etc. are primarily linked to collective authorship. These small news articles, which are the foundation of the global information flow, are readily found in the “News in brief” section of almost every newspaper and magazine [2].

As can be seen from the provided set of factors, the second and third ones, “type of production” and “type of presentation,” are predicated on the same contrast between written and spoken language. The importance of speech production in mass media as a domain of human activity, where the distinctions between spoken and written language are becoming increasingly hazy, is reflected in this.

The issue with mass communication is that many texts that are first created orally eventually find their audience in print, and vice versa, with written materials first produced and then delivered orally. Consider interviews, which get their written form through a conversation between the interviewee and a journalist before being published in newspapers and publications.

When a TV pundit reads a text from the screen, mimicking unprepared, spontaneous speech, or a news anchor reads texts containing news items addressing a large audience, a similar metamorphosis occurs. This slight association between oral and written aspects can be taken into consideration by using the parameters “type of production” and “type of representation”. This allows one to distinguish between texts that were originally written for oral presentation and those that were originally oral for publication.

Therefore, a print interview can be characterized as a text that is oral by production and written by representation, whereas the newsreader's speech is written by production and oral by presentation. The third aspect, the media channel that distributes the text to a large audience, is equally important.

All media experts have acknowledged the significant influence of technological or media components on the information disseminated through mass communication since Marshall McLuhan’s well-known adage, “the medium is the message”. Depending on the technology employed and the type of media, each media outlet – including the press, radio, television, and the Internet – has an own set of media attributes.

Concrete media texts, which are by necessity predicated on the inherent unity of verbal and media components, are significantly shaped by these media attributes. Additionally, how the verbal and media components are combined greatly influences how media messages are perceived. As a result, visuals and graphics frequently accompany spoken text in newspapers and publications, giving the text additional depth and expressiveness.

Voice characteristics and qualifications, including timbre, intonation, tempo, various accents, and the entire spectrum of sound effects and music, are often used in radio texts. Television adds visual dimension with vibrant colors, moving images, and video recordings, giving linguistic material a larger extension.

Enjoying multimedia texts has been made possible by the technical features of the Internet, which combine the media qualities of all conventional mass communication channels. The World Wide Web gives users access to online versions of almost all print and electronic media, as well as limitless opportunities to download necessary content. One important component of the typological description of the constant stream of media messages is the fifth parameter, which is the functional type and genre of the media text.

The study of how language functions in mass communication has long faced difficulties with typological description, which is dependent on stylistic and genre classification. The content of the genre concept itself and the increasingly dynamic language usage in the relevant field are the two aspects that influence this.

Traditionally, genre has been defined as “the recognized paradigmatic set into which the total output of the given medium (film, television, writing) is classified”, according to both Uzbek and European experts. makes it impossible to properly categorize the ever expanding media flow. In fact, it is challenging to pinpoint the specific traits of a certain genre and to compile a limited list of all the many genres (whether of a single media or of all of them).

Furthermore, it is impossible to pinpoint the exact traits that distinguish different genres; it is not merely subject matter, style, or the application of particular rules that are suitable for each genre. All of these are involved. Furthermore, the implementation of the genre system is very hard due to the significant degree of stylistic diversity in media discourse.

This issue is resolved by the theoretical framework of media linguistics, which provides a universal typological classification that covers the entire range of media texts and gets beyond the difficulty of constant speech flexibility. The following four categories of media texts can be distinguished using this categorization, which is based on the functional stylistic classification developed by renowned linguist Viktor Vinogradov: (1) news, (2) commentary and analysis, (3) features, and (4) advertising. The benefits of this classification stem from its ability to accurately depict the real combination of two language functions: the effect function and the information function. The materials that fall under the category of “comment and analysis” combine the information function with impact because of the growing use of evaluative components. If we attempt to characterize the four aforementioned types in terms of the implementation of these functions, news texts realize the information function to the greatest extent. The Cambridge International Dictionary of English (2008) defines a feature as “a special article in a newspaper or magazine about a particular subject; or a part of a television or radio broadcast that deals with a particular subject” [8]. This definition allows for the inclusion of a wide range of media texts that are devoted to a variety of topics that are regularly covered by the media, from culture and sport to technology and education. Since authorship is always indicated in feature texts, the effect function's application is more crucial than in the news and information analysis category. It should be mentioned that, like in fiction writing, the impact function's esthetic expression grows more and more connected to its implementation in features. Last but not least, the fourth category, “advertising”, combines the application of the impact function at the linguistic level with a wide range of stylistic expression techniques (metaphors, tropes, similes, etc.), and its realization at the mass media level with the full complement of tangible media effects and resources. Therefore, it can be said that media linguistics’ “the four text types” classification has the best descriptive potential and thus enables the analysis of the full range of media texts in terms of their format characteristics as well as how language and media functions are implemented. Another important metric for media text analysis is “dominant topic”, which uses the content factor – material that falls within a particular issue that is frequently discussed in the media – as the primary criterion. The analysis of speech patterns in common media shows that seemingly disorganized media content is actually a well-structured continuum that is organically arranged around dependable theme frameworks. With the aid of fixed, frequently reproduced themes, or media topics, such as politics, business, education, sport, culture, technology, weather, etc., it is possible to suppose that mass media structure creates a constantly shifting information picture of the world. Such lists of traditional media topics can be found in any printed newspaper with its thematic division of pages, or in the newspaper Internet version, providing an even more specified list of subjects covered. Analyzing media texts in terms of their topical structure presupposes taking into consideration the so called “linguocultural factor”. The matter is that in mass media the information picture of the world is processed through the filters of national language and culture, which is naturally manifested in the choice of culture-specific media topics regularly covered by the media of this or that country.

The life of the Royal family, scandals involving high-ranking politicians, and immigration, for example, are all regularly covered in the British media, whereas in the Russian media, articles about civil servant corruption and criminality are commonplace. By analogy with buzzwords, culture-specific subjects that are frequently covered by the media can be referred to as “buzz-topics” because they pique the public's interest and represent the cultural salience of the national media landscape. “The correctness of text perception is determined not only by the choice of language units and their cohesion, but also relies on the shared background knowledge, or communicative context,” is a statement that has significant implications for the theory of media linguistics. In the context of mass communication, the term “communicative context” refers mainly to the entire set of circumstances and preconditions that go into the creation, transmission, and perception of media texts; in other words, the totality of all extralinguistic elements that support the verbal portion of a media text. Therefore, the term “communicative context” encompasses a broad range of phenomena, from politically biased interpretations and socially and culturally determined reconstructions of events to the category of ideological modality, the idea of meta-message, and the entire range of elements that affect media consumers’ perceptions. Because it integrates all of the elements of a text as a result of human communication – verbal and nonverbal – as well as the entire range of social, cultural, situational, and contextual factors, the concept of communicative context thus becomes closely linked with the general concept of discourse. The renowned Dutch linguist Teun van Dijk defines discourse as a complex phenomenon that arises from human communication and reflects particular characteristics of all fundamental elements of a communication model, including sender/receiver, media channel, message, encoding/decoding. He places particular emphasis on extended interpretation of the contextual discourse perspective, which becomes especially important in the analysis of media texts. As is evident in spoken movies and advertisements, the enlarged concept of discourse, when referring to a complete communicative event, may well incorporate other (visual, gestural) components of communication and engagement, sometimes strongly entangled with the verbal aspect. The development of a comparatively consistent content structure is the next element that makes it possible to view media linguistics as a distinct academic field.

The field of application of media linguistics is also considered to be a broader, more flexible and democratic concept.

On the other hand, media texts are often used to describe a modern language, a code, a universal system of signs that serves to form an image of the surrounding world in individual and mass consciousness. The adoption of media linguistics as a separate field of linguistics makes the study of media language and its interdisciplinary research areas relevant. According to linguists, the most promising areas of media linguistics research are:

- The ratio of verbal and audiovisual components in the media language;
- The correspondence of media texts to the idea of environmental communication;
- Interrelation of systemic and contextual norms in the mass media system;
- The importance of the didactic (pedagogical) aspect of mass media and the transformation of media language into a subject of education.

Conclusion/Recommendations. Nowadays, a significant portion of speech and text production, as well as everyday language functioning, occurs in the media. Numerous TV shows and online versions, 24-hour news channels, and constant verbal communication on social media have all created new challenges for language academics, requiring creative research approaches to meet their objectives. The following could be used to summarize the main idea of this concept: When applied to the field of mass communication, the traditional definition of a text as a “coherent and integral stretch of language either spoken or written” significantly broadens its meaning. When a “text” refers to a collection of signs, not just spoken ones, the concept of a text in mass media transcends the formal bounds of the verbal sign system and approaches its semiotic interpretation. Based on the media traits and characteristics of this or that mass communication channel, the majority of studies concur that the level of mass communication adds new meanings to the text concept. Therefore, media texts on television encompass multiple functional levels and are not limited to verbal expression alone: linguistic text proper, visual (or “footing” in journalism), and audio, which encompasses all acoustic effects, from music to voice qualities. A particular combination of a verbal level and a set of unique media characteristics, dictated by the technological quirks of this or that media channel, such as sound effects on radio or newspaper layout and vibrant illustrations in the press, are also characteristics of texts in print and on radio. Thus, it is reasonable to suppose that media texts can be thought of as multifaceted and multidimensional entities. Many British scholars, who characterize media texts as an organic blend of the verbal and media features, emphasize this critical quality of media texts. Therefore, media texts are a reflection of the technology available to produce them. A key element of the theory of media linguistics consists of a set of parameters created specifically to provide a comprehensive and

cohesive description of every kind of media text. Therefore, a consistent set of factors that enable the description and classification of all texts operating in mass media in terms of their production, distribution, verbal, and media qualities supports the main idea of a media text. The following parameters are part of this system: 1) Authorship (a single person or a group of people may have created the text). 2) Production kind (written or oral). 3) Presentation kind (written or oral). 4) Print and electronic media, including the Internet, are the media channels that are employed for transmission. 5) Functional kind or text genre: advertisements, features, commentary and analysis, and news. 6) Topical affiliation (the content structure of daily information flow, which includes issues like politics, business, culture, education, sports, and other universal media topics). It is feasible to identify a few more or less fixed subjects that serve as the foundation for this emerging field of study, even though the list of problems influencing media linguistics' content is still open.

One may argue that the following six issues serve as the foundation for all media linguistics research today:

1) Outlining media language's place in the context of modern linguistic studies and characterizing it using the language-speech, text-discourse paradigm.

2) Functional stylistic differentiation of media discourse, classification of media texts on the basis of different sets of criteria: implementation of language functions, media channel (the print media, radio, television and Internet).

3) Media speech typology, the spectrum of the media texts' types and genres, description of the main types of media texts: news, comment and analysis, features and advertising.

4) Lexical, syntactic and stylistic analysis of the language of media texts.

5) Discourse analysis of the media texts, including their production, transmission, perception, social and cultural context, ideological and political factors, interpretative potential of the media speech practices and culture-specific traits.

6) Manipulative potential of the media language, verbal and media techniques used for persuasion in advertising, propaganda, public relations and information management, various means of the implementation of ideological component.

Since media linguistics is an interdisciplinary subject of study, it has successfully merged some fundamental terms and techniques used in the humanities, which are required for every academic discipline. The entire spectrum of textual analysis techniques, including stylistic, discursive, linguocultural, pragmatic, ideological, and sociolinguistic approaches, as well as traditional systematic and content analysis, are incorporated into the methodology utilized for the study of media texts. It is reasonable to suppose that almost all academic schools of language and media studies have contributed to the approach of media linguistics. Techniques from cognitive linguistics, discourse analysis, critical linguistics, functional stylistics, pragmatics, rhetorical criticism, and linguoculturalology are used nowadays to study and characterize media texts. The originality of media linguistics' approach to the analysis of speech practices in mass communication is determined by this multidisciplinary methodological equipment since it offers a methodical, multifaceted framework for the study of media texts based on the integration of existing approaches. The multidisciplinary nature of media linguistics is also reflected in its terminology, which incorporates concepts from media and culture studies, sociology, psychology, and linguistics. Despite the fact that media linguistics' terminological apparatus is still developing, there are a number of widely recognized concepts that are frequently used to describe how language functions in mass communication. Despite the fact that media linguistics' terminological apparatus is still developing, there are a number of widely recognized concepts that are frequently used to describe how language functions in mass communication.

REFERENCES:

1. Bell. A. *Approaches to Media Discourse*. Blackwell, London, 1998.
2. Bell. A. *The Language of News Media*. Blackwell, London, 1991.
3. Dobrosklonskaya.T. *Theory and Methods of Media linguistics*. Doctoral thesis, Moscow, 2000 [Добросклонская Т. Г. Дис. ... докт. филол. наук. Москва, 2000.
4. Fowler.R. *Language in the News: Discourse and Ideology in the Press*. Routledge, London, 2001.
5. Michael L. Rosenzweig "Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1995.
6. Van Dijk.T.A. *News as discourse*. Hillsdale, New York, 1998.
7. Van Dijk.T. A. *Ideology: A Multidisciplinary Approach*. Sage, London, 1998.
8. *The Media in Britain*. Ed. By Stokes J., Reading A. Macmillan, London, 1999.
9. John Corner. "The Scope of Media Linguistics, presented at the British Association of Applied Linguistics Conference, 1998.
10. Teun Adrianus van Dijk. *Discourse & Society, Discourse Studies, and Discourse & Communication*. 2004.

**PUBLITSISTIK MATNLAR TARJIMASIDA PRAGMATIK INTENSIYAGA ERISHISH
USULLARI (INGLIZ VA O'ZBEK GAZETA MATERIALLARI MISOLIDA)**

Gafurova Gulruh Baxtiyarovna

Jizzax davlat pedagogika universiteti katta o'qituvchisi
gafurovagulruh85@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqola publitsistik matnlarni tarjima qilishda pragmatik intensiyaga erishishning muhim usullarini o'rganadi. Publitsistik matnlar, asosan, informatsiya berish, fikrlarni shakllantirish va auditoriyani ma'lum bir tarzda ta'sir qilishga qaratilgan bo'lib, ularning tarjimasi nafaqat tilni o'zgartirish, balki matnning maqsadiga muvofiq auditoriyaga ta'sir ko'rsatish zaruriyatini anglatadi. Maqola tarjimaga bo'lgan yondashuvlarni chuqur tahlil qilib, publitsistik matnlarning maqsadli auditoriyaga ta'sirini saqlash uchun zarur bo'lgan pragmatik metodlarni ko'rsatadi. Tarjimonlar uchun ushbu usullarni qo'llash orqali, ular o'z ishlarida matnning original maqsadi va intensivligini muvaffaqiyatli uzatishlari mumkin.

Kalit so'zlar: pragmatolingvistika, pragmatik «fetishizm», N.Chomskiy ta'limoti, deyktik ibora, kognitologiya.

**МЕТОДЫ ДОСТИЖЕНИЯ ПРАГМАТИЧЕСКОЙ ИНТЕНЦИИ ПРИ ПЕРЕВОДЕ
ПУБЛИЦИСТИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ (НА ПРИМЕРЕ МАТЕРИАЛОВ АНГЛИЙСКОЙ И
УЗБЕКСКОЙ ГАЗЕТЫ)**

Аннотация. Данная статья исследует важнейшие способы достижения прагматической интенсивности при переводе публицистических текстов. Публицистические тексты, как правило, направлены на передачу информации, формирование мнений и оказание воздействия на аудиторию, и их перевод заключается не только в изменении языка, но и в обеспечении воздействия на аудиторию, соответствующего цели текста. В статье подробно анализируются подходы к переводу, и представлены прагматические методы, которые необходимы для сохранения воздействия публицистических текстов на целевую аудиторию. Применяя эти методы, переводчики могут успешно передать оригинальную цель и интенсивность текста в своей работе.

Ключевые слова: прагматлингвистика, прагматический «фетишизм», учение Н. Хомского, дейктическое выражение, когнитология.

**METHODS OF ACHIEVING PRAGMATIC INTENTION IN THE TRANSLATION OF
JOURNALISTIC TEXTS (IN THE EXAMPLE OF ENGLISH AND UZBEK NEWSPAPER
MATERIALS)**

Abstract. This article explores the key methods for achieving pragmatic intensity in the translation of journalistic texts. Journalistic texts are generally aimed at conveying information, shaping opinions, and influencing the audience. Their translation involves not only changing the language but also ensuring that the impact on the audience aligns with the text's purpose. The article thoroughly analyzes translation approaches and presents pragmatic techniques necessary for preserving the impact of journalistic texts on the target audience. By applying these methods, translators can successfully convey the original purpose and intensity of the text in their work.

Keywords: pragmatlinguistics, pragmatic "fetishism", the teachings of N. Chomsky, deictic expression, cognitive science.

Kirish. Dunyo tilshunosligida bugungi kunda antropotsentrik tilshunoslik yo'nalishlaridan biri deb e'tirof etilayotgan pragmatolingvistika keng qamrovli sohaga aylandi. Rasmiy nutqda muloqot jarayoni va uning nutqiy vaziyat, shaxs omillari bilan bog'liqligi, nutqiy akt nazariyasiga oid tadqiqotlar maydonga keldi. Matnning pragmatik maqsadi, presuppozitsiya va tagma'no masalalari, modallik, baho kategoriyalariga oid izlanishlarga alohida e'tibor qaratib kelinmoqda. Rasmiy nutqqa tizimli tarzda yondashilib, uning leksopragmatika, pragmasintaktik, morfopragmatik kabi qator tarmoqlari rivojlanmoqda. Bugungi globalashuv davrida har bir xalq, har qaysi mustaqil davlat o'z milliy manfaatlarini ta'minlash, bu borada avvalo o'z madaniyatini, azaliy qadriyatlarini, ona tilini asrab-avaylash va rivojlantirish masalasiga

ustuvor ahamiyat qaratishi tabiiy. [1] Ona tilimiz - o'zbek tilini rivojlantirishda jahon tilshunosligi yutuq va tajribalariga asoslangan holda rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bunda psixolingvistika, lingvomadaniyatshunoslik, kompyuter lingvistikasi, pragmalolingvistika kabi zamonaviy sohalariga oid tadqiqotlar miqyosi kengayib bormoqda. Ayniqsa, rasmiy matnni pragmalolingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilish, uning ta'sir mexanizmi hamda samaradorlik omillarini aniqlash, shaxs, nutqiy vaziyat, nutqiy akt, kommunikativ strategiya va taktika kabilarning muallif intensiyasi bilan aloqadorligini tahlil qilish tilning pragmatik zahirasini ochib berish imkonini beradi. Publitsistik matnlar, asosan, jamiyatdagi muhim voqealar, siyosiy, iqtisodiy yoki ijtimoiy masalalar haqida ma'lumot berish, auditoriyani xabardor qilish va fikrlarini shakllantirishga qaratilgan matnlardir. Ular o'zining informatsion, emotsional va manipulyatsion xususiyatlari bilan ajralib turadi. Publitsistik matnlarning asosiy maqsadi — auditoriyani o'zgarishga, faoliyatga yoki ma'lum bir fikrni qabul qilishga undashdir. Shunday qilib, bunday matnlarning tarjimasi faqat tilni o'zgartirishdan iborat emas, balki matnning maqsadiga muvofiq pragmatik intensiyaga erishishni talab qiladi. Bu jarayonda, tarjimon nafaqat til va madaniyat farqlarini hisobga olib, balki matnning asosiy maqsadini va uning auditoriyaga ta'sirini ham saqlab qolishi zarur.

Publitsistik matnlar tarjimasida pragmatik intensiyaga erishish usullari alohida ahamiyatga ega, chunki tarjima jarayonida original matnning maqsadi va ta'sirini to'g'ri uzatish talab qilinadi. Ingliz va o'zbek gazetalar materiallarini misol qilib olib, maqolada matnlarni tarjima qilishda pragmatik usullarning qo'llanilishi, stilistik vositalar va madaniy moslashuvlar tahlil qilinadi. Har ikki tildagi publitsistik matnlar o'rtasidagi farqlar, tarjima jarayonida qanday pragmatik yondashuvlar qo'llanilishi kerakligi va tarjimachi bu jarayonda qanday muammolarga duch kelishi mumkinligi ko'rib chiqiladi.

Ushbu tadqiqot, tarjimada pragmatik intensivlikni saqlab qolish uchun tarjimonning mahoratini va metodologik yondashuvlarini rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, publitsistik matnlarning auditoriyaga ta'sirini aniq va to'g'ri uzatishning ahamiyatini ko'rsatadi. Tarjima jarayonida stilistik, leksik, sintaktik va pragmatik elementlarning qanday moslashtirilishi matnning original maqsadiga erishishda muhim rol o'ynaydi.

Adabiyotlar tahlili. Publitsistik matnlar tarjimasi va pragmatik intensivlik mavzusi so'nggi yillarda tarjimonlik va lingvistika tadqiqotlarida muhim o'rin egallaydi. Ushbu tahlil, ingliz va o'zbek tilidagi gazeta materiallarini misol sifatida olib, matn tarjimasidagi pragmatic usullarni o'rganadi. Pragmatika, tilning real kommunikatsiya jarayonidagi maqsad va funktsiyalarini o'rganadi. Tarjima nazariyasida pragmatika, ayniqsa, matnning maqsadli auditoriyaga ta'sirini saqlab qolishda muhim rol o'ynaydi. Lotman va Nida [3] kabi olimlar, tarjimada pragmatik yondashuvni muhim deb hisoblaydilar. Nida "ekspresiv ta'sir" va "kommunikativ maqsad" tushunchalarini kiritib, tarjimaning asosiy vazifasi — maqsadli auditoriyaga xabarni to'liq va samarali uzatish ekanligini ta'kidlaydi. Publitsistik matnlar ko'pincha emotsional, manipulyativ va informatsion ta'sirni birlashtiradi. Ularning maqsadi nafaqat ma'lumot berish, balki auditoriyaning fikrini shakllantirish, ma'lum bir nuqtai nazarni ilgari surishdir. Matnlarda stilistik vositalar, masalan, metaforalar, gipobola va taqqoslashlar keng qo'llaniladi, chunki bular auditoriyani jozibador qilishda yordam beradi [7]. Shu sababli, tarjimon pragmatik intensivlikni saqlash uchun stilistik vositalarni va lingvistik elementlarni sezgirlik bilan tanlashi kerak. Tarjimada pragmatik ekvivalentlikni saqlash muhim masalalardan biridir. Akhmedova [2] pragmatik ekvivalentlikni tushuntirib, tarjimonning original matnni ma'lum bir tilga mos ravishda o'zgartirish orqali ma'no va ta'sirni saqlash zaruriyatini ko'rsatadi. Bu, ayniqsa, stilistik vositalarni (masalan, metafora, personifikatsiya, gipobola) tarjimada qo'llashda ahamiyatlidir. Ko'plab tadqiqotchilar [5, 6] tarjimada pragmatik ekvivalentlikni saqlashni tavsiya etadilar.

Har xil tarjima metodlari mavjud bo'lib, ular orasida "yengillashtirish" (simplification), "moslashtirish" (adaptation), "kalka" (calque) va "improvisatsiya" (creative translation) kabi usullarni qo'llash mumkin. Har bir metodning o'ziga xos pragmatik vazifalari bor. Ingliz va o'zbek tillaridagi gazeta materiallari misolida, tarjimonda o'zgartirishlar va moslashtirishlar amalga oshirilishi kerak, chunki har bir til va madaniyat o'z xususiyatlariga ega.

Ingliz va o'zbek gazetalar o'rtasidagi farqlarni tahlil qilish, matnlarning pragmatik intensivligini saqlab qolish jarayonida qanday yondashuvlar qo'llanilishini ko'rsatadi. Misol uchun, ingliz tilidagi matnlarda ko'p hollarda formal til va xushmuomalalik uslublari ishlatilsa, o'zbek gazetalar ko'proq emotsional va milliy stilistik vositalardan foydalanadi. Tarjimada bu farqlarni hisobga olib, matnning maqsadli ta'sirini saqlash uchun tegishli yondashuvlar tanlanishi kerak.

Publitsistik matnlar tarjimasi va pragmatik intensivlikni saqlash masalasi murakkab va ko'p tomonlama jarayon bo'lib, tarjimonning madaniy va lingvistik sezgirligi, stilistik vositalarni tanlash va pragmatik ekvivalentlarni saqlashni talab qiladi. Ingliz va o'zbek gazetalar materiallari misolida, tarjima jarayonida matnning maqsadi va auditoriyaga ta'siri saqlanib qolishi uchun turli pragmatik yondashuvlar, stilistik va madaniy moslashuvlar, shuningdek, pragmatik ekvivalentlikni saqlash usullari qo'llanilishi kerak.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bu masala tarjimonning til va madaniyatni chuqur tushunishi, shuningdek, matnning maqsadli auditoriyaga ta'sirini to'g'ri uzatish qobiliyatiga bog'liq.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda publitsistik matnlar tarjimasi va pragmatik intensivlikni saqlash usullari o'rganiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi ingliz va o'zbek gazeta materiallarida pragmatik intensiyaga erishishning samarali usullarini aniqlash va tahlil qilishdir.

Publitsistik matnlar, ayniqsa ingliz va o'zbek gazeta materiallari, ularning tarjimasi va pragmatik intensivlikni saqlash jarayonida publitsistik matnlarni tarjima qilishda pragmatik intensivlikni saqlashning turli usullari, stilistik vositalar, leksik va sintaktik elementlar, madaniy moslashuvlar, tarjimondan talab etiladigan metodologik yondoshuvlar tadqiq etiladi.

Publitsistik matnlarning pragmatik, stilistik va leksik jihatlarini tahlil qilish. Bu metod matnning maqsadli auditoriyaga ta'sirini saqlab qolish uchun qanday stilistik va pragmatik vositalar qo'llanilishini aniqlashda yordam beradi. Ingliz va o'zbek gazetalari materiallaridagi pragmatik elementlar va ularning tarjimasi o'rganiladi. Ingliz va o'zbek tilidagi gazeta materiallarining o'xshashliklari va farqlarini tahlil qilish. Bu metod tarjima jarayonida pragmatik intensivlikni saqlashdagi qiyinchiliklarni aniqlash va har bir tilning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishga imkon beradi. Tarjimada madaniy farqlarni hisobga olish zaruriyatini o'rganish. Ingliz va o'zbek madaniyatlari o'rtasidagi farqlarni hisobga olib, matnning original maqsadini saqlash uchun qanday moslashuvlar zarurligini aniqlash. Venuti (1995) kabi olimlar madaniy moslashuvning tarjima jarayonidagi muhimligini ta'kidlaydilar.

Tadqiqot uchun ingliz va o'zbek gazeta materiallaridan tanlangan maqolalar, xabarlar va tahliliy materiallar o'rganiladi. Tanlangan materiallar umumiy mavzu, til va uslub jihatidan xilma-xil bo'lishi kerak, chunki bu ularni tarjimadagi pragmatik intensivlikni saqlash jarayonida qanday farqlanishini ko'rsatadi.

Ingliz tilida *The Economist* gazetasida "Global Political Shifts: The Impact of Recent Elections on International Relations" maqola dunyo siyosatidagi so'nggi o'zgarishlarni, saylovlarning xalqaro munosabatlarga ta'sirini muhokama qiladi.

O'zbek tilidagi "Xalq so'zi" gazetasidagi "O'zbekistonda so'nggi saylovlar va xalqaro siyosatdagi o'zgarishlar" maqolasi O'zbekistonning siyosiy tizimida so'nggi saylovlar natijalarini va ularning xalqaro aloqalarga qanday ta'sir qilishi mumkinligini tahlil qiladi.

Ushbu materiallar bir xil mavzu — siyosat va xalqaro munosabatlar bo'yicha bo'lsa-da, har birida pragmatik intensivlikni saqlashda tildan foydalanishdagi farqlarni ko'rish mumkin. Masalan, ingliz tilidagi maqolada "global political shifts" atamasi ko'proq umumiy va jahon miqyosidagi o'zgarishlarga urg'u beradi, o'zbek tilidagi maqolada esa "O'zbekistonda so'nggi saylovlar" kabi lokal kontekstga e'tibor qaratiladi.

Ingliz tilidagi maqola global iqtisodiyotdagi o'zgarishlarga qaratilgan, shuning uchun umumiy iqtisodiy prinsiplar va dunyo miqyosida kelajakdagi imkoniyatlarga urg'u beriladi.

O'zbek tilidagi materialda esa, jahon iqtisodiyotiga nisbatan O'zbekistonning o'ziga xos holati va iqtisodiy imkoniyatlari ko'rsatiladi. Bu farqlar tarjimaga mahalliy lashtirilgan leksikani qo'llashni talab qiladi.

Tahlillar va natijalar. Publitsistik matnlar tarjimasida pragmatik intensiyaga erishish usullari, ko'plab adabiyotlar va tadqiqotlarda batafsil o'rganilgan. Ushbu mavzudagi tadqiqotlar, tarjimonning matnning maqsadiga, auditoriyaga ta'sir ko'rsatishiga va madaniyatlararo farqlarni hisobga olishiga alohida e'tibor qaratadi.

Tarjimada matnning stilistik ifodalari, leksik vositalari va joriy tilning me'yorlariga mos ravishda o'zgartirilishi mumkin. Bu, o'quvchilarga matnni tushunishda yordam beradi va uning ta'sirini kuchaytiradi. Masalan, diqqatni tortish uchun kuchaytiruvchi so'zlar (intensifikatorlar) yoki ta'kidlovchi frazalar ishlatish.

a) Intensifikatorlar:

Really – "really" so'zi matnning haqiqatdan ham muhimligini ta'kidlash uchun ishlatiladi.

Misol: "This is really important." (Bu juda muhim.)

Extremely – "extremely" so'zi biror narsaning yuqori darajada kuchli ekanligini ifodalaydi.

Misol: "She is extremely talented." (U birmuncha iqtidorli.)

Absolutely – "absolutely" so'zi biror narsaning mutlaq, to'liq darajada ekanligini ifodalaydi.

Misol: "It was an absolutely amazing experience." (Bu mutlaqo ajoyib tajriba edi.)

b) Ta'kidlovchi frazalar:

Without a doubt – bu fraza nimanidir hech shubhasiz ekanligini ta'kidlash uchun ishlatiladi.

Misol: "He is without a doubt the best player on the team." (U, hech shubhasiz, jamoaning eng yaxshi o'yinchisi.)

In fact – bu fraza o'tkazilayotgan fikrni kuchaytirish va aniqlik kiritish uchun ishlatiladi.

Misol: "She is a fantastic teacher, in fact, she's the best I've ever had." (U ajoyib o'qituvchi, aslida, men u kabi o'qituvchini hech qachon uchratmaganman.)

Clearly – bu fraza aniqroq va kuchliroq ta'kidlash uchun ishlatiladi.

Misol: "It's clearly evident that he's the leader." (Bu aniq ko'rinib turibdiki, u yetakchi.)

Ta'kidlovchi frazalar o'z ichiga katta miqdorda tuzilmaviy o'zgarishlarni olishi mumkin, masalan, qaytargich so'zlar, o'ta ta'kidlash yoki qo'shimcha ma'lumot berish. Bu frazalar nafaqat ma'lumotni kuchaytiradi, balki matnning urg'usini aniqlaydi.

"Aksincha", "albatta", "hech shubhasiz" — bular tasdiqlash yoki ta'kidlash uchun ishlatiladigan frazalardir.

Misol: "Hech shubhasiz, bu muvaffaqiyatli loyiha bo'ladi." → "There is no doubt that this will be a successful project."

"Nihoyat", "ayni paytda" — bu frazalar o'quvchining e'tiborini muhim joyga yoki ma'lumotga jalb qilish uchun ishlatiladi.

Misol: "Nihoyat, ular o'z maqsadlariga erishdi." → "Finally, they have achieved their goal."

Diqqatni tortish uchun kuchaytiruvchi so'zlar va ta'kidlovchi frazalar, matnni kuchaytirishda va ma'lum jihatlarni ta'kidlashda samarali vositalar hisoblanadi. Ular tarjimonda original matnning ta'sirini saqlash va kuchaytirishda yordam beradi, bu esa o'quvchining o'zaro aloqasini va xabarga bo'lgan e'tiborini oshiradi. Bu metodlar, ayniqsa, publisistik matnlar tarjimasida nihoyatda muhimdir.

Tarjimaning samarali bo'lishi uchun lingvistik va pragmatik ekvivalentlikka erishish zarur [5]. Til va madaniyatlararo tafovutlar, tarjimonning badiiy va mantiqiy jihatlarni hisobga olib, aniq maqsadga erishish uchun ko'proq ahamiyat kasb etadi [6]. O'zbek va ingliz tillaridagi madaniy kontekstni hisobga olib, tarjimon har doim auditoriyani tushunishga va ta'sir qilishga intilishi kerak [7].

Shuningdek, xalqaro va madaniyatlararo tafovutlarni tahlil qilishda, tarjimon o'ziga xos pragmatik yondashuvni qo'llash zarur, chunki har bir til o'ziga xos yondashuvni talab qiladi [8].

Xulosa. Publisistik matnlarning tarjimasida pragmatik intensiya (maqsadli ta'sir)ga erishish, tarjimonning tili va madaniyatlararo tushunishni chuqur anglashini talab etadi. Ingliz va o'zbek gazeta materiallarini taqqoslaganda, tarjimon bir necha usullarni qo'llashi lozim, chunki har bir til va madaniyat o'zining o'ziga xos pragmatik xususiyatlariga ega. Tarjimon ma'lum bir maqsadli auditoriyaga qarab matnning mazmunini moslashtirishga harakat qilishi kerak. Masalan, ingliz tilidagi matnlar ko'pincha to'g'ridan to'g'ri va qisqa ifodalarga asoslanadi, o'zbek matnlarida esa ko'proq bayonli va hikoyaviy uslub ishlatilishi mumkin.

Tarjimada ekvivalentlikka erishish muhim, lekin bu har doim ham to'liq o'zaro mos keladigan so'zlar yoki iboralar yordamida amalga oshirilmaydi. Ko'proq, tarjimon matnning pragmatik maqsadiga qarab, kontekstni hisobga olib, tilni moslashtirishi kerak.

Har bir til va madaniyat o'ziga xos urf-odatlar, qadriyatlar va etiketga ega, bu esa tarjimaga ta'sir qiladi. Tarjimon, ingliz va o'zbek tillari o'rtasidagi madaniy farqlarni hisobga olgan holda, aniq maqsadli effektini yaratishi zarur.

Tarjimaning kommunikativ vazifalari haqida so'z ketganda publisistik matnlarning asosiy maqsadi auditoriyani ma'lum bir xulosa yoki qarorga olib kelishdir. Shuning uchun, pragmatik intensiyani hisobga olib, tarjima qilishda matnni tushunarli va ta'sirli qilish muhimdir.

ADABIYOTLAR:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 21.10.2019 йилдаги ПФ-5850-сон «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони. <https://lex.uz/docs/4561730>.
2. Akhmedova, S. (2010). *Pragmatik Ekvivalentlik: Tarjimada Ma'no va Ta'sir*. Tashkent: Yangi nashr.
3. Nida, E. (1964). *Toward a Science of Translating*. Leiden: E.J. Brill.
4. Catford, J. C. (1965). *A Linguistic Theory of Translation*. London: Oxford University Press.
5. Baker, M. (1992). *In Other Words: A Coursebook on Translation*. London: Routledge.
6. Newmark, P. (1988). *A Textbook of Translation*. Prentice Hall.
7. Kunaeva, O. (2016). *Translation and Pragmatics: A Study of Interpreting Techniques in English and Uzbek*. Tashkent: Publishing House.
8. Shakhovskaya, T. (2011). *Cross-Cultural Pragmatics in Translation*. Moscow: Higher School of Translation.

O'ZBEK VA INGLIZ ADABIYOTIDA TAOM LEKSIKASINING
LINGVOKULTUROLOGIK TALQINI*Hojiyeva Mehrangiz G'ayrat qizi,*

Abu Ali ibn Sino nomidagi

Buxoro davlat tibbiyot instituti ESP o'qituvchisi

hojiyeva.mehrangiz@bsmi.uzhojiyevamehrangiz@gmail.com

ORCID ID: 0009-0006-0329-5539

Annotatsiya. Ushbu maqola lingvokulturologiya nuqtayi nazaridan o'zbek va ingliz adabiyotlarida oziq-ovqatga oid leksikaning madaniy ramz sifatidagi rolini o'rganadi. Oziq-ovqat faqatgina fiziologik ehtiyojni qondirish vositasi bo'lib qolmay, balki madaniy identitet, ijtimoiy tuzilmalar va qadriyatlarni aks ettiruvchi element sifatida ham namoyon bo'ladi. Maqolada Abdulla Qodiriyning "O'tkan Kunlar" va Charlz Dikensning "A Christmas Carol" asarlarida oziq-ovqatga oid leksikaning ishlatilishi tahlil qilinadi. Taqqoslash tahlili asosida oziq-ovqatga oid metaforalar va idiomalar ushbu adabiy matnlarda qanday madaniy ma'nolarni ifodalashi ochib beriladi.

Kalit so'zlar: lingvokulturologiya, oziq-ovqat leksikasi, madaniy ramz, adabiyot, Abdulla Qodiriy, Charlz Dikens.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЛЕКСИКИ ПИЩИ В
УЗБЕКСКОЙ И АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. В данной статье рассматривается роль лексики, связанной с пищей, как культурного символа в узбекской и английской литературе с точки зрения лингвокультурологии. Пища является не только средством удовлетворения физиологических потребностей, но и элементом, отражающим культурную идентичность, социальные структуры и ценности. Исследование анализирует использование лексики, связанной с пищей, в произведениях Абдуллы Кадыри «Минувшие дни» и Чарльза Дикенса «Рождественская песнь». Посредством сравнительного анализа раскрывается, как пищевые метафоры и идиомы выражают культурные значения в этих литературных текстах.

Ключевые слова: лингвокультурология, лексика пищи, культурный символ, литература, Абдулла Кадыри, Чарльз Диккенс.

LINGUOCULTUROLOGICAL INTERPRETATION OF FOOD LEXICON IN UZBEK AND
ENGLISH LITERATURE

Abstract. This article examines the role of food-related lexicon as a cultural symbol in Uzbek and English literature from a linguoculturological perspective. Food is not only a means of satisfying physiological needs but also an element reflecting cultural identity, social structures, and values. The study analyzes the use of food lexicon in Abdulla Qodiriy's "By Gone Days" and Charles Dickens's "A Christmas Carol." Through comparative analysis, the paper explores how food-related metaphors and idioms convey cultural meanings in these literary texts.

Keywords: linguoculturology, food lexicon, cultural symbol, literature, Abdulla Qodiriy, Charles Dickens.

Kirish. Lingvokulturologiya, lingvistika va madaniyatshunoslikni bog'lovchi fanlararo soha bo'lib, til va madaniyat o'rtasidagi murakkab munosabatni o'rganadi. Bu soha tilning nafaqat jamiyatning qadriyatlari, me'yorlari va dunyoqarashlarini aks ettirganini, balki ularni shakllantirishini ham tadqiq etadi. Ushbu nuqtayi nazar tilni faqat aloqa vositasi sifatida emas, balki jamiyatning umumiy identitetini o'zida mujassamlashtirgan madaniy obyekt sifatida ko'radi. Lingvokulturologiya til unsurlarini tahlil qilib, madaniy tushunchalar tilga qanday joylashganini, jamiyatning e'tiqodlari, ijtimoiy amaliyotlari va tarixiy tajribalari qanday aks etganini ochib beradi.

Bu madaniy joylashishning eng yorqin misollaridan biri oziq-ovqat leksikasi hisoblanadi. Oziq-ovqat, insonning asosiy ehtiyoji sifatida va madaniy amaliyotlar ramzi sifatida, ijtimoiy munosabatlar, marosimlar

va madaniy identitetni shakllantirishda chuqur ahamiyatga ega. Adabiyotda oziq-ovqat uning material funksiyasini oshib o'tib, madaniy me'yorlar, jamiyat qadriyatlari va ijtimoiy iyerarxiyalarni aks ettiruvchi kuchli ramz sifatida xizmat qiladi. Oziq-ovqat bilan bog'liq so'zlar, metaforalari va idiomatik ifodalar orqali yozuvchilar oziq-ovqatdan tashqari ma'nolarni ifodalaydi va ular tasvirlagan jamiyatlarning madaniy hayotini ochib beradi.

Adabiyot kontekstida, oziq-ovqat leksikasi faqat oshpazlik amaliyotlarini tasvirlash emas, balki bu asarlarning yaratilgan ijtimoiy-madaniy kontekstlarini aks ettirishdir. Masalan, o'zbek adabiyotida oziq-ovqat ko'pincha mehmondo'stlik, oila aloqalari va an'anaviy marosimlar bilan bog'lanadi, ingliz adabiyotida esa oziq-ovqat tanqislik, xushomadgo'ylik va sinfiy farqlarni o'rganishda ishlatiladi. Shunday qilib, bu tillardagi oziq-ovqat atamaları madaniy belgilar sifatida xizmat qiladi va turli jamiyatlarning til, oziq-ovqat va madaniyat o'rtasidagi munosabatni qanday tasavvur qilishini tahlil qilish uchun boy manba taqdim etadi.

Ushbu maqola adabiyotda oziq-ovqatning ramziy rolini o'rganishni maqsad qilgan bo'lib, oziq-ovqatga oid leksika qanday qilib o'zbek va ingliz adabiy an'alarida madaniy qadriyatlarni aks ettiradi va mustahkamlaydi, shunga e'tibor qaratadi. Ayniqsa, maqolada Abdulla Qodiriy ning "*O'tkan Kunlar*" va Charlz Dikensning "*A Christmas Carol*" asarlari tahlil qilinadi. Ushbu asarlar oziq-ovqat tasvirlari bilan boy bo'lib, o'z kontekstlarida chuqur madaniy ma'nolar va jamiyatni tashvishlantiruvchi masalalarni ifodalashda xizmat qiladi. Bu adabiy misollarni taqqoslab tahlil qilish orqali, ushbu tadqiqot oziq-ovqat ramzining bu matnlarda qanday ishlashini va mehmondo'stlik, oila aloqalari, ijtimoiy sinf va identitet kabi tushunchalarni qanday ifodalashini ochib beradi.

O'zbek adabiyotida oziq-ovqat ko'pincha jamoa va oila aloqalarini ramzlaydi, ayniqsa mehmondo'stlik va ijtimoiy amaliyotlar nuqtayi nazaridan. "*O'tkan Kunlar*"da oziq-ovqat ijtimoiy marosimlarning ajralmas qismi sifatida tasvirlanadi, ijtimoiy yig'ilishlar va mehmonlarga hurmat ko'rsatishning madaniy kutishlarini ta'kidlaydi. Qodiriy o'zbek an'anaviy taomlarini, masalan, hurmatli mehmonlar uchun taom tayyorlashni tasvirlash orqali mehmondo'stlikka va oila hamda jamoa tuzilmalarida ijtimoiy muvozanatni saqlashga qaratilgan qadriyatlarni ko'rsatadi.

Shu tarzda, ingliz adabiyotida oziq-ovqat ko'pincha ijtimoiy sinf farqlarini, saxiylikni va ijtimoiy tengsizlikni ramzlash uchun ishlatiladi. Dikensning "*A Christmas Carol*" asarida Cratchit oilasining kamtarona Rojdestvo taomi, iqtisodiy qiyinchiliklarga qaramay, oilaviy sevgi va chidamlilik saqlanib qolingalik ramzi hisoblanadi. Ushbu tasvir orqali Dikens Viktoriya jamiyatidagi sinf farqlarini tanqid qiladi va oziq-ovqatni moddiy boylikka qarshi iliqlik va birlashishning axloqiy ramzi sifatida ishlatadi.

Ushbu ikki adabiy asarni taqqoslab tahlil qilish orqali, maqola oziq-ovqatga oid leksika va ramzlarning madaniy belgilari sifatida qanday ishlashini ko'rsatishni maqsad qilgan, bu orqali o'zbek va ingliz jamiyatlarining o'ziga xos ijtimoiy-madaniy qadriyatlarini aks ettiradi. Ushbu tadqiqot oziq-ovqatning nafaqat material zarurati, balki madaniy obyekt sifatidagi funksiyasini tushunishga hissa qo'shadi, shuningdek adabiyotda madaniy identitetlarni qurish va uzatishda oziq-ovqatning rolini ta'kidlaydi. Ushbu asarlarda oziq-ovqat ramzlarini o'rganish orqali, biz til, madaniyat va jamiyat qadriyatlari o'rtasidagi kesishgan nuqtalarni chuqurroq tushunib, lingvokulturologiya sohasiga katta hissa qo'shamiz.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ushbu tadqiqot Abdulla Qodiriyning "*O'tkan Kunlar*" va Charles Dickensning "*A Christmas Carol*" asarlarida oziq-ovqatga oid leksikaning ramziy ishlatilishini o'rganish uchun taqqoslash tahlilini qo'llaydi. Metodologik yondashuvda ikkita asosiy komponent mavjud: matn tahlili va lingvokulturologik tahlili.

Matn tahlili. Metodologiya *birinchi bosqichi* "*O'tkan Kunlar*" va "*A Christmas Carol*" asarlaridagi oziq-ovqatga oid leksikaning batafsil tahlilini o'z ichiga oladi. Ushbu jarayon oziq-ovqatga oid atamalar, metaforalar, idiomatik ifodalar va ular paydo bo'ladigan kontekstlarni aniqlash va tizimlashtirishni o'z ichiga oladi. Qodiriyning *O'tkan Kunlar* asarida diqqatni jamlash, oziq-ovqat tayyorlash, iste'mol qilish yoki simvolizmining hikoya va qahramonlar rivojiga ahamiyatli bo'lgan sahnalarga qaratiladi. Mehmonlar uchun maxsus taomlar tayyorlashni ko'rsatuvchi tanlangan parchalar, masalan, varaqi (an'anaviy o'zbek taomi), o'zbek jamiyatida oziq-ovqatning madaniy ahamiyatini tushunishga yordam beruvchi markaziy nuqtalar sifatida xizmat qiladi. Shunga o'xshash tarzda, Dickensning "*A Christmas Carol*" asarida Cratchit oilasining kamtarona Rojdestvo taomi ko'rsatilgan sahnalar tahlil qilinadi, bu orqali oziq-ovqatning oilaviy birlashish, sinf va ijtimoiy tafovutlar simvoli sifatidagi funksiyasi o'rganiladi.

Oziq-ovqatga oid leksikaning har bir holati nafaqat uning bevosita oshpazlik ma'nosi, balki matnning madaniy kontekstidagi simvolik qiymati nuqtayi nazaridan ham tahlil qilinadi. Masalan, *O'tkan Kunlar*dagi varaqi mehmondo'stlik, oilaviy sharaf va ijtimoiy hurmatning ramzi sifatida o'rganiladi, *A Christmas Carol*dagi Cratchit oilasining Rojdestvo taomi esa oilaviy sevgi, chidamlilik va oddiylikning moddiy boylikka nisbatan ustunligi tasviri sifatida tahlil qilinadi.

Lingvokulturologik tahlil. Olingan natijalarni tahlil qilish uchun tadqiqot lingvokulturologiya sohasidan olingan lingvokulturologik tahlildan foydalanadi, bu esa til, madaniyat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro ta'sirni o'rganadi. Ushbu tahlil madaniy qadriyatlar, ijtimoiy amaliyotlar va jamiyat tuzilmalarining tilga qanday joylashganini o'rganadi. Tadqiqot adabiyotda oziq-ovqatga oid leksikaning madaniy belgi sifatida qanday ishlashini, matnlarda aks etgan jamiyatlarining ijtimoiy me'yorlari, an'analari va sinfiy dinamikalariga oid ma'lumotlarni ochib beradi.

Xususan, tadqiqot oziq-ovqat simvolizmi qanday qilib madaniy o'zlik va ijtimoiy qadriyatlarni aks ettirishi, o'zbek va ingliz madaniyatlaridagi o'xshash va farqli tomonlarni ko'rsatishga qaratilgan. Tadqiqotda oziq-ovqatning o'zbek adabiyotida mehmondo'stlik va ijtimoiy uyg'unlikni, ingliz adabiyotida esa sinfiy farqlar, saxiylik va ijtimoiy tanqidni aks ettiruvchi rolini solishtiradi. Taqqoslash yondashuvi oziq-ovqatga oid leksikaning jamiyat ideologiyalarini va madaniy farqlarni qanday yetkazishda xizmat qilishini ko'rsatadi.

Asosiy qism. Oziq-ovqat adabiyotda ramz sifatida. Oziq-ovqat uzoq vaqt davomida adabiyotda kuchli ramz sifatida xizmat qilib kelgan, madaniy qadriyatlar, ijtimoiy tuzilmalar va shaxslararo munosabatlarni aks ettirgan.

Oziq-ovqat o'zbek adabiyotida ramz sifatida. O'zbek adabiyotida oziq-ovqat ko'pincha jamiyat, oila aloqalari va mehmondo'stlikning an'anaviy qadriyatlarini ramzlash sifatida ishlatiladi. Buni tushuntiruvchi misol sifatida Abdulla Qodiriy ning "O'tkan Kunlar" asarini keltirish mumkin, unda oziq-ovqat ijtimoiy urf-odatlar va shaxslararo munosabatlarga chuqur bog'langan.

Bir qiziqarli sahnada, bosh qahramon Mirzakarim Qutidor Oftob Oyimga hurmatli mehmon uchun maxsus taom tayyorlashni buyuradi:

".....uyingda mevalaring bor edimi?"

— Bor.

— Bor bo'lsa yaxshi. Bir ozdan so'ng et olib kirguzarman, **varaqi** pishirib qo'yngiz.

Oftob oyim varaqi pishirishdan u kungi mehmonning uncha-muncha kishi bo'lmag'anlig'ini bildi.

— Qanaqa mehmon edi?

— Sen tanimassan, toshkandlik bir yigit, tag'i shu yerdagi uch-to'rtta og'aynilar. Tuzikmi, aytkanlarimni uqdingmi?"

"Varaqi" atamasi o'zbek oshxonasidagi an'anaviy qatlamli taomni ifodalaydi, u xamirni qatlamlab, go'shtni maydalab va qovurish orqali tayyorlanadi. Mehmon uchun tayyorlanadigan murakkab va mehnat talab qiladigan taom, uning yuqori maqomini ta'kidlab, mezbanning chuqur hurmatini aks ettiradi.

Natija va muhokama. Ushbu hikoyada varaqi, nafaqat taom vazifasini bajarib, balki mehmondo'stlikning madaniy ahamiyatini, ya'ni mehmonlarga hurmat ko'rsatish va oilaviy obro'ni saqlashning ijtimoiy vazifalarini ifodalaydi. Bu nuqtayi nazardan, Qodiriy oziq-ovqatning o'zbek jamiyatida hurmat, jamoa aloqalari va ijtimoiy birdamlikni bildiruvchi belgilar sifatida qanday ishlashini ko'rsatadi.

Varaqi taomini hikoyaga kiritish orqali, Qodiriy o'z asarining madaniy tuzilishini boyitadi va gastronomiya, ijtimoiy iyerarxiyalar va madaniy o'ziga xoslik o'rtasidagi o'zaro aloqalarni namoyon qiladi, shu bilan birga adabiyotda lingvokulturologik amaliyotlarni yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Oziq-ovqat ingliz adabiyotida ramz sifatida. Ingliz adabiyotida taom ko'pincha kuchli ramz sifatida xizmat qiladi, bu sinfiy farqlar, ijtimoiy normalar va shaxsiy identifikatsiyani aks ettiradi. Charlz Dikensning "A Christmas Carol" asari bu borada yirik misol bo'lib, Cratchit oilasining kamtarona Rojdestvo taomi ularning minnatdorchilik, sevgi va qashshoqlikka qaramay chidamlilik ramzi sifatida ko'rsatiladi. Ularning moliyaviy imkoniyatlari cheklangan bo'lsa-da, Cratchitlar o'zlarining kichik g'ozini qadrlashadi va uni oilaviy birlashuv va Rojdestvoning haqiqiy ruhi ramziga aylantiradilar. Lingvokulturologik nuqtayi nazardan, bu tasvir Viktoriya davrining oilaviy iliqlik va axloqiy qadriyatlarni moddiy boyliklardan ustun qo'yish ideallarini ta'kidlaydi.

Dikens Cratchit oilasining taomini quyidagicha tasvirlaydi:

"There never was such a goose. Bob said he didn't believe there ever was such a goose cooked. Its tenderness and flavour, size and cheapness, were the themes of universal admiration. Eked out by apple-sauce and mashed potatoes, it was a sufficient dinner for the whole family; indeed, as Mrs. Cratchit said with great delight (surveying one small atom of a bone upon the dish), they hadn't ate it all at last!" (Dickens, 1843, p.55).

Ushbu tasvir ularning taomini kamtaronaligiga qaramasdan qadrlanganligini aks ettiradi, va oddiylikdan qanday qilib quvonch va baxt topishlarini ham ko'rsatadi.

"Goose" (g'oz) – bu yerda nafaqat oziq-ovqat mahsuloti sifatida, balki o'ziga xos madaniy ramz sifatida ishlatilgan. Britaniya madaniyatida, ayniqsa, Rojdestvo va boshqa bayramlarda, g'ozni ehtiyotkorlik bilan yondashib tayyorlash ko'plab oilalarning madaniy an'analarga kiradi. Dickensning "A Christmas

Carol" asarida, Cratchit oilasining taomi, oddiylikdan tashqari, o'zining ijtimoiy ahamiyatini ham ko'rsatadi. Go'shtning "xursandchilik" va "soddalik" ramzi sifatida xizmat qilishi, uni baxtiyorlik va mehr-oqibatni nishonlash uchun kurashayotgan oilaning kuchli ijtimoiy mohiyatini ta'kidlaydi.

"Sufficient dinner" (yetarli kechki ovqat) – Bu ibora, ularning ovqatga bo'lgan yondoshuvini va o'zining qadrini aks ettiradi. "Yetarli" so'zi, ma'lum bir iqtisodiy resurslarni taqsimlashda o'zaro halollik va ehtiyotkorlikni bildiradi. Cratchit oilasining ehtiyojlari to'liq bajarilganligi, va ularning mavjud resurslar bilan qanday baxtli yashayotganini ko'rsatadi.

"They hadn't ate it all at last!" – Bu oxirgi ibora, Cratchit oilasining o'zlarining kichik bayramlarini qanday qadrlashlarini aks ettiradi. Bu atama, ularning iqtisodiy holati past bo'lishiga qaramay, ular oz narsaga ham qanchalik minnatdorchilik bildirishlarini va baxtli yashashni anglatadi.

Bundan tashqari, Dikens quyidagi parchada oila a'zolarining g'ozga bo'lgan chuqur minnatdorchiligini ifodalaydi:

"Such a bustle ensued that you might have thought a goose the rarest of all birds; a feathered phenomenon, to which a black swan was a matter of course—and in truth it was something very like it in that house" (Dickens, 1843, p.54).

Ushbu parcha ular uchun taomning noyob ne'mat sifatida qabul qilinganini ta'kidlaydi va iqtisodiy qiyinchiliklarga qaramay, minnatdorlik va qanoat mavzularini yoritadi.

Dikens ushbu tasvir orqali taomning oilaviy birlik ramzi sifatidagi ahamiyatini ko'rsatibgina qolmay, balki Viktoriya davri jamiyatidagi o'tkir ijtimoiy tabaqalanishni ham tanqid qiladi. Cratchitlar oilasining kamtarona bayrami Scrooge'ning boyligi bilan keskin kontrastni hosil qilib, birinchilarning ma'naviy boyligini ikkinchilarning moddiy ortiqlicidan ustun qo'yadi. Bu qarama-qarshilik Viktoriya davri Angliyasining lingvomadaniy o'lchamlarini aks ettiradi, bu yerda taom va uning ramziy ma'nolari jamiyatning kengroq qadriyatlari va ziddiyatlarini o'zida mujassam etgan.

Xulosa. O'zbek va ingliz adabiy an'analari taom bilan bog'liq leksika o'zining moddiy vazifasidan oshib, jamiyatlarda tasvirlangan madaniy qadriyatlar, ijtimoiy tuzilmalar va tarixiy kontekstlarni aks ettiruvchi va mustahkamlovchi kuchli ramz sifatida xizmat qiladi. Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" va Charlz Dikensning "A Christmas Carol" (Rojdestvo qo'shig'i) asarlarini qiyosiy tahlil qilish orqali ushbu tadqiqot taom ramziyati mehmondo'stlik, oilaviy rishtalar, ijtimoiy tabaqalanish va shaxsiylik kabi mavzularni yetkazish vositasi sifatida qanday ishlashini ko'rsatdi. O'zbek adabiyotida taom ko'pincha jamoatchilik va mehmondo'stlikning chuqur madaniy kutishlarini ifodalaydi, varaqi kabi taomlar esa ijtimoiy hurmat va oilaviy birlikni aks ettirishda muhim o'rin tutadi. Aksincha, ingliz adabiyotida, xususan, Dikensning asarida taom ijtimoiy tabaqalanish, saxiylik va ma'naviy qadriyatlarni ramzlash uchun ishlatiladi; Cratchit oilasining kamtarona taomi Viktoriya davri ijtimoiy tengsizliklarini tanqid qilish uchun kuchli vosita bo'lib xizmat qiladi.

Ushbu tahlil taomni faqat madaniy artefakt sifatida emas, balki adabiyotda madaniy o'ziga xoslikni shakllantirish va ifodalash vositasi sifatida yoritadi. Taom bilan bog'liq leksika va metaforalar jamiyatdagi e'tiqodlar va amaliyotlarni chuqur anglash imkonini beradi, bu esa til, madaniyat va ijtimoiy tuzilma o'rtasidagi murakkab munosabatlarni o'quvchilarga yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Ushbu tadqiqotda qo'llangan qiyosiy yondashuv turli madaniyatlarda taom ramziyatining qanday farq qilishini, O'zbek va ingliz jamiyatlarining o'ziga xos ijtimoiy-madaniy dinamikalarini aks ettirishini ko'rsatadi. Oxir-oqibat, ushbu tadqiqot lingvomadaniy tadqiqotlar sohasiga hissa qo'shib, taomning amaliy zarurat va madaniyatning qadriyatlari, an'analari va identifikatsiyasini aks ettiruvchi ramziy vosita sifatida qanday ishlashini namoyish etadi. Natijalar adabiyotdagi taom bilan bog'liq leksikaning madaniy mafkuralar va ijtimoiy normalarni tushunish vositasi sifatida ahamiyatini ta'kidlaydi hamda til va madaniyatning insoniy tajriba va identifikatsiyani shakllantirishdagi o'zaro ta'sirini chuqurroq anglashga yordam beradi.

REFERENCES:

1. Qodiriy, A. (2005). *O'tkan kunlar (Bygone days)*. Tashkent: Sharq Publishing House.
2. Dickens, C. (1843). *A Christmas Carol*. London: Chapman & Hall.
3. Wierzbicka, A. (1997). *Understanding cultures through their key words: English, Russian, Polish, and Japanese*. Oxford University Press.
4. Stepanov, J. (2015). *Cultural Linguistics and the Linguistic Worldview*. Russian Academy of Sciences, Institute of Linguistics.
5. Hojiyeva, M. (2024). *A comparative study of food lexicon in the English and Uzbek languages in the context of cultural identity and globalization*. // *Академические исследования в современной науке*, 3(34), 76–81. <https://econferences.ru/index.php/arims/article/view/19645>

A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE CONCEPTS OF “BEAUTY” AND “UGLINESS” IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Jabborova Dilafruz Sharofovna,
teacher of Languages Department at ZARMED University

Abstract. The notions of beauty and ugliness are not only central to human perception but also deeply embedded in the languages and cultures of various societies. In both English and Uzbek, these concepts are linguistically and culturally rich, reflecting the social values and collective attitudes toward aesthetics. This paper offers a comparative analysis of how “beauty” and “ugliness” are represented in the English and Uzbek languages. Through an exploration of their lexical meanings, cultural significance, and usage in different contexts, this study seeks to identify similarities and differences between the two languages. Additionally, it looks at how these concepts influence literary works, daily communication, and societal norms. The analysis highlights the role of language in shaping cultural perceptions of beauty and ugliness, offering insights into cross-cultural communication and the interpretation of aesthetic values.

Keywords: beauty, ugliness, comparative linguistics, cultural perception, aesthetic concepts, English language, Uzbek language, semantic analysis.

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КОНЦЕПТОВ «КРАСОТА» И «УРОДСТВО» В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. Понятия красоты и уродства не только занимают центральное место в человеческом восприятии, но и глубоко укоренены в языках и культурах различных обществ. Как в английском, так и в узбекском языках эти концепции лингвистически и культурно богаты, отражая социальные ценности и коллективное отношение к эстетике. В этой статье предлагается сравнительный анализ того, как «красота» и «уродство» представлены в английском и узбекском языках. Путём изучения их лексических значений, культурного значения и использования в различных контекстах это исследование стремится выявить сходства и различия между двумя языками. Кроме того, в нём рассматривается, как эти концепции влияют на литературные произведения, повседневное общение и общественные нормы. Анализ подчёркивает роль языка в формировании культурного восприятия красоты и уродства, предлагая понимание межкультурной коммуникации и интерпретации эстетических ценностей.

Ключевые слова: красота, уродство, сравнительное языкознание, культурное восприятие, эстетические концепции, английский язык, узбекский язык, семантический анализ.

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA “GO‘ZALLIK” VA “XUNUKLIK” TUSHUNCHALARINING QIYOSIY TAHLILI

Annotatsiya. Go‘zallik va xunuklik tushunchalari nafaqat inson idrokida markaziy o‘rin tutadi, balki turli jamiyatlar tillari va madaniyatlarida ham chuqur o‘rin olgan. Ingliz va o‘zbek tillarida bu tushunchalar lingvistik va madaniy jihatdan boy bo‘lib, ijtimoiy qadriyatlar va estetikaga nisbatan jamoaviy munosabatni aks ettiradi. Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillarida “go‘zallik” va “xunuklik” qanday ifodalanishi qiyosiy tahlil qilingan. Ularning lug‘aviy ma‘nolari, madaniy ahamiyati va turli kontekstlarda qo‘llanilishini o‘rganish orqali ushbu tadqiqot ikki til o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlarni aniqlashga harakat qiladi. Bundan tashqari, ushbu tushunchalar adabiy asarlarga, kundalik muloqotga va ijtimoiy normalarga qanday ta’sir qilishini ko‘rib chiqadi. Tahlil tilning go‘zallik va xunuklik haqidagi madaniy tasavvurlarni shakllantirishdagi rolini ta’kidlaydi, madaniyatlararo muloqot va estetik qadriyatlarni talqin qilish haqida tushuncha beradi.

Kalit so‘zlar: go‘zallik, xunuklik, qiyosiy tilshunoslik, madaniy idrok, estetik tushunchalar, ingliz tili, o‘zbek tili, semantik tahlil.

Introduction. The concepts of “beauty” and “ugliness” are deeply ingrained in human expression and thought, influencing art, literature, philosophy, and everyday life. These ideas, while universally recognized, vary significantly across different linguistic and cultural contexts. The study of how beauty and ugliness are

defined, described, and perceived in languages is essential to understanding cultural identities and values [1, 203-206].

In English and Uzbek, two languages from different branches of the Indo-European and Turkic language families, beauty and ugliness are reflected not only in their vocabulary but also in their cultural norms and expressions. English, with its global influence and individualistic cultural values, portrays beauty and ugliness through a lens of personal perception and freedom. On the other hand, Uzbek, with its rich history of Eastern traditions and values, places emphasis on community, moral integrity, and alignment with cultural norms in its interpretation of beauty and ugliness.

This paper aims to explore the meanings and connotations of “beauty” and “ugliness” in both languages, conducting a comparative analysis to understand how these ideas are conveyed in English and Uzbek, both linguistically and culturally. The research will examine literary texts, popular media, and everyday communication, focusing on how each culture defines and values aesthetic qualities.

The concepts of beauty and ugliness are not only fundamental to human experience but also play a significant role in language. These terms go beyond their simple definitions of physical attractiveness or lack thereof. Instead, beauty and ugliness encompass a broad range of meanings, reflecting cultural ideologies, moral judgments, and social expectations. Linguistically, these concepts are complex, often carrying rich layers of meaning depending on context, speaker, and cultural background [1, 203-206].

Beauty and ugliness, as linguistic phenomena, provide insight into how language reflects societal values and influences human perception. Language is not merely a tool for communication but also a mirror to how people perceive and categorize the world around them. In this article, we will examine the linguistic representations of beauty and ugliness, focusing on the way they are encoded in lexical items, their cultural nuances, and how they shape interactions within society. The concepts of beauty and ugliness have universal significance across cultures, but they are understood and expressed in unique ways in different languages. These concepts shape our perceptions of ourselves, others, and the world around us, influencing social interactions, art, literature, and media. In this article, we will explore and compare the notions of beauty and ugliness in English and Uzbek, focusing on their cultural, linguistic, and psychological aspects. We will examine how these ideas are represented through language and how they manifest in various domains, such as literature, art, and daily life.

Literature Review. The study of beauty and ugliness has long been a central theme in philosophy, literature, and linguistics. Philosophers from Aristotle to Kant have pondered the nature of beauty, often associating it with harmony, proportion, and the experience of pleasure. In English-speaking cultures, beauty has been viewed as subjective and fluid, often linked to personal identity, individualism, and self-expression. In contrast, ugliness has been portrayed as disorder, decay, and moral deviation.

In Uzbek culture, beauty has historically been tied to the collective sense of moral and social integrity. Uzbek literature, with its deep roots in oral traditions, often reflects beauty as a social virtue—something that aligns with societal norms and values. Ugliness, similarly, is frequently associated with deviation from these norms.

The role of beauty and ugliness in literature and art has been an area of extensive exploration. In English literature, beauty and ugliness are frequently symbolic of moral dualities, with beauty often representing goodness, virtue, and purity, while ugliness signifies evil, corruption, and monstrosity. Works like Shakespeare’s “A Midsummer Night’s Dream” or Oscar Wilde’s “The Picture of Dorian Gray” are prime examples where beauty serves as both a literal and metaphorical device to discuss morality, corruption, and decay. In Uzbek literature, beauty often serves as a symbol of purity, spiritual transcendence, and divine grace. Classical poets like Alisher Navoi and Fuzuli describe beauty as more than just an external trait; it is often portrayed as a reflection of the soul or spiritual enlightenment. Uzbek folklore also emphasizes the idea of inner beauty through narratives where virtuous characters are described as being outwardly beautiful as well, while those with negative qualities are depicted as unattractive [3].

Beauty and Ugliness in Linguistics. In linguistics, lexical semantics refers to the study of the meaning of words and their relationships to each other. The terms “beauty” and “ugliness” have deep roots in lexical semantics, as they are central to human experience and frequently occur across languages and cultures. A critical component of this analysis is how these concepts are expressed through vocabulary.

In linguistic terms, beauty and ugliness in English are typically captured by adjectives such as “beautiful”, “handsome”, “ugly”, and “disgusting”. These terms are often flexible and can be applied to a range of subjects, from physical appearance to abstract ideas. In Uzbek, terms like “go‘zallik” (beauty) and “xunuklik” (ugliness) also reflect interplay between physical attractiveness and moral considerations.

The word “beauty” and its derivatives (e.g., beautiful, beautifully, beautify) are widely used across languages to describe physical appearance, art, nature, and even abstract qualities like kindness or morality.

In English, beauty often connotes a harmonious combination of qualities that please the senses, particularly the sight. Words like “beautiful”, “handsome”, “gorgeous” and “lovely” are typically employed to convey attractiveness in people, landscapes, and objects. The term “beauty” is closely associated with pleasure and admiration, and in many ways, it carries a positive connotation, implying that beauty is desirable and sought after. However, “beauty” is not confined to the physical realm. It extends to the abstract, with expressions like “the beauty of a thought” or “the beauty of simplicity”. This suggests that beauty is not only seen but also felt and understood on intellectual and emotional levels.

Discussion and results. In contrast, the concept of “ugliness” in linguistics often carries negative connotations. Terms like “ugly”, “repulsive”, “disgusting”, and “hideous” are used to describe objects, people, or phenomena that evoke a sense of discomfort or displeasure. In many languages, the word “ugly” is also used to describe not only physical unattractiveness but also moral or emotional states. For instance, in English, someone may be described as “ugly on the inside”, indicating a lack of inner beauty or unpleasant personality traits. Ugliness, in linguistic terms, is frequently associated with disorder, asymmetry, and imperfection. These terms reflect a perception of the world in which beauty is idealized and ugliness is something to be avoided or corrected. Interestingly, while “beauty” is often seen as a harmonious or symmetrical arrangement, “ugliness” is linked to chaos, imbalance, and distortion. This contrast reveals much about cultural attitudes toward aesthetics and the human tendency to categorize the world in binary oppositions.

The concepts of beauty and ugliness are not only fundamental to human experience but also play a significant role in language. These terms go beyond their simple definitions of physical attractiveness or lack thereof. Instead, beauty and ugliness encompass a broad range of meanings, reflecting cultural ideologies, moral judgments, and social expectations. Linguistically, these concepts are complex, often carrying rich layers of meaning depending on context, speaker, and cultural background [1, 203-206].

Beauty and ugliness, as linguistic phenomena, provide insight into how language reflects societal values and influences human perception. Language is not merely a tool for communication but also a mirror to how people perceive and categorize the world around them. In this article, we will examine the linguistic representations of beauty and ugliness, focusing on the way they are encoded in lexical items, their cultural nuances, and how they shape interactions within society. The concepts of beauty and ugliness have universal significance across cultures, but they are understood and expressed in unique ways in different languages. These concepts shape our perceptions of ourselves, others, and the world around us, influencing social interactions, art, literature, and media. In this article, we will explore and compare the notions of beauty and ugliness in English and Uzbek, focusing on their cultural, linguistic, and psychological aspects. We will examine how these ideas are represented through language and how they manifest in various domains, such as literature, art, and daily life [1, 203-206].

The study of beauty and ugliness has long been a central theme in philosophy, literature, and linguistics. Philosophers from Aristotle to Kant have pondered the nature of beauty, often associating it with harmony, proportion, and the experience of pleasure. In English-speaking cultures, beauty has been viewed as subjective and fluid, often linked to personal identity, individualism, and self-expression. In contrast, ugliness has been portrayed as disorder, decay, and moral deviation. In Uzbek culture, beauty has historically been tied to the collective sense of moral and social integrity. Uzbek literature, with its deep roots in oral traditions, often reflects beauty as a social virtue—something that aligns with societal norms and values. Ugliness, similarly, is frequently associated with deviation from these norms [2, 3910-3918].

The role of beauty and ugliness in literature and art has been an area of extensive exploration. In English literature, beauty and ugliness are frequently symbolic of moral dualities, with beauty often representing goodness, virtue, and purity, while ugliness signifies evil, corruption, and monstrosity. Works like Shakespeare’s “A Midsummer Night’s Dream” or Oscar Wilde’s “The Picture of Dorian Gray” are prime examples where beauty serves as both a literal and metaphorical device to discuss morality, corruption, and decay. In Uzbek literature, beauty often serves as a symbol of purity, spiritual transcendence, and divine grace. Classical poets like Alisher Navoi and Fuzuli describe beauty as more than just an external trait; it is often portrayed as a reflection of the soul or spiritual enlightenment. Uzbek folklore also emphasizes the idea of inner beauty through narratives where virtuous characters are described as being outwardly beautiful as well, while those with negative qualities are depicted as unattractive [3].

Beauty and Ugliness in Linguistics. In linguistics, lexical semantics refers to the study of the meaning of words and their relationships to each other. The terms “beauty” and “ugliness” have deep roots in lexical semantics, as they are central to human experience and frequently occur across languages and cultures. A critical component of this analysis is how these concepts are expressed through vocabulary.

In linguistic terms, beauty and ugliness in English are typically captured by adjectives such as “beautiful,” “handsome,” “ugly,” and “disgusting.” These terms are often flexible and can be applied to a range of subjects, from physical appearance to abstract ideas. In Uzbek, terms like “go‘zallik” (beauty) and “xunuklik” (ugliness) also reflect interplay between physical attractiveness and moral considerations [1, 203-206].

The word “beauty” and its derivatives (e.g., beautiful, beautifully, beautify) are widely used across languages to describe physical appearance, art, nature, and even abstract qualities like kindness or morality. In English, beauty often connotes a harmonious combination of qualities that please the senses, particularly the sight. Words like “beautiful,” “handsome,” “gorgeous,” and “lovely” are typically employed to convey attractiveness in people, landscapes, and objects. The term “beauty” is closely associated with pleasure and admiration, and in many ways, it carries a positive connotation, implying that beauty is desirable and sought after. However, “beauty” is not confined to the physical realm. It extends to the abstract, with expressions like “the beauty of a thought” or “the beauty of simplicity.” This suggests that beauty is not only seen but also felt and understood on intellectual and emotional levels.

In contrast, the concept of “ugliness” in linguistics often carries negative connotations. Terms like “ugly,” “repulsive,” “disgusting,” and “hideous” are used to describe objects, people, or phenomena that evoke a sense of discomfort or displeasure. In many languages, the word “ugly” is also used to describe not only physical unattractiveness but also moral or emotional states. For instance, in English, someone may be described as “ugly on the inside,” indicating a lack of inner beauty or unpleasant personality traits. Ugliness, in linguistic terms, is frequently associated with disorder, asymmetry, and imperfection. These terms reflect a perception of the world in which beauty is idealized and ugliness is something to be avoided or corrected. Interestingly, while “beauty” is often seen as a harmonious or symmetrical arrangement, “ugliness” is linked to chaos, imbalance, and distortion. This contrast reveals much about cultural attitudes toward aesthetics and the human tendency to categorize the world in binary oppositions [4].

Cultural Representation of Beauty and Ugliness. Cultural representations of beauty and ugliness are not only shaped by linguistic terms but also deeply ingrained in social customs, media, and art. In both English and Uzbek cultures, beauty is often depicted as a highly desirable attribute, linked to social status, moral goodness, and personal success. However, the cultural framing of beauty differs significantly between the two cultures.

In English-speaking cultures, beauty has historically been celebrated through the ideals of symmetry, youth, and proportion. These notions are largely influenced by classical European art and philosophy, where beauty was seen as an embodiment of divine harmony and perfection. In contemporary media, beauty standards are often perpetuated through fashion, film, and advertising, where the idealized forms of beauty can lead to the marginalization of those who do not conform to these standards. On the other hand, ugliness in English culture is frequently equated with negativity, misfortune, or moral corruption. Literary works, such as those by Charles Dickens and Mary Shelley, depict characters who are physically unattractive or grotesque, reflecting their inner moral failings or social isolation.

In contrast, Uzbek culture emphasizes a broader understanding of beauty, where it is not only tied to physical appearance but also linked to moral and spiritual integrity. In Uzbek tradition, beauty often goes hand in hand with virtues such as kindness, generosity, and humility. Historical and poetic representations of beauty in Uzbek culture, particularly in the works of Alisher Navoi and other classical poets, celebrate inner beauty as a reflection of one’s character and spiritual development. While physical beauty is still appreciated in Uzbek culture, the emphasis is more on holistic beauty, where moral and spiritual qualities are considered equally important. Ugliness in Uzbek culture is often depicted as a social or moral deviation from accepted norms. Characters who embody ugliness in Uzbek folklore or literature may be those who exhibit greed, cruelty, or selfishness, reinforcing the connection between physical appearance and moral character [5, 13-18].

Psychological Aspects of Beauty and Ugliness. The psychological impact of beauty and ugliness is profound, influencing not only individual self-esteem and self-perception but also social interactions. Beauty, as it is typically understood, has been shown to correlate with a variety of positive outcomes, including higher levels of social acceptance, increased job opportunities, and greater overall life satisfaction. This phenomenon, known as the “halo effect,” suggests that people who are considered physically attractive are often assumed to possess other positive traits, such as intelligence, kindness, and competence. Conversely, those who are deemed unattractive may face discrimination or negative stereotyping, despite possessing the same abilities or virtues as others.

The concept of ugliness, meanwhile, can lead to feelings of alienation, low self-esteem, and social rejection. Research in social psychology has demonstrated that individuals who are perceived as unattractive

may experience more challenges in social situations and are often treated with less warmth and respect. Furthermore, the societal association of ugliness with moral or emotional failings can lead to the stigmatization of individuals based on their physical appearance. This can have a significant impact on an individual's sense of self-worth and their interactions with others.

In both English and Uzbek societies, psychological responses to beauty and ugliness are similarly shaped by cultural standards. In English-speaking cultures, where physical beauty is often idealized, individuals may be pressured to conform to beauty standards that are promoted by the media and entertainment industry. This can result in feelings of inadequacy or self-consciousness among those who do not meet these ideals. In Uzbek culture, while beauty is equally valued, there is also an emphasis on modesty and humility, which can influence how individuals perceive their own appearance and how they interact with others. The Uzbek concept of beauty encourages a balanced approach, where physical beauty is appreciated but not seen as the sole measure of a person's worth [6, 7].

Beauty and Ugliness in Art and Literature. The representation of beauty and ugliness in art and literature serves as a powerful reflection of cultural and philosophical ideologies. In English literature, beauty often symbolizes moral or spiritual purity, while ugliness is associated with corruption or evil. Classic works such as "Beauty and the Beast" and "Frankenstein" explore these themes, presenting beauty as a form of goodness and ugliness as a form of societal rejection or moral failure. In these works, the contrast between beauty and ugliness often carries deep moral implications, suggesting that beauty is not only a matter of external appearance but also of inner goodness and virtue.

Similarly, in Uzbek literature, beauty is portrayed not only as an external feature but also as a reflection of spiritual grace and moral integrity. The works of classical poets like Alisher Navoi and Fuzuli convey beauty as a reflection of inner qualities, with virtuous characters often described as both physically beautiful and morally exemplary. Ugliness in Uzbek literature, on the other hand, is often depicted as a sign of corruption, vice, or moral degradation. In both literary traditions, beauty and ugliness are deeply intertwined with the moral and social fabric of society, serving as vehicles for conveying larger ethical and philosophical messages [8, 9].

Conclusion. The concepts of beauty and ugliness, though seemingly simple, carry profound implications in both language and culture. Through linguistic analysis, cultural representations, and psychological studies, we can observe how these concepts are shaped by and contribute to the values, norms, and beliefs of different societies. In English and Uzbek cultures, while the ideal of beauty is universally celebrated, the ways in which beauty and ugliness are understood and represented vary significantly, reflecting deeper cultural, moral, and psychological considerations. Whether in literature, art, or everyday life, beauty and ugliness continue to influence the way individuals view themselves and others, shaping their perceptions, interactions, and social identities.

REFERENCES:

1. Bakhromov, M., et al. *Beauty and Ugliness: Linguistic and Cultural Perspectives*. 2023, pp. 203-206.
2. Karimov, T., and Akhmedova, R. *Literary and Philosophical Representations of Beauty and Ugliness in Uzbek Culture*. 2022, pp. 3910-3918.
3. Rustamov, S. *Aesthetic Ideals in Uzbek Literature: A Comparative Approach*. 2024, pp. 45-49.
4. Smith, J. *Lexical Semantics and the Representation of Beauty and Ugliness in English*. 2021, pp. 213-220.
5. Khusainova, L. *Beauty and Ugliness in Uzbek Folk Art and Literature*. 2023, pp. 13-18.
6. Anderson, T., and Jones, A. *Psychological Implications of Beauty and Ugliness in Western Society*. 2020, pp. 52-58.
7. Tashkent, A. *Modesty and Beauty: Psychological Insights from Uzbek Culture*. 2022, pp. 77-83.
8. Richards, S. *Beauty and Ugliness in English Literature: A Moral Perspective*. 2021, pp. 97-104.
9. Navoi, A. *Alisher Navoi's Poetic Vision of Beauty and Spiritual Grace*. 2022, pp. 134-141.

R.KIPLINGNING “GUNGA DIN” SHE’RIY BALLADASIDAGI LINGVOKULTUREMALAR TAHLILI

Jamilova Bashorat Sattorovna,

Buxoro davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori

Sattorova Maftuna Shavkatovna,

Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti (PhD)

smaftuna484@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada lingvokulturemalarning badiiy matndagi o‘rni va badiiy-estetik vazifalari tahlil qilinib, adabiy asarning mohiyatini kengaytirish hamda personajlarning til va xulq-atvor tarzlari orqali ularning ijtimoiy pozitsiyalari va madaniy darajalarini ifodalashdagi ahamiyati o‘rganiladi. Tadqiqot obyekti sifatida tanlangan R. Kiplingning “Gunga Din” she’ri tahlili orqali lingvokulturemalarning vazifalari yanada kengroq ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: lingvokulturema, realiya, lakuna, frazeologizm, lingvistik va ekstralingvistik omillar, ekzotik leksika(ekzotizmlar).

АНАЛИЗ ЛИНГВОКУЛЬТУРЕМ В ПОЭТИЧЕСКОЙ БАЛЛАДЕ Р.КИПЛИНГА «ГАНГА ДИН»

Аннотация. В данной статье анализируется роль лингвокультурем в художественном тексте и их художественно-эстетические функции, изучается их значение в расширении сущности литературного произведения и выражении их социальных позиций и культурных уровней через язык и манеры поведения персонажей. Анализ стихотворения Р. Киплинга «Ганга Дин», выбранного в качестве объекта исследования, позволяет более широко раскрыть функции лингвокультурем.

Ключевые слова: лингвокультурема, реалия, лакуна, фразеологизм, языковые и экстралингвистические факторы, экзотическая лексика (экзотизмы).

ANALYSIS OF LINGUOCULTURAL ELEMENTS IN R. KIPLING'S POETRY BALLAD «GUNGA DIN»

Abstract. This article analyzes the role and artistic and aesthetic functions of linguoculturemes in the artistic text and explores the importance of the literary work in expanding its essence and expressing their social positions and cultural levels through the language and behavioral patterns of the characters. Selected as the object of study R. Through Kipling's analysis of the poem “Gunga Din”, the functions of linguoculturemes are revealed more broadly.

Keywords: linguoculturema, realia, lacuna, phraseologism, linguistic and extralinguistic factors, exotic lexicon (exotisms).

Kirish. Hozirgi zamon tilshunosligining dolzarb muammolaridan biri til va madaniyat bog‘liqligini tadqiq etishga qaratilganligi sababli so‘nggi yillarda lingvokulturologiya fani sohasidagi tadqiqotlar soni ko‘paymoqda (S.A.Askoidov-Alekseyev, N. D.Arutyunova, N.N. Boldirev, S.G.Vorkachev, A.A.Vorobyev, A.Vejbitskaya, Ye.S.Kubryakova, D.S.Lixachev, V.A.Maslova, Z.D.Popova, Yu.S.Stepanov, I.A.Sternin va boshqalar.). Yurtimiz tilshunos olimlarining (D.Ashurova, Sh.Safarov, O‘. Yusupov, M.D.Djusupov, A.Abduezizov, J.Yoqubov, G.Maxkamova va boshqalar.) lingvokulturologiyaning tayanch tushunchalaridan biri bo‘lgan konsept muammolariga qaratilgan tadqiqotlari bilan lingvomadaniyatshunoslik sohasining rivojlanishiga salmoqli hissa qo‘shib kelmoqda.

Lingvokulturologiyaning asosiy tushunchalari – bu “lingvokulturema” termini bo‘lib, u o‘zida madaniyatning bir bo‘lagini aks ettiradi va termin sifatida V.V.Vorobyev tomonidan ilk bor ilmiy muomalaga olib kiritilgan. Hozirgi tilshunoslikda lingvokulturema til sathi birligi deb qaraladi va unda lingvistik va ekstralingvistik dialektik yaxlitlik aks etgan bo‘lib, bu yaxlitlik o‘z ichiga tushunchaga oid va predmetga oid mazmunni qamrab oladi. Dialektik aloqa obyektni anglash jarayonida bir tomondan lingvokulturemaning tilga oid va tildan tashqari komponentlarini, ularning notengligini, farqini, ikkinchi tomondan ularning mosligini, aynan o‘xshashligini taqozo etadi. Til lingvokulturemaning tarkibiy qismi

sifatida nafaqat uning “yuzaki”, ya’ni tilga oid o‘z ma’nosi haqida, balki uning tugal” mazmuni (ma’nosi) madaniyatning asosi (elementi, segmenti) ekanligi haqida xabar beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Tadqiqotchi V.V.Vorobyev, lingvokulturemaning tuzilishi va tarkibini o‘rganib, o‘z e’tiborini til birliklarini “madaniylashtirish” jarayonida til o‘rganuvchilarni ma’nodan, “aniqlashdan” bilim tomon olib borishga va belgi-predmetni u yoki bu millatga xos bo‘lgan madaniy assotsiatsiyalar tarmog‘iga kiritishga qaratadi. Uning fikricha, “tarkibida yashirin mavjud bo‘lgan “teran mazmun” lingvokulturemaning madaniy-tushunchaga oid ma’noviy jihati ochiladi”[15,245]. Har qanday kommunikatsiyaning oxirgi natijasi xususan tilni tushunish emas, balki tildan tashqaridagi ma’lumotni (shu jumladan, uning doirasida munosabat amalga oshiriladigan madaniyatni) o‘zlashtirishdir.

Lingvokulturemalar o‘z ifodasida rang-barangdir - ular so‘z bilan, so‘z birikmasi bilan, matn abzatsi bilan, she’r bilan va hatto bir necha uzunlikdagi matn bilan berilishi mumkin. Bu birlik o‘z mazmuniga ko‘ra so‘zga qaraganda ancha “terandir”[7,83]. So‘z referent bilan o‘zaro bog‘lanishda bo‘ladi, unga “havola qilinadi”, lingvokulturema uning mazmunini tushuncha (predmetlar sinfi) sifatida ochib beradi. Birinchisi realemalar bilan cheklanadi, ikkinchisi - biror belgi bilan o‘zaro bog‘lanishda bo‘lgan predmetlar sinfi ichidagi realialarning o‘ziga xos xususiyatini va sistematisatsiyasini (tartibga solinishishni) aks ettiradi. “Lingvokulturema ham o‘z til tasavvurini (“fikir shaklini”), ham u bilan uzviy bog‘langan “tildan tashqari, madaniy muhitni” (vaziyatni, realiyani) hamda chegaralari beqaror va barqaror assotsiatsiyalar tarmog‘ni o‘z ichiga oladi, o‘zida to‘playdi[7,83]. Shu tufayli ham so‘z-belgi alohida madaniy kommunikatsiyaning tilini biladigan odamda ma’noni nafaqat ishora tarzida, balki “madaniy oreolning” butun majmuini uyg‘otadi.

B.B. Vorobyev lingvokulturologik tahlilning asosiy birligi - lingvokulturema tushunchasini olib kiradi va unga-lisoniy va nolisoniy (tushuncha va predmet) mazmunning dialektik birligi deb ta’riflaydi. [15,44-45]. So‘zning lingvokulturemadan farqini esa A.A.Potebnyaning - so‘zning yaqin va uzoq ma’nosi tushunchasi orqali izohlaydi. [8.249-260]

Lingvokulturema so‘zdan farqli ravishda birmuncha murakkab tuzilishga ega: uning mazmun plani ikkiga: lisoniy ma’no va madaniy mazmunga bo‘ladi. Bu birlik konnotativ mazmunga ega bo‘lib, - uni yuzaga keltirgan mafkuraviy kontekst tugamaguncha yashayveradi [15, 52]. Birlik so‘z va davomiylkdagi matn sifatida ifodalanishi mumkin.

Yuqorida tahlil qilingan fikrlardan kelib chiqqan holda lingvokulturemani quyidagicha ta’riflash mumkin:

Lingvokulturema - bu muayyan bir xalqning, millatning moddiy va ma’naviy madaniyatini, butun borligini til va nutq birliklarida ifodalaydigan kompleks lisoniy-madaniy birlikdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Angliya bolalar adabiyoti taniqli namoyondalaridan biri Redyard Kipling 1865-yil Bombeyda dunyoga keldi. Lekin ota-onasi londonlik edi. Yosh Redyardning Bombeydagi bolalik yillari nihoyatda unitilmas baxtli onlarga boy bo‘lib, u ajib ohang va manzaralardan bahramand bo‘lard. Redyard 6 yoshga to‘lganda ota-onasi uni qattiqroq usullarda tarbiyalash maqsadida Angliyaga yuborishgan va u Londonda kapitan Proys Ejyer xonadonida yashagan [6,31]. Redyard 12 yoshga to‘lganda Baydford yaqinidagi Birlashgan Harbiy kuchlar kollejiga kiradi va u yerda otasining do‘sti Kormel Prays uning adabiy qobiliyatini kuchaytiradi. Redyard 16 yoshga kirganda ota-onasi yashayotgan joy Lahorga qaytadi. O‘zining qisqa bo‘sh vaqtlarida ko‘pgina ajoyib she’rlar va hikoyalar yozadi. Ushbu hikoyalar va she’rlarning to‘planib kitob tarzida chop etilishi Redyardning shuhrat qozonishiga asos bo‘ldi. Kipling 1889-yilda Angliyaga qaytdi va “Kazarma balladasi” asari va bir necha mukammal hikoyalari unga keskin mashhurlikni olib keldi. Redyard Kiplingning “The absent-minded Beggar” (“Parishonxotir tilanchi”) she’ri “Bur” jangida Britaniya askarlari foydasiga katta miqdorda mablag‘ olib keldi. R. Kipling Birinchi jahon urushi bo‘lishini oldindan ko‘ra oldi va xalqni tayyorgarlik ko‘rishga ehtiyoj borligi haqida ogoh etishga harakat qildi. 1915-yilda qizining ayanchli vafotidan so‘ng (1899-yilda qizi Jozefina vafot etadi) ikkinchi bor 18 yashar o‘g‘lini “Lu” jangida yo‘qotishdan aziyat chekdi. Shunga qaramay Kipling yozishda davom etdi. Uning urushdan keyin yozilgan hikoyalari uning eng yaxshi asarlari hisoblanadi. Shuningdek, yozuvchining Janubiy Afrikadagi Armiya Gazetasi uchun yozilgan ishlanmalari mavjud. Redyard Kipling faqat shoir emas, katta nosir ham edi, ko‘pdan-ko‘p chiroyli qissa, hikoya va ertaklar yozib qoldirgan. Uning mashhur “Maugli”, “Rikki Tikki-Tavi” ertak qissalari XX asrning 70-yillaridanoq o‘zbek tilga tarjima qilingan va nashr etilgan. Keyingi yillarda yana uning “Yer tepingan parvona”, “Kitga bunaqa xartum qayoqdan kelgan?”, “Karkidonga bunaqa teri qayoqdan kelgan”, “Tuyaga o‘rkach qayoqdan kelgan?” kabi ertaklar o‘zbek tiliga tarjima qilindi. R.Kipling bolalarga bag‘ishlangan she’rlarida, xoh she’r kichik yoshdagilar uchun, xoh kattaroq yoshdagilar uchun bo‘lsin, ularning aniq holatini mahorat bilan, goh kinoyali, goh yoqimli kulgi tabassum bilan ifodalaydi. Poklik, ozodalik, mehnatsevarlik g‘oyalarini ham xuddi shu yo‘l bilan ilgari suradi. Redyard Kipling 1936-yil 18-yanvarda vafot etdi. U 1907-yilda adabiyot bo‘yicha Nobel mukofotiga sazovor bo‘ldi [6.31]. Umrining katta qismi Hindistondan tashqarida o‘tgan bo‘lsa-da, u o‘zini doimo ingliz-

hind kabi his qilgan. Va bu odamlarning juda o'ziga xos toifasi edi. Angliya bilan jonli aloqani saqlab qolish bilan birga, u Hindistonni o'z mamlakati deb bilgan. Tahlil uchun tanlangan "Gunga Din" she'rini yuqoridagi fikrlarning yaqqol dalili sifatida keltirish mumkin.

R.Kiplingning Gunga Din she'ri 1890-yilda yozilgan bo'lib, "Barrack-Room Ballads, and Other Verses" to'plamiga kiritilgan eng mashhur misralaridan biridir. U "Tommy", "Fuzzy-Wuzzy", "Danny Deever" va boshqalar bilan bir xil kokney lahjasida yozilgan. "Gunga Din" she'ri o'n to'qqizinchi asrning so'nggi o'n yilliklarida Hindiston qanday bo'lganini, odamlarning hayoti tarzini va inglizlar ham shunday keng, rang-barang mamlakatni qanday boshqarganligini ko'rsatadi. She'r ingliz askari tilidan uning hayotini saqlab qolganidan keyin ko'p o'tmay o'z hayotini yo'qotgan mahalliy suvchiga hurmat va e'tirofini bildirish maqsadida aytiladi. Rudyard Kiplingning "Gunga Din" she'rida Bhisti (kambag'al suv olib yuruvchi) Gunga Din qahramon sifatida tasvirlangan. She'rda u Britaniya armiyasi uchun xizmat qilayotgan, ammo o'zining ijtimoiy maqomi past bo'lgan bir shaxs sifatida ko'rsatiladi. Gunga Din o'z vazifasini fidokorona bajargan, har doim yordam berishga tayyor bo'lgan, garchi u o'z hayotini xavf ostiga qo'ygan bo'lsa ham. Uning mehnati va jasorati ko'pchilik tomonidan qadrlanmaydi va unga ko'pincha past nazar bilan qaraladi. Biroq, she'rning oxirida, uning haqiqiy qahramonligi va mardligi tan olinadi. U o'z jonini fido qilib, askarlarni qutqarishga harakat qiladi va nihoyat, o'zining fidokorona xizmati tufayli askarlarning hayotini asrab qolishga erishadi.

She'rda Gunga Din orqali Kipling ijtimoiy adolatsizlikni va ma'naviy qadriyatlarni ta'kidlaydi: haqiqiy qahramonlik ko'pincha past tabaqalardan chiqarib olinadigan oddiy insonlarda namoyon bo'ladi, ularning jasorati va sadoqati e'tibordan chetda qolishi mumkin, lekin bu insonlar aslida haqiqiy qahramondir degan g'oya tatbiq etiladi. She'r Hindistondagi ingliz askarining nuqtayi nazaridan qofiyali hikoya tarzida bayon etiladi. Oxirgi uchta satrda askar Dinga qilgan haqoratidan afsuslanadi va Din eng yaxshi odam ekanligini tan oladi. Kiplingning keyingi "White Man's Burden" she'ridan farqli o'laroq, "Gunga Din" hindlarning nomi bilan atalgan va uni yarador askarlarga hamroh bo'lib, jang maydonida xavf-xatarga duch kelishdan qo'rqmaydigan qahramon sifatida tasvirlaydi: "The narrator, who, as would be reasonable to suggest, reflects Kipling's own views, uses racist language in describing Gunga Din and how he was abused by the British soldiers, including himself. However, this veteran of war, who recollects his military experiences in "Injia's sunny clime", ends his story with a frank admission that Gunga Din was a better man than him [3,3]. "Though I've belted you and flayed you, By the livin' Gawd that made you, You're a better man than I am, Gunga Din!" [10.25]

Tahlil va natijalar. Maslovaning lingvokulturemalar tasnifiga asoslangan holda, tilning ekvivalentsiz lug'at qatlami-lakuna va realiyalar, tilning frazeologik fondi, metafora va simvollar kabi lingvomadaniy birliklarni Kipling ijodida keng foydalanilganligini ko'rish mumkin[5.28,29].

Har qanday til yoki dialektda boshqa tilga bir so'z bilan tarjima qilib bo'lmaydigan so'zlar mavjud bo'ladi. Bunday so'zlarga muqobilsiz leksika deyiladi. Muqobilsiz leksika muayyan xalq madaniyatiga xos hodisalarni aks ettiradi. U ko'pincha mahalliy xalqqa xos pul, masofa, uzunlik birliklari, ro'zg'or ashyolari, kiyim-kechak, yegulik-ichkilik va h.k. tushunchalarni anglatadigan so'zlardan tarkib topadi. Muqobilsiz leksika boshqa tilga o'zlashtirilganda ularga ekzotik leksika (ekzotizmlar) deyiladi. Ekzotizmlar va etnografizmlar o'zga madaniyatning ramzi sanaladi. Jumladan, spiker, kriket, shilling- Angliya; yaylov, qishloq, ariq, dehqon, cho'l – O'rta Osiyo; sakura, geysha, ikebana, sake yapon madaniyatining belgilarini assotsiatsiyalaydi. O'zbek madaniyatining belgilarini palov, patir, sumalak, ko'rpacha, belbog' (belida belbog'i bor), do'ppi (do'ppisi osmonda, do'ppi tor) va h.k. so'zlarda ko'rish mumkin.

Muqobilsiz leksikani boshqa tilga tarjima qilib berish o'zini oqlamaydi. Shuning uchun uni transliteratsiya yo'li bilan talqin etish maqsadga muvofiqdir. Amerika Qo'shma Shtatlari "dollar"ining, ingliz "funt sterling"ining, nemis "marka"siyu hind "rupiya"sining, afg'on "afg'oniy"sining transliteratsiya qilinmasdan, o'zbek "so'm"i bilan almashtirib qo'yilishi, AQSh "brendi"si, ingliz "viski"si, nemis "shnapse"sining rus "vodka"si orqali talqin etilishi ingliz boshiga "shlyapa" o'rniga o'zbek "do'ppi"sini, egniga "palto" yoki "plashch" o'rniga "to'n" yoki "yaktak" kiygizib qo'yish bilan baravar. Bir tildagi so'z boshqa tilda muqobilini topa olmagan o'rinlarda har doim lakuna hodisasi voqelanadi. Lakunalar (lot. lacuna – bo'shliq, chuqurlik, cho'nqir joy) matnda bo'sh qolgan, tushib qolgan joy, "tilning semantik xaritasidagi oq dog'lar"dir. Muqobilsiz leksika singari lakunalar ham tillarning qiyosida seziladi. Masalan, ingliz tilida "yurist, advokat" ma'nosini anglatgan "lawyer" so'zidan boshqa advokatlik kasbining turli tumanligini ifodalaydigan attorney -vakil, barrister -oliy sudlarda ishtirok etish huquqiga ega bo'lgan advokat, solicitor -mijozlarga va tashkilotlarga maslahat beruvchi; quyi sudlarda ishtirok etish huquqiga ega, counsellor-maslahatchi, advocate -oliy darajadagi advokat kabi so'z birliklariga o'zbek va rus tillarida qayd qilingan ifodalardan faqat bir advokat so'zigina muqobil bo'ladi. R.Kiplingning Gunga Din she'riy balladasida ham asosan Hindistonda ro'y bergan voqealar tasvirlangan hamda asosiy qahramon ham hind bo'lganligi sababli

“bhishti”, “mussick”, “juldee” kabi hindcha soʻzlarning inglizcha muqobilisiz (mavjud emas) berilishi ham bejiz emas. Bu kabi muqobilsiz til birliklari ham muayyan bir xalqning hayoti, turmushi, urf-odati, madaniyati, ijiymoiy taraqqiyotiga oid narsa, predmet, voqea-hodisalarni ifodolovchi soʻz va soʻz birikmalari boʻlib, milliy va davriy xususiyatlarga egadirlar. “Gunga Din” ning birinchi bandi maʼruzachi(askar)ning tinglovchilarga murojaati bilan boshlanadi. Lirik qahramon tinglovchiga askar sifatida xavfsiz boʻlganingizda va kichik janglarda qatnashganingizda “aroq va pivo” ichish mumkinligini aytadi. Ammo, haqiqiy xatarli yirik urushlar boʻlganda, hamma narsa oʻzgaradi. Unda dam olishga vaqt ham, yoqimli ichimliklar ham yoʻq. Buning oʻrniga, siz suvga qanoat qilishingiz kerak boʻladi. Aynan shu nuqtadan Gunga Din hikoyasi boshlanadi.

You may talk o' gin and beer
When you're quartered safe out 'ere,
An' you're sent to penny-fights an' Aldershot it;
But when it comes to slaughter
You will do your work on water,
An' you'll lick the bloomin' boots of 'im that's got it.
Now in Injia's sunny clime,
Where I used to spend my time
A-servin' of 'Er Majesty the Queen,...[10,23]

Ushbu baytning yettinchi qatorida sheʼr davomida koʻpincha izohlash qiyin boʻlgan shevada gapiradigan notiq Hindistonga ishora qilish uchun “Injia” soʻzidan foydalanadi. U oʻzining ingliz safdoshlari bilan birga u yerda (jang maydonida) Qirolicha hazratlari uchun kurashayotganini aytib oʻtadi.

Of all them blackfaced crew
The finest man I knew
Was our regimental *bhisti*, Gunga Din,
He was 'Din! Din! Din! [10,23]

Bhishti - Janubiy Osiyoning, jumladan, Hindistonning anʼanaviy suv tashuvchisi; ular odatda suvini echki terisidan yasalgan idishda olib yurishadi. Qizigʻi shundaki, Kipling bu personajga shunchalik kuchli hayratda boʻladiki, hatto sheʼrga uning nomini berishga qaror qiladi.

Bhishti yoki Bahishti - Shimoliy Hindiston, Pokiston va Nepalda joylashgan musulmon qabilasi yoki oilalaridir. Ular Abbosiy, Bahishti Abbosiy, Shayx Abbosiy va Saqqa nomi bilan ham mashhur. Ular koʻpincha Abbosiy yoki Shayx Abbosiy nomlaridan foydalanadilar. Shayx Abbosiy arab qabilasi Banu Abbosga mansub sulola davomchilaridan biridir. “Bhistis” anʼanaviy ravishda harbiy xizmatda suv tashuvchi sifatida xizmat qilgan. Tarixda birinchi boʻlib qayd etilgan Bxistiy "Hazrati Abbos" eramizdan avvalgi 680 yilga borib taqaladi. Imom Husayn va uning qoʻshini Damashqda olib borayotgan urushda Abbos Husayn va uning qoʻshiniga suv olib kelish uchun Furot daryosidan oʻtib halok boʻlgan.

Kipling “Gunga Din” sheʼrida suv tashuvchini “bhisti” orqali ifodalab, uning musulmon ekanligiga ishora qilgan. Zotan, musulmon boʻlmagan Hindiston hindulariga xizmat qiluvchi suv tashuvchiga nisbatan “pani wallah” birikmasi qoʻllanilgan: “Bhisti: Water- carrier. The 'bhisti' must not be confounded with the 'pani wallah', who performs for Hindoos the service that the 'bhisti' performs for Mohammedans. The 'pani wallah' must always be a Brahman, so that Hindoos of all castes can accept water from him. The Mohammedan water-carrier is usually a very cheerful, obliging fellow, ready to turn his hand to any kind of camp work”[9,34].

'You 'eathen, where the mischief 'ave you been?
'You put some *juldee* in it
'Or I'll *marrow* you this minute
'If you don't fill up my helmet, Gunga Din! [10,24]

Yana bir tarjima va izohlarsiz qoʻllanilgan hindcha soʻz “juldee” boʻlib lugʻatlarda quyidagicha izohlanadi:

Jonatan Greenning “Dictionry of Slang” lugʻatida “jildi” shaklida berilib, “*jadi*”, “*jildy*”, “*juldi*” shakllari ham koʻrsatilib oʻtilgan. *Jildi also jadi, jildy, juldee, juldi*-to move fast, to hurry, to smarten up; often as excl. *jildi!* hurry up!(tez harakatlanmoq, shoshmoq) Bu soʻz Partrij Erikning “Dictionary of Forces' Slang” lugʻatida yanada kengroq izohlangan: “*Jildi, hurry! Also get a jildi on. (Indian Army.) jildi move, do, to beat a hasty retreat. General Army slang [...]* Among tank men: to take evasive action.” Demak, “juldee” soʻzi hind tiliga mansub boʻlib, asosan askarlar tilida foydalanilgan va “tez harakatlanmoq, shiddatli jang qilmoq” maʼnolarini anglatadi.

Bu o'rinda Kiplingning aynan hindcha so'zning aslini qo'llashidan maqsad- o'quvchiga tasvirlanayotgan muhitni yanada yorqinroq va tushunarli bayon etishdir.

The uniform 'e wore
Was nothin' much before,
An' rather less than 'arf o' that be'ind,
For a piece o' twisty rag
An' a *goatskin water-bag*
Was all the field-equipment 'e could find.
When the sweatin' troop-train lay
In a sidin' through the day,

Where the 'eat would make your bloomin' eyebrows crawl,...[10,24]

Ushbu bandda lirik qahramon tilidan Gunga Dinning nochor ahvolini "uning o'ranish uchun pir parcha matodan bo'lak boshqa formasi(kiyimi) yo'qligi va yagona mulki suv idishi ekanligi" bilan tasvirlaydi. Goatskin water-bag-echki terisidan qilingan suv tashishga moslashgan qop-idish. Bu so'z birikmasi o'zida madaniy informatsiya tashiganligi tufayli ham lingvokulturema sifatida tahlil qilinishi afzaldir. "In the East from time immemorial water-carriers have carried their water in leather bags. In the Indian army goatskin is the material of which the bag must be made, as Mohammedans could not drink from a bag made of pigskin, and Hindu religious prejudice would be offended by the use of calf-skin"[9,34]. Ma'lumki, Qadimiy Sharq suv tashuvchilari teridan tayyorlangan qop-idishlardan foydalangan. Ammo Hind armiyasida bu idish echki terisidan tayyorlanishi qat'iy shart bo'lgan, chunki armiya tarkibidagi musulmon askarlar cho'chqa terisidagi idishdan suv ichishmagan, hind diniy aqidalariga ko'ra muqaddas hisoblangan sigir terisidan foydalanish esa taqiqlangan. Tahlil qilingan lingvokulturema o'sha davrning tarixi va madaniyatini yoritib, hind xalqining ijtimoiy pozitsiyasi hamda etnik identifikatsiyasini aks ettiradi. Frazеologik birliklarni ham lingvokulturema deb atash olimlar tomonidan maqsadga muvofiq deb topilgan. Frazеologik birliklar yoki lingvokulturemalarni keng ko'rib chiqish bilan biz tushunishning mutlaqo yangi darajasiga -lingvistik shaxsga, so'ngra tegishli etnik guruhdagi dunyoning lingvistik manzarasiga erishishimiz mumkin. Frazеologik iboraning turg'un tuzilishi uning intralingvistik idiomatikligini va frazeologik birlik ma'nosining tarkibiy qismlarining tegishli ma'nolaridan kelib chiqmasligini yaratadi. Muayyan madaniyatga xos bo'lgan va frazeologik aylanishda o'z aksini topgan muayyan munosabat, urf-odat va an'analar avloddan-avlodga o'tib boradi, bu esa boshqa tilga so'zma-so'z tarjima qilish imkonini bermaydi[13,200-250].

'E would *dot an'* carry one
Till the longest day was done;

An' 'e didn't seem to know the use o' fear.
If we charged or broke or cut,
You could bet your bloomin' nut,
'E'd be waitin' fifty paces right flank rear.[10,25]

“Dot and carry one” iborasi oqsoqlangan odamni tasvirlash uchun foydalanilgan ancha eskirgan majoziy birikmadir. Garchi bu ibora birinchi marta 1775-yildan boshlab yog'och oyoqli odamlarga nisbatan ishlatilgan bo'lsada, adabiy asarlarda oqsoqlanuvchi personajlar tavsifida keng qo'llanilgan. Bir nechta lug'atlar tahliliga ko'ra “Dot and carry one” iborasining yigirmaga yaqin izohi mavjud.

“Person with a wooden leg. The “dot” is the pegged impression made by all wooden legs before the invention of the modelled foot and calf. The “one” is the widowed leg”. J.R.Warening “*Passing English of the Victorian era: a dictionary of heterodox English, slang and phrase*” lug'atidagi bu frazeologik birlikdagi “dot” modellashtirilgan zamonaviy oyoq qurilmalari ixtiro qilingunga qadar oyoq o'rnida foydalanilgan yog'och moslama, “carry” oyoqning sog'lom jufti(beva oyoq) sifatida izohlangan. [2,36]. Francis Grosning “*A Classical Dictionary of the Vulgar Tongue*” lug'atida “dot and go one” shaklida berilib, quyidagicha ta'riflanadi: *Dot and go one,[...] generally applied to persons who have one leg shorter than the other, and who, as the sea phrase is, go upon an uneven keel(Dot and go one iborasi odatda bir oyog'i keyingisiga nisbatan kaltaroq bo'lgan insonlarga nisbatan qo'llaniladi...)*. R.Kiplingning “Gunga Din” she'rida ham bu ibora orqali aynan insonning oqsoqlanish nuqsoni nazarda tutilayotganini quyidagi satrdan ham aniqlash mumkin:

‘You limpin’ lump o’ brick-dust, Gunga Din! [10,25]

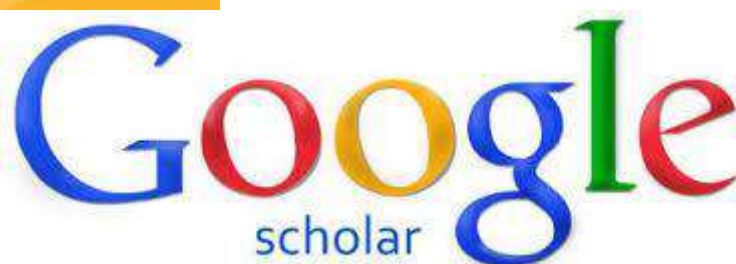
Misradagi “limpin”- limping, to limp “walk with difficulty, typically because of a damaged or stiff leg or foot” so‘zi oyoqning jarohatlanishi yoki og‘riq tufayli qiyinchilik bilan harakatlanish ma‘nosini bildiradi[17,1005-1012]. Frazeologik birliklar o‘zlarida nafaqat lingvistik, ba’lki ekstra-lingvistik ma’lumotni ham birlashtiradilar. Ular biron bir xalqning madaniyati, tarixi va ma’naviy qadriyatlarini ochib berganlari tufayli frazeologik birliklarni lingvokulturema deb tan olish mumkin. Ammo shuni ta’kidlash joizki, har bir frazeologik birlik ham lingvokulturema bo’la olmaydi, chunki buning uchun ularning semantikasida madaniy markerlangan axborot mavjud bo’lishi kerak. Masalan, “Go through fire and water” (qiyinchilik, azob uqubatlarni yengib o’tmoq) iborasi o’rta asrlarda ayblanuvchini qizdirilgan temir ustida ushlab turish yoki yurgazish, yoki ularni suvga tashlash shaklida sud qilish amaliyotiga ishora qilingan. Insonlarning bunday azobni yengib o’tishlaridagi holatlariga o’xshatish orqali xalq tilida qiyin vaziyatlarni boshidann o’tkazgan insonlarga nisbatan bu frazeologik birlik ishlatila boshlagan. Shu sababli, “go through fire and water” frazeologik birligini ham lingvokulturema deb atashimiz mumkin. Xuddi shuningdek, “dot and carry one” iborasi ham urush davrida bir oyog‘idan ayrilgan va faqatgina sog‘ qolgan oyog‘iga tayangan insonlarga ishlatilib, keyinchalik umumiy lashadi va barcha oqsoq kishilarga nisbatan ishlatila boshlagan.

Xulosa. Ma’lumki, har bir madaniyatning o‘ziga xos me’yorlari mavjud bo’lib, ular o‘z qadriyatlari va madaniy me’yorlari nuqtai nazaridan atrofdagi dunyoga qarashni, uni tushunish va talqin qilishni va shunga mos ravishda dunyoning o‘ziga xos milliy-tipik o‘lchovini aks ettiradi. Milliy xarakterni lingvokulturemalar orqali o‘rganish lingvokulturologiyada asosiy o‘rinni egallaydi. Majoziy iboralarning lingvistik xotirasi madaniyatning o‘tgan merosini, har bir etnik guruhning madaniy identifikatsiyasi uchun muhim bo’lgan standartlar, ramzlar va stereotiplarning birlashmalari va asoslarini saqlaydi va takrorlaydi. Shunday qilib, lingvokulturema alohida til madaniyatining teranligi va milliy xususiyatlarini ochib beruvchi, madaniy jihatdan belgilangan lingvistik hodisadir, degan xulosaga kelishimiz mumkin. R.Kiplingning “Gunga Din” she’ridagi lingvokulturemalar matnning mazmunini chuqurroq anglashga imkon yaratadi hamda tarixiy, ijtimoiy, emotsional jihatlarni tasvirlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR:

1. Ashurova D.U., Galieva M.R. *Stylistics of Literary Text.* – Tashkent: Turon-Iqbol, 2016. – 272 b.
2. J.R.Ware “*Passing English of the Victorian era: a dictionary of heterodox English, slang and phrase*”, 1909.
3. Goran Petrović. *Anglo-Saxonist Implications of Rudyard Kipling’s Unequal Portrayal of Two Conquered Peoples in “Gunga Din” and “Norman and Saxon”.* In *SKASE Journal of Literary and Cultural Studies* [online]. 2024, vol. 6, no. 1 [cit. 2024-06- 30]. <http://www.skase.sk/Volumes/JLCS12/01.pdf>. ISSN 2644-5506-17b
4. Komilova G. *Lingvokulturologiya yangi fan sifatida // "Экономика и социум" №12 (91) 2021.*

5. Maslova V.A. *Лингвокультурология*. – М.: Изд.Центр академия, 2007. -169 b
6. Miraziz A'zam. *Jahon bolalar adabiyoti*.-Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot matbaa-ijodiyot uyi, 2016.-31 b.
7. Ma'matov A.E. *Zamonaviy Lingvistika*. Toshkent "Tafakkur avlodi" 2020.- 168 b
8. Потебня А.А. *Мысль и язык. Слово и миф*. М.: Правда, 1989.
9. Ralph Durand. *A Handbook to the Poetry of Rudyard Kipling*. Garden city, Nyu York. Doubleday, Page and Company, 1914. – 386 b.
10. Rudyard Kipling. *Barrack-Room Ballads, and Other Verses*. Methuen and Co. 18 Bury Street, W.C.London, 1892. Third Edition. – 250 b
11. Saidova M., Qo'ziyev U. *Lingvokulturologiya*. - Namangan, 2017. - 127 b.
12. Tarasov B.F. *Yazik kak sredstvo translyatsii kulturi*.- M., 2000. - 53 b.
13. Teliya V.N. *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 b.
14. To'xtaxodjaeva N.A. *Badiiy tarjimada lingvokulturemalarning ifodalanishi (ingliz va o'zbek tillari misolida)*. F.f.f.d. (Phd) diss. Avtoref. - T., 2017.
15. Vorobyev V.V. *Lingvokulturologiya*. - M., 2008. - 336 b.
16. Yusupov O'. *Tilshunoslikda yangi yo'nalishlar va ularda ishlatiladigan ayrim istilohlar*. // *Filologiya masalalari*. - T., 2011. - №2. - 9-15 b.
17. *Cambridge Idioms Dictionary*. 2nd edition. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
18. *Cambridge International Dictionary of English*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 1774 p.

**"SCIENTIFIC REPORTS
OF BUKHARA STATE
UNIVERSITY"**

The journal was composed
in the Editorial and
Publishing Department of
Bukhara State University.

Editorial address:

Bukhara, 200117
Bukhara State University, main
building, 2nd floor, room 219.
Editorial and Publishing
Department.
[https://buxdu.uz/32-buxoro-
davlat-universiteti-ilmiy-
axboroti/131/131-buxoro-davlat-
universiteti-ilmiy-axboroti/](https://buxdu.uz/32-buxoro-davlat-universiteti-ilmiy-axboroti/131/131-buxoro-davlat-universiteti-ilmiy-axboroti/)
e-mail:
nashriyot_buxdu@buxdu.uz

Printing was permitted
28.03.2025 y. Paper format
60x84,1/8. Printed in express
printing method. Conditional
printing plate – 35,30.
Circulation 70. Order № 30.
Price is negotiable.

Published in the printing house
"BUKHARAHAMD PRINT" LLC
Address: Bukhara, Hofiz tanish
Bukhari street, 190 B-house